

**Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті**

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

СӨЗ СЫРЫ

Зерттеулер мен мақалалар

ҚАРАҒАНДЫ, 2013

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3(5Каз)
О-67

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Жауапты редактор: ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор С.С.Қирабаев

Пікір жазған: филология ғылымдарының кандидаты
С.С.Қорабай

О-67 **Орда Г.Ж. Сөз сыры:** Зерттеулер мен мақалалар. –
Қарағанды: Экожан, 2013. – 391 б.

ISBN 978-601-210-089-1

Кітапқа автордың соңғы жылдары жазған зерттеулері мен мақалалары топтастырылған. Кеңестік дәуірдегі әдебиетке бүгінгі күн тұрғысынан қараған ғалым ХХ ғасыр әдебиетіндегі бостандық, азаттық идеясын ғылыми саралайды. Қазақ романы мен поэмасы туралы зерттеулер эпикалық жанрдың өткені мен бүгінін бағамдайды.

II бөлімге Ә.Шәріпов, Н.Ғабдуллин, М.Дүйсенов, Т.Кәкішұлы, Н.Келімбетов, Ө.Күмісбаев, С.Мақпыров, Б.Майтанов тәрізді әдебиеттанушы ғалымдар туралы мақалалар топтастырылған.

Кітап әдебиеттанушы ғалымдар мен ізденушілер, аспиранттар мен жоғары оқу орындарының студенттеріне және ұлт әдебиеті мен тарихын білгісі келетін әдебиет сүйер қауымға арналған.

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3(5Каз)

ISBN 978-601-210-089-1

@ Орда Г.Ж.

@ «Экожан» баспасы, 2013

АЛҒЫ СӨЗ

Филология ғылымдарының докторы Гүлжаһан Орда – әдебиеттану ғылымына тәуелсіздік тұсында келген ғалымдардың бірі. Ол 1990 жылдардан бері М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында тұрақты қызмет етіп келеді. Ғылымдағы өсу жолы көз алдымызда айтарлықтай әдемі-ақ өтуде. Еңбек жолын кіші ғылыми қызметкерліктен бастаған ол, бүгінде бас ғылыми қызметкердің міндетін атқарып ғылымға тиянақтылығын, тыңғылықтылығын, іскерлігін таныта алды. Осы жылдар ішінде кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғады. Мен білетін соңғы оншақты жылдың ішінде Гүлжаһан Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет және көркем публицистика бөлімінің (бұрынғы Қазіргі қазақ әдебиеті) ғылыми ұйымдастыру жұмыстарын атқарып келеді.

XX ғасыр аяғында біздің ежелден көксеген арманымыз жүзеге асты. Еліміздің тәуелсіздігі ой тәуелсіздігін қоса алып келді. Азат ойдың әдебиетімізге тигізген шарапаты айтып жеткізгісіз. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары қазақ әдебиеті тарихының ақтандақ беттерін жаңартуға бет бұрғанда Гүлжаһан сталиндік репрессияның құрбаны болған Қошқе Кеменгерұлының өмірі мен шығармашылығын, әдеби мұрасын зерттеумен шұғылданды. Менің сол жұмысқа ресми сарапшы болғаным есімде. Кейін ол еңбегі «Алаштың бір ардағы» деген атпен жарық көрді.

Қазіргі таңда әдебиеттің өткен тарихы бүгінгі көзқарас тұрғысынан қайта қаралуда. 2004-2006 жылдары Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында зерттелген 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты іргелі зерттеудің 7-8-9 томдары кеңестік дәуір әдебиетін зерттеуге арналды. Ол сол академиялық еңбектің негізгі авторларының бірі ретінде «Ғали Орманов», «1960-1980 жылдардағы қазақ әңгімелері», «Шерхан Мұртаза», «Әбіш Кекілбаев» тәрізді тарауларды жазды. Ойдағыдай жазылған сол тараулар автордың «Көркем ойдың құдіреті» деген кітабына енді.

Ал қолдарыңыздағы жинаққа енген зерттеулердің дені соңғы жеті-сегіз жылдың ішінде жазылған. Кеңестік дәуір тұсында қазақ әдебиеті социалистік реализм принциптері негізінде дамыды. Жи-

наққа енген қазақ романы мен поэмалары туралы зерттеулерден тәуелсіз Қазақстанның еркін тынысы, дамуы айқын байқалады. Әдебиетіміздің негізгі көркем объектісі – адам, ел, жер тағдыры. Осы ақиқат ел тізгінін ұстайтын ерлердің образы арқылы бейнеленуі қазақ поэма-сының көркемдік жетістігін саралайды.

Ғабит Мүсіреповтің «Қазақ солдатты» (1949), Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Курляндия» (1950), Тахауи Ахтановтың «Қаһарлы күндер» (1956), Бауыржан Момышұлының «Москва үшін шайқас» (1959) сынды әйгілі шығармаларында кешегі Ұлы Отан соғысындағы қазақ жауынгерлерінің асқан ерліктері көркемдік шындықпен бейнеленді. Ал І.Есенберлиннің «Ғашықтар» (1968), «Махаббат мейрамы» (1984), Ә.Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдары» (1970), М.Мағауиннің «Көк мұнар» (1971), Ө.Қанахиннің «Күдірет» (1979), Б.Нұржекевтің «Күтумен кешкен ғұмыр» (1982), «Ерлі-зайыптылар» (1987), «Бір өкініш, бір үміт» (1993), «Әйел жолы жіңішке» (1998), С.Мыңжасарованың «Әйел бақыты» (1981), «Қыр қыздары» (1970), «Төзім шеңбері» (1987), Ш.Құмарованың «Қазбауыр бұлттар» (1980), «Әйел шырағы» (1985), Қ.Қамбаровтың «Махаббат тұрағы» (1994), Ш.Елеуеновтің «Әттең дүние» (2000), Ә.Бдырысовтың «Таңшолпан» (2000) тәрізді романдарындағы жастық, махаббат, әйел-ана тақырыбы ел, жер, тағдыр мәселелерімен тығыз байланыста ашылған. Үлкен жетістіктің бірі – ұлттық әдебиетімізде сатиралық романның тууы. С.Адамбековтің «Атылған қыз туралы аңыз» (1969), Е. Домбаевтың «Жаман Жәутік» (1980) романдары уақыт кемшіліктерін уытты тілмен шенейді.

Гүлжаһан – бүгінгі әдеби процеске тыңғылықты араласып жүрген сыншылардың бірі. Тәуелсіздік тұсындағы әдебиет туралы өндіре жазып, көпшіліктің көзіне ілікті. Н.Ораз, Ә.Тарази, Ж.Бөдеш, Р.Ниязбеков, М.Айтхожина, А.Бақтыгереева, К.Ахметова, А.Егеубай, Н.Айтұлы, Ш.Сариев, Н.Ақыш, Т.Ахметжан, Г.Салықбаева тәрізді ақын-жазушылардың шығармашылығы туралы әділ, ұтымды пікірлер айтып жүр.

Ол өзіне университетте дәріс оқыған, өмір жолында ақыл-кеңес берген ұстаздары Әди Шәріпов, Нығмет Ғабдуллин, Мырзабек Дүйсенов, Тұрсынбек Кәкішев, Немат Келімбетов, Өтеген Күмісбаев, Серік Мақпыров, Бақытжан Майтанов туралы қызықты эссе, толымды мақала тудырған. М.Дүйсенов М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында көп жылдар бойы еңбек еткендіктен бұл

мақала институт тарихынан да мол сыр шертеді. Мәселен, мемлекет және қоғам қайраткері, жазушы, филология ғылымдарының докторы Әди Шәріповтің жазушылығы, қайраткерлігі, ұстаздығы, ғалымдығы жөнінде жазғандары жиналып қаламгердің өмірі мен шығармашылығы жөнінде толыққанды мағлұмат береді. Оның мемлекет және қоғам қайраткері, филология ғылымдарының докторы, профессор М.Базарбаев туралы жазғандары жеке монография болып 2010 жылы «Мүсілім Базарбаев зерттеулері және әдебиеттану ғылымының мәселелері» деген атпен жарық көрді. Ғылым-білім жолындағы ұстазы С.Қирабаев туралы жазғандарын да оқып жүрміз. Аталған ғалымдардың мерейтойларына арналған ғылыми конференцияларды ұйымдастыру, мерзімді баспасөз беттерінде мақала жариялау тәрізді жұмыстардың басы-қасында жүру – Гүлжаһан Жұмабердіқызының ғылыми ыждағаттылығына, ізденімпаздығына айғақ.

Гүлжаһан Орданың оқырманға жол тартқалы отырған кезекті еңбегіне ақ жол тілейміз. Кітап болашақ ізденістерге, әдеби зерттеулерге ой түрткі бола алса, автор еңбегінің зая кетпегендігі.

**Филология ғылымдарының докторы,
профессор Шерияздан Елеукенов**

I БӨЛІМ

ЗЕРТТЕУЛЕР

1920 ЖЫЛДАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТӘУЕЛСІЗДІК ТУРАЛЫ ҰҒЫМ МЕН КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ақ патшаның қол астындағы елдерге жүргізген отарлау саясаты шектен тыс асқынып кетті. Мал шаруашылығымен ғана айналысатын қазақ халқының шұрайлы жерлерден, жайылымдардан айырылып, тастақ жерлерге ығыстырылуы олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын титықтатып жіберді. Жер салығы, түтін салығы тәрізді неше алуан салықтардың шамадан тыс салынуы бұқара халықты қаржылай тонауға алып келді. Ресей мен Жапония арасындағы 1904 жылғы бірінші дүние жүзілік соғыс патшаның қол астындағы қазақ сынды ұсақ ұлттарды тұралатып тастап еді. С.Сейфуллиннің «Айт күні» өлеңіндегі «Тоқшылық бүгінгі күн берекелі, Көңілді, ойын-күлкі мерекелі» дейтін бай мен кедей теңескен тоқшылық күн көзден бал-бұл ұшып, оның орнына қара тұман басқан қаралы күн келді. Сондықтан да XX ғасыр басындағы әдебиетте отаршылдық езгіге қарсы бой көтерулер ашық көрінді. Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы, С.Торайғыров, С.Дөнентаев, М.Дулатұлы, М.Сералин, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Ж.Тілепбергенов, Б.Күлеев, Т.Жомартбаев, С.Көбеев, Н.Орманбетұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Кемеңгерұлы, С.Садуақасұлы, т.б. қазақ ақын-жазушылары халықтың ауыр тұрмысы мен олардың жан айқайын көркем шығармаларына арқау етіп, патшалық отарлаудың езгісінен қажыған бұқара халықтың мұң-зарын жырға қосты. Осылайша, қанаудың шегіне жетіп отырған халықтың ыза-кегін

1916 жылғы маусым жарлығы өршіте түскені мәлім. Бұл тұстағы ел жағдайы Б.Майлиннің «Қанды тұман» атты өлеңіндегідей «Ел іші қалың тұман – жылау, сықтау, «Балам!» деп, я «байым!» деп, зарлап, жоқтау» еді. Ал, М.Жұмабаевтың «Орамал» өлеңі сүйген жарға сағынышты білдіретіні даусыз. Бірақ, «Жарымды, өкіріп отарба Қанды жаққа әкетті» деген сөздің астарында үлкен мән бар. Солдатқа кеткен жарынан хабар күткен келіншектің бар сағынышын ақын орамалдың кестесіне сыйғызған. Алайда кейіпкердің «Жатқан шығар ор қазып, Жауға ма, әлде өзіне» деген сөзінен 1916 жылғы июнь жарлығынан кейінгі майданға алынған ерлердің хабарсыз күйін ұғамыз. Авторлық ұстанымды ақын осылайша кейіпкер аузына сала білді.

Патша империясының тізе батыруынан титықтаған қазақ халқы 1917 жылғы Ресейдегі ақпан төңкерісін қуана қарсы алды. Патшаның тақтан құлауын бостандық, теңдік таңы атты деп түсінген қазақ ақындары бұл қуанышты шабыттана жырға қосты. Сәбит Дөнентаев «Бостандық» өлеңінде ұсақ ұлттарды жойып жіберу саясатын ашық жүргізген ақ патшаның тағынан құлауын «Ғаламға аузын ашқан айдаһардың Мерт болып, мақсатының өлген күні» деп суреттесе, «Жарық ағаштың» айтары арыда. Бір қарағанда бойына сызат түскен жаралы ағаш пен желдің сырласуы тәрізді көрінген өлеңнің айтары басқа. Жаралы ағашты ақынның өзіне де, елге де телуге болады. Дегенмен, ағаштың жан аярлық аянышты күйі мен шерлі зары қазақ халқының XX ғасыр басындағы ауыр күйінен хабар беретіні күмәнсіз. Оған төмендегі жыр жолдары мысал бола алады:

Қиратты дәуренімді, бағымды алды,
Шуылдап, бұтақтарым жетім қалды.
Мәз болып жарқырадым дей алмаймын:
Балтадан мына жерім аман қалды.
Мен көрдім талай соққы, талай тепкі,
Жазықсыз нелер боқтық еттен өтті.
Көргенде аза бойым тік тұрады,
Жексұрын жерден шыққан көк жендетті [1, 75].

Кезінде жайма шуақ күн кешкен бейбіт халықтың шөбі шүйгін, көк майсалы жерін тартып алып, жайылымдық жерлерден тықсырып тақыр жерге көшіру, жер асты қазбаларын іздеу мақсатында жерді шұрқ тесік етіп жаралау сынды жайттарды ақын астарлап жеткізе білген. Заманның өзекті мәселесін осылайша астармен жеткізуді көз-

деген ақын желмен сырласқан жарық ағаштың аузына мынадай сөз салады:

Көтерген нелер көңіл досым, желім,
Кеткені-ақ қияметке кегім менің,
Өзімді не қылайын, өтті күнім...
Аман ба тек соны айтшы, қайран елім! [1, 76].

Басқа ақындар секілді Сәбит де Қазан төңкерісімен келген теңдікті шабыттана жырға қосып, «Өлсін құлдық, тусын теңдік үйде, істе» деп көптің бостандыққа қол жеткізгенін мақтанышпен жырлады. «Қазақ тіліне» деген өлеңіндегі «Қазақта кілең сорлы қазақ тілі» деген ана тілінің мүшкіл халі араға бір ғасыр уақыт салса да әлі күнге дейін шешімін таппай келе жатқандығы ащы болса да шындық. «Төртінші оятыбрьде» де ақын «Сорлы кедей, қашан басың көтеріп, Оттай шалқып қашан желдей есіп ең?» деп қазақтың кешегі күйінен хабар бере отырып, теңдікке қол жеткізгеніне шат-шадыман. «Алты жылда» еңбекші бұқараның құлдықтан босанғандығын «Шыдамай ақыр бұлқынып, Бейнетке піскен білектер. Колеткені¹ быт-шыт қып, Құлдықтан шықты көк еттер» деп суреттеді. Қазан төңкерісінің алты жылдығын ақын осылайша асқақ пафоспен қарсы алды. Бұғаудан шыққан еңбекшілердің бостандық алып бақытқа қол жеткізуін жырылау – сол тұстағы негізгі тақырыптардың бірі. Ақын «Жасаған миллиондаған сорлы құлды» теңдікке жеткізген Қазан төңкерісін «Тарих таңында» былай жырға қосты:

Ашынған ащы дауыс аспанға асты,
Айғайға шерлі біткен араласты.
Ойран қып қор өмірдің қорын төгіп,
Октябрь – тарих таңы сәуле шашты.

...Деген сөз дәуренімен ғайып болды:
«Байдікі», «патшанікі», «тәңірімдікі» [1, 81].

Осы сарын 20-жылдардағы қазақ ақындарының бәрінен де мен мұндалайды. Ш.Құдайбердиев «Бостандық таңы атты» өлеңінде «Бостандық таңы атты, қазағым көріндер, Арға ие басшының соңынан еріндер» деп күндестікті қойып, өнегелі елдерден өнеге алуға шақырса, Б.Майлин «Қазаққа» атты өлеңінде:

1. Колетке – колодка деген аяққа, қолға салатын бұғау ағаш.

Келді кеңдік, туды теңдік басыңа,
Қатын, еркек, кәрі менен жасыңа...

Туды теңдік, баймен қатар жарлыңа,
Міне рахат, міне шаттық, той, қазақ! [2, 46].

– деп, қазақ халқының қол жеткізген бостандығының баянды болуын тілеп, олардың осы күнге қалай жеткендігін өткен күндерін еске салу арқылы түсіндіреді. Ақын көктен сұрағаның жерден табылғанда, «Алланың» бергенінің қадірін білуге шақырды. Ал, С.Сейфуллин болса, теңдіктің оңайлықпен келмегенін түсініп, «Кел, жігіттерде» «Залымдық пен Әділдіктің Алысқанын» айтып, «Асығып тез аттандықта» сол таңды қарсы алуға аттанады. Бостандық таңын қуана қарсы алған ақын «Жас қазақ марсельезасында»:

Азамат, жүнжіме, жүрме бос,
Қол ұстас, бірігіп тізе қос.
Ту ұсап дұшпанға барайық,
Теңдіктің ұранын салайық [3]

– деп, қазақ жастарын азаттық жолындағы күреске шақырды.

Патша тақтан құлаған соң, оның қол астындағы қазақ елін Уақытша үкімет басқарды. Бұл тұста қазақ халқының алдында жеке автономия құру міндеті тұрды. Ресей құрамына автономия болып кіруді қаламаған Алаш партиясының құрамындағылар Алаш үкіметін құрды. Б.Майлиннің «Алашордаға» атты өлеңі осы тұста туғаны мәлім. Ұлт мүддесін ойлаған партиядан көп үміт күткен ақын «Жарық сәуле ендіретін қазаққа, Мәңгі жылдар жасасын Алаш ордасы!» деп оның ғұмырлы болуына тілектестік білдіреді. Осылайша қазақ елінде Уақытша үкіметпен қатар Алаш үкіметі қатар өмір сүрді. Қос үкіметтің көздеген мақсаты екі түрлі болғандықтан олардың ымыраға келуі де мүмкін болмады. Алаш партиясының негізгі көздегені түркі тектес халықтардың құрамындағы Алаш автономиясы болса, большевиктердің көздегені Совет автономиясын құрып Ресей қарамағына өту еді. Ш.Құдайбердиевтің «Бостандық туы жарқырап» атты өлеңіндегі «Бола берсе таласы, екі нардың арасы, – Шыбындай ғой, шамасы, Өлмей ме қазақ алдалап» деп айтқанындай большевиктер мен алашшылдар арасындағы теке тірес бәсеңдемеді. Алаш ақындары поэзиясында түркілік тұтастық алдыңғы кезекке шыққандығына М.Жұмабаев шығармалары куә. Ол түркі халықтарының тұтастығын, бірлігін көкसेген ақын. «Қазақ тілі» өлеңінде: «Жарық көрмей жатсаң да

ұзақ, кен – тілім, Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім. Таралған түрік балаларын баурыңа Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім!» деп қазақ тілінің күдіретіне жүгіне отырып түркілік бірлікті аңсайды. «Сорлы қазақ», «Қазағым» өлеңдерінде сол тұстағы отаршылдықты қатты сынға алып, қазақ халқының жерден айрылған мүшкіл халін: «Жер, мал кетіп, бос қалды біздің қойын» немесе «Бар жерді күннен-күнге алып жатыр, хохолдар алып қала салып жатыр» деп ашық бейнелейді. Шығыс перзенті Шығысты мақтан ете отырып, Батысқа күдіктене қарайды. Мұндай күдіктің большевиктерге ұнамауы заңдылық еді.

1920 жылы Ресей Федерациясының құрамындағы қазақ Автономиялық Республикасы құрылып, астанасы Орынбор қаласы болып белгіленді. Кеңес автономиясы бұрынғы Түркістан губерниясына кіретін Сырдария, Жетісу сынды оңтүстік облыстарын игере алмай жатқандықтан автономиямен келісе алмаған алаш қайраткерлері бұл тұста Ташкентке шоғырланды.

Жиырмасыншы жылдары қоғам өмірі күрт өзгерістерге толы болды. Бұл өзгерістерден көркем әдебиет саласы да тыс қалған жоқ. Қызу айтыс-тартыс қоғамның әр саласында кең етек жайған десек, идеология майданында да осы көрініске кезігеміз. Қазақстан топырағында 1922-1923 жылдардан бастап «Еңбекші қазақ», «Қызыл Қазақстан», «Жаңа әдебиет», «Ақ жол», «Шолпан», «Темір қазық», «Сана», «Лениншіл жас» секілді баспасөздерде әдебиет мәселесі кең талқылауға түсті. Осы талқылау кезінде көркем әдебиет төңірегіндегі шиеленіскен айтыстарға қазақ әдебиетінің белгілі өкілдері белсене араласты. Әдеби айтыстар әдеби мұраға деген көзқарастан өрбіді. Сондай-ақ, әдеби мұраға қалай қарау керек, қазақ әдебиеті қай бағытта даму керек, ақын кім, ол кімнен үлгі алу керек, қазақ әдебиетінде қанша бағыт бар? т.б. осы сықылды мәселелер төңірегінде айтыс қыза түсті. Осы мәселелер төңірегінде өз ойларын ортаға салған Сәбит Мұқанұлының «Көркем әдебиет туралы» (Еңбекші қазақ, 14-15 қазан, 1926), «Қошкеге жауап» (Еңбекші қазақ, 1927, №23, 31 қаңтар), «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім» (Қызыл Қазақстан, 1927, №1), «Әркім өзінше ойлайды» (Жаңа әдебиет, 1928, №3-4), Қ.Кемеңгерұлының «Көркем әдебиет туралы» (Еңбекші қазақ, 1926, 1 желтоқсан), «Сәбитпен айтысты доғардым» (Еңбекші қазақ, 1927, № 3), Ыдырыс Мұстамбайұлының «Көркем әдебиет туралы» (Қызыл Қазақстан, 1927, №2), «Сын мен баспасөз туралы» (Еңбекші қазақ, 1928), «Біздің таластарымыз» (Жаңа әдебиет, 1928, № 5-6), Шаймерден Тоқжігітұлының «Әдебиет мәселелері» (Қызыл Қазақстан, 1927, № 3-4), «Екеу» (М.Әуезов мен

Ж.Аймауытұлы) «Көркем әдебиет туралы» (Еңбекші қазақ, 8-9 тамыз, 1927), Смағұл Садуақасұлының «Әдебиет әңгімелері» (Еңбекші қазақ, 1927, 15-16 ақпан), Ғаббас Тоғжанұлының «Әдебиет және сын мәселелері» (Қызылорда, 1926) кітабы мен «Против национализма, обывательщины и комчанства в казахской литературе и критике» (Советская степь, 1928, 11-12 сәуір), Біреудің «Әдебиеттерді қалай сынау керек» (Еңбекші қазақ, 1926, 8 ақпан), Жүсіпбек Аймауытұлының «Асыл қазына жиналса екен» (Еңбекші қазақ, 1926, 28 мамыр), Әмина Мәмбет келінінің «Көркем әдебиет туралы» (Қызыл Қазақстан, 1927), Байділдаұлы Әбдірахманның «Көркем әдебиет туралы» (Еңбекші қазақ, 1925) т.б. мақалаларын айтыс мақаланың үлгілеріне қосуға болады. Бұлардың біразы маман әдебиетшілер болса, енді біреулері ұлтын сүйген, оның әдебиетін жетік білетін және сол әдебиет пен мәдениеттің тарихи тағдыры шешілейін деп тұрған кезде үнсіз қала алмаған қоғам қайраткерлері болатын.

Көркем әдебиет туралы пікірсайыстың бірден жанданып, қуат алып кетуіне Сәбит Мұқанұлының 1926 жылы 14-15 қазанда «Еңбекші қазақта» жарияланған «Көркем әдебиет туралы» деген мақаласы себеп болды. Сәбит Мұқанұлы мақаласында таптық ұстаным тұрғысынан келіп, пролетариат әдебиетін дамытуды ұсынды. Оның кейбір пікірлеріне жоғарыда аталған авторлардың барлығы дерлік қарсы шығып, пікір таластырды. Әсіресе, Қ.Кемеңгерұлы Сәбиттің айтқандарын «Көркем әдебиет туралы» (Еңбекші қазақ, 1926, 1 желтоқсан) мақаласында батыл сынап, онымен баспа бетінде ашық айтысқа түсті.

Сәбит мақаласында Қазақстанда Кеңес үкіметі орнағаннан бергі алты жыл ішінде қазақ әдебиетінде ештеңе істелген «жоқ» деп, үзілді-кесілді жауап береді. Бұлай болуға үш түрлі себеп бар деп, оларды санамалап көрсетеді.

«Біріншіден, жалпы қазақ елінің оның ішінде, кедейлердің сауаты төмен. Сондықтан да бірлі-жарым талаптылардың жазғандары елден аспай қалып жатыр.

Екіншіден, сынның тым қаттылығынан жаңа жаза бастағандар бұғып қалып жүр.

Үшіншіден, жазушылар ұйымын құру керек», – дегенді айтады.

Сәбиттің осы айтқан пікіріне дау айтқан Қошке: «Алты жылдың ішінде көркем әдебиет туралы не істедік дегенде Сәбит «жоқ» деп жауап береді. Сәбит өңгені көрмесе де Бейімбет пен Сәкенді көру керек еді. Басылған пьесаларды, әңгімелерді, газет-журналдардағы

өлеңдерді, әңгімелерді көру керек еді. «Қартқожа» сияқты романды көру керек еді. Осының бәрі алты жылдың жемісі емес пе?», – дейді.

Айтса айтқандай, Сәбиттің «жок» деп айтуы орынсыз еді. Ол кезде ұлтшыл саналған Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбек, Мұхтарларды атамағанның өзінде, Бейімбет пен Сәкенді айту керек еді. Бұл – әрине, келісуге болмайтын кемшілік.

«Сәбиттің ойынша байлардан оқығандар көп шығу керек еді, іс жүзінде олай болмай отыр. Абай мен Мағжаннан басқа байлар табынан ешкім шықпаса, Жүсіпбек пен Мұхтар жалғыз процент кедейлердің арасынан шығып отыр», – деген Қошке бұл жерде сол кездегі таптық көзқарасқа байланысты Мұхтар мен Жүсіпбекті кедейден шықты деп әдейі айтып отыр.

Кемеңгерұлы бұдан ары пролетариат әдебиетінің өрістемей жатқандығына тоқталады. Оның сырын қазақ әдебиеті тарихына шолу жасаумен көрсетеді. Ол ауызша айтылып жүрген халық әдебиеті – көшпелі шаруаның, рулық қоғамның айнасы болғандығын, ұзақ уақытта толысып толып, кемеліне жеткендігін айтады. Қаламгер қазақ елі патша үкіметіне бағынған соң қазақ ақындары дін үгітін тарата бастағанын да жасырмайды. Одан беріде капитализм уысына түскен қазақ елі жерінен айырылып, саудаға түсіп, ру билігінен айрылғанын, осылайша салт-сананың өзгеруі нәтижесінде отаршылдыққа қарсы ұлт әдебиеті туды дейді. Ол төңкерістен кейін тамыры арыда жатқан ұлт әдебиетінің өрісі кеңейіп, деңгейі көтерілді деген ойын былай тұжырымдайды: «Кедей әдебиетінің өріс кеңейтпеуіне бас себеп: жаңа салт-сананың кемдігі, шаруашылық түрінің өзгермегендігі. Бұдан былай кедей әдебиеті өрісін кеңейтер деп үміттенуге болады. Әлі де болса кедей әдебиеті көрнекті орын алу үшін көп жылдар керек». Осы пікірді «Әдебиет әңгімелері» атты мақаласында Смағұл Садуақасұлы да қайталайды: «Осымен қатар Қ.Кемеңгерұлы С.Мұқанұлының әдебиеттің өркендеуіне «сынның қаттылығы бөгеу болады» дегеніне қарсы. Сынның әкесі Нәзірдікіндей болар, сонда да Сәкен бұққан жоқ қой. Сәкенді ескі жазушы деп айтатындар болар, олай болса Самат (Нұржанов) пен Байбатыр (Ержанов) да ескі жазушылар. Қатты сыннан қорыққан сол екеуі ғана».

Бұл жерде қаламгер «Темірқазық» журналының 1923 жылы шыққан бірінші санындағы Сәкен Сейфоллаұлының «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағы туралы жазған Нәзір Төрқұлұлының сын мақаласын айтып отыр. «Сәкен әлі ауылды көксейтін, ауылдың ескі қа-

зығын, ескі мерекесін сағынатын ақын. Сәкеннің кітаптарының аты «Асау тұлпар», «Домбыра», «Қызыл сұңқарлар» – бұлардың бәрі де ескі ауылдың сағымы. Қолда домбыра, аста асау тұлпар! Бұл кім?

Бұл қазақтың кедейі емес, мырзасы. Асау тұлпар мен сұңқарға асық қылатын Сәкеннің қазіргі халі емес, өткен күні. Сәкен өткендегі мырзалығын талақ қылған жоқ», – деген пікірден Сәкеннің таптық тұрғыдан бағаланып біржақты сынға ұшырағаны көрініп-ақ тұр. Бірақ ақын ащы сыннан бұққан жоқ, жазған үстіне жаза түсті. Ескіні жырлағаны үшін осынша айыпты саналған ол кеңес үкіметімен келген жаңалықтарды жырлап, жаңаны жырлаушы ақын болып та көзге түсті.

Ал Сәбиттің «ұйым керек» дегенін Қошке де қолдайды. Ол ұйымның пайда келтіретініне талас жоқ екенін айтады. Сәбиттің үлкен уайымының бірі – «Ұлтшылдардың көркем әдебиеті көп басылып кетті» деуі. Қ.Кемеңгерұлы Сәбиттің бұл пікіріне келіспейді, оған қарсы дау айтады: «Ұлтшылдар» газетке кінәлі болса да, басылған кітаптарға кінәлі емес шығар. Мағжанның 4-5 өлеңін кесе көлденең тарта берудің жөні жоқ.

Мағжанның ол өлеңді жазуында тарихи себеп бар шығар. Өзі «ұлтшыл» болғанымен, бұқара кедей тұрмысын жазатын болса не айып-шамы бар? Жүсіпбектің пьесаларынан, «Қартқожасынан» қандай кінәмшіл адам болғанымен ұлтшылдықтың иісін таба алмас. Мұхтардікі де осындай», – дейді

Кезінде әділ сынның болмауы салдарынан Мағжан, Жүсіпбектер де аз қуғын көрген жоқ. Оларды Қ.Кемеңгерұлы сынды арашалаушылар саясат тырнағынан алып қала алмады. Сол кезде «ұлтшылдардың» шығармалары көп басылса, Қошке айтқандай-ақ аса шебер туынды болғандығы үшін басылғаны белгілі. Осымен қатар қаламгер орыстар Достоевский мен Феттен, Тургенев пен Пушкин, Толстойды дәріптеп, олардың жазғандарын қайта бастырып жатқанда, біздің «ұлтшылдық» әдебиет көп басылып кетті деп айтуымыз орынсыз болатындығын ескертеді.

«Пильняк пен В.Иванов болмаса біздің әдебиетіміз сәл кедейлеу болар еді», – деп Троцкий айтады. Қазақтың «ұлтшыл» жазушылары Пильнякке қарағанда көп иман жүзді. Кедейшіл ақын Сәбитке диалектиканы қолдану керек еді. «Оян қазақ!» пен «Шолпанды» Сәбиттің көже деп кемсіте сынауы диалектикаға жатпайды. Нені болса да орнына, заманына, тарихи жағдайларға қарай бағалау керек. «Оян қа-

зақ!» пен «Шолпан» шыққанда жаңа әдебиет қандай күйде еді? Мұны Сәбит ескермейді», – дейді Кемеңгерұлы.

Қаламгер орыс жазушыларын атағанда біз неге осылардан үлгі алмаймыз дегенді айтады. Ескінің бәріне топырақ шашсақ жаңаны қайдан табамыз? Ол жаңаны жасау үшін ескіден қажеттіні алу керек екенін ескертеді.

Сәбит пен Қошке арасындағы ашық айтыстың тоқталуына Екеудің (М.Әуезұлы мен Ж.Аймауытұлы) «Көркем әдебиет туралы» мақаласы себеп болғандай. Бұл қаламгерлер Қошке мен Сәбит айтыстарының маңызды жерлері: қазақ әдебиетінің өсу, өспеуі, қандай адам жазушы ақын болуы, қазақ жазушыларының қазіргі бағыттары жайынан көрінетіндігін айта келіп, кейбір басты-басты пікірлеріне жауап беретіндігін айтады. Бұл мақалада Қошке пікірлерімен келіспеушілік атымен жоқ. Ал, Сәбиттің пікірлеріне дау айтулар бар.

Айтыс барысында күн тәртібіне қойылған, шешімін таппаған өзекті мәселенің бірі – «ұлтшыл» атанып жүрген ақын, жазушыларға деген көзқарас еді. Бұл, жалпы осы айтыс кезінде ғана емес, өлкелік партия комитетінің сол кезде өткен 5-6 конференцияларында да көтерілген болатын. Сондықтан да айтысқа қосылған сыншылар тақырыптың осы жағына баса назар аударды. Мұндай айтыс-тартыстар күллі қазақ қауымына үлкен ой салды.

Бұл кезде А.Құнанбаев, Ә.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, М.Әуезов, Қ.Кемеңгерұлы сынды ақын-жазушылар «байшыл», «ұлтшыл» атанып, оларға қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін шабыттана жырлағаны үшін кеңес өкіметіне қарсы деген солақай сындар тағылып жатты. Баспасөзде жарияланған пікірлерге қарағанда Абайдың өзіне кеңес өкіметіне қарсы деген сын айтылған. Сондықтан да атасы Абай сыналған басқа ұлтшылдарға деген көзқарас тіптен нашар еді.

Бүкіл Қазақстандық алтыншы конференциядан кейін (1927 жылдың қарашасы) іле «ұлтшылдарға» деген қысым күшейе түсті. Сол тұста мерзімді басылым беттерінің қай-қайсысында да қазақ «ұлтшылдары» туралы жамырай жамандаған мақалалар үздіксіз жарияланды. Алаш әдебиетіне осылайша «ұлтшылдық» күйе жағылып, қоғам өмірінен аластатыла бастады.

Қоғам, ел өміріндегі осындай ымырасыздық әдебиеттің де екі бағытта дамуына алып келді. Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев бастаған алашшыл әдеби-

ет өкілдері мен С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, С.Мұқанов, Ш.Иманбаева, А.Тоқағамбетов сынды кеңес әдебиетінің қаламгерлері қалыптаса бастады.

Дегенмен аталған ақын-жазушылардың барлығы да шығармаларына сол тұстағы өмір шындығын арқау етті. Ш.Құдайбердіұлының бірсыпыра өлеңдерінен сол тұстағы ел ішіндегі жағдайды көруге болады. «Ей, көп халық, көп халық» деген өлеңінде партияшылдыққа көптің сес көрсетерін айта келіп, халықты не нәрсенің де ақ қарасын айыра білуге, тек әділін ғана айтуға шақырады. «Қазақ», «Тағы сорлы қазақ» өлеңдерінде сол тұстағы елдің жай-күйінен хабар береді. Білім-ғылым іздеудің орнына бірімен-бірі аңдысқан қазақ халқының берекесіз тірлігін тілге тиек еткен ақын Абай тәрізді: «Қайран елім, қазағым, қалың, жұртым, Көп айтып, а, дариға не қылайын!..» деп олардың тыныс-тіршілігіне күйінеді. Екінші өлеңге де қазақтың берекесіздігінегіз болған. Не салған қаласы жоқ, не оқытқан баласы жоқ қазақтың аңдығаны барымта-қарымта. Дүние жүзі халықтарының ішінде қазақ секілді бейқам жатқан елдің жоқ екендігін айтып, қазақтың аты бар да, заты жоқ күй кешіп отырғанына көңіл аударды. Ел ішіндегі кері кеткен кеселдерді сынап білген ақын одан шығар жолды сілтеп, қазақты ел болуға, өнер-білім алуға шақырады. «Жолама қулар маңайға», «Партия қуған өңкей қырт», т.б. өлеңдерінде сол тұстағы берекесіздікті шенейді.

Бұл тұста жаппай сауатсыз қазақты өнер-білім алуға шақырған үгіттік үлгідегі өлеңдер алдыңғы кезекке шықты. XX ғасыр басындағы қазақ халқының қыл үстінде тұрғандай ауыр күйін көзі қырағы Мағжан ақын да күйзеле жырға қосты. «Ләззат қайда?» деген өлеңі бір оқыған адамға жан ләззатын іздеу секілді болып көрінеді. Бірақ ақын ләззат, рахаттың қайда болатындығынан мысалдар келтіріп: «Жұрттың қамын көп ойла, Уайым-қайғы жеп ойла! Артта қалған сорлы жұрт Алға бассын деп ойла» деген тұжырым жасайды. Бұдан шығатын қорытынды оқу-білімнен кенжелеп қалған қалың қазақты ел қатарына қосу жолында еңбек етуден артық ләззат жоқ екендігі. Себебі, ол кездегі қазақтың күйі «Сорлы қазақтағыдай» еді:

Оқу-білім жақындатпай, жолатпай,
Қырын қарап, қазақ ісін ұнатпай,
Пыр-пыр ұйықтап сорлы қазақ тек жатыр,
Қанды жаспен екі көзін шылатпай [4, 41].

Осылайша, ақын алаңсыз қалың ұйқыда жатқан қазақ халқын оқу-білімге шақыра отырып, надандықтан шығаратын жолға «Өнер-білім қайтсе табыларда» жауап іздейді. «Туған жерім – Сасықкөл» өлеңінде де лирикалық кейіпкер ата қоныстың болашағына алаңдаулы. Көлдің бар сұлулығын жағасына қонған елдің тіршілігімен параллел суреттей отырып, оның ел мен жердің берекесі екендігіне масаттанады. Бірақ, ел ырысына айналған туған жердің болашағы күмәнді. Оның себебін ақын қазақтың шұрайлы жерлеріне мұжықтардың ендеп кіруімен түсіндіріп: «Білмеймін не боларын, қайран көлім, Жарайды тең болмаса күн мен түнің, Итиіп қарашекпен келіп қонса, Басыңнан құсын ұшып кетер сенің», – деп күдіктенеді. Себебі бұл отарлау саясатының ашық жүргізіле бастаған кезі еді. Сондықтан да Мағжан сынды көзі қарақты, сауатты жандар елдің болашағын ойлап зар иледі:

Қазағым, таянды ғой қылта мойын,
Жер, мал кетіп, бос қалды біздің қойын...

Бар жерді күннен-күнге алып жатыр,
Хохолдар алып қала салып жатыр.
Қырылысып өзді-өзімен қазақ сорлы,
Жерінен аузын ашып қалып жатыр [4, 46].

Найзаның ұшы, білектің күшімен, ата-баба қанымен алған кең байтақ жерді келімсектердің туырлықтай бөліп ала бастағанын көрген ақын ұйқыдағы қазақ халқына есінді жи деп күйзеледі:

Тақаулы тамағына өткір пышақ,
Тек жатыр тұяқ серппей сонда да аңсыз.
Тындамас, сөзге түспес, ырыққа көнбес
Болды ма қайран қазақ тастай жансыз?

Жер кетті, жаның кетті, қам жемедің,
Құл болдың қара табан енді малсыз.
Ортаға қамап алып қырып жатыр,
Қара жүрек «надандық» қолмен сансыз [2, 54].

«Орал тауында» Оралдың да қазақ қолынан кете бастағанына: «Оралдай ата мекен жерлеріне, Қасиетті атаның көрлеріне, аузы түкті шет елдер ие болып, Көрсетіп тұр қысымды ерлеріне» деп аһ ұрады. Жас ақын Қ.Кемеңгерұлы бірде «Енбектің құшақ жайып тұрған жері, Ғаділет, ар-намыстың қалған жері» деп, халықты еңбек етуге үндесе, қазақ халқының өткені мен бүгінінің суретін жасаған «Жазғытұры»

өлеңінде қазақтың болашағына «Ішкен ас, жеген тоқ болушы едің, Түсесің енді, жұртым, қандай күйге?!», – деп алаңдаушылық білдіреді.

Б.Күлеев алғашқы өлеңдерінің бірі «Апама хатта» сол тұстағы ел жағдайына қатты алаңдаушылық білдіреді. Ол жеке бастың ғана қамын ойлаудан асып, ел мұңын мұңдап, бұқара күйін күйттеуге ауысты. «Сорлы қазақ қандай күйге кез болдың?» деп ел басына түскен қиын күндерге күйзелген ақын «Жатқан қазақ тәтті ұйқыда малынып, Бетін ашпай, бөгежектеп жамылып» деп қамсыз ұйқыда жатқан қазақты оятуға ден қояды. Бұл – ХХ ғасыр басындағы қазақты маса болып ызындап оятуды көздеген Ахмет пен «Оян, қазақ!» деп жар салатын Міржақыппен үндес сарын. Оқыған, көзі ашық, ел қамын ойлаған қазақ жастарының дені ұйқыдағы қазақты оятуды, отаршылдықтың тас бұғауын бұзып бақытқа, теңдікке, бостандыққа жеткізуді көздесе, Бернияз шығармаларының да негізгі өзегі осыған саяды.

Ақынның бірсыпыра туындыларына отаршылдықтың зардаптары арқау болса, «Өзім» өлеңінде өршіл рух басым. «Өзім патша, өзім төре, өзім хан, өз ойымды сан сабазға бермеймін» дейтін ақын бойындағы асқақ сезім Мағжан поэзиясындағы өршілдікті еріксіз еске түсіреді. «Жас перімін білекті, Жолбарыспын жүректі» дейтін ақын «Кім бар» өлеңінде:

Арыстанбыз алыссақ алмай қоймайтын,

Аш бөріміз ағызсақ қанға тоймайтын.

Қолда қуат, бойда сымбат, жүректе от,

Жас періміз мыңға жалғыз болмайтын [5,107]

– деп азаттық жолында қарсы келген жаудан аянбайтын ерлікті, батырлықты, күрескерлікті мақтан етсе, бірсыпыра туындыларына сол тұстағы өмір шындығынегіз болды. «Ел ерлеріне» деген өлеңінде «алма мойын, аршын төс» аруларды күң еткен, ел ұланын құл еткен «Жанын жалмап, ұрттап ішкен қандарын, Ел обыры, жер жебірі мейірімсіз» патшаның жандайшаптары генерал мен жандарм, сұлтан мен төре, хан мен задаларға лағнет айтып, қалың бұқараның бостандыққа жеткенін мақтан етеді. «1917-жылға», «Бостандық күніне», «Бұлт» өлеңдерінде ел-жұртын бақыт күнімен құттықтап, оның мәңгілік болуын тілейді. «Қайтер едің?», «Неге?», «Кім үшін?» өлеңдерінде оқырманға өмір жайлы ой тастаса, «Не етер ем?» өлеңінде ақын егер Тәңірі болсам «Көкесіндей біз естіген жұмақтың Жер-дүниемді нағыз жұмақ етер ем» деп бұқара халықты жұмаққа жеткізуді арман етеді.

М.Жұмабаев оның «Ұшқын» газетінің жазушысы болғандығын айтқан болатын. Бір жылдай шыққан соң ол газеттің аты «Ебек туы», одан «Еңбекші қазақ», кейін «Социалистік Қазақстан» қазір «Егемен Қазақстан» болып өзгерген. Осы газет алғаш жарық көрген кезінде ақын «Ұшқынға» деген өлеңін арнады. Газеттің алты алаштың мұңын мұндап, жоғын жоқтайтынына күмәнсіз болған ақын былай дейді:

...Алтын Алтай, Еділ, Жайық, Сарыарқа –
Сауыт киіп, садақ тартқан ер бар ма;
Ару азып, ер үркек боп, жер тозып,
Жауға жаға жырттырмаған ел бар ма.

Алты алаштың қызыл туын қолыңа ал,
Ертеде еркін өткен күнін ойыңа ал.
Елді жерден, ерді еріктен айырған,
Дұшпаныңды табан тіреп жолыңа ал... [5,85]

XX ғасыр басында «Қамар сұлу», «Бақытсыз Жамал», «Қалың мал», «Қыз көрелік» сияқты шығармаларда көтерілген әйел теңдігі мәселесін сол тұстағы ақын-жазушылардың барлығының да шығармаларынан молынан кездестіруге болады. Себебі, жас қыздардың малға сатылуы, әйел үстіне тоқалдыққа берілуі – сол заманның ең бір өзекті мәселелерінің бірі болды.

Сәбиттің «Көркем қызға», «Жәмила қыз», «Әйелдер мейрамына», «Мен зынданда», «Ерікті Айша», «Әйелдердің он жылдық тойына» атты өлеңдеріне ғасыр басындағы қазақ қыздарының өмірі негіз болды. Жарлы жақыбай, кедей кепшіктің қыздары ғана емес, байлардың да қыздарының малға сатылып, жас өмірі қор болғанын «Жәмила қыздан» көруге болады. Қатыны өлген Бекіштің жиырма-отыз қарасын дүние санамай: «Қыз бермеймін кәрі» деп, «Қатыны өлген әрі» деп беттетпеген Төкіш бай қызын дәулеті Бекіштен асқан Берден дейтін шал айттырып келгенде құлай түседі. Отыз-қырықтар шамасындағы Бекішті кәрі деп менсінбеген әкенің сақалына ақ кірген, басын қырау шалған алпысты алқымдап қалған Берденге қызын бере салуының себебі көздің құрты болған мал мен дүниеде жатқандығын ақын нанымды бейнелеген. Дүниеқоңыз әкенің қызының көз жасына қарамағандығы былай суреттелген:

Жәмиласы зарлап жүр,
Көзден жасы парлап жүр,
Кім тиді екен сорлыға? [1, 60]

«Әйелдер мейрамына» атты өлеңінде қазақ әйелдерінің кешегісі мен бүгінін салыстыра сөз етеді. Ақын қазақ қыздарының кешегі күнін:

...Жас өмірі гүлдей солған кім еді?
Жас жүрегі умен толған кім еді?
...Малша малға саудаланған кім еді?
Бәйге орнына сауғаланған кім еді?
Бейнесі адам, бейнеті айуан көргісіз
Ол қазақтың сорлы әйелі – күң еді [1, 93]

– деп шынайы бейнелесе, Қазан төңкерісінен кейін олардың теңдік алғанын қуана жырға қосты:

...Қара күннің қайырылмасқа кеткені,
Қалың құрсау сатыр-сұтыр еткені.
Бүгін жалпы әйелінің қазақтың
Қайғысына қара нардың шөккені [1, 93]

«Мен зынданда» өлеңінде «Құтқарушым, айғайың бар, қолың жоқ, Мен зынданда, қашан арқан саласың?» деп зарлаған тұтқындағы әйелдің ішкі зарын жеткізген ақын «Ерікті Айшада» Айшаның кешегі қайғылы өмірі мен бүгінгі бас бостандығын алған азат күндерін салыстыра сөз етті. Он бір жасында шешеден жетім қалған Айшаның байдың тезегін теріп, сиырын сауып, отын жағып, асын пісіріп, отымен кіріп, күлімен шыққан аянышты күндерін еске салып, оның дәулетті шалдың малына сатылып кете барғанын тілге тиек етеді. Ақынның «Дәулетті шал, Берді де мал, Сорлы әкеңді улатты» деген жолдары әкесінің қызын шалға бергісі келмегенмен жоқтықтың қол байлау болғанын жасыра алмайды. «Шал алды деп, Жас барды деп, Кім зарыңды тындапты», – дей отырып, оның да басқа қыздар секілді малдың құрбаны болғанына ашынған ақын Қазан төңкерісімен бірге қазақ қыздарының теңдікке қол жеткізгеніне қуанады. Осындай аянышты күндерді басынан өткізген Айшаның апа-сіңділеріне ақын «Сендер де бар, Күндіктен шық, қарық бол!» деген өсиет айтады. Мұның жас өмірі жылаумен өткен қазақ қыздарының бостандық алып жарқырып жүруін көздеуден туғаны анық. Ақын «Әйелдердің он жылдық тойына» деген өлеңінде де кеше мен бүгінді әдемі салыстыра бейнелеген.

Жоғарыда сөз болған өлеңдерге ортақ қасиет – шендестіру. Қазақ қыздарының бас бостандығын алуын, теңдікке қол жеткізуін ақын мыңдаған жылдар қорлықта жүріп тағдыр таукіметін тартқан азапты күндерімен шендестіре суреттеген. Малға сатылған Жәмила да,

азаттық алған Айша да сол тұстағы қазақ қыздарының типтік бейнесі. Осылайша, Сәбит Дөнентаев өз кейіпкерлерін типтік бейнеге көтерді. Себебі Жәмила мен Айша басындағы күй жүздердің, мыңдардың өмірі екені анық.

Бернияз да бұл мәселеге баса көңіл бөлді. Ол «Қыздың мінәжаты», «Қазақ қызы», «Әйелдер сөзі», «Әкеме», «Бостандық болғанда бір қыздың тілегі», «Солған гүл», «Жұбату», «Қыздың зары» атты шағын лирикаларына әйел теңдігін арқау етті. Ақын бірде зарлы қыздардың өзін сөйлетіп, олардың жай-күйінен хабар береді.

Қор қылып күң орнына бақтың, әке,
Көнбес ем, ұрып-соғып қақтың әке.
Көрмедің көкірек отым, көз жасымды,
Жылатып жастай малға саттың, әке [5, 28]

немесе:

Жаралғаннан күң болып
Құлдық қылып келдік біз.
Хайуан көрмес азаптың
Талайларын көрдік біз [5, 16]

– десе, енді бірде қызын малға сатқандарға қаратып өз атынан сөйлейді:

Бір есекке қосақтап таққан мінез,
Жас қыршынды мал үшін сатқан мінез.
Өз қолыңнан баланды отқа тастап,
Көз жасы мен обалға батқан мінез [5, 60].

Басқа замандастары секілді М.Жұмабаев та сол тұстағы қазақ қыздарының мұңына ортақтасып, олардың ащы запыранын «Тілегім» (қыздың зары) атты өлеңінде жырға қосты. «Жасыл шешек, қызарған гүл солмаса» деген ақын қазақ қыздарының теңіне бармай малға сатылып, алма беттерінің уақыттан ерте суалғанына төзе алмайды. Қазақ қыздарының қайғы-мұңға батып көзінің жасын бұламауын: «Мейірімді ием, таза, нәзік әйелді Қара жүрек қазаққа неге жараттың? Аһ, зар қылды, құлағына кім ілді? Сорлыларды жауыздарға қараттың!...» – деп жаратқаннан жалбарына сұрайды.

«Қызыл гүл» атты өлеңінде табиғат пен адамды тұтас бірлікте қарап, параллел суреттеген Қ.Кемеңгерұлы:

Қызыл гүл! Қураңқы болып қапсың,
Бүрісіп жылы жерде-ақ тоңып қапсың.

Аңқыған жұмақ иісің қайда кетті?

Қуарып жапырағың солып қапсың [6, 131],

– дейді. Бұл өлең жолдарының адам өмірінен хабар берері даусыз. Ол: «Құлпырған қызыл гүлім, жалт-жұлт еткен, Басыңа қайдан түсті қайғылы мұң?!» деген сауал тастайды. Бұл – сол тұстағы қазақ қауымына қойылған сауал.

Алаш ақындары негізінен отарлау саясатын әшкере етуге тырысса, кеңес ақындары бостандық алып келген большевиктік партия мен оның көсемін, кеңес өкіметін мақтан еткен мадақ, арнау жырлар жазуға ден қойды. Себебі В.И.Ленин мен оның большевик партиясын бостандық алып келуші деген ұғым қалыптасты. С.Сейфуллиннің «Ленин» атты өлеңіндегі «Бұл дүниенің пайғамбары Ленин. Төмен таптың ой-айбары Ленин» деп келетін мадақ жыр осының айғағы. Осы қатарды ақынның «Біздің тұрмыс – экспресс», «Жер бөлісі мен конпеске әсері», «Кооператив», «Пролетариатқа», «Пролетариат», «Отарба», «Аэроплан» өлеңдері мен «Қазақстан он бір жасқа толғанда» атты толғауы, Б.Майлиннің «Октябрьдің ұлдары», Қазан төңкерісінің 10 жылдығына арналған «Ұлы тойдың ұраны», «Ұлы күні – ұлы тілек» өлең, толғаулары толықтырды. Еңбекші таптың көсемі дүниеден өткенде Б.Майлиннің «Жыла, еңбекші! Көсеміңнен айрылдың, Құрыш-болат қанатыңнан қайрылдың...» деп келетін «Құр жылама», «Ленин» атты жоқтау өлеңдері сол тұстағы өмір шындығының бір көрінісі екені рас. Қазан төңкерісімен келген ел ішіндегі жаңалықтарды кеңес өкіметінің табысы ретінде таныған С.Сейфуллин оның жетістіктерін жырлауға тіпті «Советстан» атты поэма арнады. Мұның бәрі 20-жылдардың басында қатты сынға ұшыраған Сәкеннің кеңеске адал қызмет ету жолындағы әрекеті екені жасырын емес. 1926 жылғы «Ақ төбет пен отарба» атты толғауының эпилогындағы: «Биыл жаздыгүні кетіп бара жатып Қызылжар – Көкшетау темір жолының жұмысындағы кемшілікті «Еңбекші қазақ» газетіне жазған едім. Сол сөзді дәлел қылған болып, Мұстафа Шоқаев деген қашқын ақтардың «Дни» деген газетіне совет үкіметінің саясатын жамандап, біраз сөз жазыпты. Бұл өлең Шоқаевтың сөзінен бұрын жазылған еді. Енді осы өлеңді Шоқаев мырзаға тартамын», – деген сөзі ақынның кеңес үкіметіне қарсылығы жоғын байқатады. Большевик партиясын мақтауға қаншама ден қойғанмен ел ішінің жағдайы мәз емес еді. Оны осы толғаудағы темір жолды жағалай жүгірген бұралқы аш төбеттің бейнесінен көруге негіз бар. Жоғарыда айтқанымыздай біржақты сынға

ұшыраған С.Сейфуллин ендігі жерде таза кеңес ақыны болып қалыптасты. Сондықтан да ол жер бөлісі мен конпеске, кооператив, отарба мен аэропланды жырлауға көшті. С.Сейфуллин бастаған бостандық жырын С.Мұқанов, А.Тоқмағамбетов, Қ.Әбдіқадыров, Ж.Сыздықов, М.Дәулетбаев, Ә.Тәжібаев сынды ақындар жалғастырды. Бұл ақындар көсемге, әр түрлі даталарға, саяси науқандарға өлең арнап, партия жырын жырлауға ден қойды. Осылайша поэзияда науқандық жырлар белең алды.

Жиырмасыншы жылдары шағын лирикалық өлеңдермен қатар Ш.Құдайбердіұлының «Қалқаман – Мамыр», «Еңлік – Кебек», «Нартайлақ пен Айсұлу», «Мұтылғанның өмірі», «Ләйлі – Мәжнүн», «Қожа Хафиз сөзінен», «Дубровский әңгімесі», «Боран», «Алты әңгіме», М.Жұмабаевтың «Қорқыт», «Қойлыбайдың қобызы», «Батыр Баян», И.Байзақовтың «Құралай сұлу», «Қойшының ертегісі», С.Мұқановтың «Сұлушаш», «Жетім қыз», С.Сейфуллиннің «Советстан», «Аққудың айрылуы», «Көкшетау» сынды кең құлашты эпикалық поэмалары дүниеге келді. Осының өзінен поэзия жанрының қарыштап дамығанын байқауға негіз бар. Оларға қазақтың өткен тарихы мен бүгіні арқау болды. Қазақ ақындары отаршылдыққа қарсы күрес арқылы тәуелсіздік идеясын жырлауға ден қойды.

Ш.Құдайбердиев ХХ ғасыр басындағы қазақ поэзиясын «Қалқаман – Мамыр», «Еңлік – Кебек», «Нартайлақ пен Айсұлу», «Мұтылғанның өмірі», «Ләйлі – Мәжнүн», «Қожа Хафиз сөзінен», «Дубровский әңгімесі», «Боран», «Алты әңгіме» дастандарымен байытты. Батыс пен шығыс поэзиясымен сусындаған Шәкәрім ендігі кезекте қазақ ішінде өзінен-өзі сұранып тұрған тарихи оқиғаларды кең құлашты эпикаға арқау етті. «Қалқаман – Мамыр» дастаны мың тоғыз жүз жиырма екінші жылғы қазақ арасындағы қайғылы оқиға негізінде өрбиді. Дастанның эпилогы мен прологында ақын сол тұстағы қазақ халқының жағдайынан хабар берген. Эпилогта 1922 жылы қазақтың Сыр бойында жүргенін, прологта 1923 жылғы қазақ пен қалмақ арасындағы кескілескен ұрыстың салдарынан болған «Ақтабан шұбырындыны» тілге тиек етеді.

Бір-бірін сүйген жастар арасындағы трагедиялы халды ақын сол тұстағы қазақ халқының трагедиясы ретінде көрсетті. Қазақ қыздарының сүйген жарына қосыла алмай, құда түсіп атастырған жеріне баратындығы сол тұстағы қалыптасқан қағида болса, Қалқаман мен Мамырдың осы дәстүрге қарсы шығуы – махаббат еркіндігін

іздеу. «Кеше білдім төбемнен ұрғандығын, Құдалықтың дап-дайын тұрғандығын» деп Мамыр айтқандай құдалық қыздардың еркінен тыс әке-шеше келісімімен іске аса беретін болған. Осындай қалыптасқан дәстүрге қарсы шығып, өз сүйген жігітімен қашып кету – ол кез үшін жат мінез. Қалқаман мен Мамырдың махаббат бостандығы үшін күресі Мәмбетай мен Кішік руының арасын ушықтырып жібереді. Әнет бабаның қалың мал ал дегеніне Мәмбетай елі: «Қалқаман мен Мамырды өлтірмесе, Кетеміз деп бабанды тіпті көрмей» деп көнбей қояды. Екі елдің арасындағы кикілжің толастамай тұрғанда елге қыдырып келген Мамырды Көкенай садақпен атып өлтіреді де: «Өлтірдім тентегімді өзім» дейді, Бабаңа кісі салды дамыл бермей; «Ол неге Қалқаманды өлтірмейді?!...» деп Бабаны тағы да қыстайды. Осылайша не сөзге, не асыра берген малға көнбеген олар Қалқаманды өлтіруді талап еткен соң Әнет Баба амалсыздан мынадай шешімге келеді: «Қалқаман жүйрік атпен шауып өтсін, Көкенай сонда атсын», – деп бұйырыпты». Көкенайдың тартқан садағы ердің басын қақ айырып барып қара санға тиеді. Аман қалған Қалқаман:

Ел қылып Тобықтыны тұра алмаймын,
Ешкіммен ойнап-күліп жүре алмаймын.
Өлерде аямады, қайда аяйды,
Сендерге енді мойын бұра алмаймын [7]

– деп, ұлы жүздегі Еділбай нағашысына кетіп қалады. Келер жылы Әнет баба бастаған тобықтылар Қалқаманды іздеп шыққалы отырғанда қалмақ шауып қазақтың басына «Ақтабан шұбырынды» күн туады. Ол кезде біреуді-біреу іздемек түгілі, бір елді аузына қаратқан Бабаңның өзі көшке ілесе алмай бір төбенің басында қалып қояды. Ақын жер үшін сыртқы жаумен айқасып отырған қазақ ішіндегі ымырасыздықты екі жастың махаббат қайғысы арқылы көркем бейнелеген. Бұл – Қалқаман мен Мамыр қайғысы емес, қазақ халқының қасіретті трагедиясы еді.

«Ертегі емес, ертеде болған бір іс, Ойдан жалған шығарған сөзім емес», деп ақынның өзі айтқандай, сол тұстағы қазақ арасындағы өмір шындығын арқау еткен дастанның бірі – «Еңлік – Кебек». Мұнда да жастар арасындағы сүйіспеншілік Матай мен Тобықты арасының кикілжіңін тудырады. Матай мен Тобықты арасынан қайыр күтпеген олар тау-тасты паналап елден қашып кетеді. Екі елдің арасы енді бітісе бастағанда, Еңлікті айттырып қойған қайын елі Наймандардың

дауы ұласады. Ел тыныштығын ойлаған Тобықтының бірі Еңлік пен Кебектің жатқан жерін айтып қояды да олар қолға түседі. Ашынған Наймандар екеуін де ат құйрығына байлап өлтіреді де сүйектерін бір төбеге апарып қояды. Бесіктегі баланы Кеңгірбайға апарып беріндер деген Кебектің аманаты ескерілмей, бала сол төбенің басында жападан-жалғыз қалады. Таза сүйіспеншілік үшін бастарын өлімге тіккен Еңлік пен Кебек махаббаттың музасына айналды. Таза да пәк, кіршіксіз, ақ, адал махаббат иелері сол тұстағы көрсоқыр, надан, жауыздардың қолынан құрбан болады. Бірақ оларды өлтірген жауыздық, жастардың кіршіксіз таза сезімін өшіре алмады. Еңлік пен Кебек арасындағы махаббат жырға, аңызға айналып мәңгілік халық жадында сақталып қалды.

«Естілер көп жазады әңгімені, Жазбайды ермек үшін әлденені. Жиреніп жаманынан, жақсыны ұғып, Алсын деп жазады ғой өнегені» деп басталатын «Нартайлақ пен Айсұлу» дастанына да қазақ өмірінің шынайы шындығы арқау болған. Ақын өзі айтып отырғандай дастанды жастарға үлгі-өнеге берер деген мақсатта жазған. Күнсұлу, Айсұлу, Нартайлақ, Барғана, Былқылдақ, Барлы, Самсы, Томан кемпір бейнелерін олардың сөйлеген сөзі, істеген ісі, мінез-құлықтары, мақсат-мүдделері арқылы ашқан. Айсұлудың өгей ағасы Барғана – мал үшін неге де дайын тұрған жан. Сондықтан да ол қарындастарын таяққа жығып күшпен ұстамақ. Самсы мен Барғананың қорлығы мен Ханымның тепкісінен өмірден озған Айсұлудың Былқылдаққа айтқан: «Беріндер Күнсұлуды сүйгеніне, Самсыға қор болмасын жеткіншегім!» деген зары – сол тұстағы қазақ қыздарының бәрінің де арман-тілегі еді. Құдандалы жеріне бармай, айттырған күйеуін сүймей өз сүйгенімен қосылмаққа ниет еткені үшін таяққа жығылған Айсұлу басындағы хал – сол тұстағы қазақ қыздарының ортақ қасіреті. Автор Айсұлуды типтік бейнеге көтеріп, оның бойына сол тұстағы қазақ қыздарына ортақ іс-әрекеттерді жинақтады.

Бұл жылдары шағын лириканы терең меңгерген Б.Күлеев «Іңкәр жүрек», «Қайда екен», «Жорық», «Гүл» атты поэмалар жазды. «Қайда екен» – ертегі формасымен басталғанмен өмір шындығын арқау еткен шығарма. Онда қазақ халқының кешегі жайма шуақ күні көркем бейнеленген. Автордың жастық шағы ертегіге бергісіз күннен елес береді. Арада өткен көп жылдардың салған ізі басқаша. Бақытты балалық шақпен бірге елдің де жердің де бар қуанышы ізім қайым жоғалған. Ендігі жерде ел ішінде қан төгіліп, бұқара халық ұлардай

шулап, аштықтан топ-топ болып қырылып жатыр. Осындай сәтте сүйген жарын жоғалтқан лирикалық кейіпкер оны айдан да, күннен де, судан, да, желден де сұрайды. Бірақ оның бойында:

Айдалада
Ата-анаға,
Жұртқа ере алмай талды ма?
Жаурап үсіп,
Кеуіп ісіп,
Жалғыз мола қалды ма? – деген күмән басым [5,205].

Сырт қарағанда сүйген жарын іздеу тәрізді болып көрінетін шығарманың айтары басқа. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы ел ішінің бүлінуі, халықтың ауыр тұрмысы, патша жандайшаптарының бұқара халықты тонауы, жерінен айрылған елдің ұлардай шулап тозуы, ел ішін жайлаған ашаршылық сынды үлкен-үлкен мәселелерді автор аз сөзге сыйғызған. Қазақтың кешегісі мен бүгінгісін салыстыра отырып, өзі өмір сүрген кезеңнің жанды картинасын жасаған шығарманың көтерер жүгі ауыр, айтары мол.

«Жорық» – жеке кейіпкердің монологы ретінде берілген шығарма. Ақын бұл туындысында ақын-жыраулар поэзиясындағы туған жер туралы толғамдардағы кешегі қазақ жерінің «балығы тайдай тулаған, бақасы қойдай шулаған», «балдырғаны білектей, баттауығы жүректей» бай табиғатын еске алады. Сондай мол ырыстан ендігі жерде не қалды, сол жерде тұратын халықтың жағдайы қандай деген сауалдарға жауап іздейді. Бай табиғатты иемденген бейбіт жатқан елді «Ен даламның сыны жоқ, Өшкен-өлген, қураған» күйге душар еткен, не болмаса «Шаңырағымды жағып күл қылып, Ерлерді байлап күл қылып, аруды зорлап күң қылған» жауларына тісі қайраулы. Ел мен жердің жоғын жоқтап атқа қонған жас ұлан бұрынғыдай мамыражай күн орнатқанша, елдің кегін қайтарғанша ерден түспек емес. Сондықтан да ол «Жас жолбарыс ер ұлан, Ерінді көр жау қуған, Ерік үшін жан қиған, Жүретін болсаң, келіндер!» деп жар салады. Шығармада Махамбет жырларындағыдай дамыта жырлау екіні байқалады. Алдынан су шықса да, от шықса да қарсыласқан жауын жеңбей тынбайтын жорықшы бірде «Құс болам, көкке ұшамын, Жел болам, жерді құшамын» десе, енді бірде «Баратын жерге барармын, жауыма ойран салармын, жер жүзін жалғыз алармын, Кімім бар менің қорқатын!» деп өршіл рухпен ұран салады. «Жорық» – ақынның шағын лирикаларындағы отаршылдық зардаптарын арқау еткен шығармалардың түй-

іні іспеттес. Елді аздырып, жерді тоздырған отаршылдарды бір жола жеңбей тынбайтын жорықшы бойында оптимистік үн басым.

«Гүл» – ақынның ең соңғы көлемді туындысы. Мұнда ол өмір, өлім жайында философиялық түйін жасайды. Өмірден көргені мен түйгенін ойша қорытудан туған бұл шығарманың құрылымы да қызық. Лирикалық кейіпкердің монологына құрылған шығармаға шағын сюжет арқау болған. Алғашында табиғат ананың байлығын тамашалап, оның құдіретін тануға құмартқан лирикалық кейіпкер ешкіммен бөлісе алмаған сырларын ай, күн, орман, тоғай, тау, тас, сумен бөліседі. Сөзін тындар жан таппаған лирикалық кейіпкер осы сәтте айналасынан сөз ұғар жан іздеген Абайды еске салады. Ішіне сыймаған қалың қайғысын табиғатқа айтып «Улы жүрек жаннан сырын жасырып, Отыр бүгін табиғатқа ашынып» деп мұңын шаққан кейіпкер ендігі жерде тосын жағдайға душар болады. Ертегі кейіпкеріндей бір ару келіп өзімен біржола болуды талап етеді. Автор табиғаттың құпия сырын ашатын ібіліс шайтанның азғыруын сұлу қыз кейпімен бейнелеген. Лирикалық кейіпкер тура жолдан тайдыратын қулық, сұмдықтың азғыруына ермей өз жолын ұстанады:

Жауынгер боп жердің жүзін қан қылып,
Бай, патша боп өзімдейді зар қылып,
Сырыңды айт деп табиғатты бүлдірсем,
Не ғылайын атақ алып ғалым боп?! [5]

Ол табиғат сырын оқымысты ғалымдардың ашатынына күмән келтірмейді. Өмір бар жерде өлім бар екенін айта отырып, тіршілікте бақытқа жетудің екі жолы бар екендігі жөнінде түйін жасайды. Оның бірі – қулық, сұмдық, зымияндықпен жету, екіншісі – әділет, ар тазалығымен, білім, ғылыммен жету. Алғашқысына алып бармақ болып азғырған шайтан тіліне ереген лирикалық кейіпкер екінші жолды әділет жолы деп ұғады. Шығармадағы аллегориялық сыпат ару қыз кейпіндегі жезтырнақ ісімен ашылған.

М.Жұмабаев жиырмасыншы жылдардағы қазақ поэзиясын «Ертегі», «Қанышбай қиссасы», «Тоқсанның тобы», «Толғау», «Батыр Баян», «Қорқыт», «Жүсіпхан» сынды кең құлашты эпикалық поэмалармен байытты. «Ертегі» поэмасы (1922) «Ертеке, ертеке, ертеке, ертеке – ерте екен, Ерте күнде ешкі жүні бөрте екен» деп ертегі формасымен басталғанмен, шын мәнісінде ХХ ғасыр басындағы жағдайдан хабар беретін тарихи туынды. Қазақ халқының болашағын ойлаған жап-жас Сыздық ел үшін атқа қонады. Бірақ оның артынан «көп соққы жеп, сүле болған сорлы алаштан» ешкімнің ере алмағанын ақын:

Сыздық батыр тұлпар атын
ерттеген,
«Алты алашым, енді маған ер!»
деген.
Көп соққы жеп, сүле болған сорлы
алаш!
Алты алаштан алты адам да
Ермеген [4]

– деп нанымды бейнелеген. «Жатып өлмей, жортып жүріп өлем деп» Сыздық атқа қонады. Ақын поэманы ертегі сюжетіне ұқсатып Сыздықты жезтырнаққа кездестіреді. Сұлу келіншек кейпіне еніп, сылқ-сылқ күліп келген жезтырнақтың әзәзіліне ермей, оны садақпен атып түсіреді. Кездескен дию, перілерді жеңетін ертегі кейіпкерлеріндей Сыздық та кездескен жауын жеңе біледі. «Алаш елі, сары сайран жері үші, жапанда емес, жау қолында өлуді» көздеген Сыздық атқа қайта қонады.

«Мысық пен ет», «Көбелек», «Көк теке» сынды аллегориялық өлеңдерінде әртүрлі мінез-құлықтарды сынға алған ақын кейін «Ертегі поэмасын жазды (1926). Аллегориялық сипатта жазылған поэманың мазмұны қызғылықты. Мысықтар мен тышқандар арасындағы бітпейтін соғыстарды арқау еткен поэма қызғылықты сюжетке құрылған. Ұйымдасқан көп тышқанның мысықты тақтан құлатуы 1917 жылғы патшаны тақтан құлатқан Қазан төңкерісін мезгеп тұрғаны анық.

«Қанышбай қыссасына» Қаныш байдың өмірі арқау болған. Оны таяқтан өлген тоқалының рухы қара құрт болып келіп шағып өлтіреді. Тоқалдың көз-жасынан мезгілсіз дүние салғанын сезген бай еліне «тоқал алмандар» деген аманат айтып дүниеден өтеді. Бұл поэмада ақын ғасыр басындағы әйел теңдігі мәселесін көтерді. Авторлық ұстаным Қаныш өлімі мен оның көпке арнап айтқан аманатынан аңғарылады.

«Токсанның тобы» атты поэмасына ақынның сол тұстағы ұстанымы арқау болған. Ол жүздіктің онын ұлық, болыс, би, ауылнай, бай, ишан сынды халықты қанаған пысықайлар мен сұмдар деп түйеді де қалған токсанын бұқара халық деп түсіндіреді. Токсанның ішінде жарлы мен сорлы, кедей мен еңбекші, аш-жалаң ғарыптар, жалшы мен малшы, қойшы мен сауыншы, жетім мен жесір сынды «итаяқтан ас ішкен, ас ішпеген, жас ішкен» сормандайлардың ғана бар екенін

ескеткен ақын: «Тоқсаннан сонау он аулақ, Сонау оннан мен аулақ» деп алдағы уақытта осы қалың бұқарамен болатындығын мақтана жырға қосты.

Ақын поэмаларының ішіндегі шоқтығы биігі – «Батыр Баян». Поэмаға қалмақ пен қазақ арасындағы жаугершілік замандағы оқиға арқау болған. Абылайдың үш жүздің басын қосқан жиында Көкше арыстаны Баянды күтеміз деуіне қарағанда бұл поэманың тарихилық сыпаты басым. Поэмадағы негізгі оқиға қол бастаушы батыр Баян мен қалмақ қызы, кіші бауыры Ноян төңірегінде өрбиді. Баянның қалмақтан алып келген жас қызы өзіне ыңғай бермей, інісі Ноянмен көңіл қосып, сүйіскен екі жас аға ризалығын алмай қаша жөнеледі. Ағалы-інілі екі бауырдың бір қызға бірдей ғашық болуын қалмақ қызының қор қызындай сұлу болуымен түсіндіруге болады. Поэмада табиғат суреттеріне ерекше көңіл бөлген ақын адам мен табиғатты тұтас бірлікте жырлайды. Ноян мен қалмақ қызы арасындағы ынтық сезімді қоршаған табиғаттың сұлу көркі толықтыра түссе, қайғылы халді найзағай ойнап, күн күркіреуімен әдемі ұштастырылып, адам мен табиғат арасындағы байланыс осындай параллелизм арқылы ашылған.

Екі жас арасындағы үлкен махаббат сезімін бар шынайылығымен жырлаған ақын оған қосыла алмайтын кереғар күшті қатар суреттеуде үлкен жетістікке жетті. Кіршіксіз махаббат пен пәк сезімнің ыза мен кектің, ашудың құрбаны болғандығын бар шынайылығымен жеткізе бейнеледі. «Ашу – дұспан, ақыл – дос» деген халық даналығын Баянның ашу үстінде жасаған шешімі арқылы бейнеледі. Сүйіскен жастардың тосын кедергілер мен қара дүлей күштерге ұшырап қосыла алмауы ғашықтық дастандар мен шығыс шайырларында молынан кездесе, Мағжан ғашықтықтың құрбаны болған жастардың қайғылы өлімін тарихи оқиғамен ұштастырды. Ноян мен қалмақ қызының қосыла алмауына негізгі себеп – Баянның ар намысын жоғары қоюы. Асқақ романтикаға құрылған поэма негізінде кино түсіріліп, көпшілік көрерменге ұсынылды. Абылай ханның бейнесін толықтыратын поэманың бірі – С.Сейфуллиннің «Көкшетауы». Бірінші поэмада Абылай хан қазақтың кең байтақ жерін жоңғарлардан біржола азат ету жолында үш жүздің басын қосқан шебер ұйымдастырушы, батыр қолбасшы ретінде танылса, екінші поэмада ол қанішер, жауыз ретінде көрінеді. Себебі, бұл – большевиктік партияның бай мен болысты, патша мен ханды екі аяқты жауыз ретінде көрсетуді мақсат еткен таптық идеология тұрғысынан жазылған шығарма. Сондықтан да ақын

Абылайды елі мен жерін қорғаған батыр ретінде емес, жоңғарларды шабу арқылы пайда тапқан шапқыншы етіп көрсетуге тырысқан. С.Сейфуллин поэмада Көкшетаудың сұлу табиғатының сырын ашуда оның кешегі өткен тарихына жан бігіреді. Бүгінде «Жеке батыр», «Бурабай», «Оқжетпес», «Жұмбақтас» сынды аттарымен белгілі тауларға сол атаулардың берілуі туралы аңыз-әңгімелер тартымды да қызғылықты баяндалған. Поэманың негізгі кейіпкерінің бірі тұтқын қыз болса, оның басына бостандықалып беретін Адақ тек әнші ғана емес, қайырымды, ер жүрек батыр.

Отарлау саясатының XX ғасыр басында айрықша белең алғанын қазақ ақындары жасыра алмады, сондықтан да ұйқыда жатқан қазақ халқын оятып, оларды тығырықтан алып шығатын жол іздеп шарқ ұрды. Қазақ ақындары өмір шындығын арқау еткен жоғарыдағы шығармаларында тәуелсіздік идеясын көтерді.

Осымен бірге жиырмасыншы жылдары қазақ әдебиеті шағын жанрдағы әңгімелермен толықты. 1918-1920 жылдары Ж.Аймауытов «Бетім-ау, құдағи ғой», «Өмір деген осы ма?», «Мысыққа ойын, тышқанға өлім», «Елес», «Оралдан поезд өткенде», «Қойшы тастамақ», «Жаңа өмірге аяқ басты», «Жедебайдың баяндамасы», «Жеті азбан», «Көшпелі Көжекбай», «Жол үстінде», «Әнші», «Боранды болжаған әулие» тәрізді әр алуан тақырыпты арқау еткен шағын әңгімелер жазса, шағын жанрдың шебері Б.Майлиннің қаламынан «Күлпаш», «Талақ», «Кедей теңдігі», «Күлтай болыс» сынды әңгімелер туды. Жиырмасыншы жылдары осы қатарды Ш.Құдайбердиев, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Қ.Кемеңгерұлы, С.Садуақасұлы, т.б. жазушылардың шағын жанрдағы әңгімелері толықтырды.

Жиырмасыншы жылдардағы қазақ әңгімелерін Ш.Құдайберұлының шығармаларынан бастап сөз еткен жөн. Себебі, ол «Бәйшешек бақшасы», «Кейде күлкілі сөзден де тәлім алуға болады», «Өзімшілдік», «Әділ – Мария», «Шын бақыттың айнасы», «Мәнді сөздер» деген қара сөздер мен прозалық туындылар жазды. Қара сөзбен жазылған бұл туындылар – сол тұстағы қазақ прозасына қосылған бірден-бір үлес. Аталған шығармалардың негізгі кейіпкерлерінің моноlogy мен диалогынан авторлық ұстанымды байқауға болады. Оларға негізінен автордың өмір жайындағы толғаныстары мен философиялық толғамдары арқау болған.

Ал М.Әуезов бұл жылдары «Қорғансыздың күні» (1921), «Жетім» (1925), «Барымта» (1925), «Қаралы сұлу» (1925), «Кінәмшіл бойжеткен» (1925), «Бүркіт аңшылығының суреттелуі» (1925), «Ескілік

көлеңкесінде» (1925), «Жуандық» (1926) атты әңгімелерін жазды. Бұл әңгімелерге қорғансыз жетімдер өмірі, қазақтың оқыған жастарының өмірі, қазақ ауылдарындағы тарихи шындықтар негіз болды. Қорғансыздар өмірі жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетінде үлкен орын алғаны белгілі. Осы тақырыпты М.Әуезов «Қорғансыздың күні» (1921), «Жетім» (1925), С.Дөнентаев «Көркемтай», Қ.Кемеңгерұлы «Момынтай» (1925), «Жетім қыз» (1924) әңгімелеріне арқау етті.

М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Қ.Кемеңгерұлының «Жетім қыз» әңгімелері бөліп-жаруға келмейтін, бір-біріне өте жақын шығармалар. М.Әуезов бұл әңгімесін 1921 жылы жазса, Қ.Кемеңгерұлы 1924 жылы жазған. Екі әңгімеге де қорғансыздар өмірі арқау болған. Біріншісі, Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде жазылса, екіншісі, төңкерістен кейінгі ілгері баса алмай отырған қазақ өмірінен алынған. Мұндағы бір ұқсастық – екі әңгіменің де пейзаждан басталуы. Табиғатты суреттеуде М.Әуезов алдына жан салмаса, Қ.Кемеңгерұлы пейзажды өз шеберлігінше пайдаланған. Екінші бір ұқсастық – әңгімелерге арқау болған жолаушылардың С. қаласынан шығатын қара жолмен келе жатуы. Басталуында осындай ұқсастықтар болғанымен, Қошқе әңгімесін өз бетінше басқа жағдайда өрбітеді. Оқиға желісінің екі түрлі болуы – уақыттың бір-біріне сай келмеуі. Екі шығарма екі түрлі шешім тапқан. Біріншісі, қорғансыз бейкүнә Ғазизаның Ақан болыстың адам төзбес қорлығына шыдай алмай, өз басын еріксіз өлімге тігуімен аяқталады. Ғазиза жарымжан әжесі мен шешесіне көрген жәбірін сездіргісі келмегендіктен солай істеуге мәжбүр болды. Ал, қараңғы түнде бірін-бірін жетелеген екі мүсәпірдің үміт етер сәулесі жоқ. Қорғансыз жандар соңғы үміті сөніп жанталасып қарбаласқан күйде қалады. Бұларға қол ұшын созып көмек көрсетер азамат та жоқ. Оларды бір-ақ нәрсе күтіп тұр. Ол – арсыз ажал.

Екіншісі, жетім қыздың болашағын ойлар саналы азаматтардың қоғам өміріне араласа бастауымен аяқталған. Бұл әңгімедегі Дарабек Ақан болыс секілді мүсәпір, бейшара қорғансызды жәбірлеуден аулақ. Керісінше, оның ойы – қайткен күнде осындай сұмпайы тіршіліктен дәрменсіз жанды құтқару. Екінші әңгімеде көзге анық көрінбегенмен бұлдыр да сағым үміт бар.

М.Әуезовтің «Жетім», Қ.Кемеңгерұлының «Момынтай» әңгімелеріне арқау болған – қорғансыз, жетім бала өмірі. Екеуі де жуандардан жапа шегіп, жас өмірін қой соңында өткізіп, ішер тамақ, киер киімге зар болып жүрген бейкүнә жандар. Жазушылардың көздегені – теңдік, бостандық, бақыт. Бір қызығы осы әңгімелер екі қаламнан

туғанмен, өзара бір-бірімен заңды жалғастығы бар. Мұхтар әңгімесіне арқау болған оқиға ілгеріректегі жайдан хабар береді. Ал, Қошке жетім қызын Дарабекке тегін жолықтырып отырған жоқ. Жетімге де күн туады, Дарабек секілді ел азаматтары – енді оларға әке орнына әке болып, сенім артар асқар тауы болмақ. Момынтайды оқуға алып кеткен де сол кеңес өкіметінің сенімді өкілдері, ел азаматтары. Қасым, Ғазиза көре алмай кеткен күнге Момынтай жетіп отыр. Осындай ұқсастық әңгімелердің араларын жалғастырып тұр.

М.Әуезовтің «Барымта» әңгімесінде Досбол мен Айдар арасындағы барымтаға кезігіміз. Досболдың сенетіні жесір кемпірдің жалғыз баласы «Қарағандыдан шыққан жаудың албастысы» атанған Қалбағай болса, Айдардың қашқындық халдерін пайдаланып, ұлықтан бүркеген болып, өзіне пенде қылып жүрген Қонақай мен Жоламан сынды жырындылары бар. Әңгімеге бір түнде болған оқиға арқау болғанмен оның бастауы арыда екендігін автор шегініс арқылы еске салады. Бұған дейін де бір-бірін барымталап үйренген байлардың қарсыласына қашан да қауіппен қарап, сақ отыруы ру мен ру арасындағы бітпейтін жанжалдың көркем бейнеленуі. Әңгіменің: «Жарық айлы бүгінгі түн қаралы қанды түн болды. Өз намысы оянбаған екі бейбақ, асығы түгел әлдекімнің намысына итаршылық жасады да, жайрап түсті қос арыс!» деп аяқталуы оқырманға ғана емес, сол тұстағы қазақ баласына ой салары анық. біреудің сойылын соққан Қалбағай мен Қонақайдай екі арыстың бір барымтада қаза табуы арқылы сол тұстағы әлеуметтік теңсіздіктің беті ашылса, Досбол мен Айдар сынды байлардың мыңғырған жылқысы кедей-кепшіктің, жетім мен жесірдің көз жасынан жиылған мал екені анық. Себебі жазушы еңбегі еш болған кедей кепшіктің күнкөріс үшін байларға жалданып қызмет етуін баршынайылығымен нанымды бейнелеген.

«Қаралы сұлу» әңгімесінің екі нұсқасы бар [8, 101-127]. Мұнда да Ырғайлы мен Қоңыртау сынды екі рудың арасындағы жесір дауының салдарынан Әзімқанның барымтада жер жастануына кезігіміз. Жазушы: «Әзімқанның өлімін Ырғайлы жоқтаусыз қалдырған жоқ. Ол жақтан жылқы аламыз деп барып кісі де өлтірді, кегін де алды... Әзімқан басына жүз түйенің құнын да алды... Қоңыртауды жасытып ықтырды... Бірақ оның бәрі сүйген жар мен бір ауыз сөзге келе алмай, арманда қалған қайғылы сұлуға түк жұбаныш болған жоқ, алғашқы жылдай бір күн ойына тиянақ болуға жараған жоқ...» [8, 107], – дей отырып, бұл қазаның артында одан да үлкен қасіреттің жатқанын

ескертеді. Ол 26 жасында бір баламен қалған қаралы Қаракөз еді. М.Әуезов қайын атасын арқа тұтып, балапанын бауырына басқан жесір келіншектің жан дүниесіндегі арпалысты ашуда психологизмді терең меңгергенін байқатты. Қаракөздің тән азабы мен жан азабын қатар өруде психологиялық иірімдерді орынды пайдаланған жазушы әңгіменің бірінші нұсқасында оны жан азабын жеңе білген жан етіп көрсетті. Бірінші нұсқа «Аяғын суырып алып қарағанда, әлденеше жара түскенін көрді... Бұлардан тоқталмай қан ағып тұр еді...

Ақ етті құмарлық қаны былғап ағып жатты...

Қаракөз биттей де өкінген жоқ; кеселді арам қан... кете бер, – деп күліп отырып еді...» [8, 114], – деп аяқталады. Ел сыйлаған Қаракөздің ар жібін аттамауы қазақ ұғымы үшін дұрыс болғанмен, жазушы әңгіменің екінші нұсқасында алты жылға шыдаған жесір келіншектің төзімі таусылғанын былайша бейнеледі: «– Қарағым, Қарағөз, немене? – деген үн шықты. Сөзін ұққан жоқ, кімнің үні екенін де аңғарған жоқ. Бетіне да қарамастан, қолын шалқасынан созып бұлғағандай болып: «Келші бері!», – деді. Келе берген кісіні өзіне қарай жыға құшақтап, құшырлана тістеп сүйе бастады...

Дүние құмарлық мастығына батып, көзден өшіп барады...

Денедегі жыландар енді қуана ойнақ салады. Бұл күйдің кінәлісі Болат еді» [8, 127].

Әңгіменің екінші нұсқасы шындыққа жақын болғандықтан оны да жоққа шығаруға болмайды. Соған қарағанда жазушы қазақтың әдет-ғұрпына, таным-түсінігіне қайшы болса да табиғат заңдылығын тұмшалай алмаған тәрізді. Әңгімедегі негізгі тартыс Қаракөздің жан-дүниесінде жүріп жататындықтан мұнда психологизм басым.

Жазушы «Кінәмшіл бойжеткеннің» алғашқы нұсқасын «Қазақ қызы» деп атағанына қарағанда, осы әңгіме арқылы қазақ қызы қандай болу керек? деген сауалға жауап іздегені анық. Ғайша Қаракөзге қарама-қарсы кейіпкер. Оқиға негізгі кейіпкердің төңірегінде жүріп жатады. Мұнда оқып білім алған, көзі ашық қазақ қызының қала тіршілігіне икемделе алмағанына кезігеміз. Ғаббас, одан кейінгі екі нөмір, Қасым, Мұқан, алып денелі балуан, т.б. қала жігіттерімен жеңіл желпі жүріске салынған қазақ қызының көз алдымызда азып-тозып бара жатуы сол тұстағы ел өміріндегі өзекті мәселелердің бірі екендігі жасырын емес. Жазушы Ғайшаның өмір туралы ұстанымын таразы басына салып отырып, қазақ қыздарының ұлттық әдет-ғұрыптан аттап кетіп бара жатқандығын құптай алмайды. Бұл әңгімеге бір Ғай-

ша басындағы қасірет емес, сол тұстағы оқыған қазақ қыздарының трагедиясы арқау болған. Жазушы Ғайша бейнесін типтік характерге көтеру арқылы жалпы оқырман мен қазақ қыздарына ой салған.

«Ескілік көлеңкесіне» ескі мен жаңа арасындағы тартыс арқау болған. Кенжеханның тоқалы Қадиша өмірден өтерде: «Менің төсегімді бөтен кісінің басқанына ырза емеспін, артымда қалған жас балалар да бар. Мен дейтін болса, менің төркінім Жәмешті менің орныма берсін», – деген аманатын арқа тұтып Жәмешті айттырып келгенде, оқып жүрген ағасы Қасым: «Бұл сөзді Жәмешке айтудың қажеті жоқ, Жәмеш үшін мен жауап беремін. Алдыңғы Қадишаның обалына қалғандарың да жетер. Кенжехан әулие болса да Жәмеш әрі қатын үстіне, әрі шалға бармайды», – деп үй ішімен ұрсып, қайтарып жібереді. Кейін қарындасына әдейілеп кісі салып: «Ырза болмасын, адаспасын. Қадишада бақыт жоқ-ты, бәрі жалған, құр сырт бояу болатын. Қадиша өз күйігін маған айтқан-ды...» деген сөзіне қарындасы: «Қасым өз басын білсін, менде жұмысы болмасын, шын туысқан болса, мені айнытам демесін» [8, 170], – деп жауап қайтарып, Кенжеханға өз келісімін береді. Жазушы ХХ ғасыр басында қазақ қыздары теңдік үшін күресіп, ескілікке қарсы шығып, сүйгендеріне қосылып жатқанда Жәмештің мұндай шешім жасауының себебін іздейді. Жәмештің өзіне көз салған оқыған Қабыштан бойын аулақтатуының сыры әжесінің «Оқыған жігітпен ерекше тұрамын деген қыр қызының барлығы да бойына лайығы жоқ мінез бен әдеттер тауып алып, шошаңдап жеңілейіп, ақылсыз, мінезсіз болып кеткендігін» жиі әңгімелейтіндігінде екендігі нанымды бейнеленген. Ескі тәрбиенің жетістігімен бірге кемшілігі де болса, оны Жәмештің шешімінен көруге негіз бар. Бірақ мұның жаңа заман жастарына өнеге бола алмайтындығын Жәмештің ісі анықтайды. Екі-үш тісі түсіп, шашына ақ кірген күйеуімен алғашқы түнді өткізген күнгі: «Үндемей күрсінеді, іші у жұтып жібергендей пәре-пәре. Әлдекімнің қолы қастықпен ішкізген зәр сияқты. Бір мезгілде тұрып, қасына Бибішті алып, бел асып кетті. Еш сөз айтпастан өксіп-өксіп жылап алды. Сөйтті де шұғылынан: «Қабышты көргім келеді», – деген күйінен бар сырды аңғаруға болады. Әңгіменің соңында Жәмештің Қабышпен кездесуге асығып бара жатуы ағасы Қасымның «Жәмеш Қадиша өмірінің сыртын ғана көрді, іштегі уын сезген жоқ» деген сөзін растайды. Жазушы «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» деген халық даналығын қайта тірілтіп, ескі әдет-ғұрыппен жастардың тағдырын байлауға болмайтындығын, олардың да бақыт үшін күресе білу керектігін көркем бейнеледі.

«Жуандық» әңгімесіне кедей-кепшікке бай-шонжарлардың, би-болыстардың орынсыз тізе батыруын арқау етті. Жер емшегін еміп, тұрмысын түзелткен Жақсылықтың егініне Құрманның тапа-тал түсте түскен жүз қаралы жылқысының шығынын төлеудің орнына, арызданып, он күн жаптырып қойғанын кек тұтып одан өш алу әрекеті – сол тұстағы ел билеушілердің шектен шыққан озбырлығына мысал. Отты біреудің қолымен көсеп үйренген Әбіш байдың Құрманды айдап салуы – оның ел басқарудағы әккілігінің көркем бейнеленуі.

«Бір болыс елдің жуан аталы мықтылары өздерінің ежелден келе жатқан әмірін сақтап қалу» ниетімен Ақөзектен қырық шақырым жердегі Ақтастағы начальникке бүкіл кедей көпшіліктің мұң, зарын жеткізген Жақсылықты қайта ұлыққа бармайтындай етіп жіберуі – сол тұстағы өмір шындығының көркем бейнесі. Бедел, билігі үшін күрескен жуандардың бірлесе отырып, өздеріне қарсы шыққан бірлі-жарымдардың үнін шығармауын «Ұрысы жуан болса – иесі өледінің» аяғын құшып, егінін жиып алған соң, боқыраудың басында қызыл қарын жас баласын шұбыртып, Жақсылық Ақөзекті ықтиярсыз тастап көшіп кетті» [8, 184], – деп бейнелейді. Әңгімеде ХХ ғасыр басындағы ел билеушілердің бұқара халықты орынсыз жәбірлеуі көркем бейнеленді. Бұл ел басылардан имандылық кеткен заман еді. Осылайша М.Әуезов ел өміріндегі әр түрлі оқиғаларға жан бітіріп, оларды көркем шындыққа айналдыруда табысқа жетті. Бұл ХХ ғасырдың жиырмасыншы жылдарындағы қазақ прозасының табысы еді.

Осы тұста қазақ әдебиетіне біршама үлес қосқан қаламгердің бірі – С.Садуақасұлы. Жиырмасыншы жылдары оның «Салмақбай, Сағындық» (1924), «Күміс қоңырау» (1927), «Күлпаш» (1926) сынды повестер жазумен бірге «Сәрсенбек» атты аяқталмаған роман да жазғанын еліміз тәуелсіздік алған соң зерттеушілер айтып жүр [9, 17]. «Салмақбай, Сағындықта» Қазан төңкерісінен кейін қазақ ауылына келген жаңалықтар легі сөз болады. Автор қала мен ауыл арасындағы таным-түсінікті олардың көзқарастары арқылы ашуға тырысқан. Шалғайда жатқан қазақ ауылына келген тосын жаңалықтар адам психологиясына қалай әсер еткенін көркем бейнелеуге арналған шығарма. «Күміс қоңырау» повесіне де жиырмасыншы жылдардағы ел өміріндегі жаңалықтар негіз болған. Қошқарбай, Сейілбек, Сәлима, Нағима сынды жастардың хаттарына құрылған шығарма ХХ ғасыр басындағы қазақ тұрмысынан хабар береді. Негізгі кейіпкерлердің хаттарына үлкен ой сыйғызуға тырысқан автор қазақтың оқыған

жастары қандай болу керек деген сауалға жауап іздеп, олардың бұқара халыққа жол сілтеуші болу керектігіне көңіл аударады. Бір жарым бет көлеміндегі «Өртең» (1922) деген туындысы көркем әңгіменің талаптарына жауап бере алмайды. Сондықтан бұл шығарманы үгіттік үлгіде жазылған публицистикалық көпшілік мақала деуге болады. С.Садуақасұлы шығармаларының көркемдік деңгейі төмен болғанмен, олардың көтерген жүгі ауыр екендігін ескерген жөн.

Мәселен, «Автономия» (1922) әңгімесі – қазақ елінің өз алдына жеке автономия құрылғанынан кейінгі осы жаңалықты ауыл қазақтарының қалай қабылдағандығын бейнелеген туынды. «Жарқынбек ол кезде оқып жүрген шәкірт еді» деп басталатын әңгіменің беташары елден келген хатпен басталады. Жазушы бір хатқа сол тұстағы ел өміріндегі үш өзекті мәселені сыйғызған. Оның біріншісі – қазақтың шұрайлы жерін орыс мұжықтарының иеленіп, жайылымдардың тарыла бастауы, екіншісі – сауатсыз қазақтың – арыз, өтініш жазып ізденуге шамасы келмей, хат таныған пысықайларға желінуі, үшіншісі – Қазақ автономиясын құру жолындағы съезге сауатты жастардың тартылуы. Съезде қазақтың жоғын жоқтаған Жарқынбекті «нағыз ұлтшыл, коммунист партиясына залалды кісі» деп тануы сол тұстағы қазақтың болашағы үшін күрескен алаш азаматтарының жарқын бейнесін көз алдына елестетеді.

Съезден кейін елге келген Жарқынбектің жиналыс өткізіп, кеңес өкіметінің кедейлер мен еңбекшілердің үкіметі екендігін түсіндіруі, Оспан, Жылқыбай сынды ауыл ақсақалдарының жаңа өкімет туралы түсінігі нанымды бейнеленген. Жылқыбайдың: «Маңдайыма басқан жалғыз көк атымды кешегі мілітса мініп, зорықтырып өлтіргенін өздерің білесіңдер... Ойбай-ау, ұмытып барады екем, шырағым, бұдан былай автономия болғаны рас болса, бізге мілітса жібермесін де. Жылқыбайдың жалғыз атын зорықтырып өлтіріпті. Енді тор байтал өлсе, өзі де қабат өледі де...» [9, 234], – деген сөзі сол тұстағы ел өмірінен хабар береді. Осылайша автор кейіпкер сөзі мен монологына көп мағына сыйғызған. Мұның өзі шағын әңгімелерге қойылатын талаптардың дұрыс орындалғанын байқатады. «Салмақбай, Мақамбет» (1922) әңгімесі сол тұстағы оқыған қазақ жастарының өзара бір келісімге келмейтін қайшылықты пікіріне құрылған. Екі кейіпкердің диалогына құрылған әңгімеде олардың дүниетанымындағы тартыс көрінеді. Бұл ХХ ғасыр басындағы қазақ оқығандарының бірі – алашшыл, екіншісі – кеңесшіл идеяны ұстанғандығын көркем бей-

нелеген шығарма. Қалада қызмет істеп жүрген оқыған жастардың қаланың тынымсыз тіршілігінен шаршаған тұста елді сағынып, ауылды аңсап тұратынын автор олардың аһлап, үллеген терең күрсінісімен нанымды бейнелеген. Салқамбайдың: – Сен ол кезде жалғыз ұлтшыл едің ау?! – деген сөзіне берген жауабы біраз шындықтың бетін ашады. «– Менің, Салмақбай, ол кезде ұлтшыл болуымда ешбір кінә жоқ. Біз кімді көрдік? Өзгерістен бұрын орыстың қай революционері қазақтың ішінде болды? Қазақтың ауылы маңдайы жылтыраған үрәднікті көрді, мұрты түксиген приставты көрді. Коммунист түгіл қазаққа кадеті де келген жоқ. Біз ұлтшыл болмай, кім болсын? Маңайыңның бәрі қаптаған жау болса, есіл-дерті сені екі бүктеп, бір түтіп жеп қою болса, әрине ұлтшыл боласың» [9, 236], – деген сөзінен алаш азаматтарының «халық жауы» атанып қуғынға ұшыраған шындығы мен мұндалайды. Мақамбеттің: – Осы күнгі заман «қазақ-мазақ» деп қолға ұстауға келмейтін ұсақ-түйек жұртты сөз қылатын заман емес» деген сөзіне Салмақбайдың: – Жаным-ау, қазақты сөз қылмау керек дейсің сені көпшіл партиясы қай жерге қойды. Қазаққа жұмыс істе, қазаққа пайда келтір деп қойған жоқ па? Бұлай дегенше тұп-тура «мен қазақтың дұшпанымын» десейші!» деген сөзі карама-қарсы қойылған. Әңгіменің шешімі қазақтың екі оқыған жігітінің бір шешімге келе алмай, екі түрлі ұстанымды ұстанып, аһ ұрып күрсінуімен аяқталған. Жазушы осы әңгіме арқылы оқығандардың сыйқы мынау болса, сауатсыз бұқара халық кімнің етегінен ұстамақ деген үлкен әлеуметтік мәселені көтерген. Себебі, жер жүзінің төңкерісі үшін қазақ халқын құрбандыққа шалуға даяр Мақамбет пен «Өзіндей адам баласын құрбан қылып жеткен бағы ешкімге қайырлы болмас!» деген ұстанымды ұстанған Салмақбайдың ешқашан бітіспейтіні де жасырын емес.

Жиырмасыншы жылдары Қ.Кемеңгерұлының «Жетім қыз» (1924), «Момынтай» (1925), «Отаршылдық ұсқындары» (1925), «Қанды толқын» (1926), «Дүрия» (1927), «Қарашаш» (1928), «Назиқа» (1928), «Ерлік жүректе» (1928) әңгімелері баспасөз бетінде жарық көрді. Қаламгердің әңгімелерін тақырыптық жағынан үш топқа бөлуге болады. Олар: қорғансыздар өмірі, әйел теңдігі, отаршылдық зәбірі.

Қ.Кемеңгерұлы шағын жанрмен үлкен мәселелерді көтеруде шеберлік танытып, сол тұстағы ел өмірінің шындығын көркем шындыққа айналдыруда біршама табысқа жетті. Қошкенің көтерген тақырыптары сол тұстағы қазақ халқының ең өзекті мәселелері деуге болады. Отаршылдықты әшкерелейтін әңгімелердің қатарына:

«Тұтқынның ойы», «Отаршылдықтың ұсқындары», «Қанды толқынды» жатқызуға болады. «Қанды толқынға» 19-жылдардағы Колчак әскерінің қазақ еліне жасаған адам төзгісіз іс-әрекеттері арқау болған. Сарқынбайдың жалғыз баласын «бәлшебекпен жүздесесің» деп атып кетсе, келіні Жайныманың арын төккені үшін ол сол жауыздардың екеуін де өлтіріп, өзі де құрбан болады. «Жеңсегі басылған екі солдат есікті ашып шыға бергенде Сарқынбай қақ желкеден қара тілмашты салып жіберді. Қара тілмаш өкіре жығылды. Балтаны қайта сермеп сала бергенде, екінші солдат мылтықпен басып жіберді. Солдат та құлады, Сарқынбай да құлады. Сарқынбай суық жерді құшақтай жатып: – Тынымжан, қаныңды ақтадым...! Сен де разысың... Тынымжан!... Қарағым! Маңдайыңнан сүйгізші... Құшақтатшы?... дегенде, ақ балтаны орақтай сілтеген, қайратты, кекті қолы созылып барып, көлкілдеген қанға көміліп сылқ ете түсті», – деген суретте сол тұстағы қазақ ауылына жасалған зорлық-зомбылықтың бір қыры ашылған. «Отаршылдық әңгімесіндегі» оқиға желісі де тым ауыр. Ауыл шаруашылық школында оқып жүрген Жаңатай басқа жаққа алданбай, халықтың хәл-күйін білуге базарға келгенде: «атты киргиз, арда» деп ақпанның аязындай ызғар төккен урядниктің қырық бұралып шыпылдаған қамшысының астында құлындай даусы құраққа шыққан, жер құртындай домалаған, жөндеу киімді бір қазақтың «мен, төре жазық жазық жоқ, берблюд бұйда жоқ» деген даусын есітіп, жетіп барса, түйесі атын үркіткені үшін таяққа жығылып жатқан дала қазағының үстінен түседі. Қазақ халқының осындай ит қорлығын көріп күйінген лирикалық кейіпкер:

Асқар белден айрылған ел қайғылы,
Ерке елінен айрылған бел қайғылы.
Тамақ үшін сарнаған ертеңді кеш,
Елсіз, жерсіз еңіреген мен қайғылы, [6,59]

– деп күңіренеді.

Қазақ халқы бұл қорлықтан қалай құтылады деп, оның шешімін іздеген автор: «Ел қазағы оқымай бұл құлдықтан құтылмайды деген пікірге сенген қалпымен Жаңатай ұйқыға кетті», – деген Жаңатайдың сөзімен түйіндейді.

Шиеленіскен оқиғаға емес, кейіпкердің ішкі монологына құрылған «Тұтқынның ойы» әңгімесі бұдан да сорақы жайдан хабар береді. «Бұл күнде ет, денем ауырса да, шірісе де, от рухым сау, бүтін. Бақыт-

ты келешектен үміт жібін кеспеймін. Сол қанатты үміт арқасында өлмей тірі жатырмын. Ерте, кеш пе бостандық дүниесіне шығатыныма сенемін. Өткен дәурен оралып, көшкен бақтың қайырылу ойына сенемін. Кең сарай, ақ орда, бостандық жұмақ төрінен орын алуға сенемін», – деп толғанатын кейіпкер бейнесі арқылы жазушы репрессия құрбаны болған қазақ зиялыларының жиынтық бейнесін сомдаған. Кейіпкердің ішкі дүниесін аша түсетін монологтар – психологизмнің бір тәсілі. Олай болса, бұл ізденістер Қошке қаламының шұрайын келтіре түскені анық. Осылайша шағын әңгімелерінде кейіпкердің жан дүниесіне үңілуде автор біршама табысқа жетті.

Қ.Кемеңгерұлының «Ерлік жүректе» әңгімесінің бас кейіпкері Зәйраның:

Ә, құдай мен не жаздым зарлатқандай,
Қанды жас қара көзден парлатқандай.
Соққы жеп қол-аяғым бекінгендей,
Көгертіп ақ етімді қандатқандай... [6,37]

не болмаса:

Кім сорлы – бұл жалғанда әйел сорлы,
Несіне жаратылып адам болды.
Кең дүние, құшағыңа ал мен байғұсты,
Жас жүрек жараланып уға толды [6,41-42],

– деп келетін зары сол тұстағы қазақ қыздарының мүшкіл халінен хабар береді.

Бұл жылдары қазақ прозасы шағын жанрмен бірге С.Сейфуллиннің «Айша» (1922), «Жер қазғандар» (1928), Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» (1922), «Раушан – коммунист» (1923), М.Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасы» (1926), «Қилы заман» (1928) повестерімен бірге Ж.Аймауытовтың «Қартқожа» (1926), «Ақбілек» (1928) сынды кең құлашты романдарымен толықты. Аталған шығармаларға ел ішіндегі әр түрлі оқиғалар негіз болды.

С.Сейфуллиннің «Айша» повесіне 1916 жылғы оқиға негіз болған. Оқиға Кәдірдің үйіндегі қарбаластан басталады. Бұл қарбалас Кәдірдің қызы Айшаны бір қатыны өлген қарашұбар, қисық қара сақал кісіге айттырып келген құдаларды күту қамы болатын. Жұл жиыннан шет қалған Кәдірдің екі баласының бірі – Сапарғали Нілді зауытында жұмысшы болса, екіншісі – Әбіл бір бай ағайынның қолында малшы, жылқышы еді. Күйеу болып келген Шәкір мен Бименде байды күту

қамымен жүргендердің Айшамен шаруасы да жоқ. Оның бір ғана себебі бар, ол – Биендеден алатын отыз қара мал. Қазақ қыздарының малға сатылуы ХХ ғасыр басындағы өмір шындығы болса, жазушы шалғайда жатқан қазақ ауылындағы бір оқиғаны тірілту арқылы сол тұстағы қазақ ауылдарының типтік бейнесін жасауға ұмтылған. Бұл қазақ ақындарының барлығы де жеткізе жырлаған әйел теңдігінің прозадағы заңды жалғасы еді.

«Тағы да барып айт, мен Боранбайдың баласына баруға ақыретте де ырза емеспін! Маған оның байлығының керегі жоқ! Қатыны өлген, үйінде жетім балалары жылаған, күшіген сияқты үңірейген, сақалы күректтей қарашұбарға мен қатын бола алмаймын! Егерде мұндай адамға мені малға сататын болса, мен тәңір алдында көз жасымды кешпеймін! Және өле-өлгенше менің әке-шешем, туған-туысқаным жоқ деп білем! Егерде менен құтылғылары келіп, мені қатыны өлген Боранбай баласына бермек болса, мен өзім-ақ көзімді жоғалтайын!» [10, 213], – деген Айшаның зарын еститін құлақ жоқ. Әке-шеше, туған-туыс алдынан үш рет өткенде де дұрыс жауап ала алмауы, сөзіне құлақ аспауы Айшадан отыз қара малдың артық екендігін байқатады. Бұл бір Айшаның емес, күллі қазақ қызының басындағы қайғылы хал екені жасырын емес. Олай болса, Айша сол тұстағы қазақ қыздарының типтік бейнесі екені рас. Жазушы Қантбаланың ертегісі, Рақила, Қошқарбайдың келініне қатысты оқиғаларға лирикалық шегініс жасау арқылы негізгі оқиғаны толықтыруға тырысқан. Себебі, бұлардың барлығы да малға сатылып, тағдыр тауқыметін тартқан қазақ қыздары еді.

Мұнда құлқынның қамын ойлаған қыз әкесі Кәдір, малын бетке ұстаған Шәкір мен жездесі Биенде сынды қатыгез, сезімсіз тоғышар жандарға қарама-қарсы кейіпкерлер қатары да бар. Садырбек, Әбіл, Әлкей, Сапарғалилар – ескі әдет-ғұрыпқа қарсы өсіп келе жатқан қазақ жастары. Олар үшін бірінші кезекте мал емес, адам бақыты тұрады. Сондықтан да олар Айшаның қашып шығуына көмектесіп, оны Шәкірден азат етеді. Қарындасының малға сатылып бара жатқанына төзбей, оны алып қашуға келген Әбіл мен досы Әлкей Айшаны құтқарғанмен өздері қуғыншылардың қолына түседі. Мұның өзі – қазақ жастарының сана-сезімінің өсіп, бақыт үшін күресуге бел буып келе жатқандығының айғағы. Жалғыз келе жатқан Айшаны қасқыр қамап, таң атқанша торуы бостандыққа, теңдікке жетудің жолы оңай еместігін танытады. Шыбын жаны үшін түні бойы арпалысқан Ай-

шаның алдынан бақыт таңының атуы қазақ жастарына, соның ішінде қазақ қыздарына үміт отын жақты. Жазушы Айшаны паналатқан Нилді зауыты жұмысшыларының қамқорлығын қазақ даласына еніп келе жатқан жаңалықтың жаршысы ретінде бейнеледі.

Жазушы «Айшадағы» зауыт жұмысына араласқан қазақ жастары мен «Жер қазғандардағы» Хасен, Сатай, Халкен, Әзімхан, Бұзаубақтардың алдынан өмір, қайрат, жігер нұрын шашқан алтын күн күтіп тұрғандығына сендірді. «Айша», «Шұғаның белгісі» әйел теңдігін көтерсе, «Раушан – коммунистте» теңдік іздеген қазақ қыздарының жаңа қоғамға сай икемделіп, үй іші, ошақ қасынан ұзап, қоғам, ел өміріне араласа бастауына кезігеміз. «Жер қазғандарға» жұмысшы қазақтардың шыға бастауы тілге тиек болды. Осылайша ХХ ғасырдың басындағы Қазан төңкерісімен келген қоғам өміріндегі өзгерістер шалғайда жатқан қазақ ауылына да дендеп ене бастады.

М.Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасының» екі нұсқасы бар. Екінші нұсқаға таптық тартысты көрсететін бір тарау тыңнан қосылған. Сондықтан толық нұсқасы бойынша сөз қозғаған дұрыс. Шығарма: «– Қайран, Тектім-ай!.. Алпамсадай арысым едің... Қаңбақтай жеп-жеңіл боп қаусап қалғаның-ау! Қолыма салмағың біленсеші, – деп ауру жігітті қолына көтерген ағасы енді төсекті жайғап салған әйелі Қатшаның қасына алып келді. Ауру жанды Қатша мен ағасы жертөсекке оң жақ қырынан жатқызды», – деген қайғылы оқиғамен басталады. Ары қарай «Ер арыса – аруақ, ат арыса – тулақ» дегендей алпамсадай азаматтың осы күйге душар болуына шегініс жасалады. «Кегім... кегім кетті!..», – деп арманда кеткен Тектіғұлдың Сәт – Сәлменнің, исі Қозыбақтың алдындағы бар жазығы «азынап тұрған қара суық дауыл мынау! Берген киімің жалғыз ескі шекпен болса, оның қолтығы, жоны жыртық. Жауын мен дауылға не кием? Тым құрыса бір оң киім бер!» [11, 91] – деп сұрағаны. Жастайынан жетім қалып, бар ғұмырын байдың малын бағумен өткізген екі бейбақтың бір киер киімге жарымай қор болып, таяққа жығылуынан еңбегі еш болған кедей кепшіктің ащы зары мен мұндалайды.

Қозыбақ, Сәлмендердің осындай тепкісіне шыдамаған Бақтығұлдың нағашы жұртын паналап келуі оның бас кесер баукеспе ұры еместігін толықтыруға қызмет етеді. Жер асып келгенде нағашыларының елінен де түрткі көруі Бақтығұлдың елден безіп жырақ кетуіне себеп болады. Күн көріс үшін ұрлықты кәсіп етуді дұрыс көрмеген ол Жарасбай сынды болысты сағалайды. Алғашында дұрыс жолға сал-

мақ ниет танытқан жанашыры келе-келе ел ішінен барымта-сарымта деп мал алып келуге жұмсап, Бақтығұлдың қолын көсеу етіп жұмсайды. Ел ішіндегі бұзықтарды нокталап ұстауды көздеген би-болыстар өзара келісіп, Бақтығұлды ұрлық жасағаны үшін ұстатып жібереді. Бірақ ол қашып кетіп, тау тағысына айналады. Жарасбайдың сілімтік иттері тау-тасты сүзіп Бақтығұлды іздегенде жалғыз атын Талғардың асау толқыны алып кетіп, өзі әрең аман қалады. Осындай қорлық өмірге шыдамаған ол Жарасбай болысты Қараш асуында атып өлтіреді.

Бақтығұл өмірде болған тарихи кейіпкер. Оның прототипі – Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұл. Оның Түлкібастағы (Түркістан уезі) жуандардың тепкісіне шыдамай Жетісудағы нағашыларын паналап келгені де тарихи шындық (ол жөнінде Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» романында кеңінен қамтылған). Шығармаға Жетісу өңіріндегі бір болыс ішіндегі оқиға арқау болғанмен Бақтығұлдың Сәттің (басқа болыстың) қорлығына шыдай алмай қашып келуі сол тұстағы қазақ өмірі шындығының шынайы бейнесі. Шығармаға бай-болыстардың кедей-кепшікке күн бермей, тізесін батыруы негіз болған. Бақтығұлдың елді аузына қаратқан Жарасбай болысты атып өлтіруі шыдамы жеткен бұқара халықтың ендігі жерде езгіге шыдай алмайтындығының мысалы. Жастығын ала өлуді ойлаған Бақтығұлда інісі секілді «Кегім.. кегім... кегім кетті» деген арман жоқ. Жауынан кегін ала білген жанды ендігі жерде патшаның абақтысы да қорқыта алмайды. Себебі бұл жуандардың әлсіздерге тізесін батырған, кедей-кепшіктің бай-болыстың малын бағып тамағын асыраған заман еді. Жазушы ғұмыр бойы жасаған еңбегі бір бүтін киімге жетпей еңбегі еш болған Бақтығұл төңірегіндегі оқиға арқылы тәуелсіздік пен азаттық идеясын көтерген.

М.Әуезовтің «Қилы заман» повесіне 1916 жылғы Жетісу губерниясының Жаркент уезіндегі Қарқара жәрмеңкесіндегі «Албан көтерілісі» атанған тарихи оқиға арқау болған. 1916 жылы 25 маусымдағы Ресей императоры Николай II қазақтарды майдандағы қара жұмысқа алу жөнінде жарлық шығарады. Қазақтан майданға адам алмаймыз деген уәдесінде тұрмаған ақ патшаға деген наразылық Қазақстанның түкпір-түкпірінде бұрқ ете түсті. Торғайдағы А.Иманов бастаған ұлт азаттық көтеріліс Созақ, Жызақ, Пішпек, т.б. қалаларды қамтып, қырғыз халқында да жалғасын тапқаны тарихтан мәлім. Осы көтеріліс жөнінде Т.Жұртбай: «Қилы замандағы»«Албан оқиғасы» кезіндегі жүз отыз сегіз адамның, Пішпек уезіндегі бес жүз он адам-

ның ешқандай сотсыз азапталып, атып өлтірілуі осы жарлықтың әсері еді» [11, 350], – дей келіп, Жетісудағы ұлт-азаттық көтерілісті басуға генерал-губернатордың қанша отряд жібергенін айтады.

Оқиға Қарқара жәрмеңкесінде болғандықтан жазушы оны: «Қазірде құмырсқаның илеуіндей болып быжынап, жыбыр-жыбыр қағып бүлкілдеп, қызара бөрітіп ажарланып, күннен-күнге қарнын қампитып келе жатқан жәрмеңке – сол қазақ даласын торуға шыққан жайындай болатын», – деп суреттейді. Ө, дегеннен қазақ даласын жұтып жатқан жайынның басы пристав Падпороков пен тілмаш Жебірбаевтың 300 қой мен 50 қараны еліне қарай айдап салып, аш қасқырша қазақты тонауға тағы кірісе бастауын үш қазақтың арызданып келуінен көруге негіз бар. Саудагердің малы егініне түскені үшін арызданғандардың үш күн абақтыға жабылуы, жәрмеңке басшыларының жер патшанікі деп жергілікті халықты басынуының бірден-бір мысалы. Кедей малшының сөзін емес, бай ноғай саудагердің сөзін сөйлеп, бір жеп екі асап үйренген пристав қазақ халқын бітедей сорған қанішер.

Болыстарды қысса, ел бірге қысылатынын білетін урядник патша жарлығын естіген соң, бар болысты шақырып дөң айбат танытады. Бірақ бұл оқиға бейқам жатқан қазаққа оңай болып тимейді де алты алашты бағындырған патшаға албан баласы қарсы шығады. Ормандай орыстың қастығы мен торуына көнген момын халық кер заманның келгенін сезіп, «Еркек тоқты құрбандық» деп атқа отырады. Ұзақ батырдың: «Мойныңа бұғалықтың түскені әлде қашан емес пе еді? Бүгін тұқыртып, бір жолата шөктіргелі, темір қолы құлаққа келіп жабысып отыр... Ел болар болсаң, енді сіресіп ұстасып көр...», – деген сөзін арқа тұтқан қазақ бастаушы табылған соң артына еруге дайын екендігін білдіреді. Ағасы Тұңғатардың ағалық қамқорлық жасамақ ниетінен жиренген Ұзақ батыр одан біржолата кетіп тынады. Рудың намысын жыртықан боп қазақтың ата жауы қырғыз Балтабай манаптың інісімен қашып кеткен Бәкей қызды алып келген ағасының онымен де қоймай өз үйінің шаңырағына қызын асып өлтіргенін Ұзақ қайдан ұмытсын. Тұңғатардың Қожабердінің қолымен жасаған қастандығы інісін де жалмап тынған. Сөйтіп отырып оның аруақ деп сөз бастағанын Ұзақ қайдан кешірсін.

Жазушы ел атынан сөйлеген Тұрлықожаның: «Хан әділінен тайса, қарашысы бұзылады» деген. Бұл күнге шейін бізді билеп келген патса мына жарлықты шығарамын деп елге екі сөз айтты. Әділінен тайды. Біз орысқа қарағалы елу жыл толған жоқ. Елу жылға шейін

солдат алмақшы емес еді. Одан танды, бұл – бір деп, – оң қолымен сол қолының тырнағын басты. Бір сом жиырма тиыннан артық түтіннен рамат алмақшы емес еді, биылғы жыл 21 мен 45-тің арасына келгеннен алым алды, артық алды. Бұл – екі. Жерді алды. Қонысты алды. Ел күн көріп отырған суды алды. Аш орысты алып келді. Бұл – үш. Өз жерімізді өзімізге сатты. Біз өгей бала болдық...» [11, 221], – деген сөзі мен абақтыда жатқан Жәмеңкенің: «Ел ұлық бізге әділетсіздік қылды. Жерімізді, суымызды алып, өзімізді шөлге тасқа қамап, тауға қуып шығып отыр. Шығынын, алымын алып отырып, не айтқанының бәріне көніп істеп отырсақ та, бізді әлі күнге өз елім, дос елім деп санамайды. Жау деп біледі. Бізге екі сөз айтса, ол жалған болды-ау деп ойламайды. Баяғыда солдат алмаймын деген, солдат алғысы келеді. Жерді алмаймын деп еді, оны алып отыр. Наразылығымызды айтсақ тыңдамайды. Сөзімізді жеткіз деген кісімізді айдайды, абақтыға алады. Жазалайды. Өзімізді ренжітсе, өзіміздің арызымызды тыңдамаса, сөйлетпесе, ол ұлықты жақсы ұлық деп қайдан айтамыз? Оның айтқанын қалай істейміз?» [11, 273], – деген жауабына бар қазақтың мұң-зарын сыйғызған. Осылайша авторлық ұстаным кейіпкер сөзімен берілген.

Өзі абақтыда жатса да Әубәкір «солдат алмаймын, алым ғана аламын», – деген сөзін бетке ұстап: «енді солдат алам десең, баяғыдан бергі қазақтан алған алымынды түгел қайтар», – деп талап қояды. Қазақтың елім деп еңіреген қайсар батырларын патшаның тар қапасы да жасыта алмайтындығына көзі жеткен соң, Жәмеңке қарияға у беріп, қалғанын оққа байлап азаптап өлтіреді. Ұзақ сынды қол бастаған батырдың абақты ауласынан шығып үлгермей оққа ұшуы, жарадар Әубәкірдің қашып шыққан екі тараншы, бір қырғызбен бой тасалап, түн асырып қаладан қашып шығуы – бәрі тарихи шындықпен үйлесіп жатыр. Себебі, бұл – тек қазақтың емес, патшаның қол астындағы ұсақ ұлттар басына түскен қаралы оқиға еді.

Көкбай, Баймағамбет, Жансейіт бастаған қазақ баласының «Еркек тоқты құрбандық» деп бастарын ер өлімге тігіп, қаруланған әскерге жалаң қолмен қарсы шығуы сан ғасыр жері мен елі үшін жаумен айқасқан жауынгер халықтың ұрпағы бар екендігін ашуға қызмет етеді. Ақжелке бастаған пулеметпен қаруланған жүз шақты патшаның жандайшаптары қарусыз қазаққа ештеңе істей алмаған соң бас сауғалаудың қамына кіріседі. Ұзақ, Жәмеңке, Әубәкір сынды топ бастаған серкелерін абақтыға жауып, соңынан ергендерді қойша

тоғытпақ болған әрекеттерінен түк шықпаған олар Қарқара жәрмеңкесін тастай қашады. «Баяғы заманнан бері албан жайлауын обырдай обып, тәтті дәмдісін сіміріп жұтып, жонданып тұрған жәрмеңке бүгін ең ақырғы сағатына, өлім күніне жетті. Көп заманнан бері үлкен көңтері кеңдікпен шыдап келген ел енді бұлқынып кеп қатты тулады. Астын-үстіне көтеріп тастағандай, дүниесін ойран қылғандай болып тулады» [11, 273], – деген сурет бейбіт жатқан халықтың ішіне дендеп кіріп алған патша отаршылдарының момын елдің соққысына төзе алмай шегінгенінің айғағы.

Шығармадағы Жалаңаш, Шырғанақ сынды кішкентай қалашықтарға патша отаршылдарының қазақ, орыстарды қоныстандыруы қазақты өз жерінен тау-тасқа ығыстырып шығарғанының мысалы. Жері мен суын алған кірмелердің патша әскерінің жағына өтіп, жергілікті қазаққа қарсы шығуының өзі олардың түпкі мақсатының бір екендігін айқындай түскен. Қарқара абақтысында жатқан Серікбай мен Тұрлықожалардың ешқандай тексерусіз жол жөнекей атып өлтірілуі де отаршыл империяның ұстанымын әшкерелеп тұр.

Жазушы Асы соғысында Хлыновскийге көмектескен Дәулетбақ пен Тұңғатар бай, Оспан мен Жебірбаев сынды тілмаштардан басқа қазақ біткеннің кіндік қаны тамған жерін тастап үдере көшуі арқылы кер заманның келгенін нанымды суреттеді. Бұл – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің Қазақстанның барлық өңірінде етек алғанын Жетісу губерниясындағы «Албан көтерілісімен» дәлелдеген тарихи шығарма.

Қазақ жазушылары әңгіме, повестерінде сол тұстағы ел өміріндегі өзекті мәселелерді көтере білді. Ақ патша әскерінің қазақ халқына жүргізген отарлау саясатына қарсы күрес пен малға сатылған қазақ қыздарының бас бостандығын іздеп, азаттық теңдік іздеген талпынысын көркем бейнелеген шығармалар қатары өсті.

XX ғасыр басында қазақтың ұлттық театрын ашу бірінші кезекте тұрды. 1914-13 жылдары жұмыс істеген жастардың «Бірлік» атты ұйымның алдына қойған міндеттерінің бірі – театр ашу болса, сол тұстағы алаш азаматтары бұл жұмысқа сол кезден белсене араласты. Өнертанушы ғалым Б.Құндақбайұлы 1917-1926 жылдар аралығын «Алғашқы драматургиялық тәжірибелер және сахналық өнер» деп атайды. 1920 жылы қазақ елі өз алдына Автономия алған соң, ағарту ісіне көңіл аудара бастады. Бұл тұста қазақ оқығандары кенжелеп қалған театр өнерін қолға алуға ден қойды. Ел өмірінен алынған

оқиғаларға құрылған пьесаларға бәйге жариялап, қаламгерлердің драмалық шығармалар жазуына көңіл аударды. Осы тұста Ж.Аймауытов, М.Әуезов, С.Сейфуллин, Ж.Шанин, Қ.Кемеңгеров сынды драматургтердің пьесалары сахналарда қойыла бастады.

С.Сейфуллиннің «Бақыт жолына» пьесасы 1918 жылы 1 – май мерекесі кезінде, 1919 жылы Қ.Кемеңгеровтың «Бостандық жемісі», «Алтын сақина», «Ескі оқу», Асаубаевтың «Бейнетті шал» пьесалары да сахнадан орын алды. Сол жылдары Қазақстанның түкпір-түкпірінде драмалық үйірмелер ұйымдастырылып, шағын пьесалар сахналана бастады. Оралдағы И.Меңдіханов, Қостанайдағы С.Қожамқұлов басқарған үйірмелердің көпшілік көрермендерден қолдау тауып, қанатын жая түскені тарихтан белгілі. 1918 жылы Қостанайдың уездік саяси оқу бөлімінің жанынан ұйымдастырылған «Қызыл керуен» труппасында С.Қожамқұловтың ұйымдастыруымен Бейімбет Майлиннің «Бетім-ау құдағи» пьесасы қойылды. Осы труппа 1922-1923 жылдары Мұхтар Әуезовтің «Еңлік – Кебек», «Бәйбіше – тоқал», И.Меңдіхановтың «Малдыбай» пьесаларын сахнаға алып шықты. Бұл кезде аталған ұжым драмалық шығармаларды жап-жақсы меңгеріп, сахналай бастады. Осындай игілікті бастама көп ұзамай Қызылжар, Көкшетау, Қарағанды тәрізді қалаларда жалғасын тапты.

1920 жылы қазақ жастарының ұйымдастырған «Ес-аймақ» труппасында Ж.Аймауытовтың «Рәбиға», «Қанапия – Шәрбану», «Жебір болыс», «Шернияз», «Сылаң қыз», М.Әуезовтің «Еңлік – Кебек», «Ел ағасы», «Бәйбіше – тоқал», «Қаракөз», Ж.Шаниннің «Арқалық батыр» т.б. пьесалары қойылды.

Қазақ театрын ашуға белсене араласқан Ж.Аймауытов қаламынан ХХ ғасыр басындағы ел өмірінің әртүрлі оқиғаларын арқау еткен бірнеше пьеса туды. А.С.Пушкиннің «Тас мейман», «Сараң» атты шағын трагедиялары мен Н.В.Гогольдің «Ревизорын» қазақшаға «Бақылаушы» деген атпен аударуда тәжірибе жинақтаған ол драматургия жанрын жап-жақсы игеріп қалғандығын көрсетті. 1916-1917 жылдар аралығында «Рәбиға», «Мансапқорлар», «Қанапия – Шәрбану» пьесаларын жазса, 1920-1925 жылдар аралығында «Ел қорғаны», «Шернияз», «Сылаң қыз» пьесаларын ұсынды. Ж.Аймауытовтың қаламынан туған пьесалардың әрқайсысы әртүрлі тақырыпты көтерді. Себебі олардың бәрі де сол тұстағы ел өмірінің өзекті мәселелері еді.

ХХ ғасыр басындағы ел өміріндегі өзекті тақырыптың бірі – әйел теңдігі болса, «Рәбиға» атты бір перделі драмасының аты ай-

тып тұрғандай, 19 жастағы жас келіншектің 55-тегі қойшыға қалың малға сатылуы арқау болған. Мұндағы тартыс Рәбиғаның қойшы шалға күштеп атастырылуына келіп тіреледі. Рәбиғаны қойшының жоқ жұпыны тіршілігі алаңдатпайды, өзімен қатар құрбыларымен әзілдесіп, сөз қағыстырғанын дұрыс түсінбейтін орынсыз қызғаншақтығы алаңдатады. «Сең соғар дария толқып үйірім жарға, Құдай-ау, жолықтырма бейлі тарға!» деп қатар құрбыларымен сөз қағыстырып үйренген, өнерді құрметтеген жастың жанына бататыны – шалының қабағы бір ашылмайтындығы. Автор Рәбиғаның «Жасаған-ау! Не бейілімнен мұндай болдым?! Тең құрбыңның теңіне барып дәурен сүргенін көргенде, зығырың қайнайды. Бармағынды шайнайсың. Өз ішінді өзін жарып жібергендей боласың. Құдай-ау! Бұқарбайдың келінінен де қор жараттың-ау!...» деген монологы арқылы оның жан дүниесіне үңілген. Оңаша отырғанда осындай мұңға батып жүретін Рәбиғаға қит етсе иттің тұқымы, шошқаның баласы, әкеңнің аузы, түп тұқияның, зау-затыңнан басқа айтары жоқ Бәйділданың аузынан бір жылы сөз шықпайтыны батады. Онсыз да күліп отырып ас ішпейтін отбасына Арсақай мен Ахметтің келуі ерлі-зайыптылардың арасындағы жанжалды өршітіп жібереді. Екі жігіттің ортасында ән тыңдап отырған Рәбиғаны Бәйділданың бас салып төпеп ала жөнелуі берекесі кеткен отбасының ыдырауына алып келеді. Оңашадағы өз алдына, шалының елдің көзінше қорлағанына төзе алмаған Рәбиға аяқ астынан шешім қабылдайды. Шығарма басына бостандық, теңдік іздеген Рәбиғаның: «Бір күн де, бір сағат та тұрмаймын. Міне, мен кеттім, адыра қалғыр! Қара құрымынды адыра қалдырайын! Күндіктен, қорлықтан құтылайын! Басыма теңдік алайын! Кел, қазақтың күң қыздары! Қол ұстасып, бостандық тұрмысқа жетейік!», – деген сөзімен аяқталады. Авторлық ұстанымды кейіпкер аузына сала білген шығармада үгіттік үн басым. Рәбиғаның осы ісін ХХ ғасыр басындағы күндікте жүрген қазақ қыздарына үлгі ете білген автор оларды өз бақыты үшін күресуге шақырады. Әке-шешесінің абыройын ойлап, өз басын қор етуге болмайтынын түсінген қазақ қыздары осылайша еркіндік, теңдік іздеп күресе бастады. Қазақ әйелдерінің еркіндігін көтеруді мақсат етіп, үгіттік үлгіде жазылған пьесаның соңынан осы тақырыпты арқау еткен бірнеше шығармалар легі пайда болды.

«Мансапқорлар» атты екі перделі драмасы Қасқырбай болыс пен Мүсілім атты тілмашының арасындағы тартысқа құрылған. Бір қызығы мұндағы тартыс ашық жүрмейді. Қасқырбай мен Мүсілім

бір-бірімен жасырын түрде айқасады. Мүсілім билік, мансап жолында бәрін құрбан ете білетін пысықай жігіт. Өзінің жамағайыны Қасқырбай болысқа жасырын ор қазу оның бейнесін толықтыруға қызмет етеді. Драматург сахнаға өмірде пісуі жеткен, шарықтау шегіне шыққан тартысты алып келген. Бірінші көрініс Мүсілімнің «Мені оқытпаймын деп осынша жанталасып еді. Ол ойы болмады. Мен қашып-пысып жүріп оқыдым, нан жерлік білім алдым. Бір шешеден тумағандығын қылып, әкеме де талай зорлық қылып еді. Енді сол кегімді бір алсам. Осы сайлауда болыс болып, кеудене бір мінсем, арманым болмас еді» деген сөзімен басталады. Бұл бір күннің емес, осыған дейін қайнап піскен кектің шарықтау шегіне жеткенін көрсететін көрініс. Автор ол оқиғаларға шегініс жасап, не болмаса оны түсіндіріп әуре болмайды, оның бар сырын Қасқырбай мен Мүсілімнің бір ауыз сөзіне сыйғызады. Мұның өзі қаламгердің жанр табиғатын терең игергендігін байқатады. Осы жөнінде өнертанушы Б.Құндақбаев: «Ж.Аймауытов драматургиясының бір ерекше сипаты қай пьесасын алсаң да, оқиғаның басталуы шымылдық ашылмай тұрып, бұрыннан өтіп жатқан өмір тірлігінің жалғасы сияқты әсер қалдырады. 20-жылдардағы қазақ драматургиясы үшін бұл аса үлкен жетістік» [12, 27], – дейді.

Мүсілім болыстың тілмашы болғандықтан бар іспен жақсы таныс, төңірегінде болып жатқан істердің бәрінен хабары бар әккі дұшпан. Болыстың одан жасырын құпиясы да жоқ. Себебі, бар істі жаңаша хат танитын Мүсілім жүргізеді. Тілмаш бейнесі арқылы жаңа заманның талабына сай билік басына орысша сауаты бар жастардың шығуын көрсетсе, оның іс-әрекеті жан дүниесін толықтыра түскен. ХХ ғасыр басында патша империясы ел басқару жүйесіне орысша хат танытындарды тарта бастағандығы заман шындығы. Алайда Мүсілімнің билік үшін неге де даяр екендігі тек оның ғана емес, жалпы билік басында отырғандардың ниет-пиғылының көркем бейнесі деп ұғуға болады. Мүсілімнің Қасқырбайдың жас қатыны Күләннің басын айналдырып оны сүйген-күйген болуы, сайлаудың алдында Қожантай қажы, Әбділ ауылнай, Көбекбай байлардың аузын алып қоюы, «Қасқырбай елді қырып-жойып, қорқытып ұстады. Мен ел ұстасам, олай ұстамаймын. Алсам да, білдірмей аламын, езілген ел уысыңнан шықпай тұрмайды» деген сөзі, Қасқырбайды сайлау өткізетін Началникке тілдестірмеуі, Күләннің қолымын болысқа у ішкізуі – бәрі де оның билікке жету жолындағы арам пиғылының көрінісі. Қолында

Құраны, аузында Алласы бар молданың началникке бер деген 1000 сомын қалтасына баса салып, өлім аузында жатқан болысты алдауы, оның сүйегіне түсіп шапан киуді ойлауы да шала молдалар бейнесінің көркем бейнеленуі. Осылайша автор ел басындағы билеушілердің халықты сүліктей соруы, әміршіл-әкімшіл жүйенің үстемдік құруы тұсындағы паракорлық пен мансопқорлықты шынайы суреттеген. Бұл – ХХ ғасыр басындағы ғана емес, барлық уақыттың негізгі өзекті мәселелерінің бірі.

«Қанапия – Шәрбану» атты төрт перделі драмасына 12 кейіпкер қатысқанмен негізгі оқиға бас кейіпкерлердің төңірегінде өрбиді. Ұмсынайдың «Көріңде өкіргір Мекалай, көрмегенді көрсеттің ғой. Ноғайлар солдатқа барады деп естуші едік. «Құлақ естігенді көз көреді» деген осы. Қазақтан солдат алмайды дейтіні қайда? Қане, алмағаны?» деген күрсінісімен басталған пьесаға 1916 жылғы маусым жарлығынан кейінгі тұстағы ел ішіндегі ахуал арқау болған. Момын қара шаруа Исатай майданға баласын жібермеу үшін бар малын сатып Сазанбайдың қолына салып, жетпеген жеріне 18 жастағы қызы Шәрбануды бермек болады. Бірақ Ынтықбайдың орнына жібергелі отырған жігіт ақтармен шабыста оққа ұшып Ынтықбайдың өзі кетеді. Баласын әскерге жіберіп қан жұтып отырған Ұмсынайдың қолынан байдың шабармандары шырылдап қызын тағы тартып алып кетеді. Қос қарлығашының қамын ойлаған Исатай осылайша екеуінен де бір сәтте айырылып сазға отырады.

Бұл шығармада 1916 жылғы қазақтан майданға адам алу, қазақ қыздарының теңдігі сынды мәселелер көтерілген. Ынтықбай мен Қанапия әскерден аман келген соң кеңес өкіметін орнатуға белсене араласып, қазақ қыздарының бас бостандығын алуға көмектеседі. Қанапияның диуана кейпінде келіп, Шәрбануды алып қашуын ауыз әдебиетіндегі көп кездесетін кейіпкердің жаңа әдебиетке арқау болуы деп түсінуге болады. Осылайша автор бұрыннан бар кейіпкерлер бейнесін қиюын тауып орнымен пайдаланған.

Ал, Қалипаның Шәрбануға күн бермей, оны үйдегі жоқтың бәрін ұрлап жүрген қолы суық жан етіп көрсетуі – күндестің күні де күндес екендігіне қызмет етеді. Сазанбайдың бәйбішесінің сөзіне еріп, тоқалын тоқпақтай жөнелуі де адамды сөз бұзатындығының мысалы. Бір отбасы ішіндегі осындай кикілжіндер жинала келіп, сол тұстағы қазақ қоғамының шындығын ашуға қызмет етеді. Шығарманың соңында кеңес өкіметінің жаңа заңымен Шәрбану басына бостандық алады

да, біреудің үстінен жала жауып арызданғаны үшін Сазанбай байды он алты ай абақтыға жабады. Өтірікке куә болған Итбасқа да алты ай абақты кесілуі жаңа заманның жаңа заңының іске аса бастауын көрсетеді. Комиссардың «Мынау тұрған Қанапия мен Шәрбанудың аяғына жығыл! Солар кешсе, мен де кешейін», – деп, Сазанбай мен Итбасты Қанапия мен Шәрбанудың аяғына жығылдырып, кешірім сұратуынан олардың дәуренінің өткенін, ендігі заман кеңес жастарыныңкі екендігін көруге негіз бар.

1920-жылдардан кейін жазылған «Ел қорғаны», «Шернияз», «Сылаң қыз» пьесаларында сол тұстағы ел ішіндегі әртүрлі мәселелерді көтерді. «Ел қорғаны» пьесасына қызыл әскерден қашқан ақ патша жандайшаптарының қазақ ауылдарына салған лаңы негіз болған. Бұл ауыл қазақтарының жан-жақтан сүліктей сорған патша мен оның әкімшіл-әміршіл жүйесінен титықтып тұралап қалған шағы еді. Ел ішіндегі жағдайдың өте қиындап тұрғандығын автор ауыл ақсақалдарының «Күдай сақтасын! Ел рәсуа болды ғой. Тек артының қайырын тілеген болмаса, қолдан келер түк жоқ» деген сөзімен жеткізген.

Автор Мөңке бидің:

Жас баладан биің болар,
Жас балшықтан үйің болар.
Ат жақсысы арбада болар,
Жігіт жақсысы саудада болар,

– деген сөзін мысалға келтіру арқылы ақыр заманның жақындап қалғандығын көрсетсе, осы мәселе ХХІ ғасырда да өзектілігін жойған жоқ.

Ораз, Құрмаш, Домбай, Көпжасар сынды кедей жастарының қызыл әскер қатарына жазылып, Байбек сынды байлардың атын тартып мінуі, елге келген ақ әскерлерді алдап соғып оққа ұшыруы қазақ жастарының заман ыңғайына ойыса бастауын көрсетеді. Казак-орыс офицеріне азырақ ұрлық қылушы едім деп, оларға ілесе жүріп жан сақтауды көздеген сынай таныта білген Ораз ауылға келген соң әйел біткенге қырғидай тиген ақ офицерлерді кешіре алмайды. Қарындасының намысын қорғаған Ораздың аяқ астында батыл шешім жасауы оның болашақта елге қорған бола білетін үлкен азаматтығын толықтырады. Әбіштің «Жегенде қандай! Бұл иттер қыл бұрауды шекеден салат екен. Бас сүйегім сынып кетер ме екен деп едім. Сүмбе мен жалаң аяқ табанға дүре сокқаны-ақ жанды көзге көрсетеді-ау!» [12,

138], –деген сөзінен ақ патша әскерінің қолға түскендерге жасаған зорлығын көрсек, Ораздың «Әй, қорқақ-ай! Ақ некелі әйел сүндетсіздерге рәсуа болды-ау. Жарықтық құран дәретсіз қолға түсті-ау... Шошқа етін жейтін арам ауызда шылым болып тартылды-ау! Таланып жатқан мүлікті не қылайын?! Япырмай, бұл қалай болды?! Арамдалмаған, аяққа басылмаған не қалды? Мынаны көре тұра, дәтің қалай шыдар? Жүрегің қайтып пайыз табар?» [12, 136], – деген сөзіне ақ патша әскерінің қазақ ішіне жасаған лаңын сыйғызған.

Басында ауыл ақсақалдарының тығырыққа тірелген күйімен басталған шығарма ауыл жастарының үлкен ерлігімен аяқталған. Қорабайдың «Елге береке, тыныштық орнап, кедейдің көз жасын иіп, өмірлі, баянды болындар!» – деп, қызыл әскердің алдынан тұзы мен нанын алып шығуы олардың қызылдардан үлкен үміт күтуін байқатады. Қазақ ішіндегі отаршылдықтың осындай зардаптары кейін басқа қаламгерлердің шығармаларына да арқау болды.

«Сылаң қыз» пьесасына Жабағы байдың қызы Батиманың өмірі негіз болған. Бір үйдің бұла өскен қызына сол ауылдың оқыған жігіті Хакімнің, жас ақын Нұрмаштың, мұғалім Әбутәліптің бірдей сөз салуы, Бәтиманың олардың бәрін емексітіп жүруі бір сәтте әшкере болады. Үйде оңаша қалған қызға бірінен кейін бірі келген жігіттердің жасырынып жатқан жерінен әкесінің қолына түсуі тек қыздың ғана емес, әкесінің дүниесін көздеген пысықай жігіттердің де ниет-пиғылын ашуға қызмет етеді. Себебі олардың негізгі көздегені – Бәтима емес, Жабағының сауда саттық жүргізумен түскен тиын-тебенінің айналымы. Автор қазақ арасындағы көзі ашық, сауатты деген жандардың да жеке басының құлқынынан басқаны ойлай алмағанына күйзеледі, сондықтан да олардың іс-әрекеттерін, ұстанған ұстанымдарын күлкі-әжуа етеді.

Ж.Аймауытов «Шернияз» пьесасын:

Шернияздың шері бар,
Шерлі қалған елі бар.
Көзінде қанды сөлі бар,
Ел ниязы – Шернияз.

Қараңғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып күн болам.
Қараңғылықтың кегіне
Күн болмағанда, кім болам?

- деп өрттей лаулап келе жатқанда, ажал оғына тап болып, арманына жете алмай, жастай кеткен Арқаның арқар жанды, асқақ жүректі, аяулы ақыны Сұлтанмахмұт Торайғырұлының аруағына арнаймын» [12, 204] – дейді.

Пьесаға сегіз кейіпкер қатысқан. Олардың барлығы да орталық кейіпкер Шернияздың айналасында болып жатқан оқиғалар төңірегінде кездесіп отырады. Шығармаға халқының болашағын ойлаған Шернияздың қоғамдық істері емес, отбасылық тіршілігі негіз болған. Бұл пьесада автор қазақтың болашағын ойлаған Сұлтанмахмұттай қайратты да, жалынды жастың қыршынынан үзіліп түсуінің себептерін іздестірген.

Шығарма Шернияз бен Базарбайдың қызды ауылды торуылдап жүруінен басталады. Автор осы тұста қызмет бабымен қалада жүрген екі жігіттің диалогы арқылы қала өмірі мен ауыл тіршілігінен, олардың жеке көзқарасы мен ұстанымынан хабар береді. Базарбайдың ауылға, қалаға, қызға деген көзқарасының бәрі де жинақтала келіп, оның өмірге деген көзқарасының жеңіл-желпі екендігін аңғартса, Шернияздың ауыл туралы «Біз түгілі келеді орысы да, Қызығып қымызы мен мол асына», «Шіркін, қырдың ән-күйі, сауық-сайраны, Еркіндікті, ерлікті еске салғаны», «Қазақтың қарап тұрсаң әдет-ғұрпын, Мінез жоқ адамында қылтың-сылтың. Сүйсе де, жек көрсе де ашып айтад, Боялып бұзбайды әйел мінез-кұлқын», қала туралы «Бәрі алдау, бәрі сауда, қадам басы» деген пікірлері оның қала өмірінен қыр елін артық санайтынын байқатады. Шернияз қаланың бар қызығын қыр қызының бір көз қарасына айырбастауға дайын: «Соның бәрін қырдағы кара көздің Жаудырап бір қарасына алмас едім». Міне осы мысалдардан Шернияздың өз елінің патриоты екендігі көрінеді. Қыр қызының бар асыл қасиеттерін дұрыс түсінген Шернияздың Раушанға үйленген соң тез жеріне бастауының да өзіндік себептері бар. Ол біріншіден – Жәмилә сынды оқыған, көзі ашық емес, екіншіден – Шернияздың жазу-сызуының мән-мағынасын түсіне бермейді, үшіншіден – бар уақытын жұмыссыз босқа өткізеді. Алғашында көзі қарақты деп көп үміт артқан Жәмилә – Раушанға кереғар кейіпкер. Сырт көзге мінсіз болып көрінген ол күйеуінің жолдасы Базарбаймен ойнастық жасауға дейін барады. Тіпті Базарбай екеуі Шерниязды алдап, ішіндегі шарананы алдырып тастау жолындағы әрекеттері оның да жан-дүниесін, болмыс-бітімін танытуға қызмет етеді.

Шернияз Раушанның оқымағандығын пайдаланып, баласы Шоқанды тартып алғанмен балаға жағдай жасай алмайды. Ана сүтіне жарымаған нәресте көп кешікпей шетінеп кетеді. Себебі, Жәмилә үшін ол баланың барынан жоғы жақсы еді. Пьесаның басында бақыттан басы айналып, қызды ауылды торуылдаған жігітті көрсек, соңында бар қуанышынан бір сәтте айырылып жер құшқан, алдамшы сезімге алданған Шерниязды көреміз. Қазан төңкерісі алдындағы жеке отбасындағы осындай төңкеріс оның жанына жара салғанын, сол жараның жазылмас дертке айналғанын жазушы нанымды бейнелеген. Ол Шернияз бен Базарбай, Жәмилә бейнелері арқылы XX ғасыр басындағы қазақтың оқыған жастарының көркем бейнесін жасады. Олардың шыққан ортасы бір болғанмен, өскен ортаның әсері әрқайсысына әртүрлі әсер еткені анық. Сондықтан да Жәмилә қазақтың қанына біткен ар мен ибадан аттай білсе, Базарбай «Заманың түлкі болса, тазы болып шал» дейтін қудың өзі. Жанындағы ең жақын адамдарынан опасыздық көру Раушан мен Шернияз сынды қазақы тәрбиемен өскен жастарды өмірден жирендіргені жасырын емес. Ер жігітке жақсы жар таңдау үлкен сын болса, Шернияз осы сыннан сүрінген бақытсыз жан еді. Жазушы Шернияз басындағы психологиялық күйге үңіле отырып, Сұлтанмахмұттың мезгілсіз қаза болуының себебін іздеді. Дегенмен бұл – оқыған қазақ жастарының көркем бейнесін жасаған туынды.

1917 жылы «Еңлік-Кебек» пьесасын қос киіз үйде сахналаған (1922 жылы кітап болып шықты), 1918 жылы «Бәйбіше – тоқалды» (1923 жылы кітап болып шықты) жазған М.Әуезов жиырмасыншы жылдары Қазақстан білім ордасы жариялаған бәйгеге арнап «Қаракөз» (1926) пьесасын ұсынды.

«Еңлік-Кебек» пьесасының төрт нұсқасы бар (1917, 1922, 1943, 1956). Төрт актылы, бес суретті трагедияға он үш кейіпкер қатысқанмен негізгі оқиға Еңлік пен Кебектің төңірегінде жүріп жатады. Бірінші акт Абыздың Асан қайғыша:

...Барары жоқ, байлау жоқ,
Ерім қайтып күн көрер!
Бәрінің де нәрің жоқ,
Елім қайтып күн көрер?! [13, 8]

– деген зарымен басталады. «Тобына ере алмай, жырылып қалып, бір қуыс шатты мекен еткен кәрі бұғы» тәрізді Абыздың елден жырақ жалғыз отырып, Асан қайғыша күңіренуімен басталған пьесаның ар-

тында үлкен қайғылы хал жатқандығын байқауға болады. Бұл зардың астарын автор кейіпкер сөзі, монолог, диалогпен ашқан.

Еңлік пен Кебек оқиғасы негізінде Ш.Құдайбердіұлының осы атас поэма жазғаны белгілі. М.Әуезов жесір дауына ұласқан тарихи оқиғаның шешімін басқаша шешкен. Мұнда да Кебек Еңлікке аң аулап жүріп кездеседі. Бірақ пьесада Абыз Кебектің болашағын болжап бал ашпайды. Кебек матайдың өңшең ығай мен сығай он бес батырына бір өзі тойтарыс берген көкжал батыр. «Бар батырын бір батырға байлатқан» матай елінің ішіндегі жиналған кекті жесірі Еңліктің жауының етегінен ұстап, онымен қол ұстасып қашып кетуі қозғап жібереді. Інісіне айттырылған Еңлікке «Інімді менсінбесең, өзіме ти» деп соқтығатын Есен батыр үнемі оны торуылдап жүреді. Осындай бір торуылда Кебекпен кездесіп, тісі қайраулы кеткен Есен ел намысын жыртқан боп, Кебектен өш алуды көздейді. Себебі ағасы Көшен Кебектен көрген күйіктен өлгені, оның ішінде кегі кеткені матай мен тобықтыға аян. Оның қисық атанған Еспембет биді бас етіп, жүз найманды жинап тобықтыға аттануының артында осындай бас есебі де жатқанын автор негізгі оқиғамен байланыстырып отырады.

Матай мен тобықтының бетке ұстарларының бір шешімге келе алмай дағдарғанын көрген Қараменде: «Азған заманның белді биі бойлауық жылқы секілді бой бермейтін қисық болады екен. Не еп іздеген ысқаяқ келеді екен. Ағайын ел араздыққа сылтау таба алмай, түймедейді түйедей қылып, өсек, жыбыр әрекетке белшесінен батқан екен», – деп күйінеді. Сөзге тоқтаған қазақтың аталы сөзге дес бермеген Есен сынды дарақы батырдың соңынан ере жөнелуін, Қараменденің ақ сақалын да, Абыздың қара қылды қақ жарған билігін де тыңдайтын құлақ қалмағанымен көркем бейнелеу арқылы сөз ұғар жан қалмағанын шенейді. Баба атанған Қарамендеден де үлкен Абыздың билердің үстіне күшпен кіріп келіп шешім айтуы оның тарих, ар алдындағы адалдығын аңғартса, билеушілердің оны үстеріне кіргізбеуі қара тобырды өз шешімдеріне араластырмауына мысал. Тіпті Кебек батырды қолдан ұстап беруге қарсылық білдірген көптің тілегі де ескерусіз қалады.

«Өзің ұстап ал да, өз дегенінді ет» деген Кеңгірбайдың шешімінен кейін қалың найман қаптап келіп Кебек пен Еңлікті тау арасында жасырынып жатқан жерлерінен ұстап алады. Қара басының кегін ел намысымен бүркемелеген Есен Кебекпен жекпе-жекте жер құшады. Еспембеттің «найманның бір шіріген жұмыртқасының» сөзіне еріп,

Еңлік пен Кебекті оққа байлауын автор Кебектің соңғы сөзіне сыйғызған: «Ей, сотқар би, ұлып-ұлып табысыпсыңдар ғой бөрідей, табысарда сойған көк қасқан елдің ұлы-қызы біз болдық қой! Көк бөрі демей не дейін, қан сорпамды ішпесең көңілдерің көншімес. Лағнет болсын сендерге. Бірақ сені қарғасам да қарғамаймын сорлы елімді. Ер қадірін білер сол ел, елден шыққан не білер! Сонда менің қанымды қарғыс етіп басар сенің маңдайыңа! Мә, білгеніңді істей бер!» [13, 46].

Екі шығарманың шешімі екі түрлі, біріншісінде қос ғашықты ат құйрығына байлап өлтірсе, екіншісінде Кебектің «Мойныма арқан тағып өлтірме! Қорламай өлтір!» деген аманаты бойынша Еспембет екеуін садақпен атады. Пьесада Еңлік сәбиді Кеңгірбайға емес, өз әке-шешесіне аманат етеді. Екі шығармада да аманатқа берген бала тау-тастың арасында қараусыз шырқырап қалып қояды. Мұнда жапан түзде аңға жем болғалы жатқан нәрестені қойшы бала Жапал тауып алып, іздеп келген Абызға көрсетеді.

Матай мен тобықтының жер, жесір дауымен арасының алшақтап кеткендігін қазақ арасындағы ру тартысы ретінде көрсеткен автор, бітіспес даудың адам өліміне алып келгендігімен бейнелеген. Батырлығымен тобықтының мақтанышына айналған Кебекті рулы елдің арашалай алмағандығын билердің бас есебі ретінде көрсеткен драматург шын сүйіскен екі жастың қайғылы өлімін қазақ халқының трагедиясы ретінде бейнелеген. Бас бостандығы үшін рулы елге қарсы шыға алмаған олардың өлімі көркем шығармаларға негіз болып, атадан балаға мирас етіліп келеді.

Төрт актылы, жеті суретті «Қаракөз» трагедиясында сүйіскен екі жастың қазақтың ескі әдет-ғұрпының құрбаны болғандығы көркем бейнеленген. Пьеса Наршаның Асан, Матай сынды жолдастарымен күйеушілеп келіп жатқандығымен басталады.

Автор Қаракөздің: «Мал бергеннің жетегінде кетіп, іші өртеніп зармен өткен қазақ қызы аз ба?.. Малға балап, батамен матап, мені де солай көп қыздың бірі етіп қор етер деп ойласамшы осы шаққа дейін сорлы басым?», – деген зарына сол тұстағы жалпы қазақ қызының күйін сыйғызған.

Аналарынан қатар айырылып, бірге өскен Сырым мен Қаракөздің бір өсерден туғандығы олардың арасындағы сүйіспеншілікке шек келтіре алмайды. Өсердің алтыншы атасынан қосылатын қос мұңлық қазақтың жеті атадан аспаса қыз бермейтін салтынан аттап кете алмай

қор болады. Сал, серілігімен, той тұмалақта ән бастап жүрген Сырым Қаракөздің тойында оның ғана емес, өзінің де ішкі наласын жасыра алмайды. Оның Мөржан бәйбішеге айтқан: «Отыз ауыл Өсердің он қос жылқысы бар, соның, кем қойса, бес қосын осы Қарагөздей асыл ару, балапан балаларын сатудан жиған! ... дәл өзің жылатып берген қыздың саны да Қарагөзбен тоғыз бопты. ...Ой, жарықтық бәйбіше, мұсылмандық шариғатыңыз алты ата түгіл немерені де қосады. Арада малмен шырмап, «бата» деп матап отырмасаңдар, Қарагөз маған, мен Қарагөзге бұйырған болсақ та кәпір қауымына өтпес ек қой!» [13, 114-115], – деген сөздері арқылы қазақ халқының шариғатта жазылмаған заңдары бар екендігінен хабар берген автор, бір-бірін шын сүйген екі жасты қор еткен осындай ескі әдет-ғұрыпты әшкерелейді. Сырымға қосыла алмаған Қарагөздің махаббаттың күйігінен жынданып кетуі, сүйіп алған жарының дертін көтере алмаған Наушаның төсек тартып жатып қалуы, Сырымның елден безіп кетуі – бәрі де қазақтың әдет-ғұрпынан аса алмаған жастардың қор болған өмірінің нақты мысалдары. Мұның өзі сол тұстағы қазақ өмірінің көркем шындығы еді.

М.Әуезов «Еңлік – Кебекте» матай мен тобықты арасындағы дауға екі жасты құрбандыққа шалғанын, «Бәйбіше – тоқалда» бір отбасы арасындағы тартыстың үлкен трагедияға алып келгенін, «Қарагөзде» қазақтың ескі әдет-ғұрпының жастардың өміріне балта шапқандығын көркем бейнеледі. Аталған шығармалардың барлығы да сол тұстағы қазақ өмірінің қайғылы тағдырын көркем бейнелеген трагедиялар. Қаламгер ел өмірінің көлеңкелі жақтарын, жастардың бас бостандығы жолында қаза табуын көркем бейнелеуде жетістікке жетсе, бұл жиырмасыншы жылдардағы қазақ драматургиясының табысы еді.

Жазылуы жағынан М.Әуезовтің «Еңлік – Кебегімен» қатар жазылған келесі пьеса С.Сейфуллиннің «Бақыт жолында» (1917). Шығармаға 1916 жылғы маусым жарлығы мен патша өкіметінің тақтан құлауы аралығындағы қазақ ауылындағы оқиға негіз болған.

Қ.Кемеңгерұлы «Парашылдар» пьесасында Ж.Аймауытовтың «Мансапқорларындағыдай» парашыл, пайдакүнемдерді әшкерелесе, «Ескі оқу» – Б.Майлиннің «Шаншар молдасы» секілді ескіше оқуды мансұқтауға үгіттік үлгіде жазылған бір актылы комедия.

Қ.Кемеңгерұлының «Алтын сақина», М.Әуезовтің «Бәйбіше – тоқал», М.Дулатовтың «Балқия» пьесалары тақырыптас. Бұлар дәуірдің аса бір кезек күттірмейтін маңызды саяси-әлеуметтік мәселесі – әйел теңдігі тақырыбына жазылған туындылар. Қаламгерлердің

жетістігі; біріншіден – өзекті мәселеге үлес қосуы, екіншіден – жанр талабының дұрыс орындалуы. Қ.Кемеңгерұлы мен М.Әуезовтың пьесаларында негізінен бір жанұя ішіндегі рухани қақтығыстардың шиеленісіп, көк жұлын болып, ішкі-сыртқы соққылардың дүмпуінен жиылып келіп, ақыры кісі өлімімен аяқталатын пьесаның қаһармандары, олардың әлеуметтік ортасы, тұрмыс салты типтік жағдайда берілгенін айту қажет. Материалды іріктеу принципінен жас драматургтардың әлемдік әдебиеттің классикалық үлгілерінен сабақ алғандығы жақсы аңғарылады. Бәрі де мәні зор реалистік туындылар. М.Әуезов пьесасындағы тартыс – бәйбіше мен тоқал арасындағы күндестіктен туындаса, Қ.Кемеңгерұлы пьесасындағы тартыс ене мен келін арасында өрбиді.

Қаламгерлер бір жанұя ішіндегі трагедияны заман трагедиясы ретінде суреттейді. Қ.Кемеңгерұлы тығырықтан шығар жолды толық айта алмаса да, төңкерістен бұрынғы қазақ өмірінің бір қыртысын қопарып, сыншыл рухтағы реалистік трагедия жасады. «Алтын сақина» пьесасында қазақ әйелінің басындағы жағдайдың бір қыры ашылып сөз болады. Пьесаның атына лайық қақтығыстардың шиеленісе түсуіне алтын сақина себепкер болады. Тартыс пьесаның негізгі кейіпкері Халиманың енесі Жәнияның әрекеттерімен астасып жатыр. Бұл пьесадағы бір ерекшелік – әр перденің арасында бірнеше жыл өтуі. Екінші перде үш жыл өткен мезгілде ашылса, үшінші перде араға тағы жыл салып ашылады.

Қ.Кемеңгерұлы драматургия жанрына «Алтын сақина», «Ескі оқу», «Күнәсіз күйгендер», «Әулие тәуіп», «Бостандық жемісі», «Қасқырлар мен қойлар», «Парашылдар» пьесаларымен үлес қосты. «Күнәсіз күйгендер», «Бостандық жемісі», «Әулие тәуіп», «Қасқырлар мен қойлар» пьесаларынан дерек болғанмен, түпнұсқа сақталмаған. «Алтын сақина» – драматургия жанрының трагедиясына жататын пьеса. Осылайша қаламгер поэзия, прозадағы кейіпкерлерін сахнаға да алып келді. «Алтын сақинадағы» Халиманың:

Біз сорлыға атар таң болар ма екен,
Солған көңіл гүлденіп толар ма екен.
Малға сату жоғалып, күң қып ұстау,
Хайуандықты еркектер қояр ма екен [6],

– деген зары – сол тұстағы қазақ әйелдерінің ортақ мұны.

«Балқия» – Міржақып Дулатовтың 1911 жылы ұсталғанға дейінгі қайраткерлік істерінің негізінде 1922 жылы Орынборда жазылған

пьеса. Пьесаға жиырмаға жуық адам қатысқанмен олардың көпшілігі бірді-екілі эпизодтарда ғана көрінеді де, негізгі оқиға Жарасбайдың қызы Балқия мен оның сүйгені, сол ауылдың жадит мұғалімі Қасымның төңірегінде өрбиді.

Балқия мен сіңлісі Сағиланың салған әні сол тұстағы теңдік аңсаған барша қазақ қыздарының зары еді:

Қызды қор ғып жасаған, жаратқаның,
Мал бергеннің аузына қаратқаның.
Сүйгеніме бара алмай арманда боп,
Торға түскен торғайдай алақтадым.... [14, 172].

Қасымның Жарасбайдың үйінде отырып қазақты сауаттандыру туралы айтқан сөзін патшаға қарсы шықты деп жала жабады. Қасым: «Патша 1905 жылы мәнифест шығарды. Халыққа бостандық, теңдік бердім дейді. Ертең күшейген күні бостандығын, теңдігін де қайтарып алады. Біздің қазақтан осы күні Государственный думаға уәкіл кіргізбей отыр. Жер-суымыздың жақсысын алып жатыр, өзімізді таутасқа қуып жатыр. Бізде мектеп жоқ. Бізде аурухана жоқ, дәрігер жоқ, қараңғыда қамаулымыз. Хүкіметтің бұл әділетсіздігімен біз алысуымыз керек. Халықты оятып, көзін ашып, теңдікке жеткізудің қамын ойлауымыз керек» [14, 177], – деген болатын. Автор өмірден алынған шынайы кейіпкерінің аузына осылайша ел өміріндегі өзекті мәселелерді салады. Қасымның сөзі – кешегі қазақтың қамын ойлаған алаш зиялыларының жатпай-тұрмай көтерген мәселелері. Осылайша, патшалық империяның ашық жүргізген отарлау саясатын жазушы Қасым сынды кейіпкерлердің көзқарасы арқылы әшкере етті.

Қасымның: «... Біздің қазақ бәрі болмаса да, дәл шартына келтірмесе де зекет береді. Ол зекетті, әйтеуір беретін болған соң, біз халыққа пайдалы орынға жұмсалса дейміз, зекетті халық өз еркімен берген жәрдем есебінде мектеп пайдасына берсе, онда хукіметтің жұмысы жоқ, білмей де қалады. Халық осыған әдеттенсе, жылында қазына жиналып қанша мектеп ашылар еді. Бір 10-15 жылда алаш ұранды қазақ, қырғыз бір түрлі болар еді. Халықтың көзі ашылса, айтқанына көніп, айдауына жүрмес еді. Біз осыны айтсақ, мына хазіреттер кәпір боласың, су түбіне кетесің дейді. Бұл ақылдарыңызға сыя ма?» [14, 177], – деген сөзінен елді жаппай сауаттандыру жолындағы істер байқалады. Қасымның зекетті молдаға бермей оны ел игілігіне жұмсап ауылдан мектеп ашу керек деген идеясы молдаларға ұнамайды. Сөйтiп олар ел билеген болыс-билердi Қасымға қарсы қояды.

Балқия мен Қасымның қол ұстасып қашып кеткеніне шыдамаған болыс жесір дауын ашық даулай алмай, олардың үстінен арызданады (Жарасбайдың атынан үйімнен зат ұрлады деп жала жабады). Жазықсыз жастарды ұстауға көмектескен болыс-билердің шабарманы Бұзаубақ, олармен жемтіктес сұм Тілмаш, болыс пен молдаға жарамсақтанып күн көретін Бектұрсын, даукес, пысық Көпжасар – бәрі де өмірден алынған типтік характерлер.

Жазушы бір сәттік көрініске әлеуметтік үлкен мәселелерді сыйғызған. Мәселен, молданы көргенде Қасымның жаңаша дәріс алып жүрген шәкірті Мұраттың оған аяқ астынан өлең шығаруы мен кедей Нұрмақтың Қасымның ақылын тыңдап, қызын малға сатпауға бел буғандығы да өмірден алынған шынайылығымен құнды эпизодтар.

Құлтас, Қасым, Ахметжан сынды сауатты жастардың ойын-сауық ұйымдастырып, онда бір актылы пьесаларды сахналауы ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының елді мәдениетке, өркениетке шақыру жолындағы ізденістері еді. Балқияға ән салдырмақ болған олар ел ішіндегі өнерді халықтың алдына алып шығуға ден қойды. Алайда, олардың бұл игілікті істерін болыс-билер қолдай қоймады. Сондықтан да орысша сауатты, көзі ашық жастарға өз идеяларын жүзеге асыру оңай болған жоқ. Сол жолда бастары құрбан болды. Құлтас, Қасым, Ахметжандар – ХХ ғасыр басындағы алаш зиялыларының көркем әдебиеттегі бейнесі.

Қазақ жазушылары бұл жылдары драматургия жанрына сай басаяғы жинақы, өзіндік айтары бар, шымыр пьесаларды дүниеге алып келді. Жоғарыда аталған туындылардың бірінші жетістігі – қазақ драматургиясын жанр табиғатына сай өрістетуі болса, екінші жетістігі – ел өміріндегі өзекті мәселелерді көркем шығарма арқылы көтеруі.

М.Әуезовтың «Бәйбіше – тоқалындағы» тоқалы, М.Дулатовтың Балқиясы (сіңлісі екеуі қосылып салатын зарлы өлең), М.Жұмабаевтың қыз зары, Қ.Кемеңгерұлының «Қарашаш» әңгімесіндегі Қарашаш, «Ерлік жүректегі» Зәйра, «Назиқадағы» Назиқа С.Дөңентаевтың Жәмиласы мен Айшасы – бәрі де ХХ ғасыр басындағы қазақ қыздарының көркем бейнесі. Олардың бірі ескіліктің құрбаны болса, екіншілері бақыттары үшін күресе білген күрескерлер. ХХ ғасырдың жиырмасыншы жылдарында қазақ әдебиеті негізгі үш жанрдың аясында бірдей дамыды. Қаламгерлер осы жылдары белең алған романтизм, символизм, реализм әдістерін тең игере білді. Қазақ әдебиеті мазмұн мен түр жағынан байып, әр жанрдың мамандары қалыптасты.

Көркем шығармаларында ел ішіндегі өзекті мәселелерді қозғап, кей-іпкерлерін типтік дәрежеге көтерді. Бұл жылдары көркем шығармаларға бір-бірін сүйген жастардың ескі әдет-ғұрыптарға қарсы шығып бас бостандығын іздеуі, қазақ қыздарының теңдігі, отаршылдық зардаптары, ескі мен жаңа тартысы, жуандардың тепкісіне қарсы шығу, кедей шаруалардың кеңес үкіметіне сеніммен қарауы, оқыған қазақ жастарының өмірі сынды ел ішіндегі өзекті мәселелер негіз болды. Осылайша отаршылдық езгіге қарсы бостандықты аңсаған қазақ халқының тәуелсіздігін жырлаған поэзиялық, прозалық, драмалық туындылар дүниеге келді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Сәбит Дөнентаев. Бозторғай. – Алматы: Мектеп, 1989. – 143 б.
2. Бейімбет Майлин. Көп томдық шығармалар жинағы. Үшінші том: Өлеңдер. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 488 б.
3. Сәкен Сейфуллин. Көп томдық шығармалар жинағы. Екінші том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2004. – 404 б.
4. Мағжан Жұмабаев. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Ғылым, 1996.
5. Бернияз Күлеев. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Ғылым, 2000.
6. Қошке Кемеңгерұлы Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жібек жолы, 1996.
7. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Құраст. М. Жармұхамедов, С. Дәуітов, [А. Құдайбердиев]. – Алматы: Жазушы, 1988. – 559 б.
8. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 3-т. – Алматы: Ғылым, 1998.
9. Қамзабекұлы Д. Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы: Алаш, 2003.
10. Сәкен Сейфуллин. Көп томдық шығармалар жинағы. Төртінші том. Повестер. – Алматы: Қазғұрт, 2005. – 448 б.
11. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 5-том. Повестер 1927-1929. – Алматы: Ғылым, 2001.
12. Жүсіпбек Аймауытов. Шернияз (пьесалар жинағы). – Алматы: Өнер. – 1990.
13. Әуезов М. Шығармалар. Он екі томдық. Сегізінші том. Пьесалар. – Алматы: Жазушы, 1969.
14. Міржақып Дулатов. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 380 б.

ПОЭМАДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ (1960-1980 жылдар)

XX ғасырдың алпысыншы жылдары қазақ әдебиетінің негізгі жанрларының барлығы да жаңа белеске көтерілді, эпикалық шығармалар қатары өсіп, қазақ поэзиясы да жаңа табыстарға жетті. Бұл тұста эпик ақын Қ.Бекхожин «Дала комиссары» (1958-1960), «Ақсақ құлан» (1939-1963) сынды поэмаларын ұсынды. «Дала комиссары» 1916 жылғы Торғайдағы ұлт-азаттық көтерілісінің негізгі бағыт-бағдар сілтеуші саяси жетекшісі ретінде танылған Әліби Жангелдиннің (1884-1953) өмірінен сыр шертеді. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске Амангелді Имановтың шақыруымен Қырымнан келгендігін: «Амангелді Иманов сахарада көтеріліс бұрқ еткелі тұрғанын, Торғай облысының жігіттерімен байланыс жасағанын, қозғалысқа ниеттес адамдардың тобын құрғанын хабарлады. Менің келуімді өтінді. Мен оған халықтың құлшынысын қолдап, оны шабуылға шығуға даярлау керектігін, көтерілісті ұйымдастыра білу керектігін айтып, көтеріліске шығушылар үшін қару-жарақ даярлау жөніндегі өз ойымды білдіріп хат жаздым. Мен Амангелдіге өзімнің Қазақстанға баруға әзір екенімді хабарладым» [1, 24],– деп еске алады. Сол тұстағы Ресей ішіндегі саяси ахуалдан мол хабары бар Ә.Жангелдин қыр қазақтарына көтерілістің саяси астары жайында мәлімет беріп, оларға бағыт-бағдар сілтеп отырған. Сонымен бірге ол ауыл-ауылды аралап ел ақсақалдарының басын қосып саяси ахуалды түсіндіріп, олардың саяси сауатын ашуға көмектескен. Ресейде бұқара халықтың қамқоршысы болған большевиктер партиясы барын да, оның В.И.Ленин деген басшысы барын да дала қазақтары тұңғыш рет Ә.Жангелдиннен естиді. XX ғасыр басында Дала өлкесінің төтенше комиссары ретінде Қазақстанда кеңес өкіметін орнату мен оны нығайту, революция жауларынан қорғау сынды үлкен-үлкен қызметтер атқарған. Сондықтан өмірде болған тарихи адамдар туралы поэманың тарихилық сипаты басым. Оған дала комиссарының 1918 жылғы экспедициясы мен Адай уезінің тұңғыш ревком төрағасы Тобанияз Әлниязов (1875-1930), Омар Досжанов өмірлеріне қатысты оқиғалар мысал бола

алады. Қазақстан, Өзбекстан сынды ұсақ ұлттарға жасаған қыспағы, бұқара халыққа тізе батыру, көзі ашық саналы азаматтарды қудалау сынды оқиғалар ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы патшалық империяның отарлау саясатын көрсетуге қызмет етеді. Қазақ поэмасы осындай шектен асқан отаршылдыққа қарсы күрестің ұйымдастырушысы болған Ә.Жангелдиннің көркем бейнесімен толықты.

«Ақсақ құлан» поэмасына Шыңғыс ханның баласы Жошы туралы аңыз негіз болған. Мұнда хан мен билерді қанышер, жауыз етіп көрсететін кеңестік идеологияның саясаты айқын байқалады. Оны Шыңғыс хан мен Жошы туралы жолдардан көруге негіз бар:

Шығысты шеңгелімен уыстаған
Шыңғыстан ұлыс бар ма ығыспаған?
Өзіндей ажал түсті обыр ұлы
Жошы хан мұнда келіп тыныстаған.

Жошыға асыр болған осы мекен,
Үркіп жұрт, қарасынан шошиды екен.
Аламан аңдай шулап жөнелгенде,
Ізінен өзендей қан жосиды екен [2, 207].

Қазіргі таңда Шыңғыс хан мен оның баласы Жошы туралы оң көзқарастар белең алды. Жошы тарихта соғысты қолдамаған, елдің бейбіт өмір сүруін құптаушы ретінде танылады.

Әлемді бағындырған Шыңғыс ханға баласының қазасын күймен жеткізген Тыма күйші мен домбыраның қасиетін ұғындырған ақын жауыздық пен өнердің құдіретін қатар қоя суреттеген. Шапқыншылық, жаугершілік сынды Шыңғыс ханның әрекеттерінен күй құдіретінің басым болуы өнердің ғұмырлы екендігін байқатады.

Қазақ поэмасын мазмұн мен түр жағынан байытқан ақынның бірі – Ж.Молдағалиев. Оның «Мен – қазақпын» поэмасы ХХ ғасырдың 60-жылдардағы ғана емес, жалпы қазақ поэмасының көркемдік табысы болып табылады.

Мен – қазақпын мың өліп, мың тірілген.
Жөргегімде таныстым мұң тілімен.
Жылағанда жүрегім, күн тұтылып,
Қуанғанда күлкімнен түн түрілген [3], –

деп басталатын поэманың әрбір тарауы осы шумақпен басталады. Осының өзі-ақ ақынның қазақ болып туғандығымен мақтанатын-

дығын көрсетеді. Ол күллі әлемге «Мен – қазақпын» деп жария салып, қазақ халқының қанына біткен ұлттық ерекшелігін мақтан етті. Ұлттық аспаптардың бірі қос ішекті домбыраның қасиетін Жошының өлімін Шыңғыс ханға жеткізген күйдің құдіретіне сыйғыза суреттеген ақын сөзімен айтқанда, «Қазақ болу – зор бақыт» дер күн тіпті». Ақын әркімнің өз ұлтымен мақтануы керектігін «Мен – орыспын, мысалы, деген қандай», «Мен – қазақпын деген де қандай ғажап!» деп түсіндіреді. Қазақ болып туудың өзін зор бақытқа балаған ақын оны сол халықтың арғы-бергі тарихынан сыр шерте отырып түсіндіреді. «Күннен тудым» деп шаттанған ақын қазақтың тарихы тереңде жатқандығын «Тереңім көп, тұңғыық тарихым көп, Жылдар көші том-томдап жазбаса да. Жаза алмадым, қайтейін, хат білмедім» деп баса айтты. Кеңестік дәуір тұсында қазақтың тарихы ХҮ ғасырдан басталады деп түсіндірілгеніне наразылығын «Есіміме береді бала жасын Құлпы таста шұлқыған кей азамат. Өзі шешер тарих талас үнін» деп білдіреді. ХХ ғасырдың 60-жылдары бұлай айтудың өзі онай болмағаны белгілі. Көп ұлтты Кеңестер Одағының құрамына енген ұлттардың барлығы дерлік түрі басқа тілегі бір кеңес халқы болып саналатын. Ол кезде жекелеген ұлттар өз алдына дербес өмір сүрмей, бір орталыққа бағындырылғандықтан тарихымыздың бастауын арыдан іздеуге, қашан қазақ атанғанымызды білуге тыйым салынды. Өзі өмір сүрген дәуірдің осындай келеңсіздіктері ақын жүрегін мазалады. «Жанартаудай жойқынмын жұлқынғанда», «Құрсағыма сыйдырам даланы мен. Пәк сәбимін бесікте үілдеген», «Мінезім бар таулардың қатпарындай. Өн-жырым бар бабалар хаттарындай, Әжімім бар бейнеттің таптарындай», «Келбетім бар шой қара құздарымда» дейтін ақын қазақ халқының бар болмысын әдемі теңеулермен, эпитеттермен шынайы бейнеледі. «Өз үйімде тимеймін жауыма да, Жығып салып жұдырық сілтемеймін» деп «таспен атқанды аспен ататын» қазақ халқының ұлттық қасиеттерін санамалап оның сұлулықты, мөлдірлікті, тазалықты сүйетін пәктігіне көңіл аударды.

Шыңғыс хан, Ақсақ темір, «Ақ табан шұбырынды» сынды талай шапқыншылықтардан аман қалған елдің азаттықты сан ғасыр арман еткенін айта келіп, «Ұлы аманат етейік еркіндікті, Ел құлдықты білмесін, жер күндікті» деген тұжырым жасайды. «Болған емес, болмайды қазақ деген!» ақ патшаның сөзін мысалға келтіре отырып, қазақтың қырғыз атанғанына келіспей, Мариям Жагор қызының Дудар деген қазақ жігітіне ғашық болғандығын, Пугачев секілді қазақтың

Исатайдай батыры болғандығын, қазақты Пушкиннің білгендігін Шоқан мен Абайдың Шығыс пен Батысты біріктіргендігін жеке-жеке сөз етіп, осындай елді патша ағзамның танығысы келмегендігіне кіжінеді.

Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының конституциясымен, ел таңбасымен мақтанған ақын оның Отанға адалдығын жекелеген тарихи тұлғалар арқылы көрсетті. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жауынгер қазақ халқының өшпес ерлігін:

Мен – Жамбылмын, жаугер жыр ел тілеген,

Қазған ормын дұшпанға ентелеген.

Мен – Москва қорғаны, Жиырма сегіз,

Мен – Әлия, мен – Мәншүк, мен – Төлеген,

– деп жырлады.

Берлинге дейін барып, Рейхстагқа ту тіккен Қошқарбаевтың ерлігі қазақ халқының даңқын аспандатып жіберді. Қазақ жеріндегі Байқоңыр, Қарағанды, Жезқазған кен орындарын жырға қосып, «Бұратана емеспін, Отаным бар» деп шаттанды.

Мен – қазақпын, биікпін, байтақ елмін,

Қайта тудым, өмірге қайта келдім.

Мен мың да бір тірілдім мәңгі өлмеске

Айта бергім келеді, айта бергім!,

– деп, жар салған ақын осы поэмасымен қазақ деген халықтың ұлылығын күллі әлемге паш етті.

Осы шығарма жөнінде С.Қирабаев: «Халықтың азаттық жолындағы күрес суреттері – поэманың ең жарқын жазылған беттері. Осы тұстан қазақ характерінің жаңа сипаттары қалыптаса бастайды. Енді ол мың өліп, мың тірілген тарихын емес, мың бірінші рет тіріліп, енді өлмеске бел буғанын айтады...

Поэманың сюжеттік жинақылығы, образдық жүйесі мен ойлылығы, сезімталдығы, шұрайлы тілі Жұбанның үлкен ақындық табысына кіреді. Ол аз айтып, көп мағынаны аңғартуға, жарқын суреттер жасауға көтерілді. Тілінде шешендік, тапқырлық мол», – деген болатын. Осы пікірге сүйенетін болсақ, Ж.Молдағалиевтің аталған шығармасы азаттықты аңсаған қазақ халқының көркем бейнесін жасаған қазақ поэзиясының көркемдік табысы болып табылады.

Алпысыншы жылдары әдебиетке өз үнімен келген ақынның бірі Ж.Нәжімеденов қазақ поэзиясын «Қыран-қия», «Ақ көгершін», «Та-

мыр мен жапырақ», «Жаңғырық» сынды эпикалық поэмаларымен байытты. Түрі жағынан лирикалық поэмалар қатарына қосылатын бұл шығармаларда әртүрлі мәселелер көтерілді. Мазмұнына қарап «Қыран-қия» ерлікке тағзым немесе Б.Момышұлы туралы, «Ақ көгершінді» бейбітшілік туралы, «Тамыр мен жапырақты» табиғат туралы, «Жаңғырықты» ерлік пен ездік туралы поэма деп атауға болады. Себебі алғашқы поэмада Б.Момышұлының «Бақаның бағынан Сұңқардың соры артық» деген тұжырымына сүйенген ақын өмір жайында, тарихи тұлғалар өмірінен сыр шертіп, «Халық қана туғызады алыпты, сен халықтың алыптығын таныттың» деп, қазақтың Бауыржан Момышұлы сынды батырларымен, ақындарымен, өнерпаздарымен мақтанады. «Ақ көгершінде» бейбітшілікте әлемді дүр сілкіндірген дүние жүзілік соғыстарға лағнет айтқан ақын тыныштықтың мәңгі бұзылмауын тілейді. Ақ қанат көгершінді бейбітшіліктің символына балаған ол елінің тыныштығын, бейбіт өмір сүруін қалайды. «Рейган мәз аспанына бомбы іліп, ал мен болсам, сол аспанға оңды ғып, тулар іліп тастар едім қаралы!» дейтін ақын Хиросима мен Нагасакидегі атом жарылысын қанішерлердің еріккендігіне балайды. «Еріккенше екпей ме екен аш бала үшін торыққан тары, бидай, арпаны!!» деген түйін ақынның жер бетінде атом бомбасы жарылмай, адамзат біткеннің бақытты өмір кешуін мақсат етуден туған.

«Жаңғырық» атты лирикалық поэмасында Махамбет ақынның рухымен сырласады. Жайықтың бойында өткен кешегі тарихқа үңіле отырып, елім деп туған Махамбет сынды ерін жауға сатқан ездерге лағнет айтады.

Ей, қызғыш құс, қызғыш құс,
сені көлден айырған лашын құстың екпіні,
мені елімнен айырған Хан мен бидің тепкіні.
Ел қорғамақ болып ем – басым қалды зор дауға,
менің елім, құрығанда, татиды екен қорлауға,
ей, қызғыш құс, тати ма сенің көлің қорғауға [4, 190]?!
– деген Махамбет аузымен айтылған сауалдың айтары мол. Хан мен бидің тепкісінен құтқарам деп жүрген ақынды сол елдің өзі өлтіруі әрине өкінішті. Сонда не үшін, кім үшін ақын жаны құрбан болды деген сауал орынды көтерілген.

«Адыра қалған Нарында» туды талай ірі ақын, бір батыр ұл тумапты маған қарсы тұратын» дейтін ақын Махамбеттің бүгінгі жалғасы

ретінде танылады. Ол отаршыл империяның қазақ даласына жүргізген отарлау саясаты қаншама боздақтың басын жұтқанын Махамбет өлімімен көрсетуге тырысып баққан. Сондықтан да отаршылдықты:

«Халық қамын ойлаған» патшалардың жұмысы
Қылт еткенді қырку ед:
Біреу өссе маңайдан
Ақ патшаның қылышы сілтенеді қалай дәл,
Ұзын еді не деген Европаның қылышы!
Азияда қырқылған шын батырдың басы әлгі
Европаға жол шекті салтанатпен жасанды [4, 196],

– деп суреттейді.

Бұл күніренудің астарында жалғыз Махамбеттің емес, кешегі кеңес заманында сталиндік репрессияға ұшыраған Алаш азаматтарының басын жоқтау сарыны жатыр. Қай заманда да елім деген ерлерді ел ішінен шыққан ездердің ұстап бергені белгілі. Махамбеттей өр ақынның басын саудалаған жанкештілердің ісін ХХ ғасыр ұрпағы кешірер емес. Сондықтан ақын «Жетім лақша бауыздап топырағыңның бір төлін, сыйлық алам деп келген неткен сорлы жұрт едің! Он тоғыз құл бақытсыз бағып келген бір есек, біреуің жоқ татитын найза ұшына тіресек, екі мың сом алмақ па ең? Қайдасыңдар, төлеңгіт, әрқайсына мынаның екі мыңнан дүре соқ!» деген үкім шығарады. Мұның өзі ерлік пен ездіктің қатар жүргенмен, ер өлімнің қашан да арты жақсы болатынына негізделген. Ал қарын қамын ойлаудан аспағандарды әділ тарих кешірмек емес.

Қазақ поэмасын зерттеуші Ә.Нарымбетов 70-80 жылдар поэмасын сөз еткенде: «Жұбан Молдағалиевтің «Қыран дала», «Сел» поэмаларына КСРО Мемлекеттік сыйлығының (1978), «Кісен ашқан» поэмасы үшін Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының (1970), Қалижан Бекхожиннің «Менің замандастарым» поэмасына (1978), Ғафу Қайырбековтің «Жұлдызды тағдырлар» поэмасына (1980) Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының берілуі айқын дәлел бола алады» [5, 28], – дей келіп, осы жанрға үлес қосқан сол дәуір ақындарынан Ә.Тәжібаев, А.Тоқмағамбетов, Ә.Сәрсенбаев, Д.Әбілев, Ғ.Малдыбаев, Қ.Бекхожин, Х.Ерғалив, С.Мәуленов, М.Әлімбаев, Е.Әукебаев, Т.Әбдірахманова, Т.Бердияров, А.Шамкенов, М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, Ж.Нәжімединов, С.Жиенбаев, І.Мәмбетов, Т.Молдағалиев, Е.Ибрагим, Ә.Жәмішев, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, Қ.Жұмағалиев, Е.Рау-

шанов, И.Оразбаев, М.Неталиев, К.Салықов, т.б. есімдерді атайды. Аталған ақындар қазақ поэмасын жаңа биікке көтерді.

Бұл жылдары Х.Ерғалиев «Сурет сыры», «Суыт жүріс», «Жылдар, жылдар» атты поэмалар жазды. «Сурет сыры» поэмасында ХХ ғасыр басындағы ақ патша әскерлерінің шалғайда жатқан қазақ ауылдарына салған зобалаңына кезігеміз. Комиссар Лазаревтің қазақтың сәби баласын алдына алып түскен сурет сырына үнілген ақын «Беу, бұл да бір әңгіме ғой дастандық, Тартыс-шабыс, арпалыс пен бостандық!... Деген мамам.... Жүріп-жүріп бүгін біз Қайран сол бір қатырмадан басталдық» деп, 1919 жылдың күзіндегі Нарын құмының бір пұшпағындағы есентемір, тама, бегіс, таз сынды аз ғана рулы елдің басынан өткен оқиға арқылы ақ патшаның отарлау саясатын әшкерелейді.

Екі жүздей ақ банданың шалғайда жатқан қазақ ауылын басып алып, оларға көрсеткен қоқайын ақын:

Көрсеніз ғой өңкей мастың күлгенін,
Тоқымдыққа туырлықты тілгенін,
Адал бақан, мама ағашты отын ғып,
Момын елге істеп бақты білгенін [6, 156],

– деп бейнелей келіп, біреуін атып тастаған соң ит екеш иттің қорқып үре алмай қалғанын, айранға у салып бергені үшін бір шалды мама ағашқа байлап өлтіргенін, үй біткеннің іргесін мылтықтың істігімен түргенін, қыз-келінді басқа жаққа қашырып аман сақтап қалғанын айттып, Мұса молданың олардың сазайын татырғанына тоқталады. Ол ақтардың бар атын құм асырып айдатып жіберіп, қосын басына бір үйдің бар адамы түгел тырысып қырылып жатқанын көрсетеді:

Өңшең жастар, кәдімгіше дұрыстап,
Қол-аяғын баурына алып құрысқан.
Сол бойынша қатып қалған... көруге
Шыдап болмас, жаралсаң да құрыштан [6, 158].

Мұны көрген олар «Чума!.. Оба!.. Чума!..» деп дауыстап қаша жөнеледі. Оны естіген ауылдың бар адамы қырға қарай дүркірей жөнеледі. Ақ әскер ауылдан әбден ұзап кеткенде әлгі тырысып қатып қалған Мұса молданың шәкірттері мен Шолақ Шодырдың әлгілерді алдап соққанын біледі. Артынан ақ бандыларды өкшелей қуып келе жатқан қызыл әскер келеді. Жарының кегін алу үшін «Өлсем өлем, Сыдығымнан артық па ем, Албырт, өжет ұл боп туған атадан?..» деп

атқа қонған оның жесірі елге жау тигенде атқа қонған жауынгер қазақ қыздарының жарқын бейнесі.

«Суыт жүріс» поэмасында ХІХ ғасырдағы ақ патшаның отарлау саясатына қарсы тұру мақсатында «Апаттың алдын алу – ер парызы» деп қасына екі серігін ерткен Сүйінбай ақынның Шоқан Уәлихановты іздеп Әлие-Атадағы Тезек төренің ауылына қарай шыққан суыт жүрісін көркем бейнелеген. Қазақ әдебиетіндегі Шоқан мен Сүйінбай ақынның бейнесін бір қырынан толықтыратын поэмаға сол тұстағы ел ішіндегі жағдай негіз болған. Бұл қазақ даласының ақ патшаға бодан болған кезі еді:

Бодан боп ақ патшаға алдыңғысы,
Бағынған жан мен соған малдың күші.
Орыстан елге тиер пайда көп деп,
Ұшып тұр солай қарай ардың құсы [6, 176].

Сүйінбай ақын халық ұлы екендігін дәлелдеп, көптің тілегін орысша сауатты Шоқанға жеткізеді. Бұл бір жақтан Қоқан хандығы, екінші жақтан ақ патшаның жандайшаптары қазақ даласын сүлікше сорып, қазақтарды біріне-бірін айдап салып, ел ішін бөрідей бүліктірген шақ болатын. Қазақ ішінен ымыра кетіп, тоз-тозы шығып, отаршылдардың тырнағынан тамтұғы қалмасын сезген ақын бір медетті Шоқаннан күтеді:

– Уа, Шоқан, уа, туыстар,
Көкірегімде құса толы қуыс бар
Ыдыс емес көкірегім
Ішіне құйсаң у ұстар, –
Ішімде дертім көп жатыр,
Кешегі көрген сұмдығым
Жанымды мүжіп жеп жатыр.
Көрдім ғой небір мазакты,
Кештім ғой небір азапты, –
А, Қоқанның ханы қырып салды
Қазаққа жұмсап қазақты
Ақ патшаға қараған тайпаға
Орнатып кетті дозақты, –
Боздақтың басы кесіліп,
Көргендердің көзі ақты,
Айдап-матап малды алды,

Сүйем деп сұлу жанды алды,
Үй орнында күл қалды,
Көңірсіген қан қалды,
Жынданып кеткен қария
Тау ішінде сандалды.
Сүйінбай сорлы құдайдан
Соққының зорын сонда алды!.. [6, 183]

Алматының төңірегіндегі елдің мынадай мүшкіл хәлін естіген Шоқан ертеңіне ақ патшаның отрядын басқарған Черняевке барып, қазақ даласына қаратыла оқталған зеңбіректеріне от шаштырмағанмен өзі жарақаттанады. Ақын халық үшін басын құрбандыққа шалған Шоқан мен Сүйінбайдың бейнесін өздері өмір сүрген заман шындығымен нанымды бейнеледі.

Ақынның «Жылдар, жылдар...» атты поэмасында ардагерлердің төрағасы мүгедек ақынның жетпіс жылдық өмірі ХХ ғасырдың басынан бастау алған тарихи оқиғалармен бірге өрбиді. Ардагерлерді Мәскеуде қабылдаған кезде ол паракорлық пен жемқорлықты, «иттен де жаман иттікті» жайып салады. Адамды ит пен бала танитынын ақын өз итінің бастығын талап тастауымен бейнелесе, оның иттігін баласының адамды атып, сегіз бөлмелі үйі бос қалып, келіні кетіп қалғанымен көрсеткен. «Итке жыртқызып, Көне қылмысты көмер ек» деп түйін жасаған ақын зұлымдық біткенге лағнет айтады. ХХ ғасыр өмірінен алынған нақты мысалдармен шегелей отырып, елі үшін аяғын берген Ұлы Отан соғысы ардагерлерін құрметтеуге шақырады.

М.Мақатаевтың «Ильич», «Шекарада», «Большевиктер», «Мавр», «Чили – шуағым менің», «Космонавт ойлары», «Райымбек» сынды поэмаларының ішінен қазақтың өткеніне үңіліп, оның тарихынан сыр шерткен «Райымбегі» – тарихи поэмалар ішінен үздік туындылар қатарынан орын алды. «Қара таудың басынан көш келеді» деген халық әнімен басталған поэма қазақтың қаралы күндерінен хабар береді.

«Қара таудың басынан көш келеді».
Қара жорға шайқалып, бос келеді.
Қара күнді жамылып, қара қазақ
Қара түнді басынан кешкен еді.
Қара қайғы көрсетпей ештеңені,
Қара жауы қанатын кескен еді.
Шұлғау болып қыздардың кестелері,

Талай қара шаңырақ өшкен еді.
«Қара таудың басынан көш келеді!!!»
Қара жұртта бықсыған шала қалған,
Аналардан ес кеткен, балалардан [7],

– деп басталатын поэманың алғашқы 11 тармағының сегізі «қара» деген сөзбен басталады. Ақын «қара» сөзіне көңіл аударып, қазақ халқының қаралы күндерінен сыр шертетінін байқатады. Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама сынды ұлт тарихынан үлкен орын алған қайғылы қасіреттің елдің қабырғасын қайыстырғанын еске түсіру арқылы қазақ халқының басынан өткен шапқыншылықтарды тілге тиек етеді. Көз ұшында сағымданған көшті «...Көш келеді, боздатып боз даланы, Көз ұшында боз сағым қозғалады» деп бейнеленген ақын сол бір қаралы жылдарға жан бітіріп, оның көркем бейнесін қазақ әдебиетіне алып келді. «Қанға шөлдеп қаңырсып жатыр дала», «Қазақ қанын сылқытып жатыр дала...», немесе:

Қатыгез жау қайсыбір бұйым көрсін.
Боздақтардың желкесін шайнап кетті,
Қалған малды қайтадан айдап кетті,
Қанжығаға байланған қыз-келіншек,
Бозторғайы шырылдап, сайрап кетті.
Хас батырдың көзі еді қара жорға,
Қара жаудың астында ойнап кетті,

– деген жолдар сол бір алапат жылдардың жанды картинасы. Бейбіт жатқан қазақ халқына көз алартқан жаулардың әр шапқыншылығы артына неше жылға созылған қаралы қасірет салып аттанды.

О, тәңірім!
Неғылған шаққа айналды?!
Қаусаттың-ау іргемді қара жауым,
Қан боп ақсын басына қара жауын!
Қатын, қызың күң болып әр есікте,
Құл боп өтсін мәңгілік балаларың!
Ордаң опат, айырыл елдігіңнен,
Босамасын басың бір шерлі күннен,
Тоз-тоз болып ұрпағың әр қиянда,
Билігіңнен айырыл, тендігіңнен!,

– деген жолдардағы қазақ баласын қан қақсатқан жауларына қаратыла айтылған ақын қарғысы – халық қарғысы екендігі дау туғызбаса керек.

Ақ ордалар опат болып жатқанда қара халықтың дәрменсіздікке ұшырағандығын еске алған ақын «Аңырауды доғарып, аттан қазақ! Алты жасар ұлыңды майданға алып» деген ұран тастайды. Міне, осындай қазақ біткен тығырыққа тірелген сәтте дүниеге келген Райымбектің өмірі туралы сыр шерткен ақын оның елі мен жері үшін туған ержүрек батыр болып өскендігіне көңіл аударады. Он үш жасында өз атын өзі шақырып ұрандатқан Райымбекті «Е-е-е, Түкенің ұлы – түлейдің ұлы сен бе едің» деп ел жазғырады. Ақсақалдар жағы: «– Сырымбет пенен Хангелді сенен кем бе еді?! Жетесіз туған, ант ұрып кеткір зенталақ!», – деп оны жазаламақ болғанда: – «Құрық көрмеген құлын ғой», – деп, Қабай-жырау араша түседі. Ақсақалдар мен көксақалдарды «Халықпысындар?! Қазан аңдыған қатындар! Қорқау қасқырдай бірісін-бірі талаған, Бірісін-бірі тонаған, тозған пақырлар!» деп, күреңіне қайта мініп, өз атын өзі ұрандап кете барады. Райымбек Албанға алғаш осылай танылады. Поэмадағы Райымбекпен бірге қатар көрінетін кейіпкердің бірі – Қабай-жырау. «Құзғындарға қалдырып боздақтарын!..» басы ауған жаққа кетіп бара жатқан Қабай-жырау қозыкеш жерден естілген құлын-дауыстың шырылын естиді. Күн «Қызыл-күрең қанына тауды малып» қырдан асып бара жатқанда ат үстінен алған баласына айтқан Қабай-жыраудың: «Ойран болған ордаңның орнына кеп, Отау тігіп, оттарын сен жағасың!», – деген сөзі «жетім қалған құлындай құлдыраған» баланың болашағынан үміт отын көруін байқатады. 11 буынды қара өлең үлгісімен жазылған поэмада Қабай-жыраудың әулиенің басына келіп, төккен шері 7-8 буынды жыр үлгісімен берілген. Қарт абыздың шерменде күйін жыр үлгісімен төгіп-төгіп алуды мақсұт тұтқан ақын оның аузына мынадай шерлі сөз салады:

Қан сасыған даламның,
Қатын менен баламның,
Кегін қайтіп алармын?
Жебеп жібер, әулие?!
Елінің есін кіргізер,
Жерінен малын өргізер,
Жауына зауал төнгізер,
Қырықпышақ хандарды,
Қылығына көнгізер,
Дегеніне сенгізер,
Соңынан жұртын ергізер,

Бар қазақтан – бір қазақ
Тумас па екен, әулие?!

Бұл жолдар – ислам дінінде жоқ, бірақ қазақ баласының қанына сіңген наным-сенімінің мысалы. Әулие аралап, тілек тілегендердің ниетіне жетіп жататыны ауыз әдебиеті үлгілерінде көптеп кездеседі. Қазақ әдебиетіне қалыптасқан осы дәстүрді ақын Қабай-жыраудың әулие зиратының басына барып тілек тілеуімен жалғастырған. Оның тілегі қабыл болып, сиырдың бүйрегіндей бөлшектеніп, құмалақтай бытырап, тозып кеткен қазақтың басын қосатын бір ұл туады. Жауға кеткен кегін қайтаруды мақсұт еткен Райымбек: «– Батыр емес, қария, қатындар бар бұл елде, Беруге әзір барлығын билігі асқан біреуге», – деп Қабай-жыраудан бата сұрайды.

– Қара жауың қайтадан шапса еліңді не етер ең?
– Хас батырын бауыздап, қанын судай етер ем.
Қатын болып күн кешіп жүргеннен де, қырқысып,
Қылша мойным талша боп, қанжығада кетер ем!
– Өзің бала болсаң да, сөзің дана отты екен,
Ақ күн тусын алдыңнан, басқа айтарым жоқ бөтен,

– деген жырау мен батыр арасындағы диалог екеуінің бейнесін толықтырады. Райымбек сөзі оның халқы үшін туған ер екенін байқатса, жыраудың ақ батасы батырдың болашағы жарқын болатындығынан хабар береді. «Деген ой «жастығымды ала жатсам», – Жоқтұғын менің мүлде басқа арманым» дегеніне жырау:

Күндіз ұйықтап, түнде жорт.
Қарасын Күннің батыр да, –
Кегінді қайра ақылға,
Жалғыз жортып, шатылма
Аттанып жар сал, ер ұлым,
Ел-жұртыңды шақыр да.
Дүние – қоңыз, енші бер,
Соңыңнан ерген пақырға, – деп ақыл айтады.

Бұл поэмада ақын қазақтың бірі Хиуаға барып құл болған, екіншісі орысты паналаған Ақтабан шұбырындыға лағнет айтады. Монғол мен жоңғардың шапқыншылығынан тоз-тозы шыққан қазақтың азаттығын арман еткен Райымбек батырдың ел бірлігі мен тәуелсіздігі үшін атқа қонғаны рас болса, бұл поэманың кенестік дәуір тұсында жазылған қазақ поэзиясынан алар орны да ерекше.

Бұл жылдары К.Мырзабеков «Сарыөзек сағыныш», «ФЗО-ға кеткен жеңешем», «Біржан сал. Қоянды жәрмеңкесі», «Иманжүсіп» сынды поэмалар жазды. XX ғасырдың ең ірі оқиғаларының бірі екінші дүниежүзілік соғыс болса, соғыс салған жараны көркем бейнелеген шығармалар қатары жеткілікті. Ақынның «Сарыөзек сағыныш» поэмасына соғысқа әкелерін беріп, жетім өскен ұрпақтың басынан кешкен өмір шындығы негіз болған.

Сарғайса дала сарыөзек болар қаталап,
Сағынса адам – сарыөзек еткен махаббат.
Сағынған Ана.

Сағынышын басылмас

Сағынған бала басады «апа, апалап» [8, 138],

– деп, өмір бойы сүйгенін күтіп, сағыныштан сарғайған сүйікті жар мен әкесін бір көруді арман еткен балалардың әкеге деген сағыныш сезімін көркем суреттейді. Соғыстан кейінгі жылдардағы тұралаған елдің шаруашылықты қалпына келтіру жолындағы қарқынды еңбегін жоғары бағалаған ақын:

Соғыстан кейін сөзбе екен екі-үш нормаң,
Күш аталары шығады небір күс қолдан.
Соғыстан соңғы кетпендер менен күректер
Өмірге нағыз құштарлықпенен ұсталған.
Жесірге әлде жар керек пе екен жаңадан?!
(Тарихта егер есепші болса санаған)
Соғыстан соңғы жесірлер ғана желікпей,
Орнында бардың өшірмей отын қалаған [8, 143],

– деп нанымды бейнеледі. Басқыншы жау бейбіт жатқан халықтың тыныштығын бұзса, ұзаққа созылған соғыс елді тұралатып тастады. Соғыстан кейінгі жылдары бүкіл ел қираған шаруашылықты қалпына келтіру шаруаларымен айналысты.

«ФЗО-ға кеткен жеңешем» Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тыл майданынан сыр шертер туынды. «Отаудан гөрі Отанға керек болғасын, Заводтың барып ұстады жеңгем балғасын. Мыңдаған жесір, мыңдаған жетім балалар Жетілмей жатып жалғады ұрпақ жалғасын» деген жолдар сол бір ауыр жылдардың көркем суреті. Жеңге бейнесі арқылы «Отаудан гөрі Отанға керектігіңді сезінсең ғана ерлік туатынына» көңіл аударған. «Біржан сал. Қоянды жәрмеңкесі», «Иманжүсіп» поэмалары – қазақ әдебиетіндегі өнер, өнер адамдары

туралы шығармалар қатарын толықтыратын туынды. Мұнда азаттық пен бостандық мәселесі жеке кейіпкерлер өмірі арқылы көтерілген. «Ниеті патша ағамза терісқақпай, Халықшыл, бұқарашыл – жат ойлы адам» деп Біржан салға «бүлікшіл, «бунтар» деген атақ таңып жүрген де, Иманжүсіпті түрмеге қаматып жүрген де өз қазағымыз екені өкінішті. Би, болыстардың ақын-жыраулар мен әншілерге өзіне қарсы шығып, ел алдында масқара еткені үшін тізесін батыруы сол заманның шындығы болса, жазықсыз жазаға тартылған Иманжүсіп әділетсіздіктің құрбаны. Қолына саудырлаған шынжыр кісен салып, жазықсыз жанды жаламен жер аударған патша жандайшаптарының бұл ісі азаттықтың, бостандықтың не екенін «Азаттық» деген сөзді ойламапты-ау, Япырай, киіп жүріп нокта-заман» деген жолдарға сыйғызған. Болыс Жайықбаевқа астындағы торысын бере қоймағаны үшін жазықты болып, құтылмас бәлеге қалған Иманжүсіп бейнесі тура айтқаны үшін хан мен патшаға, бай мен болысқа жақпаған ақындардың жиынтық бейнесі ретінде танылады. Бай мен шонжардан, ұлық пен төреден қаймықпай «жауға бермес мені қазақ» деп халқына сенген әншінің ұрлық-қарлық жасамай, Сібірге жер аударылуы – отаршыл империяның қол астындағы халыққа тізе батыруының көрінісі.

Жетпісінші жылдары К.Салықов «Жезкиік», «Еңлік гүл – Эдельвейс», «Аққу мен ару», «Әкеге хат», «Махаббат көлі», «Тотының тоқсан тарауы» сынды поэмалар жазды. Бұл поэмаларға ортақ қасиет – туған жерге деген махаббат. Ақын туған жердің жезкиігімен, аққуымен, гүлімен мақтанып қана қоймай, солар арқылы кіршіксіз тазалықты насихаттайды. «Ақ тілек махаббаттың күші мәлім, Шілдеде жаңбырлы бұлт ұсынамын. Ақпанда арқасына аяз батса, Жылуын жүрегімнің ұшырамын» дейтін ақынның «Жезкиігі» әдемілік пен тазалықтың, кіршіксіз таза махаббаттың символы. Кенші болып шахтыда жүрген жігіттің қырға шығып, Сарыарқаның белдеріндегі киіктерді көргенде бойына күш-қуат жинайтыны оның туған жерге деген сүйіспеншілігін білдірсе, сол махаббат Мәскеуде жүргенде арта түседі. Сарысуды жағалап мындаған киіктің желгенін көрген ақын «Киіктер азайыпты» деген сөзден қорқады. «Еңлік гүл – Эдельвейстегі» ақ тасты қашап жатқан ақ келіншек пен «Еңлікгүл ақ гульфат Эдельвейстің», «Аққу мен арудағы» су жағасындағы аққу мен ару келіншектің бір-бірімен тұтасып кетуі ақынның сұлулыққа деген іңкәрлігін байқатады. Лирикалық поэмалар қатарын толықтыратын бұл шығармалардың барлығы ақынның әдемілікті, әсемдікті сүйетінін танытты.

Ақын «Махаббат көлі» поэмасында көлдің осылай аталуы туралы аңызға жан бітірген. Сүйіскен ғашықтарды күшпен айырған жендеттер қызды ханға сыйламақ болады. «– Беу, дүние, – дейді жігіт ішінен, – Бар жақсыны хандар неге татады?», – деген жігіт сөзі хан біткеннің қанағатсыздығын әшкерелеп тұрғандай. Жошы ханның жасағына тұтқын болған жас арудың тал бойынан мін таппаған ақын оның табиғат ана берген сұлулығын былай суреттейді:

Аппағын-ай қаны азайған бетінің,
Нәзігін-ай сүттей әппақ етінің.
Шошыса да балбыраған бал тамған
Сүйкімдісі-ай қызыл ерін шетінің [9, 344].

Сол арудан Бату ханның туғанын айта келіп, сүйгенінен айрылған жігіттің Мәжнүңдей дала кезіп кеткенін еске салады. Арада уақыт өтіп, ескінің ұмыт болғанмен, «Махаббат көлі» сол тарихтың белгісі іспетті.

«Әкеге хат» қыркыншы жылы әкесін майданға жіберіп, өмір бойы әкесін сағынып өткен соғыстың қиыншылығын көріп өскен бір ұрпақтың өмірінен хабар берер туынды. Жарынан қалған жалғыз тұяқты медет етіп, бар ғұмырын баласының жолына арнаған қыркыншы жылғы келіншектер бейнесі қазақ әдебиетінде аз жырланған жоқ. Бұл поэмада жастай жесір қалып, бір шаңырақтың түтінін үзбей маздатқан келіншектердің бейнесі толығы түскен. Ел өміріндегі сол бір ауыр жылдарға лирикалық шегініс жасаған ақын анасының Сталинградтағы достық бейіт ішінен әкесінің атын тапқанын медет етеді. Анасының:

Толқыды Еділ
Анамның ыстық жасына.
Жылады сонда:
– Тастап кет! – деп қасыңа,
Отырмын айтып ашына емес, басыла.
Жап-жас өңі жұқарды сонда –
Ақ кірді самай шашына [9, 335]

– деп бейнеленген осы сәттегі күйін көзге жас алмай оқу мүмкін емес. Әке артында қалған жалғыздың қазіргі таңдағы өсіп-өнгенін көңілге медет тұтқан ақынның орындалмас арманы бар. Ол – әкеге деген сарқылмас сағыныш. Бір ұрпақтың, яғни өз замандастарының жан сырын жайып салған ақын «Отан үшін сендер ерте кеттіңдер... Жер бетіне Жеңіс гүлін ектіңдер. Полтаваны... Бородиноны ұмытса,

Сталинградты ұмытпастай еттіндер» деп әкелердің Отан алдындағы ерлігін мақтан етті.

Ал Е.Раушановтың «Сарыөзен» поэмасы өткен тарихқа жан бітірсе, «Ғайша бибі» жыландар туралы аңызды қайта тірілтті. Сарыөзендегі Қара обаның қалай пайда болғаны туралы сыр шерткен ақын 1962 жылға шегініс жасап, оқиғаны Ішкі Орданы басқару жөніндегі Уақытша Советтің кеңесшісі жүзбасы (сотник) Бабажановтың Орынбордағы генерал-губернатор Крыжановскийдің қабылдауында болған сәтінен бастайды. Ақ патшаның жандайшабы Перовскийдің:

Өнер-білім не керек түк ұқпасқа,
Малға салғын, жонынан тіліп таспа.
Жұртына ие бола алмай жүрген елдің
Ұлт болуы не теңі – қырып таста!

Қырып таста –
дінің өтпеді ме?
Қуып таста –
Мешітке беттеді ме?
Зорла,
алда –
қалай да тіліңді енгіз
Кеңсесіне, үйіне, мектебіне [10, 295],

– деген саясаты еліміз тәуелсіздік алғанға дейін жүзеге асты. Ресейге бодан болған жылдары қазақтың жеріне келімсектер көптеп көшірілді, кеңестік дәуір тұсында ұсақ ұлттарды жою саясаты жүргізілді. Міне, осылардың бәрін басынан өткерген қазақ халқы «мың өліп, мың тірілгені» белгілі. Ақын Дәулеткерейдің «Салық өлген» күйі арқылы тағы бір шындықтың бетін ашады. «Өлікті тексеру де, қайта ашу да Бұл елдің салтында жоқ» екенін білген генерал Салыққа у беріп өлтіреді. Оны айта алмаған фельдшер «Жүрегі... қуаныштан...» деп күмілжиді. Осылайша Салықтың «Баласы бірге оқыса қандай жақсы Байдың да, бағланның да, жарлының да» деген ойы жүзеге аспай, аяқ астынан мерт болады.

Поэманың эпилогындағы арнасына сыймай жатқан Сарыөзеннің толқыны кеміріліп, гүрс-гүрс құлап жатқан жарлауыттардың астынан жардың бетіне сансыз адамның сүйегі самсай шығады. Қатталып жатқан бұл сүйектердің артында қат-қат кітап секілді оқуды талап етіп тұрған халықтың өткен тарихы жатыр еді. Елім дегенді еңіретіп,

халқым дегенді қаңғыртып жіберген отаршыл империяның тар бұғауы талай боздақтардың жанын жаһанамға жіберіп, өздерін іздеусіз қалдырды. Қазаққа тәуелсіздік оңай келген жоқ, оның жолында ақын айтқандай қисапсыз сүйектер шашылып, есепсіз қан ағылды. Поэма соңындағы қатталған сүйектер соның жарқын мысалы.

«Ғайша бибі» хисса-дастандар негізіндегі аңызға құрылған поэма. Бүгінде Талас жерін мекендеген ордалы жыландарды құртып, олардың астында басып жатқан алтындарын қазып, кен игеру, жерді айғыздап жыртып егін салу арқылы жерді жаралап біткеніміз белгілі. Ақын сол бір ерте замандарға шегініс жасап, жерінен, өз ордасынан қуылған жыландарға тіл бітіреді. Орталық кейіпкер жылан тілін білетін Ғайша. Ол Құдайды жоққа шығарып, Адам – Құдай екенін дәлелдемек болады. Бірақ, төрт кітапты салыстыра отырып жасаған 99 бапты 100-бап жоққа шығарады. Мұның өзі адамның Құдаймен теңеспейтіндігін байқатса, ақын оны Мұхаммед Пайғамбар мен Ғайша арасындағы диалогпен көрсеткен. Сол сияқты Күлтегін мен Қаған арасындағы диалог түркі халқының өткенінен хабар береді. Бұзылған ел мен қағынған халықты қалай түзу жолға саларын білмей дал болған Қаған Күлтегін атасын көмекке шақырады. Ата рухымен сырласқан ол тығырықтан шығар жолды білмей қиналады. Қаған: «– Бір нәрсе бар жетпейтін, Кім айтады не екенін?», – десе, Күлтегін: «– Уай, не дейін саған, балам? Оны мен де таба алмағам», – дейді. Бұл сауалға жауапты Ғайшаның Мұхаммед Пайғамбарбен сұхбатынан кейін жасаған шешімінен табамыз. Төрт кітаптан бір кітап жасамақ болып әлекке түскен Ғайша өзінің сандырағын жоққа шығарады: «Масқара, Қаған Адам-Құдай туралы естісе, мұны дереу тас боранның астында өлтіруге бұйрық бермей ме? Адам-Құдай... Не деген сандырақ! Қарғыс атсын сендерді, көп кітаптар. Қайдағы бәлеге қайдан тап қылдыңдар өзі. О, Алла, кешіре гөр күнәһәр пенденді. Қайттым райдан. Мен де сенің құлыңмын, Мұхаммедтің үмбетімін, шаһариялардың достымын, ділім – құлдық, тілім – күндік» [10, 360-361]. Ақын осылайша арды аттап, ұяттан безгендердің бәрін имандылыққа бастап, ата дінін ұстауға шақырады. Алтынның ыстық буына бауырын жылытып жататын ордалы жыландарды көшіріп, өзін Құдай санаған кеңестік иеологияның күлі көкке ұшып, бүгінде тәуелсіз қазақ елінің өз дініне қарай бет бұруы осы поэманың бүгінгі жалғасын байқатады. Жазылмаған тарихты аңыз арқылы тірілткен ақын түркі халқының өткеніне ой жү-

гірту арқылы (жыландар туралы аңызға) Құдайдан күшті жан жоқ, ислам дінінен артық дін жоқ дегенге сендіреді.

Жоғарыда сөз болған шығармалар ХХ ғасырдың 60-80 жылдарында қазақ поэмаларында тәуелсіздік, бостандық, азаттық идеясы жеткілікті дәрежеде көтерілгендігін байқатады. Қазақ ақындары сан ғасырлар бодандық бұғауында болған қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресін жан-жақты бейнеледі. Жекелеген тарихи оқиғалар мен жекелеген тарихи тұлғалар өмірі жөніндегі кең құлашты эпикалық поэмаларда қазақтың арғы-бергі тарихының көркем суреттері жасалды. «Ақ табан шұбырынды, Алқакөл сұлама», жоңғар шапқыншылығы, Қоқан хандығы мен Ақ патша отаршылдығы, кеңестік дәуір тұсында қазақ халқын тілі мен дінінен айырған ұлтсыздандыру саясаты – бәрі де қазақтың қаралы қасіреті болса, өмірдің көлеңкелі жағының көркем суретін жасаған ақындар қазақ халқының көркем шежіресін жасады. Поэмаларға негіз болған тарихи оқиғалар егемендік алғанға дейінгі қазақ халқының тәуелсіздік, азаттық жолындағы күресі сан ғасырға ұласқанын көрсетті.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әліби Жангелдин. Документтер мен материалдар. – Алматы, 1975.
2. Бекхожин Қ. Алты асқар: Өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Паритет, 2005.
3. Молдағалиев Ж. «Мен – қазақпын». Ғаламтордан «Әдеби әлем» сайты
4. Нәжімеденов Ж. Жаңғырық. – Алматы: Атамұра, 2003.
5. Нарымбетов Ә. Ғасыр сыры. – Алматы: Арда, 2008.
6. Ерғалиев Х. Жедел толғау. (Өлеңдер, балладалар, поэмалар). – Алматы: Жазушы, 1988.
7. Мақатаев М. «Райымбек». Интернеттен «Әдеби әлем» сайты.
8. Мырзабеков К. Менің мұным – махаббат. – Алматы: Атамұра, 2003.
9. Салықов К. Мәңгі шырақ алауы: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 2007.
10. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Паритет, 2006.

1990 ЖЫЛДАР ПОЭМАСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэмасы жөнінде осы жанрдың маманы Ә.Нарымбетов: «Тәуелсіздік жылдары қазақ ақындары өлең өлкесінің өрелі жанры – поэмаға құлаш ұруын үдете түсті. Ел көгінде желбіреген азаттық туы қазақ ақындарының шабытына шабыт қосты» [1, 77], – деген болатын. XX ғасырдың соңғы онжылдығында қазақ ақындары кеңестік дәуір тұсында айта алмаған, терең бойлай алмаған тарихи тақырыпқа ден қойды. Ол кешегі Ресей патшасы жүргізген отаршылдық зардаптары еді. Тарихи тақырыппен бірге тарихи тұлғалар өмірін арқау еткен поэмалар қатары да өсті. Олардың қатарын XX ғасырда өмір сүрген, еңбектегі ерен ерлігімен халық қалаулысына айналған тарихи тұлғалар туралы туындылар толықтырады. Сонымен бірге бұл жылдары тарих қойнауына енген XX ғасырдың көркем шежіресін жасаған поэмалар көбейді. Мұндай шығармаларда кешегі кеңестік дәуір тұсында қазақ халқына белгілі саясатпен жүргізілген зұлматтардың беті ашылып, өмірдің көлеңкелі жақтарының көркем бейнесі жасалды. Кеңестер Одағының құрамына енген қазақ кеңес ақындары дер кезінде айта алмаған шындықтардың беті ашылып, қазақ әдебиеті тың тақырыптармен толықты.

Солардың қатарында Қ.Мырза Әлидің «Өткелдер», «Дерт», «Заман-ай» поэмаларын атауға болады. Ақын «Өткелдер» поэмасында балалық шағын соғыс ұрлаған, ерте есейіп ауылдағы қыз-келіншек пен қариялардың ауыр бейнетін бөлісу мақсатында қолдарындағы күрегін алып егістікке шыққан өз замандастарының көзімен көрген шындығына жан бітірген. «Кетті жанып бір кезде шанғандары: Сталиндік құжаттар – Жалған бәрі!» деп басталатын шығармада отыз жетінші жылғы зұлматтан бастап сөз болған. Отызыншы жылдардың ойраны «У іштік қой тостақан, кесемен де!» дейтін тек қана лирикалық кейіпкерге емес, жалпы қазақ халқына у ішкізгені тарихтан мәлім. Ешқандай тартыс болмаса да баяндау арқылы бір ғасырдың шындығынан сыр шерткен қаламгер XX ғасырдың тарихи оқиғаларына назар аударған. «Адамдарды тиімді деп Темір жолдың астына төсегенге!» деген сөзі кешегі сталиндік репрессияның қанды қырғынын

көз алдымызға алып келері даусыз. Халқым дегенді «халық жауы» деп, ұлтым дегенді «ұлтшыл» деп, арыстарды қойдай тоғытып Магадан мен Колымаға айдау, ел ішіндегі жаппай ашаршылық тек қана XX ғасырдың емес, қазақ халқының орны толмас қайғылы қазасы екенін де ақын түсіндірген. Міне, ел ішінің осындай зұлматтан тұралап есін жия алмай жатқанда Ұлы Отан соғысының басталуы, оның алғы шебіне Ресей империясының қол астындағы қазақ сынды халықты салу, «халық жауларының» інілері мен балаларын штраф баталонына жіберу еліміз тәуелсіздік алып жатқан соң ғана біліп жатқан шындықтар. Отызыншы жылдың ойранынан қалған ер-азаматтарды лек-легімен майданға айдау, қазақ жеріне босқындардың қаптап келуі, «бәрі де майдан үшін» науқанымен ел ішінің ішер ас, киер киімге жарымауы, тылдағы еңбек майданының буыны қатпаған бозбала мен қыз-келіншектерді, ақсақалдар мен қарияларды тұралатып қажытуы – бәрі де өмірдің шындығы екендігін ақын бірде «қанжар сұқты жоқшылық өтімізге» деп бейнелесе, енді бірде:

Аштық...
Сосын абақты,
Енді майдан
«Жығылғанға – жұдырық!» деген осы!

– деп суреттейді [2, 5].

Аз қазақтың біразын Колыма жұтса, одан қалғанының Курскінің түбінде қаза табуының да негізгі астарына үңілген ақын аждаһадай жаланған оққа қарсы қолына қару ұстамаған әртүрлі кәсіп иелерін апарып төгу оларды қисапсыз қырғынға ұшыратса, енді біразы командирдің орысшасын түсінбей қырылып қалғандығын жасыра алмаған. Мұның өзі кешегі біржақты бағаланған, өмірдің күнгей жақтарын ғана көрсетуге тырысқан соғыстың ащы шындығы еді. Аудандық мұрағат құжаттарын дәптер етіп пайдаланған оқушылардың қоғамда бір кінәраттың бар екендігін біліп өсуі, олардың кедейлікпен, аштықпен көз ашуы – балалық шағын соғыс ұрлаған лирикалық кейіпкердің күллі замандастары куә болған өмір шындығы. Қазақ даласында соғыстың өртіне шалынбаған шаңырақ қалмағанын ақын:

Келіп жатты әр үйге қаза-хаттар.
Тылдың жүгін қақ бөліп,
Көтеріскен –
Сегіз-тоғыз жастағы азаматтар!..

Бірте-бірте ауылым кішірейіп,
Бірте бірте үлкейді Ғабырстан! – деп бейнелеген [2, 13].

Ұзаққа созылған қанды майдан жеңіспен аяқталған соң да елдің жағдайы оңалмайды. Баяғы аш-жалаңаш халықтың тапшылық пен жоқшылықтан берекесі қашып жатқанда газет бетінде жалған ақпараттың қаптап жатуы салдарынан қазақ халқы еңсесін көтере алмай-ақ қойды. Соғыс біткенмен азаптан құтылмаған қазақтың өзі нанға жарымай жүріп, Отанға миллион, миллиард пұт астық тапсырып жатуын қалай түсіндіруге болады. Хрущевпен келген тың жерді игеру науқаны да қазақ халқының басына үлкен қасірет алып келді. Даланың тоз-тозын шығарып, абақтыда жатқан қылмыскерлерді қазақ даласына алып келіп қоныстандырудың артында зорлық пен қорлықтың жатуы – қазақ халқының бір ғасырдың өзінде қаншама зұлматты басынан кешіргенінің жарқын мысалы. Бұл ғасырдың көп қасіретінің бірі Арал суының тартылуы болса, енді бірі Семей полигоны. Қазақ халқының тұтастығы мен бірлігін мақсат еткен ақын өмірде болып жататын келеңсіздіктермен келісе алмайды. Түйені түгімен жұтып жатқан тоғышарлар мен безбүйректердің, қара бастың қамы үшін Отанын сатқан опасыздардың, адам баласы төзбейтін істерін көргенде «безіп берер, біз түгіл, Құдайың да!» дейтін ақын өмір туралы «Күні нашар қыранның жалғыз қонған: Қағып кетер еншіңді байғыз қолдан» деген философиялық тұжырым жасайды. Өзі куә болған қоғам шындығын шынайы бейнелеген ол XX ғасырдың көркем шешіресін жасауда жетістікке жетті.

Лирикалық поэмалар қатарын толықтыратын «Дерт» поэмасында ақын өз дертімен XX ғасыр дертіне айналған қоғам дертін ұштастыра отырып сөз етеді.

Кешіре гөр, Жаратқан!
Қайғырамын
Мәңгүрттермен замандас болғаным! [2, 147],

– дейтін лирикалық кейіпкер өзі өмір сүрген XX ғасырға лирикалық шегініс жасайды. Кеңестік дәуірде Коммунистік партияның отар елдерді мәңгүрт жасау мақсатында өз дінінен айырғанын кеш түсінген лирикалық кейіпкер Құранды көп кешігіп қолына алғанына өкінеді. «Тірілерді таптадық, Таптаптырды. Аруақтарды қорладық – Кінәліміз!», – деген өкініш өртеген ол қазақтың тарихын дұрыс жаза

алмағанына күйінеді. Олардың сырын қазақ халқының отаршылдардың қол астында болғандығынан деп түсіндіреді:

Дінін алып алдымен араб келді.
Монғол келіп,
Аузына қаратты елді!
Зеңбірегін сүйреткен
Аузы түкті
Орыстарға ілесіп арақ келді [2, 156],

– дей келіп, арақпен бірге келген бәленің шаш-етектен екендігін қаншама ақын мен қаншама дарынның соның қырсығынан майып болғандығын айтады. Дарынсыздың дарындыға көсем болғанын, мансап үшін біреудің ұлтын сатқанын, қартайған әке-шешесін қарттар үйіне тапсырғандарын, ерлі-зайыптылардың бірге арақ ішіп нақұрыс болғанын, қазақ қыздарының өзге елге күйеуге шығып кетіп жатқанын, өз бауырын бауыздауға барған қанішерлікті, өз баласын лақтырып тастап, күшік бағып, ит пен мысық асырап отырғандар сынды қоғам дертін көрген лирикалық кейіпкердің жүрек дертіне шалдығуы да заңды. Қоғам өмірінде осындай аласапыран болып жатса, оның өз өмірі де адам қызығарлық емес. Ақын өміріне жасалған лирикалық шегіністен оның ит жылы туып итшілеп өмір сүріп жүргенін көрсек, кедейлеу әулетке келген ананың не дүние, не жар қызығын көрмеуі ел басына түскен нәубет жылдардың белгісі. «Бұратылып аштықтан өзім талай, Көзім талай аштықтан қарауытқан» дейтін лирикалық кейіпкер отызыншы жылдардың ашаршылығын көрсе, 1937 жылғы жаппай қуғын-сүргінге де куә болған. Кеңестік дәуір тұсында қазақтардың жеңісінің бәрін орыстардың иеленгендігін «Қонақбаев жеңсе дерингте, Серік алмай жүлдені, Басқа алатын!» деген жолдармен көрсеткен ақын өмір шындығын:

Москвада отырған озбыр ақыл
Жиі-жиі жынынды қоздыратын.
Солар аздай [2, 162],
Сорақы шешім аздай,
Өз мәңгүртін жүйкенді тоздыратын...

Москвада отырып,
Қазақтардың
Сөйлегенін қазақша кіналайтын.

Бұл тіршілік түскен жоқ бізге оңайға.
Төзу керек бәріне, төз қалайда!
Жер біздікі,
Байлығы басқанікі...
Сыздайды ма жүрегің,
Сыздамай ма?! [2, 163],

– деп бейнелеген. XX ғасырдағы ашаршылық, жаппай қудалау, қазақ еліне кеңестік дәуір тұсында жүргізілген отаршылдықтың көзі қарақты жандардың жүрегіне батқаны мәлім. Олай болса, елінің болашағын ойлаған лирикалық кейіпкердің жүрек дерті қоғам дерті ретінде бейнеленуі орынды.

Ақынның «Заман-ай» атты поэмасы «Дерттің» заңды жалғасы іспеттес. Себебі мұнда да XX ғасырдың дертіне жолығамыз. Жоқшылық пен қымбатшылық, «Тың жерді игеруде» кеткен жолсыздықтар, полигонның салдарынан сәбиілердің ауру болып дүниеге келуі, жалғыз басты немесе екі көзді, сегіз аяқ құлындардың өмірге келуі, кіші-гірім өзен, көл суларының тартылып құрғауы, Хрущевтің тұсында қазақ жылқыларының есептен тыс шұжық болғаны, жер мен елдің, қоғам мен заманның азуы, ұрлық-қарлықтың көбейуі, мал ұрлаумен бірге бала ұрлаудың шыға бастауы, бұрын сонды болмаған бұзақылықтың пайда болуы, есірткінің салдарынан адам айтқысыз бассыздықтың көбейуі, дала мен қаланың азғындауы, атып кету, бауыздау, қылғындырудың етек алуы, мафия мен рэкetterдің көбейуі, ұлттық өнер мен ана тілдің шет қақпай күн кешуі, баспанасыздық, жетімектерге толған жетімхана мен қарттар үйі – бәрі де XX ғасырдың жазылмас дерті.

Өткен-кеткен, бауырым, байқа өмірді:
Жаңа жағдай барлығын қайта құрды.
Аман қалған аштықтан аз қазақты
Тағы қырдық,.. мадақтап Байқоңырды.

Арал жақтың тұрғыны әрі өспеді.
Өлім, өлім...
Амалсыз бәрі өстеді.
Тағдырынан түңілген қасіретті ел
Бесігімен көмеді нәрестені! [2, 218].

Орыс, өзбек, қырғыз, түрікмендермен болған жер дауы – осылардың соңынан болған Желтоқсан оқиғасы қазақтың кім екенін әлемге

паш етті. «Керегі жоқ тірлікті балағаттап. Ауылдарда, Қалада, Рабатта Махаббатқа мас болып жанұясы, Жүру керек аулада бала қаптап!» дейтін ақын неше түрлі заманды басынан өткізген қазақ халқының жарқын болашағын Алладан тілейді. Сондықтан да уақытылы тұрмысқа шықпаған қыздар мен дер шағында шаңырақ құрмаған қазақтың қыз-жігіттеріне ренжулі. Өзі аз қазақты көбейтуді ойламайтынның бұл ісін «Ол да еліңе жасаған дұшпандығың» деп түсіндіреді.

Қазіргі қазақ поэмасында фольклордың жоқтау, естірту, көңіл айту сынды жанрлық түрлері молынан кездесетіні белгілі. Жоқтау жанрын зерттеуші фольклортанушы Д.Жақан оны былай түсіндіреді: «Көркем жоқтаулардың сюжетін құрайтын негізгі сарындарды былайша топтастыруға болады: марқұмның арғы ата-бабасынан таратып, тізбектей жырлау; өлімнің себебін суреттеу; тірілердің қайғы-қасіретін суреттеу; ұрпағына үміт арту немесе тоқтам, тәубе ету сарыны» [3, 139-140]. Шақшақ Жәнібек атындағы республикалық мүшәйраның (1993) лауреаты Т.Жақыптың «Аға» (1983) атты шығармасы осы қатарды толықтыратын поэма-жоқтау. Жоқтаудың көлемін шектеуге болмайтындығын осы поэмадан байқасақ, мұны жоқтаудың жоғарыда айтылған көркем түріне жатқызуға болады. Себебі, бұл марқұм дүниеден өткен соң, араға уақыт салып қағаз бетіне түскен жоқтаудың бір түрі. Қайғылы қазаға душар болған бауыры Молдақын Сейфоллаұлының рухына арналған поэмада сағыныш басым:

Сәмбі талдар селдіреп сырғалары
Сұры қашып, бас шайқап ырғалады...
– Сен түгілі, жоқтаймыз біз де ағаны...
Жылап ағып барады жылға-дағы...[4, 253].

Марқұмның арғы ата-бабасынан таратып, тізбектей жырлаудың түрі мұнда кездеспейді. Ағасының түр-тұлғасы мен мінез-құлқынан, өмір белестерінен хабар берген ақын оның ажал аузында жатқан сәтін шыбын жаны шырқырап отырып жырға қосқан. Марқұмның өмірде жасаған игі істерін тілге тиек ету жоқтау жанрында қалыптасқан дәстүр болса, поэмадағы «Өмір белестері» тарауынан оның заңды жалғасы көрінеді. «Ажал жыртқан жағаның наласы бар – Жалқы жүрек зар жылап, аласұрар... Аңырап аһылаған нағашы бар, Айрылған арысынан анасы бар...» деген жолдарда тірілердің қайғы-қасіреті жинақталса, аға артында қалған боталарының болашағынан қызық күтуден тоқтам, тәубе сарыны аңғарылады.

Тәуелсіздік тұсындағы драмалық дастандар қатарын толықтыратын туындының бірі – Н.Оразалиннің «Қарақазан ғасыр» (1989) атты драмалық дастаны. Бұл Алаш арыстарының жаңадан ақталып жатқан кезінде, сол тұстағы өзекті мәселелердің бірін арқау еткен туынды. Шығарманың қаңтардан-қарашаға дейін ұзақ уақыт жазылуы драмаға құрылған дастанның оңайлықпен дүниеге келе қоймағандығын аңғартады. Дастанға XX ғасырдың 30, 50, 90-жылдарындағы оқиғалар легі негіз болған. Оқиғаға қатысушылар Айша ана, ұлы Берік, Иіс кемпір, Сәнім әжей, Едіге қарт, Қасым рухы болса, оған қиырдағы қазақ ауылы тұрғындарының өмір тіршілігі негіз болған. Автордың: «Бұл дастаннан таза драмалық туындыға қажет сахналық үйлесім іздеудің қажеті жоқ. Іздей қалғанның өзінде шығарма табиғатын ашар басты өлшем поэзия болғанын естен шығармау керек», – дегеніне сүйенетін болсақ, шығарманы сахнаға арнап жазбағанын байқауға болады. Алайда кейіпкерлер сұхбатына құрылған дастанда драмалық сипат басым. «Жала», «Нала», «Жанталас», «Жандауыс», «Арылу» деген бөлімдерден тұратын драмалық дастанның «Ана мен ұлдың алғашқы сұхбаты» атты прологы ананың «Күндер қайда ел көретін бар тағы? Тағдыр саған нендей жүгін артады? Әлденеге өрекипіді жүрегім... Хабар жоқ па? Көзім менің тартады...» деп басталады. Оң көздің тартуын жақсылыққа сол көздің тартуын жаманшылыққа жоритын қазақ халқының наным-сенімдерінің өзі-ақ көп сырды аңғартады. Яғни дастанның алғашқы жолдарының өзінен оқырман алдағы оқиғаның келеңсіздігін сезінері хақ. «Бәрі орнында. Билеуші де, кеңес те...» деп анасын жұбатқанмен ана жүрегі жамандықты сезіп, ұлына: «А, Жаратқан, жары құдай – жалғыздың, сақ жүргейсің дау-таласта, егесте», – деген тілек білдіреді.

Бірінші күй «Жала» (немесе Ананың алғашқы сырласуы) деп аталады. Ұлы Отан соғысына қатысып, елді жаудан қорғаған майдангер Қасымға 1947 жылы жала жабылып «халық жауы» ретінде ұсталып кетеді. Дастанға сталиндік репрессияның екінші рет күшіне еніп, қиырдағы қазақ ауылдарының арасынан «халық жауын» іздеп, талайларды Итжеккенге айдағып жатқан кездегі ел ішіндегі оқиға негіз болған. Дастандағы негізгі оқиғаға Иіс кемпір, Айша ана, баласы Берік пен Қозыбақ тікелей араласып отырады да көпшілік қатысатын бірнеше эпизодтар бар. Жанама кейіпкерлердің сөздері, сипаттама мен лирикалық шегініс (әлқисса) арқылы негізгі оқиға толығып, кейіпкерлер бейнесі сомдала түскен.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы ел өміріндегі тарихи оқиғалардың барлығына да белсене араласып, елі мен жері үшін қасық қаны қалғанша арпалысып жүрген Қасым сынды елдің көзі мен құлағына айналған арыстарды «халық жауы» етіп көрсету мақсатында сыртынан жазылған домалақ арыздар 1930-1940 жылдардың жарқын көрінісі. Олай болса, бұл бір Қасымның емес, сталиндік репрессияның құрбаны болған жүздердің, мыңдардың жиынтық бейнесі.

Қасымды ұстап алып кеткенде оның сөзін сөйлеп, арысын жауға бермейміз дейтін көптің ішінен кейін ешкім шықпай, артынан іздеуші табылмай жатқанда Құдай қосқан жары Айша өзі іздеп ауданға бармақ болады. Сол кезде ауыл ақсақалы, көреген қарт Едіге: «– Қайсың? Қане! Айтыңдаршы? Ер барда... Ұлдың дауын іздеп еді тұлымды?!...», – деп Айшаны тоқтатады. Бірақ кезінде даурыққан көп қауым арасынан Едігені іздеуге тірі пенде шықпайды. Еркек біткеннің көзімен жер шұқығанына шыдай алмаған Едіге қарт ауданға өзі аттанады.

Су да кешкен, қар да кешкен, шөп кешкен,

Ұлықпен де, бүлікпен де беттескен.

Төңкерісте «қызыл қыран» атанып,

Кеңес үшін қанын төккен, кектескен...

Сол Едіге «ақты» көрген, «бандыны»,

«мәнсізді» де, көрген талай «мәндіні».

Аштық жылы түршіккені жадында,

өзегінде – өлгендердің мәңгі үні [5, 173-174],

– деген сипаттама мен Едігеге берілген портрет оның бүкіл болмысын көз алдымызға алып келеді. «Халық жауы» ретінде ұсталып кеткен Қасымды іздеуге Едіге сынды талай сыннан өтіп, «Қалың елді қанжылатып, жұлқылап, хан жайлауда қамыққанда гүл, құрақ: «Райымбек!» деп ұран салып, оқ атқан он алтыда қол бастаған мылтық ап» жанның ғана бел шеше кірісетіні дау туғызбаса керек. Осылайша ақын Талды жерінде болып жатқан оқиғаға сол елді мекеннің тарихи тұлғаларын да араластырып отырған. Бірақ ауданнан келген соң хабарды айта алмай сұлық түсіп жатып қалған қарияның көңіл күйінің өзі көп сырды ашқан. Қазанға ет салдырып Иіс кемпір мен Айша келінді бесіктегі Берігімен алдырған Едіге қарт пен Сәнім әжей – дархан қариялардың бар асыл қасиетін бойына жинақтаған жиынтық бейнелер. Осы тұста автор Едіге қарттың естірту күйі арқылы қазақ халқының тұрмыс-салтына қатысты ұлттық ерекшеліктерді көрсетуге тырысқан. Адамның

қазасын сол ауылдың үлкен ақсақалдары жиылып барып естіретін болса, Едігенің оларды үйіне шақырып алып естіртуі қаралы хабардан тұралаған қарияның амалсыз күйге мәжбүр болғандығын байқатады.

Автор негізгі оқиғаны толықтырып отыру мақсатында «әлқисса» деп қосымша мағлұмат беріп отырады. Осындай әлқиссамен берілген:

Тау самалы түннің шашын жұлқылар,

тұма-сезім бұлақтайын бұлқынар;

қыз-қырқын мен жігіт-желең...

У да шу...

Қою түн мен аспан әннен жыртылар,

Тау-жыраны тербетеді төкпе күй,

көңілде – күй, жерде де күй, көкте – күй...

Той-думанға қырмандағы қосылмай,

жарымкөңіл абыржиды шеттегі үй [5, 185-186],

– деген жолдар осындай той думанға қосыла алмай отырған қараша үйдегі жандардың жан жарасын толықтыруға қызмет етеді. Қырман басындағы шаттық пен қараша үйдегі қайғыны антитеза арқылы қарама-қарсы суреттеу бірін-бірі аша түскен. Жас нәресте, жас келіншекке ерекше көңіл беру арқылы жас келіншек бойындағы табиғаттың тылсым күшін көрсетуді көздеген ақын оған табиғат берген сыйға қарсы шығып, «кебенек киген келеді» деп сүйгенінің артын күткен қазақ жесірлерінің жан жарасын сыйғызуға ден қойған. «Жанталас» (немесе Ананың үшінші сыры) деп аталатын үшінші бөлім қарт әже мен жас келіншек бойындағы психологиялық жанталасқа құрылған. «Махаббатта ар болмайды... Құмарлық...» дейтін арсыз Қозыбақтың: «Біз де еркекпіз... Байың енді келмейді...», – деп Айшаны басынуы, оған қорланған жаралы жанның түні бойы көз жасын тыя алмай егілуі – қарт ананың шемен шерін қозғап жібереді. Автор осы тұста кейіпкер түсі арқылы біраз сырды ашуға ден қояды. Ботасы мен сүйгенінен айрылған қос мұңлықтың жан жарасына дауа іздеген ақын ботасын түсінде көріп, соны медет еткен ананың күйін барынша нанымды бейнелеген. Түсіндегі «Өлген... Өшкен... Жанарлары суалған, тірі аруақтар сақал-шашы қуарған» ұбап-шұбаған жандардың бәрінің де ешқандай қиянат жасамағандығын ақын:

Арып-ашқан... Аш-жалаңаш... Шөлдеген....

Қыл көпірде – қарақұрым көлбеген;

Келеді ілбіп көсемдер мен шешендер,

Жыраулар да жазған арнап елге өлең [5, 194],

– деген жолдармен бере білген. Бұл сурет сталиндік репрессияның құрбаны болған мыңдаған Алаш арыстарының мезгілсіз шейіт болуының жарқын мысалы. Бірақ түсін жақсылыққа жорыған қария «Біссімілла» деп бесіктегі Берікжанын бәлекеттен қориды.

Ал, «Ана мен ұлдың төртінші сұхбатында» «халық жауы семьясы» атанған жандардың тағдыр тәлкегіне душар болғанына кезіксек, «Жандауыс» (немесе Ананың төртінші сыры) атты бөлімде 1953 жылы 5-наурызда «Күн көсемнің» дүниеден озуы КСРО халықтарына ауыр соққы болғанына қаныға түсеміз. Көсемінен айрылған бүкіл Кеңестер Одағының бұқара халқы көз жастарына ерік беріп жатқанда Иіс кемпірдің: «Қасымымнан артық па еді ол менің? Жыламаймын. Жетер қайғы шеккенім... Бұл жиынға бармаймын мен қаралы... Жыламаймын! Жылай-жылай басылғам», – деп қатая түсуі жалғзынан айрылған мұңлықтың тас түйіндей болып бекінуін байқатады. «Халық жауының» баласын өз қатарынан шеттетудің бір көрінісіне Сталиннің өлімі үстінде кезіксек, осы оқиға тұсында Айша мен Берікке тісі қайраулы жүрген Қозыбақтың да бір қыры «халық жауының» отбасына қамшы иіре түсуімен ашылған, Айшаға болысқан Едіге қарттың ісі Қозыбаққа айтқан жаудың алыстан емес, ел ішінен шыққанын байқатады:

– Ж-Жаудың ұлы...

– Доғар сөзді! Тек! – деді.

Едіге қарт Қозыбаққа беттеді:

– Мені де жаз тізіміңе «қу жансыз»,

Жау дейді ғой, Қасым – жұлдыз көктегі [5, 214].

Сонымен бірге ақын негізгі авторлық ұстанымды кейіпкер аузына салған. Оған қарт әженің «бірді-бірге айдап салып, ұстату – ақ патшадан қалып қойған «ескі ойын», «жер үстінің мың сан жылғы әдеті мықтылардың жолына ор қаздыру», «күндер үшін кім береді жауапты, мен секілді аналарды боздатқан?!» деген сөздері мысал.

«Ана мен ұлдың соңғы сұхбатындағы» ананың:

Солай, ұлым... Көсемдерге сендік біз...

Сенген үшін сергелдеңге көндік біз...

Қамықсақ та, қиналсақ та мойымай,

Қайғыны да қасіретті жеңдік біз [5, 226],

– деген сөзі ХХ ғасырдағы өмір шындығының белгісі болса, баласының әжесі қайтыс болған күнгі анасының жоқтауын «Жадымда әлі қайтқан күні жан әжем жылатқаның боздап жұртын Талдының» деп еске алуы кез келген оқырманның жанын тебірентпей қоймайды. «Ерте есейдім.. Отқа оранып бал күнім, мені-дағы сені шалған шалды мұң» дейтін Қасым сөзі «халық жауының» баласы деп көп түрткі көрген мыңдаған жандардың жан айқайы екені жасырын емес. ХХ ғасыр дертіне шалдыққан кейіпкерлердің жазылмас жан жарасына 1988 жылы Алаш арыстарының ресми ақталуы шипа болды. Олай болса, дастан соңындағы шерлі ананың:

Өтті ғасыр...

Өзегімді өртеді үн,

өксік бұған тағдырымды шертемін.

Кешір жаным, аруағыңмен қорғай жүр!

Ақталды атың – бәрін бүгін өртедім [5, 238],

– деп шаттануы заман сазы.

1997 жылы осы дастан жөнінде С.Мұратбеков: «Бұл поэзия мен драматургия жанрларының сәтті бір тоғысқан жемісі деуге болады. Жиырмасыншы ғасырдың 20, 30, 50, және 90-жылдарына философиялық тұрғыдан шолу жасай отырып, ақын еліміздің басынан өткен қасіретті кезеңдердің қайшылықтарын, оның себеп-салдарын, оның ұрпақтар жанына салған жараларын ашуды мақсат етеді. Ана мен ұлдың сұхбаты арқылы әр кезеңнің дүрбелеңіне үңіледі. Зұлмат жылдардағы жазықсыз жапа шеккен жандардың қайғылы хал-күйін, халыққа түскен ауыртпалықты жан-жақты суреттейді» [6, 384], – десе, сыншы С.Жұмабек: «Ал «Қарақазан ғасыр» драмалық дастаны Нұрлан ақынның шабыттың шаңқай түсінде жүрген болмысын айғақтайды. Драмалық дастанның құрылымы да, көркемдік мазмұны да ақын қаламының зор қайратын, кәнігі шеберлігін анық танытады. Ана мен ұлдың сұхбатын алайық немесе авторлық ремарканы – әлқиссаны алайық, әйтпесе Ана тартқан күй зарын – лирикалық монологтарды алайық, ең алдымен төгіліп тұрған поэзиясымен көз қуантады. «Жала», «Нала», «Жанталас», «Жан дауысы», «Арылу» атты төгілген бес күй – бес сыр біздің кешегі кеңестік қоғамымызда болып өткен тарихи шындықтардың көркем жаңғырығы. Бұл күйлердің шегінісін бір-бірімен өзара байланыстырып тұратын Ана мен Ұлдың бес сұхбаты және бар» [6, 232], – деген болатын. Сыншы Б.Сарбалаұлының:

«Өлеңнің көк терегі аман болса, Өмірге Өлең керек. Өлеңді былай қойып, «Қарақазан ғасыр» тәрізді тынысы кең, табиғаты терең, эпикалық-драмалық, зерделі пәлсапалық дастандар да керек» [5, 416], – деген пікірі бұл туындының тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэмасын мазмұн мен түр жағынан байытқан дастан екенін айғақтайды.

Бұл жылдары қазақ ақындары жекелеген тарихи тұлғалардың сом бейнесін жасауға бет бұрды. Қазақ тарихынан үлкен орын алатын батырлар, ақындар, өнер иелерінің көркем бейнесін жасау әдебиетте қалыптасқан дәстүр болса, тәуелсіздік тұсында тарихи тұлғалардың жаңа қырларын көркем бейнелеген тың туындылар дүниеге келді. Олардың қатарында Махамбет Өтемісұлы (Жәркен Бөдешұлы «Жақия», Темірхан Медетбек «Махамбет рухының монологы»), Серік Тұрғынбекұлы «Махамбет және Жәңгір хан»), Қаныш Сәтбаев (Кәкімбек Салықов «Дананың сәтті сапары»), Токтар Әубәкіров (Кәкімбек Салықов «Қаныш–Жұлдыз» қарсы алды»), Кейкі Көкембайұлы (Серік Тұрғынбекұлы «Кейкі батыр»), Нұрғиса Тілендиев (Мыңбай Рәш «Киелі домбыра») сынды тұлғалардың бейнесін жасаған шығармаларды атауға болады.

Бұл тұста ХХ ғасырдың соңғы ширегінде үлкен орын алған 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы көркем шындыққа айналды. А.Егеубаевтың «Желтоқсан» [7], З.Сүлейменқызының «Желтоқсан ызғары», Н.Айтұлының «Мұқағали – Желтоқсан» [8] атты поэмалары қанды оқиғаға жан бітірді.

Тәуелсіздік тұсында дүниеге келген Н.Айтұлы «Бәйтерек», Т.Әбдірахманқызы «Елтұтқа», К.Ахметова «Теңдік үшін мұхитқа қайық салдық» поэмаларында егемен елдің азаттығын жырға қосып, Қазақстанның елордасына айналған Астанамызды мақтан етті.

Ж.Бөдешұлының «Генерал Жохар Дудаев» (1996) поэмасы жауынгер шешен халқының «Сор мен бақты, қан, жасты қатар көрген Ресей» империясымен кескілескен шайқасына арналған. Іші шер мен кекке толған жаралы көкжалдай болған Шешен жұртының отаршылдардан көрген қорлығын ақын «Өртке орап Анасын, шокқа қарып баласын, Отқа жағып панасын, улап ақыл санасын шешен жұртын қорлады» деп бейнелейді. Грозныйда Шешен сарбаздары мен Ресей федералдық күші соғысып жатқанда бүкіл республика халқы генерал Жохар Дудаевты тыңдады. Кавказ тауында бейбіт жатқан халықты отарлап, басына бодандық қамытын кигізу оңай болмағандығы анық. Олай болса, бостандық үшін күресте қасық қанын аямаған халықтың

бүгінгі ұрпағының ұйымшыл болуын ақын «Бір шешенге тисеңіз, Бір шыбығын исеңіз – Мың шешеннің жұдырығы ойнайды келіп төбенде. Берілмесе жаулары қолында оның өлісер» деп шынайылықпен көркем бейнелейді. Генерал Дудаевтың:

Керек емес бодандық, босып жүріп шер төккен.
Таусылып айтқан бұл сөзім басқыншыға жақпайды,
Біреуге отар, біреуге Еркіндік пен Бақ қайғы.
Жұдырық жеп қанаған мұрынның тамшы қаны мен,
Жарлының жалғыз жанымен Азаттық таңы атпайды...
Шешен тұтас Армия – Бас қолбасы өзіммін,
Тозбайтұғын төзіммін.
Шерлі Шешенстаным, қарашығы көзімнің [9, 115]

– деген сөзі қазақтың бостандығы мен азаттығы үшін күрескен Кенесары, Наурызбай, Сыздық батырлардың ерлігін еске салары даусыз. Олай болса, ақын бұл поэмада қолына құран ұстаған мұсылман баласының бірі Шешен халқының кешегісін тірілте отырып, олардың өткен тарихынан хабар берген. Азаттық, бостандық үшін басқыншы жаумен күрес қашан да қан төгізсіз болмайтыны белгілі, сондай шайқасты ақынның «Қызыл қырғын қынадай өліктердің арасын Қызыл шылбыр секілді жатты қызыл қан жалғап...» деп бейнелеуі де нанымды.

Ол «От пен су»(1999) поэмасына Шолоховтың «Жаттың қаны» әңгімесіндегі казактардың бесік жырын эпиграф етіп алған. Ақын казактар мен қазақтардың бесік жырын салыстыру арқылы балаға бесіктен берілетін тәрбиеге назар аударады:

Казактардың бесік жырын тыңдасаң,
Қанның исі бұрқырайды тым қасаң.
Казактардың бесік жырын тыңдасаң,
Нәрестенің исі аңкиды гүл жасаң.
Сүтпен кіріп, шығатұғын сүйекпен,
Бесік жыры – қанға біткен күй өктем.
Есейгенде сол билейді бойынды,
Қос ішекті бекіткендей тиекпен... [9, 156].

Шабу, кесу, кескілеу, түйреуді ғана білетін казакпен көрші жатқан мамыражай бейбіт қазақ халқының бесіктен алар тәрбиесінен бастап екі ұдай күй кешері хақ. Олай болса ақынның екі елді салыстыра келіп, аңқау қазақты «Бостандықтың бостау әлі белбеуі, Есінемей

есінді жи есті жұрт» деп белді бекем бууға шақыруы заңды. Себебі «Казак бейне у ұйыған құмыра, Қазақ бейне балға салған бал қасық...» тәрізді бір-біріне кереғар жаралған халық. Казактардың казакқа жасаған қанішерлігін адам баласы түгіл табиғат ананың өзі де ұмыта алмайды: «Түсіне енсе Аненков пен Ермактар, Жасаурайды адам түгіл бұлт көзі...». Еліміз егемендік алғаннан кейін Орал қаласында казактардың бас көтеруінен сескенген ақын халқының бостандығы мен теңдігі ғұмырлы болуын тілейді. Себебі, «Жау жоқ деме жар астында» дегендей «Бостандықтың қимақ болып тірсегін, Әдеті бар ауық-ауық ұлитын» көршілерімізден қашан да сақ болғанымыз жөн. «Алтын басым азаттықтың жолында Арманым жоқ ыршып түссе иықтан» деп теңдікті жырлайтын ақын Мағжан тәрізді азаттықтың арбасын ілгері тартып келеді.

1992 жылы «Жан дауысы» поэмасы үшін «Дарын» Мемлекеттік жастар сыйлығының лауреаты атанған Ә.Смайыловтың қаламынан туған поэмалардың қазақ поэзиясында өзіндік орны бар. Олай дейтініміз, ақын егемендік тұсындағы қоғам өмірінде орын алған өмірдің көлеңкелі тұстарына жан бітіріп, оқырманға ой салған. «Баспана туралы баллада» мен «Менің меккем» атты балладаларында өзекті мәселелерді көтерген ол «Жан дауысы» поэмасында бүгінгі қоғам дертіне айналған ХХІ ғасыр қасіретін сөйлетті. Ақынның негізгі жетістігі – параллелизмді шебер пайдалануы. Адам мен иттің ұрғашысы арасындағы ұқсастықты олардың дүниеге ұрпақ алып келуімен байланыстырған ол қазіргі жастардың тар құрсағын жарып шыққан перзентіне, дүниеге алып келген ата-анасына деген мейірімінің жоғалып бара жатқандығын әдемі салыстырумен бейнелеген.

Дүниеге некесіз сәби келді.
Қалмағандай еш қызық фәниде енді,
Жылап-сықтап, жап-жас қыз зар иленді.
Жиырылып жыландай жылымады-ау,
Перзентіне мал екеш мал иген-ді [10, 98],

– деп басталатын поэма екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөліміне Алматы қаласындағы №3 балалар үйінің маңындағы жан түршігерлік оқиға негіз болса, екінші бөліміне жетпісінші жылдардағы қияндағы ауылдағы жалғыз басты қарияның өмір тіршілігі арқау болған. Бірінші бөлімде өз құрсағын жарып шыққан баласына тас емшегі жібімеген қыздың қылығы күшігінен айырылып емшегі жер сызып, сүт иген

ұрғашы иттің өмірімен салыстырыла сөз болған. Шешесінен ерте айырылып, ішімдікке беріліп кеткен әкенің қырсығынан тәрбие көрмеген қыздың бір күндік қызықшылықтың соңына түсіп, өмірден өз орнын таба алмағанына куә боламыз. Оң жақта отырып балалы болғысы келмеген ол қыс ішінде құндақтаулы шарананы балалар үйінің алдына тастап кетеді. Құрсағы қабысып, жалаңдаған аш иттер шарананы жан даусына қарамай, бөлшек-бөлшегін шығарады. Осы көріністі ақын:

Көздеріне қан толып ырылдаған,
Иттер талап жатыр ғой ұлыңды адам!
Керең болғыр құлағың естімей ме,
Жан дауысын сәбидің шырылдаған?!,

– деп бейнелеген [10, 100].

Осылайша болған оқиғаға жан бітіріп жанды сурет жасаған ақын, қазіргі өмірдегі жайттарға назар аудартады. Бірінші бөлімнің бірінші тарауына осылай ит жеген шаранаға кезіксек, «Итемген» атты екінші тарауда «Қаңғып жүрді, бір қаншық қаңғып жүрді Бауырынан аққан сүт ізіне ерген» қаншықтың тастанды балаға кезіккені көркем бейнеленген. Өлімнің адам түгіл итке де ауыр екендігін көкке қарап азынап ұлуынан көрсек, бірақ сол ит құрлы мейірімі жоқ адамның жер басып жүруі оқырманға үлкен ой салады. Оны ақын «Қиын екен адамға адам болып, Бірақ Адам болуды жазбағасын!» деп түсіндіреді. Табиғаттың құдіретін нәрестеге ит жүрегін идіргенімен түсіндірген ақын шаранаға өз анасы жүрегі имегеніне таң. Сондықтан да ол:

Құлқын күйттеп, жұмыс қып жұтарыңды,
Арамдама, ей, адам, сүт – арыңды
Аяғыңа жығылып, өтінемін
Өзің кеспе өзіңнің бұтағыңды,

– деген өсиет айтады [10, 103].

Поэманың екінші бөлімінде ауылдағы жетпісінші жылдардағы бір оқиғаға жан бітірген. Ауылдың сырт жағындағы бір фермада қараша үйде шошқа бағып, жалғыз отырған Вера кемпірдің өміріне шегініс жасалған. Күйеуі соғыстан қайтпаған, жалғыз баласы қалаға кеткен кемпірдің бар өмірі сарғайып жолға қараумен, сарылып хат күтумен өткені әрине аянышты. Вераның баласынан келген бірінші, екінші хаттың мәтінінен ауылдағы жалғыз қалған анасының жағдайы емес, тұрмыс күйін күйттеген пендешілігі байқалады. Сеттер тұқым иті мен мысығын артық көрген баласынан күдер үзген жүрегі жаралы ана

ауыр дертке душар болып, ауруханаға түседі. Осы сәтті ақын «Тән жарасын жазар-ау дәріменен, жан жарасын қайтіп ол бүтіндемек?» деп түсіндіреді. Вера кемпірдің қаладағы баласының үйін көрген лирикалық кейіпкер одан қашып құтылғандай болады. Мұражайға бергісіз кең сарайдай үйді бір ИТ пен бір МЫСЫҚТЫҢ ғана мекен етіп жатқанын көрген ол адамдардың өмір туралы көзқарасының өзгергендігіне наразы:

Жегені – жал, ішкені – шарап, шұбат,
Волга мінген жататын қонақ шұбап.
Естілмейді бұл үйден сәби даусы,
Мысық қана мияулар тамақ сұрап [10, 109].

Өз әке-шешесін қартайған шағында қарттар үйіне тапсырып жатқандардың бауыр еті баласы «бас тартамын» деп қалай ғана қолы барып жазып беретініне таң қалады. Қарттар үйінде жүрегі қарс айрылған әке мен жанары боталаған аналардың «– Қарттығыңа мойымас едім, – дейді – Қажет болмау ешкімге қандай жаман!» деген сөзі адам баласының жүрегін елжіретері күмәнсіз. Ақын осылайша қоғам дертіне айналған жетім балалар үйі мен қарттар үйінің көбеюіне назар аударған. Және олардың қалай көбейіп бара жатқандығын өмірден алынған нақты оқиғалар арқылы нанымды етіп шынайы бейнелеген.

Өмірдің күнге жағына емес, көлеңкелі жағына назар аударған ақын осы оқиғалар арқылы замандастарына ой сала білді. Сондықтан да ол сөз соңында:

Өлім де сыйлау өзіңнен,
Өмір де сыйлау өзіңнен,
Астарлап айтсам ұқпайсың
Жас парлап айттым көзімнен!..[10, 111],

– дейді. Поэманың көркемдік жетістігі – шығармаға негіз болған адам мен ит өмірін салыстыра суреттеу арқылы өлім мен өмір туралы философиялық тұжырым жасауы.

Қорыта айтқанда, еліміздің тәуелсіздік алуы қазақ жазушыларына ұлттың арғы тарихына үңілуге жол ашты. Көркем әдебиеттің халық тарихымен ажырамас бірлікте екендігін көрсетті. Қазақ ақындары тәуелсіздік тұсында ел өмірінен ерекше орын алған тарихи оқиғаларға жан бітірді. Егемендік, азаттық идеясын көтерген туындылар – бүгінгі тәуелсіздігіміздің оңайшылықпен келмегендігінің айғағы.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Нарымбетов Ә. Ғасыр сыры. – Алматы: Арда, 2008.
2. Мырза Әли Қ. Заман-ай: Дастандар. – Алматы: Жазушы, 1997. – 352 б.
3. Жақан Д. Жерлеу ғұрып фольклоры. Кіт.: Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.
4. Жақып Т. Нарық натюрморттары: Лирика, толғаулар, поэма. – Алматы: Экономика, 1997. – 253-б.
5. Оразалин Н. Үш томдық таңдамалы туындылар. Жыр кітабы. 3-том. – Алматы: Жазушы, 2006. – 416 б.
6. Оразалин Н. Үш томдық таңдамалы туындылар. Жыр кітабы. 2-том. – Алматы: Жазушы, 2006. – 384 б.
7. Егеубаев А. Аламан: Дастандар. – Алматы: Тұлға, 1996.
8. Айтұлы Н. Құланойнақ: Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2009. – 160 б.
9. Бөдешұлы Ж. Құбылыс. – Алматы: «Глобус» Баспа үйі, 2009. – 115-б.
10. Смайылов Ә. Жүректегі ақынның жазбалары. – Алматы: «Информ-Арна», 2005.

ҚАЗІРГІ ПОЭМА: ТАРИХ ЖӘНЕ БҮГІНГІ ӨМІР

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэмасы жөнінде осы жанрдың маманы Ә.Нарымбетов: «Тәуелсіздік жылдары қазақ ақындары өлең өлкесінің өрелі жанры – поэмаға құлаш ұруын үдете түсті. Ел көгінде желбіреген азаттық туы қазақ ақындарының шабытына шабыт қосты» [1, 360-361], – деген болатын. Бұл жылдары қазақ ақындары кеңестік дәуір тұсында айта алмаған, терең бойлай алмаған тарихи тақырыпқа ден қойды. Ол кешегі Ресей патшасы мен Қоқан хандығы жүргізген отаршылдық зардаптары еді. Тарихи тақырыппен бірге тарихи тұлғалар өмірін арқау еткен поэмалар қатары да өсті. Олардың қатарын ХХ ғасырда өмір сүрген, еңбектегі ерен ерлігімен халық қалаулысына айналған тарихи тұлғалар туралы туындылар толықтырады. Сонымен бірге бұл жылдары тарих қойнауына енген ХХ ғасырдың көркем шежіресін жасаған поэмалар қатары көбейді. Мұндай шығармаларда кешегі кеңестік дәуір тұсында қазақ халқына белгілі саясатпен жүргізілген зұлматтардың беті ашылып, өмірдің көлеңкелі жақтарының көркем бейнесі жасалды. Осылайша Кеңестер Одағының құрамына енген қазақ кеңес ақындары дер кезінде айта алмаған шындықтардың беті ашылып, қазақ әдебиеті тың тақырыптармен толықты.

Соңғы жылдары эпикалық жанрда өндіре жазып жүрген қазақтың көрнекті ақындарының бірі – Қазақстан Жазушылар одағының М.Мақатаев және Жамбыл атындағы Халықаралық сыйлықтардың лауреаты Несіпбек Айтұлы. Ақынның «Тоғыз тарау» деп аталатын жинағына тоғыз поэмасы енген. Азаттық үшін күрескен Бөгенбай, Бердіқожа, Шақантай сынды батырлар мен Тілеп қобызшы, Кемпірбай ақын тәрізді тарихи тұлғалардың көркем бейнесін жасаған «Сардар», «Бердіқожа батыр», «Шақантай», «Сары қаз», «Көкала үйрек», «Ерлік пен тектілік», «Кәмей ұшқан», «Түс – елес», поэмаларына елдік пен ерлікті, береке-бірлікті арқау етті. «Игорь жорығы туралы жыр» атты поэма орыс халқының тарихи, елдік дастанының көркем аудармасы.

Ақынның осы поэмаларын кезінде академик С.Қирабаев: «Несіпбек тарихи оқиғаларды көркем баяндап қана қоймайды, оған «ақындық мен» арқылы бүгінгі күннің көңіл-күйін араластырып, қазіргі

өмірмен байланыстырады. Тоғыз дастандағы «ақындық» мен бұл шығармаларды тақырыптық тұрғыдан тұтастандырады. Бір нысан – тәуелсіздік идеясы арқылы ақын әр кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғалардың тағдырын толғайды» [2], – деп жоғары бағалаған болатын. Сонымен бірге ғалым мұндай көркем тәсілдің эпик ақындарға ғана тән әдеби әдіс екендігін айта келіп, олардың қатарында: «Пушкиннің «Евгений Онегин», Байронның «Чаильд Гарольд», Абайдың «Ескендір», Мағжанның «Қойлыбайдың қобызы», Ілиястың «Құлагер», Қ.Бекхожиннің «Ақсақ құлан», Х.Ерғалиевтің «Құрманғазы» сияқты дастандарын атайды.

Ілияс Жансүгіров атындағы сыйлықтың лауреаты, Бүкіл түрік дүниесі поэзиясы ІІ фестивалінің жеңімпазы, танымал ақын Жәркен Бөдешұлы «Аңырақай бекетіндегі ой», «Генерал Жохар Дудаев» (1996), «От пен су» (1999), «Ақ марка», «Исатайдың баласы», «Қаныштың картасы» (2008) поэмаларында нақты оқиғалар төңірегінде қазақ тарихының әр кезеңінен ой қозғаса, «Жолаушы», «Жалғыз», «Шер» (2009), «Бостандықтың басы», «Қарауыл төбе хикаясы» сынды туындыларында заман, уақыт тынысын тереңнен толғайды.

Тәуелсіз Қазақстанның ақыны бүгінгі егемендіктің оңайлықпен келмегендігін Бөгенбай сынды батырлардың ерлігімен көрсете отырып, азаттық жолында құрбан болғандарды да ұмыт қалдырмаған. Арысы қалмақтармен, берісі кеңестік империямен күрестің отызыншы жылдардағы қазақ оқығандарын жаппай қудалап, Итжеккенге айдау, одан бергі Желтоқсан оқиғасы – барлығы да тәуелсіздік, бостандық жолында құрбан болса, ақын Отан үшін өлген ерлердің аты ешқашан өлмейтіндігін мақтан етті. Елін, жерін жаудан қорғаған қас батырлар туралы мұндай шығармалар өскелең ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеуде үлкен көмек берері даусыз. Қазақ тарихына үңілуде өмірдің күнгейімен бірге көлеңкелі жақтарын да ұмыт қалдырмау арқылы ынтымаққа, бірлікке шақырып, жұмыла көтерген жүктің жеңіл болатындығына баса назар аударған.

Қ.Аманжолдың «Қанай – Абылай» деп аталатын поэмасы Мағжан ақынның «Ту баста Абылайды хан көтерген Қамқоры Қарауылдың шешен Қанай» деген өлең жолдарымен басталады. Қарауылдың ішінде Қарашадан тарайтын би Қанайдың өз тұсында жүргізген билігін автор Абылайдың тұсындағы оқиғалармен көрсетуге тырысқан. Қазақ халқын тұрпатқан «Ақтабан шұбырынды» мен «Алқакөл сұламаны» еске ала отырып, осындай ауыр күндерден кейін қалай ес жиғандығы-

на назар аударады. Қарасопы нәсілін бастаған Қанайдың елді Көкшетаудағы Көкторғынға қоныстандырғандығы, сол жерде Абылайды ақ киізге көтеріп хан сайлағанда сол киіздің бір шетін ұстаған Қанай бидің елге тұтқа болып, ақылшы, төреші, әділ би бола білгендігіне назар аударған.

Поэмаға негіз болған эпизодтың бірі – Сабалақтың Төле бидің қойын бағып жүрген кезде Бөгенбай батырдың «Ер болса ерлік іздеп еретіндей, Қасыма жолдас қылып ала кетем!» деп қалмаққа жортуылдап бара жатқан сәті. Мұны естіген Сабалақ би атасының батасын алып батырдың соңынан ереді. «Шөңге мен шөгір қадап өкшесіне, Арқаның жетті сұлу Көкшесіне» деген жолдар жылқышы (жылқы соңында жүрген) баланың жалаңаш-жалпы күйін танытады. Мұның өзі Абылайдың туа батыр болмағандығын танытар, қой соңында жүрген жұпыны күйінен хабар берер эпизодтар. Ақынның болашақ батыр бейнесін бірте-бірте толықтыру мақсатында оның жоңғарларға шолғыншыға барып, бір-екі рет олжалы қайтқан сәттерін тілге тиек етуі орынды. «Хандардың қорлығынан қорынса да, Халықтан қарапайым жерінбеген» баладан болашақта қаймана қалың қазақтың қамын ойлаған батыр шығатындығы оқырманын иландырады.

Мұнда да ақын басқа шығармалардағыдай Абылайдың Итішпес, Аңырақай, Бұлантыда «Абылайлап!» қалмаққа қарсы шауып, Шарыштың басын алғаны, Қабанбай, Бөгенбайлармен қатар шауып, азаттық дабылына үн қосқанын көрсетуге ден қойған. Төле мен Қазыбектің көзін көрген Атығай, Қарауылға көсем Қанай атанған бидің «би Қанай, батыр Қанай, шешен Қанай» аталуы да тегін емес. Бар жоғы үш мүшел жасында елге батырлығымен, шешендігімен, көсемдігімен танылған бидің қара қылды қақ жарған өткір сөзімен алты алашқа үлгі болғаны оның бейнесін толықтырған.

Болашақты болжау үшін көркем шығармада түсті пайдалану әдісі қалыптасқан. Ақын Қанай бидің түсі арқылы оның болашағынан хабар бере білген. Бұл түс «Қанайға бақыт қара бүркіт болып Қоныпты деген аңыз содан қалған» деген аңызға жан бітіреді. Түсіндегі қыран бүркітті Малай ағасының «Қонады басыңа – бақ, еліңе – құт, Қыран құс қарымыңа жол ашады» деп жоруы осының белгісі. Абылайдың «Абылайлап!» атой салып жауға шабуы Шарыштың басын кесіп алуымен ұштасқан:

Кезінде кеңесінен дегбір кеткен,
Найзасын толғай сұғып өндіршектен,

Шарышты шалқалатып ат үстінде
Өңгеріп кесті басын көк желкеден [3, 105].

Әбілмәмбет хан «Абылайлап!» ат қойған жаужүрек батырдың «Қаныққан жау қанына селебесі, Қанішер Абылайдың немересі» екенін білген соң, атасының әруағын аужал еткен баланы Абылай атап жібереді. Қанай өз түсінің жоруын қазақтың бағына біткен Абылай деп жорыса, ол қан жылаған қазақты қалмақтың шеңгелінен ажыратып алған бірден-бір тұлға. Оны ақын «Қанайдың түсіндегі қара бүркіт Қас жауға қара қайғы төндіреді» деп бейнелеген. Ақын үш жүздің басын қосқан хан бейнесін бірте-бірте толықтыруды мақсат еткен. Шақшақ Жәнібек пен Төле бидің батасын алған Абылайды халқы хан сайлаған соң, алаштың бағын айға асырды. Оқжетпестің қиясындағы Абылайдың Ақ ордасы, Көкшедегі Хан асуы, Хан жайлауының күні бүгінге дейін сақталып келе жатуы осының нақты көрінісі. Көкше мен Түркістанның арасын Абылайдың қара жолы байланыстырса, алты алаштың Абылайдың ақ туының астында бас қосуы – қазақ біткеннің жұмыла тізе қосуы еді. Ақ ордадағы «Бұл қалай?» деген талай сауалдарды шеше білген Қанай би Абылай төңірегіндегі ұлы даудан да, дудан да қалған емес. Ол тіпті қазақтың ғана емес, өзбек пен қырғыздың да талай дауларын шешкен би. Сондықтан да халық оны «Қамқоры Абылайдың Қанай дескен». Міне, осылайша ақын «Абылайдың оң тізесін басқан би» туралы ел жадында қалып, аңызға айналған тарихтан сыр шерте отырып, оған жан бітіруде табысқа жеткен. Абылай бейнесін сомдаған үлкенді-кішілі шығармалар қатары қазақ әдебиетінде жетерлік. Алайда оның мәңгілік бесікте де қатар жатқан, жорықта жолдас бола білген, «алдынан қара пәле қашқан биі» Қанайдың толық бейнесі тұңғыш рет жасалып отыр. Біз бұған дейін Қанай бидің атын ғана білетін болсақ, енді оның кім болғаны туралы толық хабардармыз. Азаттықты аңсаған хандар мен бектердің, батырлар мен билердің көркем бейнесін сомдау егемен қазақ елінің тәуелсіздік тұсындағы ақындарының бүгінгі міндеті болса, бұл поэма сол талапқа жауап береді.

Несіпбек Айтұлының «Шақантай» поэмасына батырдың қалмақпен шайқастағы ерлігі негіз болса, Қорғанбек Аманжолдың «Шақантай батырдың құдалығы» деп аталатын әфсана-киссасына оның Қасабаймен құдалығы арқау болған.

Қабанбайдың соңынан ерген еді,
Қалмақпенен соғысып жеңген еді.

Жүз он ұлы жүз он сан ауыл болған

Шақантайға қандай ер тең келеді? [3, 117],

– деп басталатын шығармаға Шақантай батырдың тағы бір ерлігі негіз болған. Наймандағы Қасабай батырмен күш сынаспақ болып жолға шыққан Шақантай оны көріп, көңілі толмаған соң жоқ іздеп жүрген «жоқшымыз» деп жай ғана айта салады. Ертеңіне ол ауыл қонақтарымен бірге қырғауылға шығады. Осы сәтте Шақантай өзінің кім екендігін айтып, танысады да, екеуі күш сынаспақ болады. Қай жеңгені қыз алып, жеңілгені қыз бермекке уәделеседі. Қасабай ұйқыдағы ауылдың жүгін ұрлап, қосқа үш түйеге артылған тең алып келеді. Ендігі кезек Шақантайға келеді. Батыр да қарап қалмай, өз ауылына шапқанды артық көріп, жоңғарға қарай шаппақ болып тұрғанда алдынан қазаққа жортуылдап шыққан бес торғауыттың от жағып тамақ пісіріп отырғанының үстінен түседі. Алаңсыз отырған торғауыттарға «Ұрып таста! Ұрит соқ!» деп тұтқиылдан шаба жөнеледі. Үрейленген қалмақтар тұра қашып, олардың от үстіндегі тамағы қалады. Дайын тамақты қосқа алып келген Шақантай:

– Әй, Қасабай, олжамыз жарар құтқа.

Бес батырды бұқтырған мен артық па?

Ал немесе ауылдың ұйқыдағы

Жүгін ұрлап әкелген сен артық па? [3, 120],

–дейді. Осылайша Қасабайды жеңіп кеткен Шақантай оның қызын баласына алып бермек болып уәделеседі.

Бірақ Шақантайдың баласы Торғайдың ерні қоян жырық екенін естіген бәйбішесі оған қызын бермеймін деп Қасабайға уәдесін бұздырады. Құдасынан мұндайды күтпеген Шақантай ашуға булығып, баласы Торғайды «Қасабайды бар-дағы өлтіріп кел! Құнын өзім берем!» деп жұмсайды. Ашумен атқа қонған Торғай келген соң атасына қол көтере алмай, былай дейді:

– Аз күн болсын ақ қойды сойған атам,

Ақ батасын сондағы жойған атам.

Мен атама салмаймын бұл пышақты,

Маған салғын, қанеки, сайлан, атам!.. [3, 123]

Мұны естіген бәйбіше, өз кінәсін мойындап Қасабайға:

– Әй, Қасабай, болса да ерні жырық,

Тұр екен-ау көзінен от төгіліп.

Екі ағасы бар екен, қақпа қолын,
Бер қызынды, Қасабай, беттен үріп!..,

– дейді [3, 124].

«Жауластырмақ жаушыдан, елдестірмек елшіден» дегендей, осылайша Торғай жол тауып екі елді бітімге алып келеді.

Түрі жағынан драмалық болып келетін бұл поэма бүгінгі Шұбартауды мекен еткен Шақантай елінің кешегісінен хабар берер туынды. Ақынның «Шақантайға бел бала бола алмайды Мәрмәр тастан намысын қашамаған!» деген түйіні батырдың белінен шыққан баланың барлығы да Торғай секілді атқа қонған ержүрек екендігін аша түскен.

XXI ғасыр поэмасынан үлкен орын алған тақырыптың бірі – кеңестік дәуірдің тарихи шындығы. Қ.Аманжолдың «Бірәлі» атты дастанына кеңестік дәуір тұсында өмір сүрген шаруашылықтың білгір ұйымдастырушысы, Социалистік Еңбек Ері Бірәлі Нұртазиннің өмір жолы арқау болған. Ұзақ жылдар Торғай облысының Қима ауданындағы «Ешім» (Есілден шыққан болуы керек) атындағы совхоздың директоры қызметін атқарған Бірәлінің бейнесін сомдауда ақын көп еңбектенген.

Өз ішінен бірнеше тарауларға негіз болған поэманың «Жыр басы» «Құдайым рахметінен құр қылмасын, Бастаймын Бірәліден жырдың басын. Нар жүгін заманының көтерісіп, Сүйсінтіп, сұқтандырған сұңғыласын» деп басталады. Өз заманында нар көтерер жүкті көтерген ел ардақтыларының ерен еңбегін мақтан ету, оны өскелең жас ұрпаққа үлгі-өнеге ету қазіргі әдебиеттің негізін қалап жүрген ақын-жазушылардың міндеті екендігі белгілі. Олай болса, ақынның Еңбек Ері дәрежесіне жеткен жанның Отан, ел, халық алдындағы қызметін жырға қосуының өзі құптарлық. Бұл «Ел боламын десең, бесігінді түзе» деген М.Әуезов даналдығының бүгінгі тәуелсіздік тұсындағы заңды жалғасы. Төсінде Алтын Жұлдыз жарқыраған еңбек ерін «Қабанбай, Бөгенбайы бүгінгінің Мақтаныш етерліктей Тұран елі» деп, оны қазіргі заманның қас батырына теңеу арқылы оқырманын ынтықтыра түскен. Өзі Жақсы-Қима жастарының әніне, аты аңызға айналған жанның туған жерді гүлдендіруге сіңірген еңбегін айту үшін негізгі кейіпкердің құрсақтан жатқан кезінен бастап сөз қозғайды.

«Қайран біздің бабалар!» деген тарауда ақын Бірәлідей ердің шыққан тегінен сыр шертеді. Абылайдың Байғозы батыры шыққан Тарақты деген елдің қайдан шыққандығының өзі бір әңгіме:

Арғынның ару қызы жүкті боп қап,
Ұялып шашын тарай береді екен.

Оң жақта туған бала елде қалған,
Ер жетіп балпанақтай батыр болған.
Тұқымын шашып-жайып таратқанда,
Тарақты лақап аты содан қалған

Бұл сөзге ешкімнің де жоқ таласы,
Тарақты арғындардың ноқта ағасы [4, 10].

Алқакөл сұламада қаңғып қалып, Сырдың бойын мекен еткен тарақтылардың қамқоры би Боранбай Әбілхайыр ханның тұсында Есілдің бойындағы Қайрақты мен Терісаққанның құйылысы мен Қалмақкөл жайлауын сұрап алады. Боранбайдай абыз бидің осындай өнегелі ісін жалғастырған Бірәлінің тұсында: «Ешімнің» орыс, хохол, немістері Деп айтқан: біздер-дағы тарақтымыз!» – деген сөзінің астарында көп сыр жатыр. Олай болса ақынның аты аңызға айналған қоғам қайраткерінің шыққан тегінен бастап сыр шертуі орынды. Ерге – ырыс, елге – қоныс болған Қима жерін шабыттана жырлаған ақын «Пәниде туған жерге жер жетпейді, Басқа жер көңіліңді өрлетпейді» деп атамекен жөнінде сыр шертеді.

«Әзірейілді алдау немесе Бірәлінің тууы» деп аталатын тарауда Бірәлінің дүние есігін аттау сәтіндегі қызықты оқиғаға кезігіміз. Нұртазаның жары Бибіғайша он құрсақ көтергенмен олардың біреуі де тоқтамай шетінеп кете береді. Қайғыдан қан жұтып, баланың зары өткен екі мұңлықтың қасіреті алыс-жақынға да батады. Осы сәтте немерелес ағасы Бауырдың бәйбішесі Балық «Бекінді жаналғышты жаңылдырып, Дәндеген әзірейілді алдамаққа!». Қазақтың қағидалы ырымы бойынша Балық бәйбіше шарананы анасына иіскетпестен өз бауырына салады. Баласын еміреніп сүйе алмаса да, «Жалғызға жар бола гөр жаббар ием!» деп жалбарынған ана оның өмір жасын тіледі. Бес жасқа дейін маңдайын желге де, күнге де тигізбей өсірген Балық ана Бірәлінің сүндет тойын жасап ата-анасына табыс етеді. Тасқа түсіп, хатқа жазылмаған осындай қағидалардың қазақ арасында бар екендігін автор наным-сенімнің бір көрінісі ретінде шығармада сәтті пайдаланған. Батырлық эпостардағы болашақ батырлардың өмірге келу ерекшелігі секілді Бірәлінің тумай жатып ажалмен арпалысқаны арқылы оның болашағынан да үлкен үміт күтуге негіз бар.

Бірәлі тоғыз жасқа келгенде әкесін «халық жауы» деп алып кетеді де, онбес құрсақтан бір ұл, бір қызы қалған Бибіғайша екі ботасын

1932 жылғы жаппай ашаршылықтан аман алып қалудың қамына кіріседі. Балаларымен бірге масақ теріп жан бағуды ойлағанмен, жаппай аш-жалаңаш жандардан теретін масақ та қалмайтын. Осындай ашаршылықтың дендеп тұрған шағында ол қызын балалар үйіне өткізеді де, баласын ертіп төркінін сағалайды. Әубәкір, Молдағали есімді інілерін паналаған ол алтын зауытына кіріп, Бестөбеден ат-шанамен көмір тасып күнелтеді. Бұл шығарма бір қарағанда бір адамның өмір жайынан сыр шерткенмен, негізінде ол өмір сүрген орта мен қоғам шындығы тұтас бірлікте қаралған. Сондықтан поэманы ХХ ғасырдағы тарихи оқиғаларды арқау еткен өмірдің көркем шежіресі деуге негіз бар. Мәселен, «Зұлматты жылдар» тарауына 1932 жылғы аштық арқау болса, «Отан үшін от кешуге» Ұлы Отан соғысының отты жылдары негіз болған.

Автордың тарихи фактілерге сүйенуі поэманың нақтылық, деректілігін арттырған. Әр тараудың басында негізгі кейіпкердің күнделік жазбаларынан келтірілген мәліметтер негізгі оқиғаның шынайылығына қызмет етеді. 1941 жылдың 27 желтоқсанында он тоғыз жастағы Бірәліге де шақырту келеді. Ол Ақмолада екі ай снайперлікті оқып, содан кейін құралайды көзге атқан мерген болып майдан даласына аттанады. 1942 жылдың ақпанында Волховтың батпақ даласында барлаушы болып, талай тіл алып келеді. Екі мәрте «Қызыл Жұлдыз» орденімен, «Даңқ» медалімен марапатталуы оның Отан үшін шайқаста елді жаудан қорғау жолындағы ерен ерлігінің белгісі. Майдандастары арасында «Борис Григорьевич» атанған оның штабқа дереу тіл алып келу керек болған кезде құпияны білу үшін неміс офицерін қолға түсіру сәтіндегі жанкешті ерлігін бетіне түскен тыртық сыры растайды. Оны ақын «Тіл» тартқан ерлігінің таңбасындай, Тыртығы өмір-бақи қалды бетте» деп түсіндіреді. 1945 жылы Ұлы жеңісті Ростокта қарсы алған ол тамыз айында лейтенант Гопкаломен бірге елге отпускіге келеді. Днепропетровскідегі казармаға барған соң оларды Одессаға эшелон күзетуге жібереді. Сол эшелоннан 290 000 сом кем шығып, бір взвод солдатты үш жыл тергеп, 25 жылға соттап жібереді. Ақын шаш ал десе, бас алатын кешегі кеңес заманының жандайшаптары қолымен жасалған жаланың бір көрінісін осындай детальдарға сыйғызған. Әр вагоннан бес қап ұннан кем шығуы кешегі Отанын жаудан қорғаған сайыпқырандарға жала болып жабылды. «Ашқұрсақ өз халқына бұйырмастан, Астық қой Африкаға бара жатқан» деген жолдарға кеңестік дәуірдің шындығын сыйғызған ақын жазықсыз жандардың шектен тыс жазалануын командир Мирошниченконың ату жазасына кесілуімен, бір взвод солдаттарының 25 жылға Сібірге-Ит-

жеккенге айдалуымен суреттелген. Сталин өлген соң, бостандықтан үміт еткен олар Ворошиловтың атына арыз жазып жүріп істерін қайта қаратады. Істері таразыға салынып, айыпсыз деп табылып, Әскери алқа-соттың шешімімен бәрі де босатылады. Азапты тоғыз жылдан соң, 1954 жылы Петропавловск арқылы Ақмолаға келіп, Жақсы совхозына мастер-прораб болып орналасады. Туған жер топырағына аяғы тиген сәттегі қуанышын ақын:

Тоғыз жыл тар қапаста түңілмеген,
Өр басын еңкейтпеген, бүгілмеген,
Тозақтан тоқсан тоғыз өтіп келіп,
Бірәлі жолыққандай қыдырменен.

Қауышты кең сахара даласымен,
Есілде Қайрақтының сағасымен.
Жаһанда жан біткеннен артық көрген
Табысты Бибіғайша анасымен [4, 46],

– деп бейнелеген.

Ауыз әдебиеті үлгілерінде молынан кездесетін жоқтау, естірту, көңіл айту сынды фольклорлық жанрдың бірі көрісу болса, ақын тоғыз жылдан соң келген Бірәлі мен анасы екеуінің көрісуін жеріне жеткізе жырлаған. Отызыншы жылдардағы жаппай қудалау, 32 жылғы жаппай ашаршылық, 1941-45 жылдардағы Ұлы отан соғысы сынды тарихи оқиғаларға куә болып, «Еркек кіндік атқарар Ауыр жұмыс ол-дағы. Бағып бұзау, сиырды, Тас көмірді тасыған», ат-арба айдап өмірі тек қана қиыншылықпен өткен ананың баласын тірі көргенде бүкіл шері қозғалуы орынды:

...Кебенек киіп кетіп ең,
Келгенің олжа сол маған.
Бұдан артық бақытты
Тілемеймін Алладан!

Басқа салған құдайдың
Уақытына жылаймын.
Қуаныштың үстінде
Көздің жасын бұлаймын.
Шалқар дария жайылған
Өмір деген бір айдын.
Он бес құрсақ көтеріп,

Он үшінен айырылған
Сор басыма жылаймын.
Қолдан топырақ бұйырмай,
Қабірі қалған қиырда-ай,
Жолдасыма жылаймын.
Соның бәрін ойласам,
Сорлы басым, жазған-ай,
Неге ғана бұлаймын?
Бірәлі-жаным келгенде
Ойлап соны мұңайдым... [4, 49]

Ақын әрбір негізгі оқиғаға жеке арнау арнап отырған. Тараулардың аттарынан да біраз сыр аңғаруға болады. Мәселен «Зэйни» деген тарауға Бірәлінің болашақ жары Зэйнимен танысу, құдаласуы арқау болса, «Баспалдақтарға» оның өмір жолының баспалдақтары негіз болған. «Қайран қарындас!» тарауына нәубет жылдарында жалғыз қарындасын балалар үйіне тапсырып кеткенін білетін Бірәлі араға жылдар салып іздеп, тауып Орынбасар қарындасымен қауышады. Отыз жыл жетімдіктің зары өткен жанның анасы мен ағасын көргенде: «Алладан ажал келсе өлмес пе едік, Бірге не көрсек те – көрмес пе едік. Қарнымыз аш та болса, тоқ та болса, Бір үзім нанды бөліп жемес пе едік!? – деп анасына наз айта жылауынан (зарлау) сол бір ауыр күндер шындығы байқалады.

Уақыт өткен сайын Бірәлі бейнесі оқырманның көзалдына толыға түседі. Ендігі кезекте ол отбасы тауқыметінен шығып, ел қамын ойлайтын азамат дәрежесіне көтеріледі. Подгорный бөлімшесін басқарып жүрген кездегі оның іскерлігін автор орталықтың рұқсатынсыз директордың клуб салып қойған кезінде осы істі Мәскеуге барып заңдастырып келуінен, ауыл ақсақалдарының шөп шабуға барғанда совхоз директоры Таркиевский рұқсат бермей қуып жіберген кезде араға түсіп шалдардың өтінішін орындауы сынды істерінен көруге болады. Ауыл ақсақалдарының:

«Ойпырмай, құдіреттің құрығын-ай,
Қайдағы келімсектің қылығын-ай.
Өзіңді өз жеріңе өгей қылды-ау,
Алсаңшы көрсеткенше мұны құдай!»,

- деген сөзіне автор кеңестік дәуір тұсында қазақ жерін келімсектердің басқарып, қазақ баласының өз жеріне өзі ие бола алмай қор болған күйін сыйғызған. Осындай сәтте Бірәлідей іскер басшының

ақсақалдардың сөзін сөйлеп, олардың мәртебесін асырып тастауының өзі үлкен ерлік еді. 1969 жылы Ешімге директор болып келген ол осы жерде тұрақтап 21 жыл қызмет істеді. Оның іскер басшы ретінде Одақ көлеміне танылуы да осы тұс. Подгорныйда артығымен жинаған жем-шөбінің арқасында Ешімге келген жылы алғашқы қыстан аман-есен шығады. Тұралап қалған шаруашылықтың жай-күйі бұл келген тұста адам шошырлық еді:

Ешкімге ештеңенің керегі жоқ,
Техника, құрал-жабдық дерегі жоқ.
Көтерем жүдеу-жадау арық малдың
Не төлі, ет пен сүті, берері жоқ [4, 69].

Осындай күйге түсіп құлдырап кеткен шаруашылықты қалпына келтіріп қана қоймай, оның шаруашылығымен бірге мәдениет орындарымен қамтамасыз етіп, тұрғындардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларына көңіл аудару арқылы жаңа салтты қала тіршілігін орнатты. Осындай нәтижелі істерін көрген Ешімдіктер оның іскерлігіне тәнті болып, «Болмасты болдыратын директор» деп үлкен-кішісі түгел сыйлай бастайды. Ендігі жерде ол тек қана ауыл арасы емес, аудан көлеміндегі артта қалған шаруашылықтарға көмектесіп, оларға қиын-қыстау сәттерде қол ұшын беріп отырады. Жоғары жақтың рұқсатынсыз Есілді бөгеп тоған салу арқылы малдың жем-шөбін көбейтуі, қажет кезінде көршіге қол ұшын беріп оларға көмектесуі – барлығы да оның іскерлігін толықтыруға қызмет етеді. 1971 жылы Торғай облысын алғаш құрған Қаратай Тұрсов, Өзбекәлі Жәнібеков, Мақтай Сағдиев, Сақан Құсайынов сынды басшылары оны алтын жұлдызға ұсынады.

1935-1941 жылдары Даниловка орта мектебінде бірге оқыған Т.Кәкішевпен кездесуі шығарманың шынайылығын арттыра түскен. Мәскеуден рұқсат алып алған соң, Тайгадағы Краснояр өлкесіне барып, ағаш дайындайтын учаске ашып, Ешімге вагон-вагон ағаш жібере бастайды. Еркін Әуелбеков, Әбілсейіт Айханов, Бышовец, Стрельцов, Аймұхамбет, Қабдыраш Қалиев, Рысты Сариева сынды кейіпкерлерге қатысты оқиғалар поэманың шынайылығына қызмет етеді. Кешегі Кеңестер Одағы тарқап, тоқсаныншы жылдардың басында ел экономикасы құлдырап, шаруашылықтың бәрі тарқап жатқан шақта да Бірәлі қарап қалмады. «Нұртаза ЖШС» ашып қыша шығарып, шынымен жер-жерге жібереді. Сібір, Ресей, Үрім мен Қырымды аралаған Бірәлі тауары Қазақстанды алыс-жақын елге танытты. Міне,

бұл поэмаға кешегі кеңестік дәуір перзентінің тынымсыз еңбегі арқау болған. Соның төңірегінде болып жатқан оқиғалар арқылы ақын XX ғасырдың ірі-ірі тарихи оқиғаларынан хабар берген.

Қазіргі қазақ поэмасындағы бүгінгі өмірді көркем бейнелеген шығармалар қатарында Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 15 жылдығына арналған үздік әдеби шығармалар қатарында «Отанымыздың тәуелсіздігіне тарту» атты жинағына енген (Алматы: АІАН-Media, 2006. – 380 б.) Жәркен Бөдештің «Жол киесі», Бақыткерей Ысқақтың «Өміршең – өнер өзегі», Несіпбек Айтұлының «Көгала үйрек», Алмахан Мұхаметқалиқызының «Донор және тек», Марфуға Бектемірованың «Тәуелсіздік – тірегім» атты поэмаларын атауға болады. Осы аталған поэмалардың ішінде А.Мұхаметқалиқызының «Донор және тек», М.Бектемірованың «Тәуелсіздік – тірегім» атты поэмаларын еркше атауға болады. Бұл поэмаларда қазіргі өзіміз өмір сүрген ХХІ ғасырдың көркем шындығы жинақталған. Семей қаласындағы Абай мұражайының ғылыми қызметкері, ақын А.Мұхаметқалиқызы «Донор және тек» атты поэмасында қазіргі қазақ жастарының тексіз болып бара жатқандығына жауап іздейді. «Ей, әңгүдік пенделері жалғанның Мендегі мұң білем емес жалған мұң» деп басталатын поэмаға ХХІ ғасыр дерті арқау болған. Қуанышты бір-ақ күндік қонаққа балаған ақын ұлы мұңға шипа іздеп шарқ ұрады. Ақынның еңсесін басып, қолына қалам ұстатқан мұңның бірі – донор болса, екіншісі – тірі жесірлер мен тастандылар күйі. Көріп отырғанымыздай, поэмаға шешімін күткен екі үлкен мәселе негіз болған.

«Донор» және «Тек» деп аталатын екі бөлімнен тұратын поэмада ақын сан ғасырлардан бері қалыптасқан аталы сөздерге үлкен мән беру арқылы «тек» деген сөздің астарына үніледі. Әрбір халықтың ұлттық әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі болатынын ескере келіп, қазақ сынды дархан қалықтың ұлттық ерекшеліктерін мақтан етеді. Туғанда дүние есігін өлеңмен ашатын қазақ халқының дүниемен қоштасқанда да жоқтаумен аттанатынын тілге тиек етіп, бір ауыз сөздің құдіретін түсінген халықтың қанына поэзия дарығанын мақтан етеді. Осылайша «Қанында бар қасиет», «Қаны бар», «Қаны бұзық», «Қаны тартып тұр-ау», «Қанымыз бір», «Қаны бөлек бәрібір», «Тұқымында жоқ», «Қандары қосылмайды» тәрізді сөздердің әрқайсысына жеке тоқталып, осы сөздердің тегіннен тегін айтылмайтындығына назар аударады. Оқырманына «тек» пен «қан» туралы толық мағлұмат бере келіп, қазіргі медицинадағы «донорға» (ауыр науқасқа басқа адамның қан

қю) тоқталады. Оны автор біреуден естіген сөз емес, өз басынан өткен оқиға арқылы нанымды бейнелеген. Әрбір ананың ұлы мұраты өмірге сәби алып келу болса, тоғыз ай көтерген баласын дүниеге әкелу үстінде көп қан жоғалтып, қансыраған лирикалық кейіпкер өмір мен өлім арасындағы жанталасқа кез болады:

Ғұмыр – деген бар болғаны әңгелек,
Жанарымда жарық дүние дөңгелеп.
Қарашыққа сіңіп бара жатты өмір,
Бесік – өмір, зират – ажал тең келіп [5, 69].

Оны қазіргі дамыған медицина донор құйып аман алып қалады. Осы сәттен бастап кейіпкер бойында психология ғылымындағы адамның екіге бөлінуі пайда болады. Ақын оны «Тегі жоқ қан өгейлігін танытып, Тулап жатты туған қанды тепкілеп» деп түсіндіреді.

Тамырымнан тамызылған сықпа қан,
Бойға тарап жатқанымен шықпа жан.
Бөтен қанда қайдан болсын қасиет,
Сүйегімнен сығымдалып шықпаған [5, 70],

– міне, осылайша жаңадан құйылған донордың салдарынан бір адамның бойында екі түрлі қасиет пайда бола бастайды. Бір қарағанда қазіргі медицинаның дамуы адамды өлімнен арашалау болып көрінгенімен, оның астарында үлкен мән жатқанына көңіл аударып білген. Өз қанын жоғалтып, «қансыздыққа» душар болған кейіпкер жанында психологиялық арпалыс басталады. Кейіпкер бойындағы екіге жарылуды «Табиғатым қыдырымпаз емес-ті, Көрші үйлерден шай ішуді шығардым» деген жолдардан байқауға болады. Бірде жат, бірде өзін сезіне білген кейіпкер өзінің бастапқы күйін таба алмай дал болады.

Бес жыл өтті. Мен өзімнен адастым,
Ішкі арпалыс. Қарсы тұрдым, таластым.
Өзімді-өзім тани алмай толғанып,
«Мен кіммін» – деп оңашада бал аштым [5, 73].

Осылай өз бойындағы тартысқа жауап іздеген лирикалық кейіпкер ескі бір аңыз-әңгімеге жан бітіреді. Украина жерінде қайтыс болған әкесінің сүйегін еліне алып келіп жерлемек болған жігіт қырық жылдай жерге сіңген сүйектің ішінен әкесінің мәйітін тани алмай сенделіп тұрғанда анасының «Ұрпақ қаны сүйекке тез сіңеді» деген ақылымен бір саусағын тіліп, қанын ағызып әр сүйекке бір тамызады.

Ақын әкесінің сүйегін қан арқылы адаспай-ақ тапқан бала туралы әңгімені еске алу арқылы қанның киесіне көңіл аударуға тырысқан.

Алайда, техникасы дамыған ғасырда қанның тобын тексере білген медицина ғылымының қанның тегін тексере алмайтындығы неде? деген сауал ақын жанын мазалайды. Себебі, өсек айту, атақ қуу, қыдыру сынды әртүрлі қасиеттердің де адам қанына берілетіні тәрізді жылпостар мен жуастар, адалдар мен арамдар, имандылар мен қуаяқтар қатар өмір сүріп келеді. Осылардың бәрі де жеке адам бойындағы қанның негізгі қасиеті арқылы дараланса, сол қасиетті тексермей донор құю арқылы ұрпақ қанының бұзылып бара жатқандығы да жасырын емес. Ақын оны нақты мысалдармен дәлелдей келіп, жын дем салған «интердонор» жандардың көбейіп бара жатқандығына назаланады.

«Тек» атты екінші бөлімге ғасыр дертіне айналған тірі жесірлер мен жетімдер тағдыры негіз болған. Қан мен тектің бұзылуының бір сырын донордан іздеген ақын, оның басты себебін шаңырақтың шайқалуынан деп түсіндіреді. Оған да сүйіскен екі ғашықтың араға жеті-сегіз жыл салып, ың-шыңсыз ажырасуын мысал ете отырып, анасымен кеткен екі жетімектің тағдырымен түсіндіреді. «Екінші рет сұрап алған некенің, Сақтығы көп, бақыты да барымта» екендігін екінші рет некелі болған әйелдің жай-күйінен ұғынуға негіз бар.

Құрақ неке – мына өмірдің кеселі,
Дей алмаймын бақыты оның бес елі.
Тегі жоқтың туысы жоқ болған соң,
Бауыры суық қатыгездер өседі [5, 82],

– деген жолдардан екі некелі болғандардың балаларының өз тегін білмей өсетіндігін жазбай тануға болады. Өгейлік танытпайын деп екінші жарының балаларын өз бауырына басқанмен оған негізгі тәрбие берілмейтіндігі де шындық. Себебі өзінің ата-тегін білмейтін ұрпақтан ұлтжандылықтың шығуы да неғайбыл. Авторлық ұстаным «Ер түріктің Алаш атты ардағы «тексіз» деген сөзді естімесін десек, «Кіммен қарайсаң соныменен ағар», «Бірінші бақ – бақ, екінші бақ – бейбақ» дегендей бірінші бақты бағалау керектігін аңғартады. «Менің мұңым – әйел мұңы осындай, Қазақ қызы сын сұратса тосын жай» дейтін ақын не әйелдің, не қыздың қатарына қосыла алмай жүрген мыңдаған қазақ қыздарының мұң-шерін көтере отырып, «Шөлмектің мың күнде емес, бір күнде сынатынын» еске салады.

«Аға өлсе, іні мұра» дейтін қазақтың жесірлерін жат есікте жүдетіп, жетімдерін жылатпағанын айта келіп, қазіргі таңда тастанды балалардың көбейіп бара жатқанына күйзеледі. Шаңырағының шайқалмауын бірінші кезекке қойған қазақ қыздарының «Қайтып келген қыз – жаман» деген аталы сөзді ар тұтқанының өзін тектілікпен түсіндірген ақын қазіргі ажырасудың көбеюін де тексіздікке балайды. ХХІ ғасыр дертіне айналған тексіздікке шипа іздеген ол қанды бұзатын «донорға» да «Жетімдердің назасының ауырын, Жесірлердің азасының салмағын» көтергендерге де қарсы. Поэманың тәрбиелік мәне өте күшті. Бұл тағдыр тәлкегіне ұшыраған бір емес, мыңдаған қазақ қыздарының жан сырынан сыр шертер шығарма. Себебі ақынның өзі де, болмысы да екіге бөлініп, донордың тақсыреті мен өмірдің ауыр тауқыметін тартқан жан.

Б.Ысқақтың «Өміршең – өнер өзегі» атты лирикалық поэмасына Әбілхан Қастеевтің өмір жолы арқау болған. Алты жасында әкесінен айырылып, бай-мырзаның қойын баққан қойшы баланың Жаркенттің өңірінде қойды өргізіп қойып, екі аяқты Шеженге малып қойып тау, орманның бейнесін құмға салған болашақ суретші бойындағы табиғи дара өнерді оның өмірі жолымен бірлікте өре білген. Қой соңында жүрген ашқұрсақ қойшы баланың өмірден көргендерінің бәрінің де суретін салуға деген талпынысы оның үлкен өнер жолына бастады. Тұскиіз, сырмақ, ою-өрнектің, темірді иген ұсталардың, моншақ тізген зергерлердің, балшық илеп, тас қашаған ұсталардың өнерлерін, жақын достың бейнесін жасау арқылы қаршадайдан «Көзінің айнасы бар – бала» атанады. Адам бейнесін жасауы ауыл молдаларына жақпаған ол қой соңында он үш жыл өмірін өткізеді. Жаңа Заман туған сәтте Жаркентке барып білім алмақ болып келгенде сан құбылған түспен боялған мешітті көріп таң қалады. Түркістің темірін төсеп жүріп еңбекақысына алған нәпақасының бәрін түрлі-түсті бояу алуға жұмсаған ол еңбекте озаттардың қатарынан орын алады. Жаркенттегі жалғыз фотограф Саламатовты іздеп барып, оған өзінің суреттерін көрсетеді. Ол Әбілханның салғанын Қазақстанның астанасы Қызылордадағы оқу бөліміне жібереді. Шпал майлар майымен тас жартасқа Лениннің бейнесін салғаны басшылардың назарына ілігіп, өнерін шыңдау үшін Алматыға жібереді. Осылайша 1929 жылы жиырма бес жасында Алматыға келіп алғаш әліппе ашады. Хлудовтың сурет мектебіне қабылданған ол білім қуып екі рет Мәскеуге де барып қайтады.

Осылайша білімін жетілдіріп, живописті еркін игеріп, ол қырық жасында «Халық суретшісі» атағына ие болады:

Ұстаз болып,
Жол нұсқап тәлімгерге,
Тұр биікте...
Өнермен - әлі күнге.
Ізгілік пен жақсылық – Махаббаты,
Асқақтатты, атағын –
Бар әлемге!.. [5, 44]

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ ақындарының тағы бір жетістігі – «естен көшкен ескі күндерді еске салар» ел аузында сақталған аңыздарға жан бітіру. Осы қатарда Н.Оразалиннің «Аққұс туралы аңыз» деп аталатын екі бөлімді драмалық ертегісін атауға болады. Аңызға дала аруы – Меңсұлу, Меңсұлудың ағалары – Тоқтасын мен Тоқтамыс, керуен басы, дана қарт – Ақсақал, кейде ала қанат сауысқан кейпінде көрінетін – Мыстан, құтқарушы – Аққұс, жәбірлеуші – Қарақұс, қарақұс ордасының тұтқындары – Ақ гүлдер, қарақұс ордасының күтушілері мен күзетшілері – Көлеңкелер қатысады. Шығарманың прологында ақын Ақсақал мен Мыстанның өзара тартысын арқау еткен. Ақсақалдың арманы жерге бақыт егу болса, мыстанның көздегені адамдарды бір-бірімен атыстырып, шабыстырып, жер бетіне ойран салып, көктен жасын төгу.

Бірінші бөлім гүлдерге су құйып жүрген Меңсұлудың сазды әнімен басталады. Көктен ұшып келген Аққұсқа су тамыза, жолаушылап келген ақсақалға оң қабақ таныта білген Меңсұлуды екі ағасының есі ауысқан кеше деп үйге қамап қоймақ болғанында оған жолаушы болысады. Осындай драмалық сипатпен ашылған дастанның екінші оқиғасы Қарақұстың ордасында жалғасады: «Қарақұстың түнгі ордасы. Әр-әр жерде жағылған шырақтар. Сиқырлы айнакөл алдында иығына сауысқанның ала қанатын жамылып мыстан кемпір отыр. Әлсін-әлсін секіре шоқақтап, айнакөлге қарайды. Алақанын үйкелеп, әлденелерді күбірлейді» [6, 185].

Мыстан: (өзімен өзі)
Сайра! Сайра! Қақпасым...
Тіл мен жақты безегін,
Ұстар бақыт қақпасын,
Келді менің кезегім.
Жетер!.. [6, 186]

Қарақұс пен мыстанның бар арманы – Меңсұлу сұлудың қолындағы тұмарымен қоса өз шаһарларына алып келу. Хор қызындай пәк сұлу жан тек Қарақұсқа ғана бұйыру керек.

Үшінші оқиға қайтадан Меңсұлудың өз ауласында гүлдерге су құйып жүрген жерінен жалғасады. Тоқтасын мен Тоқтамыс өздерінің сөзге еріп ақымақ болғандарынан қарындастарынан кешірім сұрап өзара жарасым тауып отырғанда көктен мыстан кемпір келіп оларды тағы да «сіфу-сіфу» деп сиқырлап, араларына шоқ тастап кетеді. Осы сәтте естері ауысқандай болған екі ағасы қайтадан Меңсұлуға қарсы шығып, су құйып жүрген гүлдерін (көк шыбықтарын) жұлып тастауды бұйырады. Меңсұлу «О, жаратқан, Қайдан келді бұл қайғың?» деп тұмарына қарайды. Бірақ екі ағасының айдауына көніп, дегеніне жүруге серт береді.

Екінші бөлім төртінші оқиғамен басталады. Тоқтасын шөпке кетіп, Тоқтамыс қамаудағы қарындасын күзетіп қалады. Осы тұста Мыстан келіп тағы да сиқырлап, егінін өрт шалып, малдары түгел қырылып қалады. Малға жұт келген соң қос аға қарындастарынан келген бәлекеттен деп түсініп оны да тастай қашады. Үйде жалғыз қалып шашы дода-дода болып жылап жатқан Меңсұлуды мыстан кемпір алып шығып, алдап-сұлдап алып кетеді. Бесінші оқиға Меңсұлудың Мыстанның хауыз бағына келуімен жалғасады. Таңғажайып бақ ішінде сылдырлап аққан бұлақтан Меңсұлу су ішпек болғанда құлағына:

Мен – бұлақпын, бұлақпын,
Өлгендердің қанымын,
Шейіттердің жанымын... [6, 209],

– деген үн келеді.

Хауызға келген соң, Мыстан беті-қолын жуады. Меңсұлу бетін жуайын десе құлағына: «Мен хауызбын – тұтқынымын перінін» деген үн естіледі. Гүл алаңына келгенде мыстан кемпір жерден жұлып алған екі гүлден де ақтық сағаты соққан адамның дауысындай жалынышты үн естіледі: Кісендеген, айдаған, Қарақұстың түрмесіне байлаған, Нәлет! Нәлет саған, қу мыстан». Осы сәт Меңсұлудың құлағына Ақсақалдың: «Кезіккенде мұнар күн, Қалтасында тұмардың Оймақтайын құлып бар, Бармақ бас та жұлып қал! Жұлып қал, қызым! Жұлып қал!» деген сөзі келеді. Тұмардың құлпысын көрген сәтте мыстан шегіне бастайды. Сол сәтте Қарақұс келіп мыстаннан Меңсұлуды сұрайды. Осы сәтте Меңсұлу «Бұлақтан аққан қаным мен

Көлге айналған мұң-зарым үшін» деп құлыпты жұлып алғанда жасын отындай жарқ етіп көктен Аққұс келеді. Аққұс Қарақұсты қалпақтай ұшырып түсіріп, семсерін Мыстанның алқымына қадайды. Осылайша азап пенен сұмдықтың қас жауы болған Аққұс Қарақұс пен мыстанды жеңіп жер бетіне шуақ төгеді. Осы сәтте Ақсақал келіп көкке ұшқан Аққұсқа:

Көк төсінде қалқып ұш,
Қанат жайып шалқып ұш.
Сау бол, ерім, сымбаттым.
Ақ ниетті, қымбаттым.
Куан!
Шаттан!
Жадыра!
Бүгінгі күн –
Біздер үшін қымбат күн...
Әумин!»),

– деп бата береді.

Ақын аңыз-ертегіге құрылған драмалық дастан арқылы өмір туралы философиялық түйін жасайды. Ол – азап пенен сұмдықтың, зұлымдықтың ұзақ жасамайтындығы, адалдықтың, пәктіктің ғұмырлы болатындығы.

Мәселен, Ә.Балқыбектің «Хабаршы» атты көлемі жағынан шағын лирикалық поэмасының айтары көп. «Қайсы маңда қай ауыл, кім біледі, Түн қара, Түн қарада түсіп ем қара жолға мұндана» деп басталатын поэмада лирикалық кейіпкер оқырманның назарын қазіргі заманның өзекті мәселелеріне аударуға тырысқан. Ақынның аз сөзге көп мағына сыйғыза білгендігін «Ақсақалдың жоқтығы қалмаған-ау киеннің», «Қатындары бұл елдің бала емес ит таба ма», «Енді білдім, бұл халық есті халық екен ғой, Ұйықтау емес, тірлігі үміт ету екен ғой», «Күлін қақты көңілдің жүріп өткен бір дауыл» деген жолдардан аңғаруға болады. Қара түнде жол таппай дағдарған жасқа көпті көрген қарияның жөн сілтеуі арқылы өмірдің жалғасып жатқандығын түсінген ақын «Ұлым, – дедім, – қарашы, маңай біткен түн қара, Ұмытпа тек кешікпей ататынын күн жаңа» деп бүгінгі қараңғылық қаптаған қара түннен емес, ертеңгі арайлап атар таңнан көп үміт күтеді.

Ақынның келесі поэмасы «Сынған сәуленің шағылысуы» (1998) деп аталады. Түрі жағынан телепоэма аталған туындының құрылымы өзгеше. Поэма «Қазақтың киіз үйі. Көшпелі өмірдің символы Тек

осылай ғана ма?» деген эпилогпен ашылады. Осындай сауал мазалаған ақын оған жауап іздеуге тырысқан. Ғалымдар үйінде болған бас косуда түркілер туралы Тоинбидің өзі ештеңе жазбағанын айта келіп, тарихшылардың жазбағанын суретші жазатынына көңіл аударады да, Шумер топырағынан табылған тақтайшадағы «арада бірнеше мың жылдық өтсе де сыны бұзылмаған» киіз үйдің суреті туралы тарихқа тіл бітсе не айтар екен? деген сауал тастайды да соған жауап іздейді. «Жорық сарыны» тарауында түркі тұлпарының айқыш-ұйқыш тұяқ ізі түскен әлем картасына кезіксек, «Жылқы моласы» кешегі кеңестік дәуірдегі қазақ даласына қолдан жасалған қасіреттен сыр шертеді. Әр тараудың өз кіріспесі бар. Ақын оқырманын алдағы оқиғадан хабардар етіп отырады.

Жоқ бізде «Қыздар моласы»,
Ақындар көрші жататын.
Болмаса «Жылқы моласы»,
Аяздай жанға бататын! [7, 58]

– дейтін ақын өзге елдегідей «Қыздар моласы» болмағанмен Қазақстанның түкпір-түкпірінен кездесетін «Жылқы моласының» сырын ашуға тырысқан. Ақмола өңіріндегі Қорғалжың маңында 1928 жылы «Жылқы моласы» пайда болды. Оның қашан, қалай пайда болғандығын ақын былай түсіндіреді:

Арғымақ барда даланың
Өр ұлын жауы алған ба?
Жауыздар айла-амалын,
Жылқыға сапты салғанда.

Жайрапты жылқы ақындай,
Жайрапты жылқы батырдай,
Төрт жақтан зікір пулемет,
Тұрыпты дейді сақылдап [7, 57].

Ақын келесі тарауда жылқыға тиген қасіреттің жылқымінез халыққа төнгендігін ХХ ғасырдың отызыншы жылдарындағы жаппай ашаршылықпен бейнелеген. Қолдан жасалған жұт 2,5 миллион адамның тағдырын қиып кетті. Емшектегі сәбидің ақ уыздың орнына дерт еміп туғандығы, бір қадақ бидай мен бір шөкім тары үшін арулар етегін түріп, батырлар намысын қиғандығы жылқымінез қазақ үшін орны толмас қасірет еді. Қазақ даласындағы осындай орны толмас қасіретке табиғат ананың да күйзелгенін ақын:

Таба алмай амал сасқанда,
Тістеді тілін Аспан да.
Теңселіп кетті таулар да
Көлеңке қырдан қашқанда.
Қайғыдан кетті жырылып,
Діл, дәті берік тастар да,

– деп бейнеледі. Қазақ баласын қынадай қыру үшін қолдан жасалған қасіретін арқалаған қара жер мен көк аспанға жан бітірген ақын Аспан Тәңірінің тілінде сөйлейтін «Ұрпағы көкжал бөрінің, Қазақтың қайсар өр елінің» болашағынан мол үміт күтті. Тарих қойнауына кеткен алапат жылдардың қазақ халқына салған айықпас жарасы қайтсе жазылмақ? деген сауалға жауап іздеген ақын сол бір дауылды жылдардағы репрессия құрбандарын ұмыта алмайды. Ресми түрде 1938 жылы қайтыс болған деп жүрген Мағжан ақынды замандастарының бірі Қиыр Шығыстағы көп лагерьдің бірінен көп жылдан соң кездестіргенін айта келіп, оған жауап іздейді «Тірі ақын өлең жазбауы мүмкін емес. Қайда Мағжанның соңғы өлеңдері-і-і??? Тарих тағы да тілсіз...» [7, 62].

Биологиялық өсу жағынан жеті атадан кейін ғана толыққанды ұрпақ өсетін болса, тұлпарларынан айрылған, жыр жампозы ақындарынан айрылған қазақ халқының таңы ХХІ ғасырда атары даусыз екендігін ақын сенеді, сендіреді. Сондықтан да ХХ ғасырдың сан құйлы алапатын басынан өткізген өршіл халықтың перзентінде өршілдік рух басым:

Шежіре айтар қошқар тұмсық тастары,
Алпыс өрім, тоқсан тарау дастаны.
Жер бетінде
Қазақ дейтін халық бар,
Сол халықтың ашық болсын Аспаны! [7, 70]

Бұл жылдары қазақ поэмасына эпик ақын А.Егеубаев та көп үлес қосты. Ол «Қыран ғұмыр» (М.Әуезовтің өмірі туралы), «Сфинкс», «Сарыарқа», «Ойлан, қазақ», «Желтоқсан», «Астана», «Шу батыр», «Аламан», «Сарайшық», «Бағдат хикаясы», «Тайқазан», «Мыс шаһар» (Бағдат хикаясы), «Жыл басы», «Махаббат кітабы», «Дүние жалған, жан жалғыз» т.б. поэмаларында ақын өткен тарих пен қазіргі заман, ел мен жер, қоғам мен адам жайында ой қозғады. Бірде авторлық баяндау, бірде лирикалық шегініс, енді бірде эпикалық үлгіде жырлаған ақын өмір жөнінде философиялық түйін жасайды.

XXI ғасырдағы драмалық дастандар қатарын толықтыратын шығарманың бірі – А.Егеубаевтың «XX ғасырдың екі сағаты». Қазақ поэзиясындағы Абай бейнесін толықтыруға қызмет ететін сахнаға арнап жазылған драмалық поэмаға жекелеген кейіпкерлермен бірге Көк тәңірі мен Жер ие қатысады. Абайдың төңірегіндегі Құнанбай, Зере, Ұлжан, Тоғжан, Мағауия, Тәкежан, Ысқақ, Оспан, Кәкітай, Оразбай, Баймағамбет, Ешен әулие, Әлихан Бөкейханов, алаш ардагерлері қатысады. Дастанның прологында Ақшоқының өткен тарихынан хабар бермек болған ақын Көк пен Жерге тіл бітіріп, оларды өзара сырластырады. Олардың әңгімесі арқылы Құнанбай қажының үш баласына бір күнде той жасағандығын еске сала отырып, Ақшоқының өткенін тірілтеді. Зерені жұрттың «Кәрі әже» деп, Ұлжанды «Төрт Ұлжан» деп атағандығын еске сала отырып, Құнанбайдың үш баласына енші бөліп бергендігіне назар аударады. Тәкежанның Ақшоқыны жерсінбей Шыңғысты бәйбішесі Күнкенің балалары мекен етіп отырғанына іштарлық білдіріп, өз отауын Шыңғысқа апарып тігуі арқылы бір әкенің екі әйелінен туған балалардың арасындағы жер дауы қазақ арасындағы жер дауының ешқашан да бітпегенін меңзейді.

Еңлік пен Кебек, Қалқаман мен Мамыр, Абай мен Тоғжан арасындағы махаббатты еске ала отырып, қазақтың жеті атадан аспаса қыз алыспайтындығына тоқталған ақын орысша оқыған Мағауияның мына сөзін тегін келтіріп отырған жоқ:

Орыс заңына үңілсең,
Сүйгенде не кінә бар?!
Ел жөніне жүгінсең,
Ер Қалқаман күнәһар! [8, 90]

Қазақ қанын бұзбас үшін, болашақ ұрпағын сақтау үшін Қалқаманды оққа байлаған болатын. Жеке бастан ел мүддесін жоғары қойған атам қазақ ондай қысылтаяң сәттерде «еркек тоқтыны құрбандыққа» шалғаны жасырын емес. Ақын ел ішінің бүлінуіне біріншіден жер дауы себеп болса, екіншіден, жесір дауы себеп болып отырғандығын осындай мысалдарға сыйғызған. Мағауияның басына құран оқып келген ақынды баласының рухымен сөйлестіру арқылы Абай заманында кәрі Шыңғыс куә болған оқиғаларға жауап іздейді. Осындай қиын сәттерде төрелікке Мағауияны шақырып отырады. Оған Мағауияның Еңлік – Кебек оқиғасына қатысты: «– Кебек – құрбан, тобықты аман болса туар ұл, Ұран салып күні ертең шығатұғын ту алып» деген сөзі мысал.

Шығармаға Абайдың Мағауиядан айрылғаннан кейінгі өмірі арқау болған. Мағашынан мезгілсіз айрылған ақынның да өмірден өтуінің негізгі себептерін іздеген ақын оның бір ұшығы Оразбайларда жатқанынан хабар береді. Оны Құнанбай зиратының басында Оразбай, Жиренше, Бейсембі, Байқұлақ, Күнту, Ербол, Байділде сынды жеті бидің анттасуымен бірге Оразбайдың: «Абай! – деген Оразбай, – Ажал адам көгені!» «Ойла! – деген Оразбай, – Туған түбі өледі!» деген сөзі аша түскен.

Кәкітай мен Әлиханды кездестіру арқылы алаш арыстарының XX ғасырдың басында қуғын-сүргінде жүргендерінен хабар берген ақын шығарманың эпилогы ретінде Ә.Бөкейхановтың «Семипалатинский листогындағы» Абай қайтыс болғандағы қазанамасын келтіреді.

Жер ие мен Көк тәңіріне тіл бітіруде Ақшоқының қойнауы толған аңыз бен сырға жан бітірген. Осындай сырдың қатарын кезінде Ақшоқыдан отауын бұзып, Шыңғысқа кеткен Тәкежанға Ақшоқыдан топырақ бұйыруымен толықтырған. Құнанбайдың Ақшоқының болашағы туралы айтқан ойын Көк тәңірінің «Мырзаның сөзі шынға шықты, Ақшоқы аруақты Ақшоқы атанды!» дегені растайды.

Көркем шығармада түсті болашақты болжау ретінде пайдаланса, оны сол түстің жоруынан да байқауға болады. Әулие Ешеннің түсіне Жидебайдың басында жарқыраған шыңның көрінуін Зере ана: «Аруақтың жебеп жүргені, Алланың берген аяны, Жақсыға, балам, жориын, жақсылық болсын аяғы!» деп жақсылыққа жориды. Мұның өзі Жидебайдың болашағынан хабар берсе, Жидебайды әлемге танытқан Абайдың құдіретті өлеңі еді.

Шығарманың бір ерекшелігі – кей тұстарда ақын өлеңдерінен мысал келтіріп отыру. Әсіресе, «Күлімсіреп аспан тұр, Жерге ойлантып әрнені, Бір себепсіз қайғы құр, баса ма екен пендені?!» деген жолдарды бірнеше рет қайталап беру арқылы, арада бір ғасыр өтсе де «мыңмен жалғыз алысқан» Абай өмірі адам біткенге үлкен ой салатынын байқатады. Ақынның 2004 жылы 23 маусым күні Жидебайдағы Абай мешітіне кірген сәтінің осыдан тура бір ғасыр бұрын Абай дүниеден өткен уақыт сағатпен дәлме-дәл келуі – ақын қолына қалам алдыртып еді. «Жер күрсінді. Көк тәңірі жаңғыра күңірөнді. Қаралы пәуеске ілбіп барады. Абай. Абай өтіп барады дүниеден. Ырғызбайдың шөбересі, Өскенбайдың немересі. Құнанбайдың ұлы – Абай», (149-б.) – деп сол мешітте отырып, ақын жүрек Абайды соңғы сапарға шығарып салған қаралы пәуескенің сүйретіліп бара жатқан сәтімен

шығарманы аяқтаған. Осылайша XX ғасырдың екі сағатына жан бітіріп, оған Көк тәңірі мен Жер иені куәгер ете отырып, олардың лирикалық шегінісімен Абайдың өмірінен хабар берген ақын тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясын ақын бейнесімен байытты. Бірінші сағат Мағауияның зираты басындағы сәт болса, екінші сағат ақын өмірден озғандағы қаралы пәуеске. Осылайша, бір ғасырдың екі сағатына жан бітіру арқылы Абай төңірегінде өткен талай оқиғалардан сыр тартқан автор ақын жүрегінің тоқтағанмен, оның екінші өмірінің басталғанын медет етеді. Ол – Ә.Бөкейханның қазанамасынан бері жалғасып келе жатқан Абай мұрасы жөніндегі ірілі-ұсақты дүниелер.

Бірнеше жыр кітаптарымен қазақ поэзиясына үлес қосқан М.Ысқақов еліміз тәуелсіздік алған соң «Өмірімнің шарайнасы» атты жыр кітабын оқушы қауымға ұсынды [9]. Жинаққа шағын лирикаларымен бірге бірнеше баллада «Айтылмай кеткен сыр» атты трагедиялық дастаны енді. «Сұлулық туралы жыр» балладасында адам бойындағы тән сұлулығы мен жан сұлулығын белгілі оқиға арқылы салыстырған ол «Кітап пен кілем» балладасында рухани жұтаң замандастарының дүниеқоңыздығын қатты әшкерелеген болатын. «Қанды қазада» Ықылас бастаған Баймағамбет сұлтаннның қорқаулары Махамбеттің басын қалай шапқанына оралса, «Жауыздық пен махаббат» балладасында Ұлы отан соғысы кезінде жанып жатқан от ішінен қызды аман алып шыққан жауынгердің жау оғынан қаза табуын көркем бейнелеген ақын шағын оқиғаны жырлауда шеберлігін танытқан болатын. Оның «Айтылмай кеткен сыр» атты трагедиялық дастанына сталиндік репрессияның құрбаны болған жанның ауыр тағдыры арқау болған. Дастан бірінші жақтан кейіпкердің өз атынан баядалады. Қыздар педагогикалық институтының алғашқы түлектерінің бірі – тарих пәнінің мұғалімі Ысқақова Зүлфат Абдошқызының 1951 жылы жазықсыз жапа шеккеніне куә боламыз. Өзімен бірге жұмыс істейтін әріптестерінің орталарындағы жалғыз ғана жоғары білімі бар қызды көреалмаушылығынан жас жанның тағдырын тәлкекке айналдырғандығы әрине өкінішті. Берияның жандайшаптары қалың бұқараның арасынан «халық жауын» іздеу барысында жоспарды асығымен орындау мақсатында кінәсіз жандарды да тоғыта бергендігі – XX ғасырдағы қазақ тарихына қанмен жазылған қасіреттің бірі. 1942 жылы көп балалы ана Отан қорғау қорына жеке қаржысынан 175 000 сом ақша беріп, жауынгер самолетін жасатқан Ысқақова Қаделінің тұңғышы Зүлфаттың, Ұлы Отан соғысына қатысқан майдангер ұлы Абдоштың «халық жауы» қатарына қосылуы қисынға

келмейді. Бауыр еті балаларының аузынан жырып, Отан қорғауға ерекше үлес қосқан жанның балаларын халық жауы ретінде көрсетуге тырысудың артында не жатқаны белгілі. Ол – сауаты бар, көзі ашық оқығандарды өмір сахнасынан ығыстырып, қалған қараңғы тобырды өз қалауы бойынша қойша тоғыту. Тырнақ астынан кір іздеген НКВД жандайшаптары Зұлфаттың әр сөзінің астарынан сыр суыртпақтап, Абдошқа жау тұтқынында болған деген дерексіз айып тағып кінәлауы – жазықсыз жандардың өміріне балта шапқандығының айғағы.

Оқиғаның Атырау облысы, Құрманғазы ауданында өткеніне қарап отырып, сталиндік кесепаттың қазақтың кең даласын түгел шарпығанына, қаншама шаңырақтың шайқалып, қаншама боздақтың қайғылы қазаға ұшырағанына куә боламыз. Жеке бастың бостандығы, тәуелсіздігі үшін күресе алмаған жандардың жанайқайы тек еліміз тәуелсіздік алған соң ғана тілге тиек бола бастады. Кеңестік дәуір тұсында беті жабылған бұл оқиғаның астары бүгіндері ғана ашылып, тарихи-саяси мәні түсіндірілуде.

Ақынның «Спартак» атты бейбітшілік және соғыс жайлы дастанына Спартак көтерілісі арқау болған. Бас бостандығы үшін күрескен шаруалар көтерілісі жеңіліске ұшырағанмен оның тарихи мәні өте күшті еді. Ол адам баласының тең құқылы екендігін дәлелдеу жолындағы тұңғыш тарихи оқиға болғаны тарихтан мәлім. Спартактың соңғы шайқасындағы оның қос қанатындай болған Бибсальда мен Арторикстің қаза табуы, өзіне бір мезгілде сегіз сүңгінің қатар тиюін бейнелеу арқылы ақын оның қасық қаны қалғанша күрескен күрескер екендігін көрсетуге ден қойған. «Иен алқапта жусап жатты Ат пен кісі өліктері» деген жолдар бас бостандығы үшін күрес жолында шаһит болғандардың мыңдаған, миллиондаған жандар екендігін байқатады.

«Түркі тілдес халықтар арасындағы ең үздік әлем ақыны» атанған (Гөбзе, 2002), ондаған халықаралық сыйлықтардың иегері, бірнеше шет ел академияларының мүшесі, Қазақстанның халық жазушысы, Қырғызстанның халық ақыны М.Шахановтың «Жаңғырық немесе Ақсақ Темір қалай басталды» атты драмалық поэмасына Ақсақ Темірдің өмірге келуі мен араға 17 жыл салып Жұдай ханмен кездесуі негіз болған. Нөкері мен тазысын қасына ертіп келе жатқан Жұдай хан алдын кесіп өткен әйелді жазаламақ болып алдына алдыртады:

– Ұстандар!

Бұл кім өзі?

Қанжығаға көкпарша бөктеріңдер,

Сөйтіп, менің алдыма ап келіңдер! [10, 103]

Ат үстінде ілбіп жалғыз келе жатқан әйелдің байқамадым дегеніне, оның ай күні жетіп отырғанына қарамай, қатыгез хан тас табан етігімен ішінен теуіп тастап кетеді. Жаны қиналып өлген болар деп ойлап жүрсе, әйелдің өзі өлгенмен ішіндегі баласы тірі қалады. Оны бір қойшы тауып алып, Тарағайға сыйға тартады. Ол әйелім ұл туды деп ұлан асыр той жасап, құпиясын жұртқа жайып қоймас үшін қойшы шалды бір түнде өлтіреді. Анасының ішінде жатқанда зорлық көрген Темірдің сол кездегі тепкіден аяғы сынып туады. Жұдай ханның «Ешкім маған мұрындық бола алмайды, Ал нәрестең жарық күн көре алмайды» деген сөзінен оның қанішерлігі, айтқанынан қайтпайтындығы байқалса, өрімдей Ақсақ Темірдің «Бүгінгі ұры, Ертеңгі күллі әлемнің Әміршісі ұлы хан мен боламын» деген сөзінде өзіне, болашағына деген үлкен сенім бар. Күллі әлемді билейтін билеушіге осындай үлкен сенім де керек екені анық. Сондықтан да оның сөзі нық әрі кесімді.

Ақын жаңғырықтың сол қалпында құлаққа қайта естілетіні секілді өмірде де қайталанатын заңдылықтардың болатындығын түсіндіре келіп, араға неше жыл салған соң Жұдай хан мен Ақсақ Темірді сол жерде кездестіреді. Оны Жұдай ханның «Өзгеге еткен зорлығың ерте, кеш пе, Таппай қоймайды екен-ау өзінді іздеп» деген сөзі растайды. Осылайша ақын авторлық ұстанымды кейіпкер сөзімен жеткізген. Тарихи оқиғалар мен ел аузындағы аңыздарға жан бітіріп, оқырманмен қайта қауыштыру қазақ әдебиетінде қалыптасқан дәстүр болса, ақын бұл поэмасында Ақсақ Темірдің өмірге келуі туралы оқиғаны қайта тірілткен.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэмасын Нұрғожа Ораз «Мама батыр» (2002), «Тәуелсіздік таңы атты» (2007) деп аталатын тарихи поэмасымен байытты. «Тәуелсіздік таңы атты» поэмасында қазақ халқының қазіргі таңда тәуелсіздігімен шаттанған ақын лирикалық шегініс арқылы оның бағзы заманнан бері қарай өзінің тәуелсіздігі үшін басқыншылармен айқасқан ерлігі мен тектілігін тарих қойнауынан мысалдар келтіре отырып жырлайды. Ақын бостандықтың қадыр-қасиетін, құдіретін түсіндіру үшін жүгірген аң, ұшқан құстың торға қамалған күйінен мысал келтіреді. Аң патшасы арыстан, саңқылдаған сұңқар, тарпаң мінез тұлпардың да өз басына бостандық іздейтінін әдемі суреттеу арқылы адам баласының, тұтас бір халықтың басына түскен бұғаудың қандай болмағын түсіндіру мақсатында, қазіргі тәуелсіздікке қалай қолымыз жеткенін түсіндіру мақ-

сатында екі-үш ғасырға шегініс жасайды. Тарихи-философиялық поэмада интеллектуальды прозаның элементтері де жетерлік. Екі-үш мың жылдықтағы қазақ халқының өткенінен хабар бермек болған ақын тарихи мәліметтер мен нақты деректерді орынды пайдаланған. Бостандықтың, тәуелсіздіктің оңай жолмен келмегендігін ақын тарихи деректермен дәлелді түрде көрсетуге ден қойған.

Заратуштра, Анархис, Спонтamana, Дарийлардан бастап сөз еткен ақын сақ, ғұн тайпаларының тарихынан хабар береді. Рим империясын бағындырған Еділ патшаның ерлігі мен Хазар патша, Елтеріс батыр, Тоныкөк, Білге қаған сынды арғы ата-бабаларымыздың жанкешті ерлігі қазақ халқының жауынгер халық екендігін байқатады. Курихандар мен Қырғыз қағанаты, Оғыз-ұйғыр қағанатының тұсындағы қазақ жерінде өткен шайқастарды Шыңғысханның жорығымен байланыстыра отырып, қазақ халқының монғолдармен қаны араласқанын айта келіп, Алтын Орданың бой көтеруін қазақ хандығымен ұштастыра отырып көркем бейнелеген. Керей хан мен Жәнібек сұлтан Қазақ атын шығарып, елді тәуелсіздікке бастады. Ақын «Қасым салған қасқа жол» мен «Есім салған ескі жол» деп аталатын Қазақ хандығының заң-жобаларының да халықтың бейбіт өмір сүруіне негізделгендігін баса айтты. Үш жүздің басын біріктірген Абылай хан туралы тарихи деректер бұған дейін қазақ әдебиетінде молынан кездескенмен, Мәтен қызы Сапар келіншек туралы деректер әдебиетте жоқ екендігі белгілі. Осы тұрғыдан қарағанда ақын бұл поэмада қазақ халқының тәуелсіздік, бостандық жолында күрескен 22 жасар Сапар келіншектің бейнесін әдебиетте тұңғыш рет бейнелеп отыр. Ресей империясының отарына айналған қазақ халқының арғы-бергі тарихынан хабар берген ақын XX ғасырдағы қасіреттерді толықтыра түскен. 1928 жылы ірі байларды, 1929 жылы әлді шаруаларды тәркілеудің жаппай ашаршылыққа алып келгені, сталиндік репрессияның қазақты қынадай қырғанына баса көңіл бөлу арқылы қазаққа тәуелсіздіктің оңайшылықпен келмегенін түсінуге болады. Оны ақын:

Репрессия – қуғын-сүргін жалғасты,
Кем соқпады қырғыннан да алғашқы.
Халқымыздың бар қаймағын сыпырды,
Батты сол бір трагедия жанға ащы [11, 36],

– деп шынайы бейнелейді. Осыдан кейін Ұлы Отан соғысына еркек кіндіктің бәрін қойша көгендеп беріп, кем-кетік пен жарымжан, ақыл-

есі кемтар жандардың да әскер қатарына алынғандығы жасырын емес. Ақын ел өміріндегі осындай шындықты шынайы бейнелеген. Сталинград, Ленинград, Москва, Курскі түбіндегі қанды шайқастарда қазақ жауынгерлерінің ерекше ерлік көрсеткендігімен мақтана отырып, сол сұрапыл соғысқа қазақтың құрбандыққа шалынғандығына өкінеді:

«Майданда өлген әр ұлттардың өкілін –
Бас-басына санағанда өкіндім,
Әрбір ұлтты шаққан шақта пайызға
Қазақ алға шыққанында опындым!» [11, 37]

Өз ойын Бауыржан Момышұлының «Соғыстан соң екі жарым миллион Қалғаныңа қуандың ба, күн шығып?!» деген сөзімен дәлелдей отырып, Жеңіс! Жеңіс! деп қуанған елге, сол Жеңістің оңайшылықпен келмегені жөнінде ой салады. Одан кейін қазаққа келген тағы бір қасірет тың және тыңайған жерді игеру науқаны еді. Мыңғырған малдың жайылымына егін салу арқылы тың жердің эрозияға айналғанын ақын жүрек «Мыңғырған мал шиырлаған кең дала Ұқсап кетті келбетіне тозақтың» деп бейнелейді. Қазақтың кең жазира даласы эрозияға ұшырап, отарлаудың және бір түрі жүзеге асты. Тыңға келген өзге ұлт өкілдерінің басым бөлігін қазақ жерінің шұрайлы жерлеріне қоныстандыру арқылы қазақты өз жерінен тау-тасқа, шөлейтке қуып шығарғандығы да жасырын емес. Миллиард пұт астық өндірген қазақтардың Қытай, Куба, Эфиопия, Ангола сынды аш елдерді тойындырамыз деп өздері аш құрсақ болып отырғандығы да заман шындығы. «Етікшінің етікке жарымайтыны» тәрізді миллиард пұт астық өндірген шаруалардың ашқұрсақ күн кешуі ащы болса да шындық. Бұл Ш.Мұртаза айтқандай «алтынның үстінде жалаң пұт отырумен» бірдей еді.

Кеңестік дәуір тұсында мемлекеттік тіл – орыс тілі болғандықтан, қазақ тілі тасада қалуының салдарынан ана тілін білмейтін мәңгүрт ұрпақ өсті. Тілін білмеген адамнан ешқандай патриот шықпайтынын ескеретін болсақ, мұның өзі белгілі саясатпен қолдан жасалған қасірет еді. Тәуелсіздік жолында шейіт болғандардың соңғы өкілдері – 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына қатысқан қазақ жастары. Мұздай қару-жарақпен құрсаңған әскердің бейбіт шеруге шыққан қазақ жастарын жер жастандырғаны да заман шындығы. Оны ақын «Ерлік кетті кең жайылып Одаққа. Жастар жайы түсіп шыққан тозаққа» деп бейнелеген.

Олай болса, ақынның екі-үш мың жыл бойы тәуелсіздік, бостандық үшін күрескен бүгінгі тәуелсіздігін:

Ақырында теңдік алған ел болдық!
Тәуелсіздік! Таудан биік жер көрдік.
Елбасының ерен ісін құптадық
Халқымызды «ұлы» елдермен теңгердік [11, 41],

– деп жоғары бағалауы орынды.

2001 жылы Қазақстан Жазушылар одағы мен «Қазақмыс» компаниясы Қарсақбай мыс қорыту зауытының 80 жылдығы мен Республика күні мерекесіне орай еліміздің өндіріс орындарының Тәуелсіздік жылдарындағы жарқын келбеті, отандастарымыздың бойындағы патриоттық рухты жаңғырту мен кеншілер өмірін бейнелейтін тың әдеби-көркем туындыларға байқау жариялады. Бұл байқауға үлкенді-кішілі бірсыпыра ақындар қатысып, ірілі-ұсақты шығармаларын байқауға қосты. Жезді өңірін жырлаған бір топ шығармалардың ішінен Ж.Бөдеш «Қаныштың картасы» атты поэмасымен байқаудың жеңімпазы атанды. Сонымен бірге Б.Жақыптың «Қарсақбай», М.Рәштің «Қарсақбай хикаясы», И.Тасқараұлының «Жезқазғанға тағзым» атты поэмалары көркемдік жетістігімен көзге түсіп, байқаудың таңдаулы туындылары қатарынан орын алды. Аталған поэмалар ХХІ ғасырдағы қазақ поэмасын лирикалық поэма, естелік толғау-эссе сынды жанрлық түрлерімен байытты.

Ж.Бөдеш поэмасына Н.Назарбаевтың Қ.Сәтбаев туралы және Шалкиіз жыраудың «Жоқ іздеген қазақтың Басы қайда қалмаған» деген сөздерін эпиграф етіп алған. Поэма Қ.Сәтбаевтың Томскіден білім алып Қарсақбайға келген кезінен басталады. Ақын бас кейіпкерін батырлар жыры мен ертегілердің кейіпкеріндей ерекше туған жан етіп бейнелеген:

Сұңғақ бойлы, кең жауырын, ақ маңдайы бес қарыс.
Самырсындай самсаған саусағының саласы.
Қастарының арасы – козы көш жер шамасы.
Бұйра шашы бұйығып, ойға біткен ормандай.
Түпсіз көлдей тұңғиық көздерінің шарасы.
Баянтауда туыпты тегі жақсы ер түлек.
Түйеге мінсе аяғы жүреді екен жер тіреп...[12, 6]

Осындай хас батырдың астына мінген тұлпары да өзіне лайық. Ұлытауды барлау үшін бара жатқан кенші бейне бір ел қорғаған

батырлардай әсер береді. «Шарлап шалғай жер, көкті, белден кейін белге өтті. Қырдан кейін қырға өтті. Құлдилатты, өрлетті. Қарагер атты терлетті» деп бейнеленген қарагер ат батырлар мінген жүйрік сәйгүліктерден кем емес.

Қарсақбайды шабыттана жырға қосқан ақын қазақтан тұңғыш шыққан кенші Қаныштың «Мақпал» мен «Қорланды» нәшіне келтіре айтатын әнші екендігін де жадында ұстап отырған. «Жамбасыма төсеген тоғыз қабат торқадан – Табаныма бататын алты қырлы тас артық» дейтін Қанышқа ата-жұрты Қарсақбайдың әрбір тасы аса қымбат. Ақын орыстың мұжығы сойған тауықтың жемсауынан бір түйір алтын шыққан кезде сырнайлатып билегенін айта келіп, оны естіген Қаныштың «Біздің мынау Қарсақбай билетпеген кімдерді, Оғыз, қыпшақ, түрік, шүршіт, ағылшын, неміс, қарашай, арабты да билеткен» деген сөзін орынды пайдаланған. Ақын тек қана Қарсақбаймен емес, қазақтың береке, бірлігінің белгісіндей болған Екібастұз, Жезқазған, Қарағанды, Балқашмыс, атышулы Байқоңыр, Қазыналы Қазақмыспен мақтанады.

1984 жылы халықаралық планета орталығы жаңадан табылған бір жұлдызға академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың атын бергенін ақын тілге тиек еткен. Әлемдік жұлдыздар картасында 2402 нөмірлі Сәтбаев жұлдызының «Темірқазық», «Үркер», «Шолпан» сынды жарық жұлдыздардан да жарқырап тұрғанын мақтан етеді.

Осы байқаудың жеңімпазы болған Б.Жақып «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясындағы «... Кен орнында энолит заманында (б.з.б. 25000-60000 ж.) сақтар кен өндіріп, мыс пен қола балқытқан» деген мәліметтерді эпиграф етіп ала отырып, «Қарсақбай» атты лирикалық поэмасында Қарсақбай туралы көне замандардағы аңыздарға жан бітірген. Кен орнының біздің заманымыздан бұрын бірде құрлық, бірде су болғанын айта келіп, Сармат, Сақ бабаларымыздың шұңқыр қазып кен балқытқанын, жаудан қорғану үшін бұл жерден қару-жарак, киім-кешек алғанын тілге тиек етеді. Жер қойнауындағы байлықты игерген, кеннен қалқан қойған Сақтардың жауын жеңген батырлығы аңыз болып жатқа жеткендігі арқылы бабаларымыздың ержүрек, жауынгер екендігінен хабар береді. «Мыс сапырып, кен қазған бабаларымыздың» тостағаны күміс, киімдері алтыннан зер салынған, үйінде мыс пен жезден зат ұстаған аталарымыздың «Туған жердің қойнынан жақұт тапқан, Алтын, күміс, асыл тас, ақық тапқандығын» нақты деректер арқылы сөйлеткен.

Тіпті оның ішіне талай сырды бүгіп жатқан Сақ даласының кешегісіне үнілу поэманың құнын көтере түскен. «Қарсақбай» деген аттың шығу төркіні туралы мынадай тұжырым ұсынады:

«Қар», – деген ырысы ғой кеніміздің,
«Сак», – деген бір кезгі аты еліміздің,
«Бай!», – деген байлығы ғой бұл өлкенің
«Қарсақбай» – бүгінгі аты жеріміздің [12, 21].

Қарсақбайдың кешегі тарихына үңіле білген ақын тарихқа тіл бітірген. Қазіргі мыс кәсіпшілігін 1847 жылы Ушаков ашқанын, 1904 жылы кен орны ағылшындардың «Атбасар мыс кентасы» қоғамына концессияға берілгенін, Қарсақбай комбинатында алғашқы отандық мыс 1928 жылы балқытылғанын, 1929 жылдан бері Қ.Сәтбаевтың қолға алуымен геологиялық барлау жұмыстары жүргізілгенін, 1931 жылдан Жезқазған экспедициясы үздіксіз жүргізіліп келе жатқанын жадында ұстаған ол ағылшындардан кейін бұл жерге қазақтың төл баласы Қаныштың келгендігін мақтан етеді. Геология ғылымын терең меңгерген ғалымның Лондонда өткен әлемдік тастар көрмесіндегі көрегендігін жырлау арқылы Қ.Сәтбаевтың қазақ әдебиетіндегі көркем бейнесін толықтыра түсті. Қаныштың әлем көрмесінде «Ағылшын тасы» деп жазылған тастың қасына келгенде қадала түсіп, «Жазылған жазуларың дұрыс емес!», «Мына тас – Қарсақбайдың тасы!» дегенін жырға қосу арқылы оның туған жерінің әрбір тасын жазбай танитынына тоқталады. Осылайша туған елі мен жерін шынайы сүйген қазақ ғалымының ағылшындардың қателігін түзеген ұлылығын мақтана жырға қосты. Бір кезде тау кезіп, рюкзагіне тас терген баланың бүгінде «Дана Қаныш» болып тасқа айналуы кенді өлкені әлемге танытқан ғалымға жасалған құрмет еді. Орыстар «мыс салт аттыға» ескерткіш қойса, қазақтар Мыс қаласын салғандығын мақтан еткен ақын Қазақстанның бүгінгі тәуелсіздігін «Сен жайнасаң мен-дағы жадыраймын, Мыс сапырып, кен қазған туған елім!» деп жырға қосты.

Ал, М.Рәш «Қарсақбай хикаясы» атты поэмасында аталған ақындарды қайталамайтын жаңа сүрлеу тапқан. «Қиындықпен қаршадайдан күрестім, Аш, жалаңаш жүріп вузды түгестім. Асау арман алып ұшты алысқа, ғылым қуып, қаламымнан жыр естім» дейтін ақын осыдан елу жыл бұрынғы тарихқа жан бітіреді. Поэмаға Жасыбайдағы Қ.Сәтбаев пен Усовтың кездескен сәтіне куә болған Шахмардан Есеновтің әңгімесі негіз болған. Семейдің семинариясын үздік бітір-

ген Қаныштың еліне келіп инженер болып жүрген кезіндегі қиыншылықтар таратыла сөз болады. «Сәтбаев ісі жөн емес» деп оның барлауын тоқтатып тастаған кезде де Қаныш түн ұйқысын төрт бөліп туған жеріне қызмет етумен болады. Перзентіне туған жер жомарт койнын ашқан соң, бар күдігі жойылған инженер «тонымды шешіп алмас» деп Мәскеуге жол тартады. Ойы орнықты отыздағы жігітке:

– Қазақтан шыққан қарлығаш,
Баурадың, – деді ісіңмен.
Қорықпа, жұмыл, кеніңді аш,
Қолдаймын, бәрін түсінем!.. [12, 35]

– дейді.

Қаныштың арманы жүзеге асып, Жезқазған киелі кеннің ордасына айналады. Батысты шабына шоқ түскендей етіп, АҚШ-ты аузына қаратқан жездің жалдары осылайша әлемді өзіне қаратты. Міне, осындай үлкен байлықтың көзін ашқан Қ.Сәтбаев бейнесін шабыттана жырлаған ақын оның қазіргі таңдағы мұражайынан хабар береді. Қаныштың немере баласы Нұрлан мұражайдың төрағасы болғандықтан бұл мұражай қазақ біткенді өзіне баурап, шақырып тұрғандай әсерлі жырланған. Затаевич жинаған бес жүз әнді Қаныштың сыйлағанын, шанағы шежіреге толы қазақы домбырасын, баритон дауыспен ән салатынын айта келіп, оның кен байлығының көзін ашқанын:

Қазақтың қазба байлығын,
Тізбелеп карта түзгенін.
Сарп етіп жылдар, ай, күнін,
Жақұтын жердің тізгенін [12, 39],

– деп бейнелейді.

Қазақстандағы Ғылым академиясын өз қолымен қалаған ғалымды «Академияның қолбасы» ретінде бейнелеген ақын Қаныш Сәтбаевтың басқа да қырларын ашуға ден қойған. «Сөзіне мейірің қанатын Инженер, әнші әрі ақын» деген жолдар оның қазақ әдебиетіндегі көркем бейнесін толықтыра түсері даусыз.

И.Тасқараұлының«Жезқазғанға тағзым» атты естелік толғау-эссесі жез дариясына айналған Жезқазғанды тағы бір қырынан толықтыра түсетін шығарма. Ақын мұнда Жезқазғанның кешегі тарихын еске ала отырып, бүгінімен қуанады. Қарсақбайдың 80 жылға толуына шаттанған ол Жезқазғанды қазақтың бақ, дәулет, ырысына балайды. Сондықтан да «Мақтанам сұлу Көкше нұрымын деп, Шаттанам

Жезқазғанның ұлымын деп» марқаяды. Қарсақбай, Байқоңырдай атырабтың түлегінде туған жерге деген сағыныш үстем. Ол қайда жүрсе де туған жерін аңсаумен, сағынумен болады:

Сағындым Сарыарқаның қыраттарын,
Сағындым Ұлытаудың бұлақтарын,
Сарысу, Жезді, Кеңгір бойындағы
Жайқалған жаз жайлауда құрақтары [12, 109].

Арғы ата-бабаларынан бастап, Жезқазғандық Еңбек Ерлерімен ақын-жазушыларымен, ғалымдары мен қоғам қайраткерлерімен мақтанады.

Тәуелсіздік тұсында қазақтың ақын қыздары да қарап қалған жоқ. Бұл жылдары М.Айтхожина «Алатаудың ақ батасы», «Сағыныш» сынды поэмалармен бірге «Жетісу суреттері» атты лирикалық шығармасын жазса, Ф.Оңғарсынова Сара Тастанбекқызы мен Майра Уәлиқызы туралы «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын», «Тартады бозбаланы магнитім» атты поэмаларын ұсынды. Ал, Ж.Әскербекқызының «Сұлтанмахмұтпен сұхбат» [13] атты поэмасының бірінші желісіне Сұлтанмахмұттың, Әсет Найманбайұлының Құрбан қажыға жолдаған өлең-хаттарына, екінші желіге Құрбан қажының Сұлтанмахмұтқа Көкжал Барақтың қайғылы өлімін, Жалаңаш бабадан бата сұрап, Абылайдың кек қайырған жайын баяндайды. Ақын Нәдір бала, әдір бала бастатқан сегіз ұлымен бірге жүрген, жасы 88-ге келген қыздар Жайылхан қарттың Абылай қолына түскендегі сөзіне жан бітірген.

Тәуелсіздік тұсындағы поэмаларды түрі жағынан толықтырған шығарманың бірі З.Сейітжановтың «Ана сыры» [14] атты монолог-поэмасы. Поэманың атына қарап, ана тақырыбына арналған шығарма деп қабылдауға болады. Бірақ мұнда «Төрімнен де бұл күнде көрім жуық, Ажал – бөрі бір күні жетер ұлып» дейтін ақынның егде тартқан шағындағы ана рухымен сырласуына кезігеміз. Бұл шығармада да қазіргі тәуелсіздіктің оңайлықпен келмегенін автор ХХ ғасырдағы тарихи оқиғаларға «Тұрдым әрең бір орға құлап барып, Енді саған отырмын сыр ақтарып» деп «күлге көмген шаладай үміт» шіркіннің өшпегенін түсіндіруге тырысқан.

Б.Шарахымбайдың «Қырандар патшалығы», «Қырық бұрау қобызым», «Жұбаныш жыры» лирикалық поэмалар қатарын көбейтті. «Қырандар патшалығы» поэмасында жер асты, жер үсті, аспан әлеміндегі

үш дүниеге кезігеміз. Көрші жатқан айдаһардай қытай елін ақын жер астын билеген жыландар патшалығымен бейнелесе, жер үстін мекен еткен түркі елі, көкті мекен еткен қырандар парсы елінің, яғни көк түріктің баласын көк қыранына балайды. Лирикалық поэмада оптимистік үн басым. Ол – түркі жұртының жер мен көкте билік құруы.

XXI ғасырдағы қазақ поэмасы осылайша жаңа тақырыптармен толыға түсті. Бұл жылдары ақындар негізінен тарихи тақырыптарға ден қойды. Бірсыпыра поэмалар қазақтың арғы тарихынан сыр шертсе, енді бірқатарына кеңестік дәуір тұсындағы, яғни XX ғасырдағы өмір шындығы негіз болды. Олардың барлығы да азаттық аңсаған қазақ халқының бостандық, тәуелсіздік жолындағы күрестерінің жарқын суреттерін жасады. Ақындар өмір шындығын бейнелеуде әр дәуірде өмір сүрген тарихи кейіпкерлер өмірін негізге алды. Ел бірлігі, ынтымағы үшін күресіп, елі мен жерін сыртқы және ішкі жаудан қоршауда шаһид болған тарихи тұлғалар жауынгер қазақ халқының азаттық үшін күрес жолындағы қаһармандары екенін ақындар жеткізе жырлады. Тәуелсіздік жолында мерт болған батырлардың сом тұлғасы өскелең ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелейтіні белгілі. Егемен елдің талап-тілектеріне жауап беретін бұл жырлар жаңа ғасырдағы қазақ поэмасын бір саты биікке көтерді. Түрі жағынан сюжетті-эпикалық поэма, лирика-публицистикалық поэма, очерк-поэма, драмалық-поэма, цикл-поэма сынды әр түрлі үлгіде жазылған бұл шығармалар қазақ поэмасының мазмұны жағынан ғана емес, түрі жағынан да толысқанын байқатады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Нарымбетов Ә. Ғасыр сыры. – Алматы: Арда, 2008. – 360-361 б.
2. Қирабаев С. Тарихи тоғыз толғау. Кіт. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті. – Алматы, 2011.
3. Аманжол Қ. Мешітті ғалам. – Алматы: Алатау, 2009. – 136 б.
4. Аманжол Қ. Бірәлі – дастан. – Алматы: Информ-Арна, 2007. – 184 б.
5. Отанымыздың тәуелсіздігіне тарту. – Алматы: AIAN-Media, 2006. – 380 б.
6. Оразалин Н. Аққұс туралы аңыз. Екі бөлімді драмалық ертегі
7. Балқыбек Ә. Сынған сәуленің шағылысуы. Өлеңдер мен поэма. – Алматы: Өлке, 2001.

8. Егеубай А. XX ғасырдың екі сағаты. Өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Атамұра, 2005. – 176 б.
9. Ысқақов М. Өмірімнің шарайнасы. – Алматы: Жазушы, 2008. – 192 б.
10. Шаханов М. Дара талғам қасіреті. – Алматы: Раритет, 2007. – 264 б.
11. Ораз Н. Тәуелсіздік таңы атты: поэма, өлеңдер – Астана: Арман-ПВ, 2007. – 280 б.
12. Мыс сапырған, кен қазған: Қарсақбай мыс қорыту зауытының 80 жылдығы мен Республика күні мерекесіне орай өткізілген байқаудағы үздік шығармалардың жинағы. – Алматы: ҚазАқпарат. – 2008. – 339 б.
13. Әскербекқызы Ж. Қаз қанатындағы ғұмыр: Өлеңдер мен поэма. – Алматы: Жазушы, 2007. – 240 б.
14. Сейітжанұлы З. Қос қанат. Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2011. – 160 б.

АУЫЛДАҒЫ ЖАҢА АДАМДАР

Ұлы Отан соғысының жеңіспен аяқталуы кеңес адамдарының бойына үлкен сенім, мол күш қуат бергені даусыз. Көп ұлтты үлкен Одақты сырттан келген ешқандай жау жеңе алмайды деген сенім қалыптасты. Жазушыларға ендігі кезекте әдебиетте соғыстан кейінгі бейбіт өмірдегі ауыл адамдарының еңбектегі өнегелі де үлгілі бейнесін жасау міндеті жүктелді. 1940-жылдары қазақ романы қайта жандана бастады. Бұл жылдары ұлт әдебиеті Ғ.Мұстафиннің «Шығанақ» (1945), «Миллионер» (1948), С.Мұқановтың «Сырдария» (1948), Ғ.Слановтың «Шалқар» (1954, алғаш 1949 «Кең өріс» болып жарияланған) сынды бүгінгі күн тақырыбына жазылған кең құлашты романдарымен толықты. Аталған шығармаларда диханшылардың ұжымдық шаруашылыққа бет бұруы, елдің отырықшылыққа көшіп, егіннен мол өнім алуы сынды мәселелер еңбекшілердің тағдырымен байланыста алынып, эпикалық үлгіде суреттелді. Жазушылар осы туындыларында мызғымас Кеңес Одағының бүгінгі отаншыл азаматы қандай болу керек деген мәселелерді көтерді.

Осы проблеманы алғашқылардың бірі болып көтерген – Ғ.Мұстафин. Ол «Шығанақ», «Миллионер» романдарында қазақ жеріндегі жаппай ұжымдастырудың алғашқы жылдарындағы ел өмірі, олардың ұжымдасқан түрде егіншілікті игеруі, еңбек үстінде дүние жүзілік рекорд жасауы тәрізді жайттарды жан-жақты суреттеуге бет бұрды. «Шығанақ» қазақ жеріндегі ұжымдастырудың алғашқы кезеңін қамтыса, «Миллионер» сол науқанның екінші кезеңін, яғни қазақ елінің жаппай ұжымдық шаруашылықты техникалық жабдықтауға көшкен кезеңін көркем бейнелейді.

«Шығанақ» – қазақ елінің ұжымдық шаруашылыққа көше бастаған кезеңі мен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ауыл өмірінің көркем шежіресі. Шығанақ Берсиев – өмірде болған, тарыдан бірнеше рет дүниежүзілік рекорд жасаған адам. Романның еңбек озатының бейнесін жасау үшін арнайы тапсырыспен жазылғаны белгілі. Алайда жазушы дүниежүзілік рекорд жасаудың оңайлықпен келмегенін нанымды суреттеген. Шығанақ бейнесі жөнінде жазушының замандасы жазушы Ғ.Мүсірепов: «Шығанақтың өзі күріштегі, қызылшадағы, мал шаруашылығындағы еңбек адамдарының, озық адамдардың жиынтық бейнесін береді» [1, 330], – деген.

Сыр бойында туып-өскен Шығанақтың ата-бабасы егіншілікпен шұғылданып, тары өсірген. Атасы кетпенмен, әкесі ағаш соқамен, өзі темір соқаға түйе шығырды қосып егін салған Шығанақ – бұл кәсіптің маманы. Темір соқамен бір басты асырауға болғанмен, «көптің жұмырына жұғын болатын еместігін» байқаған ол тарыдан мол өнім алудың жолын қарастырады. Ол үшін егін шаруашылығына техниканы пайдалану керектігін ұсынады. Оның ұсынысын су маманы Төкен дұрыс қабылдамайды. Олардың арасындағы бір-біріне кереғар ұғымнан туған қақтығысты жазушы былайша бейнелейді.

«...Қонақтардың жайласуын күткен Шығанақ әңгімесін енді бастай берді:

– Міне, отыр ғой жұрт, сұрай беріңіздер, – дегенде Төкен салған жерден сөзді бөліп әкетті:

– Не сұрайтыны бар, машине ойыншық емес. Әуелі жерді білу керек.

– Жерді білеміз, су сұрайды, су машине сұрайды.

– Халық астық сұрайды, берері бар ма жеріңнің?

– Ала білсек, берері көп.

– Әлі күнге бергені жоқ, не керек соқыр үміт! – деп Төкен қолын сермеп тастады. – Мәшине жұмысы өнімді екенін әркім біледі. Жері келіскен күннің өзінде оған кадр, мұнай, мастерской... керек. Мұның бірі бар ма сенде? Қаңғыраған далада машиненің соқа басы сояудай боп немді бітірмек? Құр далбаса. Бұл – малдың даласы, құм...

– «Қалауын тапса қар жанады». Бабын тапса құм да жанады. Осы қазақ жердің бетін көріп, астын әлі көрмей жүр. «Төкен, Төкен» дегенге лепіре бермей, артыңа, мына бізге де бір қарашы! Ел аузындағы аруана алты атаға барғанда туады. Еңкейген кәрі – еңбектеген жасты ержетеді деп қуанады. Машине жемісінің пісуі осыдан ұзақ боп па? Өйтпесе, жақсылық, тіпті жақын көрінеді маған...» [2, 33].

Шығанақ – еңбегімен ел сыйына бөленген, көне көз қария. Оның облыс хатшысынан машина сұрай келуі, оған қажетін тауып беруі, ауыл басшыларының оған қарсы келмеуі, «үлкен кісінің» Шығанақ үйіне түсіп онымен кеңесіп отыруы сынды оқиғалар мен эпизодтар Шығанақ бейнесін толықтыра түскен. Оның жер өңдеуге керек деп құстың қиын жинауы, келесі жылы егетін тарыны теріп қолмен үгуі, оны елден жасырып сақтауы, ұрланған тарыны тауып алуы – мол өнім алу жолындағы тынымсыз еңбегі.

Шығанақ атына келген хаттар мен басқа да құжаттар шығарманың шынайылығын аша түскен. Алғашында өзі үлкен кісі деп отыратын

облыс хатшысынан, кейін Ұлы Отан соғысы тұсында майданға жіберген көмектері үшін Сталиннен, Ленин атындағы Бүкілодақтық ауылшаруашылық Ғылым Академиясынан, академик Т.Д.Лысенкодан келген хаттар Шығанақтың дүние жүзілік рекорд жасағанын көрсетер нақты дерек көзі ретінде қызмет етеді. Өмірде болған адамның еңбегі мен өмірі туралы жазуда жазушы Халық Комиссарлары Советі мен Орталық Партия Комитетінің Сталин, Молотовтар қол қойған «... ССРО-ның оңтүстік-шығысындағы қуан аудандарда тұрақты өнім алу қамтамасыз етілсін...» деген қаулысы да осы мақсатқа қызмет етеді.

Ел өміріне келген ұжымдық шаруашылықты елдің бәрі бірауыздан оң, дұрыс қабылдай қойған жоқ. Олжабек төңірегіндегі оқиғалар – сол тұстағы қазақ елі өмірінің көркем шындығы. Олжабек пен тау ішіндегі қашқындар – ұжымдық шаруашылыққа наразы топтың жиынтық бейнесі. Жолда әртүрлі кедергілерге кездесіп, бала-шаға, дүние мүліктен айрылған соң амалсыздан ұжымға кіргенмен, Олжабек көп кешікпей-ақ жақсы қырынан көріне бастайды. «Машина керек» деген бір ауыз сөзді көптің алдында қалай айтам деп қиналатын Олжабек сөздің емес, істің адамы. Жұмысты бар ынта-шынтасымен істейтін ол егіннің қай науқанында да елден оқ бойы озық жүреді. Кетпенмен арық қазғанда, егін салғанда, егін орғанда да Олжабектің істеген ісінен кемшілік табу мүмкін емес. «Қол сілтесі, аяқ тастасы өлшеп қойғандай, бірінен-бірі қалыспайды, не озбайды. Сеуіп барады. Сеуіп бара жатқаны бүркіп бара жатқан сияқты. Сары топырақтың бетінде шыпырлаған ақ тары, меруерттей жайнап жатыр.

Сергей көзіне сенерін, көңіліне сенерін білмейді. Қолдан сепкен тұқым мұндай біркелкі түскенін көрген емес. Олжабектің қолы оған машина сияқты көрінді...» [2, 158], – деген жолдар оның іскерлігін аша түсетін сурет. Ол – тек егін шаруашылығына ғана емес, ұжымның қандай жұмысы болса да аса жауапкершілікпен қарайтын тиянақты жан. Оған бораннан ыққан жылқыны қайтару эпизоды мысал бола алады. Ұжымға, еңбекке, досқа, махаббатқа деген адалдық – Олжабектің басты қасиеті. Ол Шығанаққа дос, іні болумен бірге оның сенімді көмекшісі ретінде танылады.

Романда тұрғылықты елді мекеннің тарихына, жеріне қатысты аңызды жымдастыра кіріктіруде жазушы шеберлік танытқан. Оны Адай қыздың өлімі мен оның бейітіне қатысты әңгімеден көруге болады.

Шығармада көзге түсетін автордың жетістігі – ұлттық ерекшелігіміздің айқын суреттері. Оған егін басындағы Айсұлудың жігіттерге

айтқан өлеңі, қыздар мен жігіттердің бір-бірімен айтыса кетуі, колхоздың басты адамдарын қонақтарға Нұрпейіс ақынның шығарған өлеңдерімен таныстыру дәстүрі және Шығанақ пен Олжабек үйіне қонып қалған Қалидың Құрманғазының күйін тартудағы шеберлігі, бала жұбатудағы бесік жыры мысал. Қали үйіне қонаққа түсерде, Шығанақтың «Берген бар ма, бұл маңда? Бергенді көрген бар ма?» деген сауалы қазақтың әдет-ғұрпынан хабар берсе, қонағын құдайындай сыйлау да қазаққа тән салт-дәстүрдің белгісі. Оны Қалидың қолындағы жалғыз тор құлының қонақтарына қонақ асы етуге ниет етуі аша түседі. Жазушы қазақ халқының әзіл қалжыңға шебер екенін, Қабыш пен Шығанақ арасындағы құрдастардың қатты қалжыңына сыйғызған. Осындай әдемі қалжыңды Шығанақтың бейнесін салам деген суретшіге Олжабекті көрсетуінен де көреміз.

Романға арқау болған кезең соғыстың алғашқы жылдарын қамтығандықтан, автор сол тұстағы майдан шындығын тыл өмірімен қатар бейнелеуге тырысқан. Ұлы Отан соғысының алғашқы жылдары кеңес әскерлерінің Мәскеуге дейін шегініп, «Артымызда Москва!» деп табан тірей шайқасқан кезеңде тылдағы еңбекшілер де еңбек майданында күресе білді. Сол тұстағы шалғайда жатқан қазақ ауылының тыныс-тіршілігін жазушы төмендегіше бейнелеген.

«Екі-үш күннен бергі үздіксіз бұрқак, даланың ұңғыл-шұңғылын бітеп, бүгін ғана ашылды. Ең соңғы түскен ұлпа қар жер бетін безендіріп теп-тегіс, аппақ далада күнмен шағылысқан жұлдызша қылаулар жылт-жылт етеді. Аспанда алақандай бұлт жоқ, күн нұрымен көкшіл түсі жасыл тартып, ол күлімдеп тұр», – деген пейзаж қыс суретін елестетсе, «Егіс даласы ирек-ирек бел болып қалған. Щиталарды қар басып, борасын басынан аттап кетіпті. Бір топ әйел щиталарды қайта көтеріп, қар бұйраттардың арасында қаптап жүр. Жеке жүріп ақ қарда шықырлаған аяқ тықыры, жеке жүріп, әрқайсысының ыңырысқан хасірет мұңы тұтасқан бір күйге айналып, қар белестерді бесікше тербеп тұрған сияқты. Жай тербеп, ұзаққа созылған нәзік зар, бір кезде долданып кетіп шайқап-шайқап жібереді. Біресе буынғандай тына қалады. Тағы да нәзік зар. Тағы да долы үн. Өзгеше бір күй кең даланы күңіренге шайқай береді, шайқай береді...» [2, 191], – деген көп қатысатын сахна – өмірдің шынайы суретін елестетеді. Себебі әлемдік рекорд жасау – бір Шығанақтың емес, халықтың, көптің еңбегінің нәтижесі. Негізгі оқиға көпшіліктің жиі-жиі қатысатын эпизодтарында ашыла түседі. Сол уақыттағы соғыс майданының шындығын автор Амантайдың және басқалардың хаттары арқылы жеткізіп отырады.

Соғыс жылдарында Москва, Ленинград түбіндегі деревня тұрғындарының біразы қазақ жеріне де көшірілгенін автор жадында ұстаған. Ол Жамал мен Олжабектің Сағынтайдың Төлеуі ғой деп Төлеутайды бауырларына басатын эпизодта бейнеленген.

Жастар арасындағы сүйіспеншілікті ашуда, Жамал мен Олжабек, Амантай мен Жанбота сезімдерін суреттеудің үлкен орны бар. Жазушы оларды үлкен сыннан өткізеді. Жамал мен Олжабектің бір-бірінен айрылуы да, қайта қосылуы да тосын. Ал Амантай мен Жанбота – бір-бірімен еңбек үстінде сынаса жүріп, ортақ тіл табысқан жандар.

Романның композициясы мен тартысы оқиғаларды суреттеудегі схематизмнің байқалып қалатыны рас. Жазушы 30-жылдардағы «халық жауы» деген ұғымды пайдаланып, жасандылыққа барады. Оған тау ішінде колхоздан қашып жүретін Ахметтің Шығанаққа (колхозға) кедергі жасаймын деп ұсталуы мысал. Мұндай кемшіліктерді социалистік реализмнің қатаң нормаларын сақтаудан туған деп түсінуге болады.

Жазушы фольклорлық элементтерді де сынамаалап қосып, романға кіргізген. Оны қарақшылар қолында кеткен Олжабектің торысымен сырласу монологынан көреміз. «... Жолдасымның жолдасы, мұндасар едік, қайтейін, жаның бар да, тілің жоқ. Басыңа дорба іліп ем, арқана терлік тігіп ем, танимысың, жануар? Жалтақтап неге қарайсың? Қаңтарулы сен тұрсаң, қанталауда мен отырмын. Олжекең мен Сағынтай кетті тентіреп. Қойныңда тілім наны жоқ, қолында бір қару жоқ. Қайтып солар күнелтпек?.. Шыбын жан жанып барады, ет жүрек елжіреп барады. Жаратқан-ау, аз ба әлі де! Алсаңшы, алмасаң құтқарсаңшы...» [2, 77-78], – деп ақ өлең үлгісімен жазылған жолдар «Қызжібек» эпосындағы Қызжібектің алты қазға айтқан, «Қобландыдағы» Құртқаның Тайбурылға айтқан монологын еске салады. Ал, Жамалдың ат жалына жабысып, зулап келе жатқанын көрсететін: «Жығылып жазым болмаса, кертөбелге кінә жоқ. Жолындағы қой тастан қояндай орғып келеді. Көлденең жатқан жырадан киіктей орғып өтеді...», – деген суреттен де дамыта суреттеудің (гиперболаның) үлгісі көрінеді.

Автордың көтерген мәселесі – ескі мен жаңаның тартысы емес, керісінше ескі мен жаңаның, ғылым мен тәжірибенің ұштасуы. Оны Шығанақтың ғалымдардың ғылыми тұжырымды түйіндерін тәжірибеде пайдалана түсуінен көреміз. Олжабек, Жанбота, Амантайлар – Шығанақтың тәрбиесін көріп, өмірге жолдама алған кейінгі буын өкілдері. Жанбота, Шығанақтың ісін тікелей жалғастырушы. Себебі,

Шығанақтың соңғы сөзі мен үміті: «Біздің Бота 240 центнер берем десе қайтер еді?», – деп Жанботаға қарата айтылып отыр.

Романның көркемдігі жөнінде: «Мұнда деректі публицистика да, көркемдік заң бойынша ішкі-тысқы қасиеті мінсіз сомдалған характер де баршылық. Бұлардың басы құрала келе, роман жанрының қазақ әдебиетіндегі және бір түрі жарық көрді» [3, 259], – дейді Ш.Елеуке-нов.

Сол тұста осындай еңбек озаттарының өнегелі өмірі мен үлгілі еңбегі әрбір азаматтың бойында Отанға деген сүйіспеншілігін арттыра түсу үшін, еңбекке жігерлендіру үшін қажет еді. Стахановшылар атанған еңбек озаттарының еңбектегі жемісті еңбегін дер шағында насихаттап, халыққа жеткізуде қазақ жазушылары табысты қызмет атқарды.

Жазушының кеңестік дәуірдегі бүгінгі заман мәселесін көтерген екінші шығармасы – «Миллионер». Осы шығарманың жазылуы жөнінде Ғ.Мұстафин: «Жазушының ойынан өмір әлдеқайда кең, шапшаң әрі әдемі. «Шығанақты» бітіріп, жарыққа шығарғанымша ауыл өмірі алға кетіп қалды. «Миллионер» романында мен енді өмірдің алдын орамақ болдым. Шынымды айтайын, бұл романдағы миллионер колхозды, жоғары білімді председательді ол кезде көрген де, естіген де емеспін. Болжаумен жаздым» [4, 8], – дейді.

«Аманкелді» колхозындағы жиналыс ұзаққа созылды. Екі ұдай болып айтысып жатыр. Бір жағы Жақыпты, екінші жағы Жомартты қостайды. Мұндайда аузын бағатын күзетші Мәмет қарт та сөйлейді. Сөйлеуік Бейсен екі дүркін сөйлеп үлгерді.

Қызу жиын, керіс сөздер...» [5, 227], – деп драмалық тартыспен басталатын романда көпшілік қатысатын эпизодтар жетерлік. Осындай кең эпикалық тыныспен басталған ашық тартыс – ескі мен жаңаның тартысы ретінде берілген.

«Айсыз ашық аспан. Жұлдыздар сайрап тұр. Үркер төбеден ауып кетті. Тымырсық аяздағы тымық әуені сіміре, Жақып күндегі әдетімен колхоз ауылын аралап келеді. Шықырлаған өз аяғынан өзге тырп еткен дыбыс жоқ. Аппақ кең далада ауыл көсіле ұйықтап жатыр. Ақ бесікте құндақтаулы бала сияқты. Жақып байыппен қарап келеді. Түн ұйқысын төрт бөліп, бесік маңында күйбендеген ана сияқты. Қай үйдің жанынан өтсе, сол үйдің тарихы есіне түседі. Қай ағашқа көзі түссе, сол ағаштың шыбық кезі елестейді...» [5, 228], – деген суретке Жақыптың бүкіл өмір жолы сиып тұр. Ауылдың тыныс-тіршілігі Жақыпқа алақанға салғандай анық. Адамы түгіл, ағашының қалай

өсіп-өркендеуіне дейін жазбай танитын, дөп басып отыратын ол осы колхоз үшін неге де даяр. Тосынан басталған тартыс Жақыпқа да оңай болған жоқ. Ендеше «...сан өлшеп, бір-ақ кесетін, неғайбылге бармайтын, тәжірибелі, берік адамның» өз баласындай көретін колхозының болашағын жас маманға тапсыруы оңай емес. Жақыптың ашық күреске шықпай-ақ, Жомартқа оп-оңай жол беруі нандыра бермейді. Жазушы оны Жақыптың жалғыз қызы Жанаттың пікірімен шешуге тырысқан.

Оқиға желісі бас кейіпкер Жомарттың төңірегінде өрбиді. Ол – романтикалық сипаттағы кейіпкер. Оның салған жерден ауыл, аудан, облыс, тіпті республикаға белгілі тәжірибелі, беделді басшымен ұстасуы да осыдан. Оқып білім алған білікті маман ретінде ауылдың жай-күйін бұдан да арттырғысы келеді. Оның сүйенері – ғылым жетістігі, заман жаңалығын бойына сыйғызған ауылды өркендетудің жаңа жоспары. Жоспарды бекіту барысында ол өз пікіріне сенімді, ұстамды, өткір де қырағы жан ретінде таныла түседі. Ол академик Вильямс, Лысенко, Мичурин әдістері негізінде жасалған жоспарына сенімді. Ғылымның әрбір жетістігін ел игілігіне жарату жолында жасалған жоспардың күрделілігін романның өзін бір күннен артық оқымайтын Жанаттың бір апта оқуынан да көруге болады. Жанат әрбір ұсынысына үлкен мән бере отырып, асықпай оқып шығады да, жаңа жоспарды қолдайды. Қабылданған жоспардың орындалу барысында Жомарттың іскерлігі, ұйымдастыра білу шеберлігі айқындала түседі. Жұмысты бір емес, үш арнада жүргізген Жомарт бойындағы қырағылық колхоздың есепшісі Айдардың қағазын тексеру барысында да байқалады.

Жомартпен қатар көрініп отыратын кейіпкердің бірі – Жанат. Ол – әкесіне бала болып еркелегенмен, артық шолжаңдамаған, білімді, сабырлы, тиянақты еңбекшіл жан. Жазушы шағын детальға үлкен ой сыйғызады. Оны Жанаттың Алмаға өз скрипкасын әкеп беруінен көруге болады. Скрипка Алма өмірінің негізі іспетті. Ендеше Жанат досына скрипка ғана емес, өмір сыйлаушы жан ретінде көрінеді. Мектептің де, колхоздың да бар жұмысын бір өзі атқарған оған ел ішінің сыпсың сөздері кедергі бола алмайды. Көздегі мен көңілдегіні айтпай танитын ел Жанаттың Жомартқа деген сезімін білгенмен, оны Жанаттың өзі өшіреді. Себебі, ол жеке бақыты үшін бала күннен бірге өскен құрбысын құрбандыққа шалудан аулақ. Осы шешім үстінде Жанаттың адамгершілігі ашыла түседі. Оның іскерлігі әр түрлі эпизодтарда көрінеді. Бала тәрбиелейтін ұстаз ретінде мұғалімдер түгіл ата-анасы

бөзіп отырған Төлеубекпен тіл табысып, оны қатарға қосу – өз ісін сүйген маман екенін көрсетеді. Сырттай аспирантурада оқып, білімін толықтырып жүрген Жанаттың партия ұйымының хатшылығын қоса атқаруы – сол тұстағы жас мамандардың жетіспеуі мен олардың дамылсыз еңбек етуінің жарқын мысалы. Жомарт ауданға іссапармен кеткен кездерде колхоз кеңсесінде отырып, бар шаруаны Жанаттың өзі жайғайды. Оған туған әкесіне қарсы шығу да оңай емес. Ойы сан-саққа жүгіргенмен, Жомарттың жаңашылдығын қостауда ол әке намысын емес, ел намысын жырта біледі. «Ұсыныстар жәшігін» ұйымдастыру да Жанаттың ойлап тапқан жаңалығы.

Мұндағы орталық кейіпкердің бірі – Алма. Ол тосыннан келген апатқа ұшырап, екі көзден бірдей айырылып қалады. «Жастық деген не десе, жарқыраған нұр деуші ем. Көзсіз өмір не десе, тас қараңғы көр деуші ем», деп іштей арпалысып жүретін Алманы тығырықтан алып шыққан өнер күдіреті. Алманың бойындағы табиғи талант пен дарыны оны өмірмен күреске шақырады. «Күншуақ» күйін Отанымыздың астанасы Мәскеуде орындап, көпшілік ықыласына бөленуі оған көп күш-жігер береді. «Бақшасы белуарынан келіп, ыңыранған ауылдың ішінен скрипка үні естіліп тұр. Ешкім еш уақытта естімеген жаңа үн, жаңа сарын, құлақ тояр емес, тіл сипаттап болар емес. Көңілді күндей жарқыратып, бойды қымыздай албыратып барады. Біресе шарықтап, біресе құйылып, қалықтағанда осынау дүние алақаныңа, асқақ арман табаныңа бір келген сияқты» [5, 360], – деген суреттен «Күншуақтың» күдіретін танысақ, Алманың төңірегіне топталған көркемөнер талапкерлері: әнші, биші, гармоншы, домбырашы, мандолиншілер – өнердегі шәкірттері. «– Ризамын тағдырға! – деді Алма. – Көзімді алса да, көңілімді алмады. Ризамын халқыма, көңілімді күйледі, «Күншуақтай» күй берді», – деп туып-өскен ауылының тұрғындарына айтқан ризалық сезімі, әжесіне айтып келген: «Әже, мен бақытты екенмін!.. Жұрттың жүзін көрмесем де, толқынды дауыстардан жүрегін сездім. «Ақ лақ» деді ғой! Әлі сондай сүйкімді болсам, одан артық бақыт не! Папам ғана айтатын еді. Ел айтты енді, ел айтты!» [5, 361], – деген қуанышы да оның өнердегі жеткен биігін, ел алдындағы құрметін танытар детальдар.

Негізгі оқиғамен қатар өрбіп отыратын махаббат мәселесін де жазушы әдемі шешеді. Бала кезден бірге өсіп, бір ананың баласындай болған Жанат пен Алманың бір жігітке ғашық болуы, олардың Жомартпен арасындағы махаббатты адамгершілік тұрғысынан талдайды. Үш адам арасындағы махаббат көбінде бір адамды құрбан етіп

жатса, жазушы үш құрбы арасындағы махаббатты басқаша шешкен. Жанаттың ішкі сезім күйі Алма мен Жомартқа да анық болғанмен, Жанат оны мүлде өзгеше ойлайды. Ол көзінен айрылған құрбысын жарынан айыруға бармайды. Табиғаттың тылсым күшін ар, адамгершілік, достық сынды ұлы күштерге жеңдіре білуде Жанат жаңа қырынан танылады. Жазушы Жанаттың осы шешімі арқылы өмірде қандай құндылықтардың мәңгі екенін танытқан. Жанат пен Алма бейнесі олардың арпалыс сезімдерін аша түсетін психологиялық суреттермен толыға түскен.

Романда қанша кейіпкер болса, сонша характер бар. Мал жайын ойлап жүретін Жәнібектің бойынан ірілік, нәзіктік, қайрат, ақыл бәрі табылғанмен, оның «маңырамаңыз» деген сөзін ешкім де дәл ол секілді айта алмайды. Әскер өміріндегі тәртіпті бейбіт күнде тап сол қалпында пайдалану керек деп түсінетін Баймақанның «тәртіп-тәртіп» деп жүруі, елдің бәрі арам санайтын шошқаны бағып-қағуда колхозға мол пайда келтіріп жүретін Баймағамбеттің «шошқаның электрі» деп жүруі – сол кейіпкерлердің өз ісіне адалдығын көрсетер детальдар.

Басына әйелі жоқта бір тегеш қаймақ құйып алатын ұста Ахметтің мінезі тіптен бөлек. Ешкімнен қорықпайтын, ештеңеден қайтпайтын ол партия айтты десе құлай кетеді. Авторлық ұстаным – Ахметтің жеке меншігін колхозға өткізіп қойып, өз қажетін ғана алып отыру ниетінен аңғарылады.

Жазушы қаламына тән ерекшеліктің бірі – жеңіл юмор. Оны Жақып, Мәмет, Ахмет, Баймақан, Бейсен арасындағы жеңіл әзіл-қалжындар растайды. Қазақтың «құрдастың құдайы бір» деп қатты қалжыңдасатындығын жазушы шынайы да әдемі бейнелеген.

Ауыспалы егістің нәтижесінде мол өнім алу, жабайы малды асыл тұқымды малға айналдыру, колхоздың электрленуі сынды мәселелердің қатар шешіліп, бәрінің де бір жылда жеміс беруі – ұжымдық шаруашылықтың табысы ретінде бейнеленген. «Бір топ соқаны бір-ақ тіркеп, қыртысты қомақтай қопарған СТЗ, ЧТЗ-лер мен сүлікқара – Орлов, алшаңгер – текежауміттің» колхоз тіршілігіне енуі – Жомарт жоспарының берген нәтижесі.

Табиғат суреттерінің де өзіндік көтерер жүгі бар. «Қызыл шұнақ аяз, бұрқылдаған борандар сиреп, марттың ұзақ күні Сарыарқаны сауырынан сипап тұрған кез. Адам да, мал да күншуақты сағынып, күн жақтағы ықтасында тырандап жүр... Жауыр таудың күнге беті тесіліп, ақ қардағы кішкене қарасын ақ денедегі қара қалдай көрінеді. Күлімдеген жаз күнін санап күткен жұрт барымен қарсы алуға дайын-

далып жатыр...»-деп келетін мезгіл суреттері адам тіршілігімен қоса өрілсе, «Шаңқай түс. Күн нұрын құйып тұр. Ойпаттар дегдіп, қыраттар кебе бастады. Қылтанақтаған көк жер бетін әлі жаба алған жоқ. Бусанған жер мұнартыңқырап жатыр. Тасыған сағым көз ұшындағының бәріне сәулет беріп, құбылта түседі. Сол сағымның ішінде, ұзын жолда, ұзын керуен келеді...» [5, 325], – деген жаздың жайма шуақ суреті негізгі оқиғаны толықтыруға қызмет етеді.

Бір жылға жетпейтін уақыт ішінде шаруашылықтың барлық түрін жоғары дәрежеде игеріп, одан мол өнім ала бастау – аталған жастардың іскерлігін көрсетсе, уақыт мөлшері жағынан күмән туғызады. Кеңестік дәуірдің бірнеше жылдарда қол жеткізген табысын бұл колхоздың бір жылда игеруі – жазушы романтикасының басымдығы.

«Роман жетістігі – ауылдың гүлденуіне мұрындық болатын ұлт кадрларының қанаты қатайып өскендігін паш етуінде» [3, 265]. Осы тұрғыда қарағанда, Жомарт, Жанат, Алма сынды қазақ жастары – өз кәсіптерін шебер игерген ұлт кадрлары.

Жазушы алғашқы шығармасына жеке бір адамның рекорд жасауын өзек етсе бұл романда миллионер атанған ұжымдық шаруашылықтың табысты еңбегін негізге алған. Кезінде кеңес және шет ел әдебиетшілерінен үлкен баға алған бұл романның көтерген проблемасы салмақты. Автордың өзі айтқандай, мұнда өмір шындығын қиял басып кететін тұстар баршылық. Ол жазушының қазақ ауылы осындай болса деген арманынан туған.

Кеңес дәуіріндегі ауыл адамдарының өмірін суреттеуге арналған туындының бірі – С.Мұқановтың «Сырдария» (1948) романы. Жазушы бұл шығармасында Сырдария бойындағы бейбіт өмір мен соғыстың алғашқы жылдарындағы шағын бір ауылдық тыныс-тіршілігі, адамның табиғатты игеру жолындағы күресін суреттеуді мақсат еткен. Роман кейіпкерлері Сырдың суын бөгеп, ел игілігіне жарату жолындағы арпалыс үстінде даралана түседі. Жері үшін, елі үшін қызмет жасаған кейіпкерлердің бойынан Отаншылдық рух сезіледі.

Оқиға негізгі кейіпкер Сырбайдың төңірегінде өрбиді. Оның прототипі – өмірде болған, күріштен дүниежүзілік рекорд жасаған Еңбек Ері, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Шиелі ауданындағы (Қызылорда облысы) «Қызылту» колхозының мүшесі Ыбрай Жақаев. Анатолий Кондратовичтің өмірі сумен байланысты болса, Сырбайдың өмірі сол өңірде күріш өсіру тіршілігімен тікелей қабысып жатыр. Егінді кәсіп еткен Сырбайдың әкесі Дайрабайдан бастап, Шығырбай, Арықбай, Тоғанбай аталарының есімдері де осы сыр суының тарихы-

на байланысты қойылған. Шығыр, арық, тоған, дария, Сыр тәрізді бай болсын деген ниетті білдіретін бұл есімдер – жер емшегін емген жергілікті халықтың суға деген құрметінен туған.

Көне көз қарияның әрбір ісі мен сөзінің – өнегелік сипаты мол. Өзінің шәкірттері Наталья мен Айбаршаға жер құпиясын түсіндіріп келе жатып: « – Жүдә «қазоты» мен «қарғатұяқ» көтерілмей, жер борсымайды», – деуінде шаруашылық жайын білетін адамның характерін танытады. Еңбектің қауырт кезінде ол жалғыз баласын майданға шығарып салуға да бара алмай қалады.

Су маманы Анатолий де негізгі кейіпкердің бірі. Патша тұсында «студенттердің революциялық ісіне қатысқаны» үшін Орталық Азияға жер аударылып, Өзбекстандағы «Патша арығын» қазуға қатысқан Анатолий Кондратович Полевойдың өмірі де қызғылықты. Ол өзінің болашақ күйеу баласына осы мамандықты игеру жөнінде ақыл-кеңес беріп, оны өз ісін жалғастырушы мұрагер етіп дайындайды. Мелиоратор мамандығын қайын атадан күйеу балаға мирас ету – бұл жанұяның дәстүріне айналса, Сырбай әулетінің де бір кәсіпті атадан-балаға жалғастырып келе жатуының өзіндік себебі бар. Сырбай мен Анатолий арасындағы достықтың үлкен көрінісі – сол өңірдің гүлденуіне көп еңбек сіңірген досының құрметіне дүниеге келген немересін Анатөл деп атауы.

Романдағы орталық кейіпкердің бірі – Байжан. Алғашында Сырды «ит байласа тұрмайтын» жер деп түсінетін ол, кейін осы елдің Отаншыл азаматы болып шығады. Байжан бейнесі канал қазу жобасын жасау мен канал құрылысын жүргізу кезінде, Ұлы Отан соғысы тұсында, тентек Сыр өз мінезін көрсеткен сәттерде нақты іс-әрекет үстінде ашыла түседі. Ол – «жақсы жүрген жеріне кент салады, жаман жүрген жеріне өрт салады» деп Сақпан айтқандай, Сыр елін гүлдендіруге келген жас маманның өкілі.

Рахмет, Дәулет, Айбарша, Гүлнәр, Дәметкен сынды жанама кейіпкерлер негізгі кейіпкерлер бейнесін толықтыруға қызмет етеді. Байжанмен бірге аң аулап жүріп, қамыс ішінен тарғыл жолбарысты атып алатын Дәулет ісі қазақтың батырлығы мен мергендігін танытады. Ел басына күн туған тұста үлкен ерлік жасау – Дәулет сынды мерген жігіттің ғана қолынан келетіні даусыз. «Ел мақтаған жігітті – қыз жақтаған» дегендей Дәулет сынды жігітке Айбарша сынды саналы, еңбекқор, биік адамгершілік иесі жолығады. Сөйтіп романның негізгі оқиғасы сүйіспеншілік тақырыбымен толыға түседі. Мәскеулік Кондратовичтің Қазақстанда қалып қоюына негізгі себептің бірі осы

елдің Шаһадаттай аруына деген құштарлығы екенін бір байқасақ, Арқалықтық Байжанның да алғашында «ит байласа тұрғысыз» деп ойлайтын мекенге тұрақтап қалуының бірден-бір себебі Гүлнарға деген шексіз махаббаты екенін көреміз. Осындай ыстық сезім Дәулет пен Айбарша арасында да бар. Олардың да балалық достығы уақыт сала махаббат деген ұлы сезімге ұласады.

Канал қазу құрылысының халықтық сипатын таныту үшін жазушы көпшілік қатысатын суреттерге көбірек орын береді: «Қаз-қатар кетпен көтеріп тұрғандардың бойына мына марш ерекше қызу беріп, шығып келе жатқан күн нұрына шағылысқан қырық мың кетпен, жер болып жаралғалы темір тіліп көрмеген боз топырақты шөл далаға бір ырғақ, бір қарқынмен, жарқ ете кеп шабылды...» [6, 197], немесе: «Түзелген самолетпен олар, ең алдымен, Алмалыққа келсе, алаңда жиналған жұрт. Олар топқа жеткенше, Молотов жолдас жариялаған үкімет хабары да аяқталып болды...

Молотов жолдастың сөзінен кейін үгітшілер істеріне кірісті. Құрылыстың барлық тармағында да, солардың қатынасуымен жиналыстар, митингілер өтті. Сонда, уәделесіп қойғандай, құрылысшылардың бірауыздан айтары: «Жұмысты бұрынғыдан да артық атқарамыз, армияға алынатындардан басқаларымыз жұмысты тастап кетпейміз» [6, 245], – сынды көп қатынасатын сахналар романның эпикалық сипатын аша түсері анық.

Көзге түсетін ерекшеліктің бірі – аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар, мақал-мәтелдер сынды халықтың бай ауыз әдебиетін автордың негізгі оқиғаға байланыстыра пайдалануы. Сырдария қарбызына байланысты «Жоғалған есек» туралы ертегі, Арқаның Сегіз деген жігіті мен Сырдың Мақпал қызы, Александр Македонский, Оқшы ата туралы аңыздар, Сыр бойын суландыру туралы өзбек ақыны Новаидың «Фархат – Шырын» дастаны, Мансұр ақын мен Дәме қыздың айтысы, Арғынның Алтай деген руынан шыққан Құлтуманың Аққошқар мен Сайдалы байға айтқаны сынды аңыз-ертегілер молынан кездеседі. Сыр өңірінің сырлы тарихын аша түсуде аңыз-әңгімелерді молынан пайдаланған жазушы кейбір сәттерде «қиялдан туған эпизодтарды тықпалап жіберетіні де бар» [3, 201]. Оған үлкендігі үйдей (ішіне есек кіріп тұратын) қауын мен адам жұтқан алып жайын туралы аңыз дәлел бола алады.

Ұлы Отан соғысы кезінде бір топ жетім балалардың Сыр өңіріне келуін суреттеген жазушы Наталья Полещуктің шешесімен табысуын нанымды суреттегенмен, Дәметкеннің бауырына басқан Ескендірін

өз анасынан қызғанып алып қашып кетуі көңілге қонымсыз. Жазушы кейбір тұстарда осындай нанымсыз оқиғаға да барып қалады.

Жазушы авторлық ұстанымын негізінен кейіпкер монологы арқылы беріп отырады. «Табиғат деген – кәрі дүние емес пе? Барын тыққыштап ұстау – әрбір кәрінің салты емес пе?...табиғаттың бар байлығы, оның ішінде қазақ даласының байлығы, адам баласының бақытты тұрмысын өркендетуге жұмсалса!.. Бірақ, қашан?!..» [6, 182-184], – деген Байжан ойы – сол тұстағы да, қазіргі де көптің айтып жүрген өзекті мәселесі.

Автор салыстыра суреттеуді көп пайдаланады. Оны Арқа мен Сыр өңірінің табиғаты, мекен ететін аң-құсы, өсетін өсімдігіне қатысты сипаттамалар растайды. Сыр бойында өсетін өсімдіктер мен сол жерді мекен еткен аң-құстарды жазушы мұқияттықпен, жазушылық байыптылықпен жазады. «...мысалға өсімдікті алсаңыз, суды сексеуілден артық қадірлейтін өсімдік жоқ екен. Бойына жердің тереңінен тартқан дымды ол бойына ұзақ сақтайды екен және денесіне емес, жапырағына. Жүз жыл жасайтын қайың жыл сайын жапырақ тастап түлейді. Мыңға жақын жасайтын сексеуіл, жүз жасында жаңа туған ботадай нәзіктеніп, бұтағын майыстырайын десең, морт етіп сына қалады; бес жүз жыл жасағаннан кейін ғана ержеткен ол, содан әрі басын қалың бүркеген инелерін сиретіп өмірінің арғы ылдиына қарай еңкейеді...» [6, 436]. Жекелеген өсімдіктердің өзіне жан бітірген бейнелеуге жазушы шебер-ақ: «шоқтала өскен жас сексеуіл, алыстан қарасаң жасыл шәлі бүркенген келіншекке ұқсайды. Сонша жасаңғыраған сексеуілдің жасын сұрасаң, сақалы ағарған қарттардың талайынан үлкен боп шығады...» [6, 315].

Бейбіт өмірдегі оқиғаны бейнелеуде автордың тартысты қиялымен тудыратыны байқалады. Оны Тыртықтың колхоздың, Сырбайдың аяғынан шалуы, әскерлік эшелон өтетін темір жолды ағытып тастауы сынды оқиғалармен дәлелдейді. Дегенмен романдағы негізгі тартыс адам мен табиғат арасында деп түюге болады. Оны Байжанның канал қазуға жасаған алғашқы жобасының тұсынан («Оқшы ата») оба шығып, екінші жоба жасауға кірісуі мен тентек Сыр арнасынан аса көтерілгенде майданда жүрген соғыс техникаларының мұз жару үшін тылға келетін оқиғалары растайды.

Романдағы ұлттық колорит өміршең, тұтас тұлғалы характерлерден байқалады. «Еске алсаң ескі асыңнан сақта» деп еді, күзгі сойған қойдың жамбасы еді мынау, қарынның жұмыршағына әдейі арнап сақтаған сары май еді мына біреу, осыларды ала бар, ауыз тисін», –

деп отыратын Тәрбия да Сырбай, Дәулет, Айбарша, Дәметкен, Байжан, Рахмет те қазақ топырағында туып-өскен ұлттық ерекшелігімен есте қалатын кейіпкерлер. Отанға миллиард пұт астық тапсырудағы, майданға азық-түлік жіберудегі ерен еңбегі арқылы суреттелген жаңашыл ауыл адамдарының бейнелері өміршеңдігімен құнды. Бұл – қазақ ауылының ортасынан ойып алынған, кешегі кеңестік дәуір тұсындағы өмір шындығына құрылған роман.

Осы идеяны толықтыра түсетін шығарманың бірі – Ғ.Слановтың «Шалқары». 1949 жылы «Кеңөріс» деген атпен тұңғыш рет басылған бұл шығарма кезінде С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, М.Қаратаев, В.Малиновский, С.П.Бородин сынды әдебиетшілерден жоғары баға алса, М.Ғабдуллиннің қатаң сынына да ілікті. 1952 жылы автор арада өткен жылдардағы оқушы қауымның пікірін ескеріп, көлемін екі еседей ұлғайтып өңдеді. Жаңа оқиғалармен жаңа кейіпкерлермен толыққан шығарма бүтіндей қайта жазылды. Оның аты да өзгеріп, «Шалқар» болып басылды.

Мұнда да «Миллионер» романындағыдай ұжымдық шаруашылықтың еңбектегі нәтижелі жеңістері нақты оқиғалар төңірегінде өрбиді. «Шалқыма» колхозының адамдары ұжымдық еңбектің арқасында өркениетті село салу, табиғатты ел игіліне жарату, ол үшін жол салу, егіннен де малдан да мол өнім алу сынды үлкен-үлкен шаруаларды қатар алып шығуда өз іскерлігімен танылады.

Романға соғыстан кейінгі шаруашылықты қалпына келтіру жылдарындағы бейбіт өмір оқиғасы арқау болған. Мұнда қазақ ауылының өмірі сондағы ұжым мүшелерінің еңбегі арқылы эпикалық үлгіде кен суреттеледі. Екі бүйірін биік таулар тықсырған, ортасы ояз, кең аңғарды суреттеумен басталған шығарманың авторы осы аңғарға ерекше мән беріп, оның өткен тарихына лирикалық шегініс жасайды: «Ертеде осы аңғардың кәріне іліккен үлкен көштен бір ит қана тірі қалыпты-мыс. Үстіне ауыр жүк тиеліп, не бала-шаға қомдап мінген түйелер жайқала басып келе жатқан бетінде ыққа қарай, оқыстан, ұмар-жұмар боп мойындарын жерге салса керек. Отар-отар қойлар менен үйір-үйір жылқылар тырым-тырағайлана, алғашқыда бет-бетіне жөңкіле жөнелгенмен, қаһарлы қара боран төпеп кеп бергенде, тұяқ серпуге де әлдері жетпей жусап қала беріпті. Балуан білекті деген батыл жігіттер мал қайырмақ былай тұрсын, ат-матымен омақа асып, тақтайдай тегіс жайдақ далада қарманарға түк таппай, тұншыға барып жан тапсырса керек» [7, 7]. Кешегі өмірі қорқынышты аңызға айналған аңғардың бүгіні де оңып тұрмағанын автор төмендегі суретпен береді: «Сол

бетте Итасқан аңғарына түс қайта ілігіп, «жел өтінен енді өттік-ау» деп келе жатқанда, шығыс жақтан шаңытқан сұрғылт бір бұлт ойнап шыға келді де, баялыш пен бұйырғын атаулы басыменен жер сабалап, ұсақ тастарға дейін тұяқтарға тысыр-тысыр тие бастады. Сойқанды аңғардың «белгілі бекбикесі» әндете жөнелген-ді.

– Қайтар! Бермен қайтар!

– Ішке таман, ыққа қарай!

– Қап мына мың болғыр, бой бермей кетер ме екен?

– Бәрекелді-ай, қырып алмаса игі едік!..

Үлкен аңғар әп-сәтте алай-гүлей болды да кетті. Әлгіде майда шуақ, ашық аспан ала құйын желдетіп, құммен қоса тас атып, қара боран түре соғып жөнелді. Колхоздың қора-қора қойы бөлек-бөлек ұйлығып ыққа ойысып барады» [7, 9]. Үзіндідегі табиғаттың бейнелі суреті, Итасқан құйынынан ыққан қойлар, боранмен арпалысқан малшылар, Баршагүлдің батыл қимылы жазушы адамдардың табиғатпен күресінің негізін белгілейді. Ауыл малшыларының тіршілігі, құмдағы бойдақ малды ауылға айдау, жолда Итасқан боранына ұшырауы, ыққан қойды қайтарудағы қарбаластар сол ортаның өмір шындығын ашуға қызмет етеді.

Негізгі оқиға Итасқан аңғарының төңірегінде өтетіндіктен, сол өңірдегі жер атауларына қатысты аңыздар негізі оқиғаға қызмет етіп тұр. Итасқан, Үкілітас, Әулиеқыз сынды жер атауларының тарихына жасалған лирикалық шегіністер жер ерекшеліктерін аша түсуге қызмет етеді.

Сатқын, Мұхит, Баршагүл, Михаил Буров, Қайырбектердің бейнесі алғашқы кездесуден бастап даралана бастайды. Қамқорлық пен әкелік махаббат Қайырбек тәрізді көпті көрген ауылдың сыйлы ақсақалына тән.

Негізгі оқиға ұжымдық шаруашылық еңбекшілерінің қатысуымен жүріп жатады. Адамдар арасындағы қарым-қатынас, олардың мінез-кұлықтары, жеке ерекшеліктері – бәрі де еңбек үстіне ашылады. «Кеңөрісте» жүріп жатқан қарқынды құрылысты көрсету үшін автор көпшілік қатысатын сахналар мен диалогтарды көбірек пайдаланған.

« – Демек, осы аумақтан бастайтын болдың ғой?

– Иә. Болашақ көшелердің өн бойын қуалата екпейтін бе едік. Солай ма?

– Солай, солай.

– Көкдолының жағасындағы өрге айналдыра қоршап бақ егетін боламыз.

– Солай, солай, – деді Мұхит бақбегіні қостай түсіп, – Осы көшені бойлата терек ексек. Одан әрі қарағанмен жалғастырсақ. Қараған шеті алаңға барып тірелсе, алаң төңірегін тағы да терекпен қоршасақ. Ол төңірекке әрі тез, әрі биік өсетін ең мықты мәсілдерін іріктеп алған дұрыс болар.

– Ал алаңнан шығар ауызға тағы да қараған ексек.

– Болсын. Мақұл-ақ» [7, 43], – деген диалогта көпшілік қатысқан еңбектің панорамалық суреті бейнеленген.

Романдағы негізгі кейіпкердің бірі – Баршагүл. Алғашында Ита-сқандағы табиғат долысымен күш сынасқан оның бейнесі әрбір сөзімен, ісімен толығады. Еңбек жолын қой бағудан бастаған ол мал дәрігері мамандығын игеріп, осы саланың білімді маманы болып шығады. «Өзім достастырып табыстырған кітаптан көзінді алма. Ғылымды қу! Басқа тіршілік жайын соған жетіліп алып ойларсың. Қатарыңның жақсысын танымай бас қосушы болма. Осыны әкем айтқан аманат деп, өмір жолына азық ет...» [7, 29], – деген әке аманатын жадында сақтайды. Тәжірибе мен теорияны ұштастыра білген Баршагүл мал өнімін арттыруда тың жаңалықтарымен танылады. Баршагүлдің Ақеркені іздеп жалғыз шығуы, жолда аты үркіп аударылып қалуы, оқып білім алуы, қашанда малшылардың қасынан табылуы, мал шаруашылығына енгізген жаңалығы – оның бейнесін толықтырар шыншыл суреттер.

Негізгі оқиғаның бел ортасында жүретін Мұхит күн, түн демей аттан түспей бірде малды, бірде құрылысты, бірде егінді аралап жүретін жаңа басшылардың типтік бейнесі. Елдің болашағы жайындағы оның өзіндік түйгені бар. Қара орманның ен байлығын игеру, Көкдолыға көпір салу, орман ағашын кесіп ел игілігіне жарату, сол ағаштардан ауыл тұрғындарына жаңа қалашық тұрғызу, елдің өркениетін өсіру үшін мәдени ошақтар салу, тұрмыс пен құрылысқа электр қуатын пайдалану сынды сан-салалы қарқынды құрылысты игеру – оның азаматтық іскерлік бейнесін толықтыруға қызмет етеді.

Жазушы романдағы тартыс желісін ішкі қайшылықтарға құрған. Ол – жаңашыл жандардың жұмысына кедергі болған, кежегесі кейін тартқан Сатқын, Сәтбала, Бексұлтандардың аяққа оралғы болған мінез-құлықтары, еңбекке, қоғамға көзқарасы, саналарындағы қайшылықтар. «Мен бәріңнен де қумын, сендердің ішкі пиғылдарын

менің қалтамда жатыр» деп білетін Сатқын – жаратылысы мүлде бөлек жан. Ол – кезінде колхозды басқарып, бір ауылдың жылы-жұмсағын тісіне басқан қу. Сәтбаланы арбап Мұхитқа қарсы қойған ол Баршагүл мен Мұхиттың арасына да түседі. Ал Бексұлтан жоспарды мерзімінен ерте артығымен орындап сол арқылы бедел жинауды, өз атақ-дәрежесін көтеруді көздейді. Итасқанның сырын біле тұрып, бөкен келмей жатып малды ауылға айдату – Бексұлтанның осы бір әлсіздігін танытар эпизод. Сәтбала жарының майданда қаза тапқанын міндет етіп, қайын інісінің қызметін пайдаланып жұмыстан қашады, Сатқынның тіліне еріп адасады. Оның кейін істеген ісіне өкінуі – ұжымдық орта тәрбиесінің нәтижесі.

Жазушы Мұхит, Баршагүл, Жағда, Қалует, Жақсылық сынды жаңашыл қазақ жастарынан шыққан мамандарды қазақ ортасынан өсіріп шығарады. Олар: біріншіден, тау-тастың, өзен-судың қыр-сырына қанық сол жерде туып-өскен жастар. Екіншіден, оқу-білімнен жиған-тергендерін халық игілігіне жұмсауда бар күш жігерін аянбаған жас мамандар. Мұхиттың қала үлгісіндегі ауылдың жоспарын сызған чертеждары да жоғарғы жақтан қолдау тауып, сол жаңа ауылды салу ісі жүзеге асады. Баршагүл мен Мұхит Итасқанға көпір салып, игерусіз жатқан орман байлығын халық игілігіне жарату үшін оны таситын жол салу жаңалығын ашса, Қалует те агрономияны жақсы игереді. Агроном Қалуеттің жотаға шыққан бір топ күдірең бидайды тауып алып, оны бөлек егіп, одан бидайдың жаңа сортын табуы да сол тұстағы агрономияға қосылған жаңалық ретінде суреттеледі.

Жастардың алдында электр қырықтықпен қойды дұрыс қырқа білмейтіндеріне намыстанған «Шалқыма» шалдарының көрші колхоздағы Нүсіреттен таң қараңғысында келіп үйренуі нанымды суреттер. Жол салу құрылысы мен Тасегеннің ағашын кесіп ағызу науқанына көрші ауылдардың жұмысшылары да қатысады. Осы құрылыс үстінде олар өзара жарысқа түсіп, жоспарды артығымен мерзімінен бұрын орындауға жетеді. Үкілітас басындағы жолдың ашылу салтанатына Құттыашық ауданының бар ауыл, колхоздарымен бірге көрші аудандары да келеді. «... сонда да болса біздің Тұрдыахон бригадасы алдына жан салмай, озғандарға берілетін қызыл туды қолынан шығарған жоқ. «Кеңөріс» даңқы асып тұр», – деген жолдар – сол қызу науқанның шынайы суреті.

Тасегеннің өткені мен бүгінгі салыстыруға келмейді. Оны жазушы: «Тасегеннің ойы да, көк берен қиялы қабақтары да бүгінде мал мен

жанға толы. Қосын артып келген жолшылармен қабат жайлаудың да қыза келген күндері болатын. Ерте-кеш көлді көтергендей әуілдеген құрылыс қимылы алуан-алуан үндер қатса, малшылардың дауысы өлкенің өн бойын жаңғырта шығады.

Өлке кемеліне келіп толысқан сұлу сияқтанады. Тау тасын қопарған жолшы, мал баққан малшы жұрт мұның сәнін келтіруші зергер іспетті. Рас, Тасеген бұрын жабайы сұлу еді. Енді жабайылық атты ұятын жауып, ел көзіне сәнді киінген нақ ару боп шыққалы жасана бастаған...» [7, 256], – деп суреттейді.

Романда ұлттық нақышты аша түсетін көріністер де аз емес. Оған «Кеңөріс» колхозының үлкен істі бастардың алдында бүкіл ауданды шақырып 1-мамыр мейрамын тойлау үстіндегі ойын-сауықтар дәлел бола алады. Қыз қуу, көкпар, бәйге, балуандар күресі сынды ұлттық ойындардың қазақ арасында сақталуы қуантады. Жылқы малын жеті қазынаның бірі санайтын қазақ үшін тұлпардың орны бөлек. «Сені осы жолы сынармын» деп үміт артқан Сауранкөгі қыз қууда да, көкпарда да Мұхиттың мәртебесін көтереді.

Махаббат линиясы бұл романда да негізгі оқиғаға қоса өріледі. Мұхит пен Баршагүл – араларындағы үлкен сезімді бір-біріне ағынан жарылып айтпаса да, «көзбен көріп, іштей біледі». Осындай сыйластық пен жарасымдылық Ақжан мен Михаил Буров, Жақсылық пен Қалует арасында да байқалады. Жақсылық пен Қалует үлгілі отбасы болса, Михаил мен Ақжан Ұлы Отан соғысының ауыр күндерінде сыналған, өзара түсініскен жандар.

Шығармада көтерген идеясын автор кейіпкер сөзімен аша түскен: « – Жолымыздың шығыстағы бір ұшы тірелген осынау асқарлар қанша биік болғанмен де, мұның өзі тауды қиған жол ғана. Сыртқы түрі ғана осылай дерсің бірақ. Ал ішкі астарына көз салсаңыз, бұл тек мал өрісіне, тек тауға тартқан жол ғана емес. Халқымыздың неше алуан, әрқилы өзге еңбек табыстары сияқты, бұл жол бізді бұрынғыдан анағұрлым бақытты, бейбіт те дарқан өмірге жақындата түседі. Біз орнатып жатқан қалалар, мен заводтар, біз нығайтып жатқан колхоздар, біз салып жатқан тарам-тарам жолдар, совет халқы бұрын болмаған сатыға көтеріп ел-елдің тату-тәттілігі мен достығына жұмсап жатқан біздің елдегі ғылым табыстары бейбітшілік жолындағы ұлы күресімізді нығайтып, буынымызды бекітіп отыр» [7, 329].

Құттыашық аудандық партия комитетінің хатшысы Жақсылықтың құрылысшыларға айтылған бұл сөзі сол тұстағы билік саясатына де-

ген сенімді көрсетумен бірге, жазушының айтпақ ойын, ұсынған идеясын таныта түскен. Бұл шығарма да сол тұстағы заман шындығын сол қалпында шынайы көрсете білгендігімен құнды.

Жоғарыдағы романдарда кешегі кеңес заманының идеясын көркем шығарма арқылы дәлелдеуге тырысушылық басым. Сол жолдағы еңбекті романтикалық дәрежеге көтеріп, ол үшін қарапайым өмір шындығын схемалық оқиғалар тізбегіне айналдыру салты да танылады. Дегенмен, Ғ.Мұстафиннің «Шығанақ», «Миллионер», С.Мұқановтың «Сырдария», Ғ.Слановтың «Шалқар» романдары – қазақ ауылы бастан кешкен ұжымдық шаруашылықтың тұрмыс-тіршілігін жан-жақты суреттеген шығармалар. Бүгінгі заман тақырыбын игеруге ұмтылған жазушылар жаңашыл замандас бейнесін жасаумен бірге, қазақ ауылының болашағы қандай болу керектігін де аша білді. Бұл туындыларда жаңа өмірдің күрескер жастары соны қырларымен көрінді. Қазақ прозасына еңбек үстінде танылған Шығанақ, Сырбай, Жомарт, Баршагүл, Мұхит тәрізді жаңашыл сом тұлғалар келді. Ескі мен жаңа, адам мен табиғат арасындағы тартыстар мен күрестердің негізі елдің бақытты болашақ жолындағы ұмтылыстарына негізделді. 1949 жылғы 19 майда қазақ әдебиетінің Мәскеудегі онкүндігінің ашылуында І.Омаров: «Бүгін біз қазақ жазушылары бұл қиын жанрды ойдағыдай меңгеріп, бүкіл советтік әдебиетіміздің алтын қорына қосылған прозалық шығармалар бергенін көріп отырмыз» [8], – деп жазушыларының ізденісін зор бағалады. Бұл шығармалардың сол тұста жоғары бағаланғанына олар туралы жазылған мақалалар куә [9].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Мүсірепов Ғ. Суреткер парызы. (Әдеби-сын еңбектері. Құрастырған Ә.Нарымбетов). – Алматы: Жазушы, 1970.
2. Мұстафин Ғ.Таңдамалы шығармалар. I том. – Алматы: Жазушы, – 1970.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. 8-том. – Алматы: Қазақпарат, 2006.
4. Мұстафин Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы: Жазушы, 1984.
5. Мұстафин Ғ. Төрт томдық таңдамалы шығармалар. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1970.

6. Мұқанов С. Он алты томдық. Тандамалы шығармалар. Алтыншы том. Сырдария. – Алматы: Жазушы, 1975.

7. Сланов Ғ. Алты томдық шығармалар жинағы. Төртінші том. – Алматы: Жазушы, 1981.

8. Омаров І. Қазақ совет әдебиеті өрлеу жолында // Әдебиет және искусство. – 1949. – №7. – 4-9-б.

9. Нұртазин Т. «Шығанақ» романы // Әдебиет және искусство. – 1946. – №4-7. – 73-86-б.; Ысмайылов Е. Колхоздағы жаңа адамдар туралы // Әдебиет және искусство. – 1948. – №8. – 69-78-б.; Габдиров И. Повесть о самосовершенном труде // Казахстанская правда. – 1948. – 30 июля., Дауылбаев А. Повесть о сегодняшнем и законченном дне колхоза // Казахстанская правда. – 1948. – 19 желтоқсан.; Жұмалиев Қ. Қазақ совет прозасы өсу жолында // Социалистік Қазақстан. – 1949. – 7-мамыр.; Рябов И. Отцы и дети // Литературная газета. – 1949. – 18-май.; Габдуллин М. Казахская проза на подъеме // Казахстанская правда. – 1949. – 10-мая., т.б.

СОҒЫС ЖӘНЕ АДАМ

Кеңес және қазақ әдебиетінде соғыс тақырыбында жазылған кең құлашты романдар аз емес. Ұлы Отан соғысының шындығы сол кездің өзінде де, кейін де көп ұлтты кеңес одағы романшыларының шығармашылығынан үлкен орын алды. Және ол әскери романның дәстүрін қалыптастырып, дамытты [1]. Оған Лев Толстойдың «Севастополь әңгімелері» мен «Соғыс және бейбітшілік» атты шығармалары едәуір дәрежеде ықпалы етті. Орыс әдебиетінде отызыншы жылдардың басында-ақ азамат соғысы тақырыбына жазылған Н.Тихоновтың «Соғыс», П.Павленконың «Шығыста» романдары, 1942 жылдың өзінде басылым беттерінде жарық көрген М.Шолохов, Л.Соболев, А.Корнейчук, К.Симонов, А.Твардовскийлердің шағын прозасымен бірге В.Гроссманнның «Ажалсыз халық» және В.Василевскаяның «Кемпіркосак» повестері, сәл кейінірек К.Симоновтың «Күндер мен түндер» (1943), А.Бектің «Волоколамск тас жолы» (1944), Г.Березконың «Дивизия командирі» романдары майдандағы кеңес жауынгерлерінің жанкешті ерлігін көркем шындыққа айналдыра алды. Майдандағы және тылдағы жандардың ерен ерлігін шынайы көрсете білген бұл романдардың жазылу тәжірибесі сол тұстағы бүкіл кеңес жазушыларының шығармашылық бағытына жол салды.

Бейбіт елге тұтқиылдан жасаған шабуылға көппен бірге қазақ халқы да қарсы тұрды. Жауға найзамен шабатын батырлық қалды. Бұл соғыстың аты да, заты басқа еді. Оны жаңаша суреттеу қазақ жазушыларының алдында үлкен міндет қойды. Әуелде шағын жанрдағы шығармалар жаза бастаған қазақ қаламгерлері эпикалық жанрларға негізінен соғыстан соңғы дәуірде барды. Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдаты» (1949), Ә.Нұрпейісовтің «Курляндия» (1950), Т.Ахтановтың «Қаһарлы күндер» (1956), Бауыржан Момышұлының «Москва үшін шайқас» (1959) сынды кең құлашты эпикалық шығармалары осы ізденістің сәтті көріністері болып табылады. Бұл тақырыпқа негізінен соғыс майданын басынан кешкен жазушылар ғана барды деп айтуға болады. Сонымен бірге майданда болмаса да, сондағы өмір шындығын көркем шындыққа айналдыруда көркем сөздің шебері Ғ.Мүсірепов те өз үлесін қосты. Үлкен әлеуметтік мәні бар тарихи оқиғаны кең көлемді эпикаға арқау еткендердің тұңғышы да Ғ.Мүсірепов болатын.

Шығарма алғашында повесть ретінде жазылып, «Қазақ батыры» деген атпен «Майдан» альманахында жарияланды (1944, №1, №2; 1945, №1). Жазушы повесін Керч майданында көрсеткен ерлігі үшін Совет Одағының Батыры атағын алған Қайырғали Исмағұловтың өз аузынан естіген шындыққа құрды. 1943 жылы майданнан елге келген батырмен көп сұқбаттасудың нәтижесінде жазылған повесть әдебиетші қауым арасында бір-біріне кереғар көптеген сын пікірлер туғызды. Айтылған сындардың негізі автор бас кейіпкердің баяндауынан шыға алмаған, соғыс шындығы жете көрсетілмеген, публицистика басым, суреттеуден шешендік басым, романның тереңдігі, кеңдігі, ұлы соғыс бейнесін жасауы жетіспейді дегенге саяды [2]. Романның алғашқы нұсқасында публицистикалық стильдің басымдығы жазушының 1941-1944 жылдары жазған («Ақиықтар», «Ел жауабы», «Фашизмге қарсы күрестің айбынды жауынгері – Горький», «Ел үшін туған ер», «Шегінбелік бір адым да», «Ту да, намыс та біздің қолда», «Батырлар ұрпағы», «Өмір не өлім туралы», «Совет Одағының батыры», «Батырдың анасы», «Белден-белге», «Барлық адам баласының атынан») үгіттік үлгідегі публицистикалық мақалаларының әсері болуы керек. Шығарманы мақтаушылардың да, сынаушылардың да негізгі пікірлері өмір шындығының көркем шындыққа қалай ұласуы жөнінде болды. Осы туындыға жазған рецензиясында Е.Исмайылов: «Ұлы Отан соғысы тақырыбына жазылған «Қазақ батыры» – терең идеялы, көркемдік стилі айқын аса күрделі, маңызды шығарманың бірі» [3], – екендігін баса айтты. Осындай пікірлерді ескере отырып, автор шығармасын қайта жазып, кеңейтіп, толықтыра келіп 1950 жылы кең тынысты «Қазақ солдаты» деген романын ұсынды. Роман іле-шала орыс («Солдат из Казахстана». Роман. Авториз. пер. С.Злобина. М., 1950, 235 стр.) және басқа шет тілдерге аударылып тарады. Көркемдік талаптар деңгейінде жазылған бұл шығарманың қазақ прозасы үшін үлкен табыс болғанын академик С.Қирабаевтың: «Ғабиттің эпиктік талантын мойындатқан «Қазақ солдатының» көркемдік табыстары қазақ романының жаңа дәуірдегі ізденістерін байыта түсті» [4], – деген пікірі растайды. Шығарма басқа тілдерге аударылған соң алыс-жақын шет ел ақын-жазушылары, сыншылары мен ғалымдары бұл шығарманың көркемдік жетістіктерін жапатармағай жазғанын әдебиеттер байланысын зерттеуші ғалым Ш.Сәтбаева кең сөз етті [5].

«Қазақ солдаты» – Ұлы Отан соғысы жылдарындағы соғыс және тыл өмірінің шындығын көркем шындыққа айналдыруда қазақ проза-

сын мазмұн, түр жағынан байытқан кең тынысты роман. Роман бірінші жақтан жазылған. Негізгі оқиға бас кейіпкер Қайроштың төңірегінде өрбиді. Ол – Совет Одағының Батыры Қайырғали Исмағұловтың прототипі. Роман: « – Әуелі келісіп алайық: сіз ешнәрсе жасырмаңыз, мен ешнәрсе қоспайын. – Жоқ, сіз ешнәрсе қоспаңыз, мен ешнәрсе жасырмайын...», – деген бас кейіпкер мен автордың келісімімен-ақ басталады. Бұл романның өмір шындығына құрылғанын ескеру үшін жазылған сияқты. Автор негізгі оқиғаны Исмағұловтың басынан кешкендеріне құрғанмен, онда көркемдік қоспа, болған істі жинақтап, бейнелеп, типтендіріп көрсету бары даусыз. Қайрош өмірі, ерлігі – бір адамның басынан кешкендері емес, XX ғасыр тәрбиесін өтіп, Ұлы Отан соғысының батыры болып шыққан қазақ солдаттының бейнесі.

«Зытып келем, зытып келем. Артыма қарай-қарай зытам... Зытып келе жатқаным – қашып келемін, артыма қарай беретінім – қорқып келемін», - деп басталатын роман алғашқы жолдарынан-ақ оқушысын өзіне баурап, осы сырды білуге ынтық етеді. Оқушысын ә, дегеннен баурай түсу – көркем шығарманың негізгі жетістігі. Жазушы осылайша оқырманын баурай отырып, болашақ қазақ батырының балалық шағынан хабар береді. 10 жасар бақташы бала Қайроштың балалықпен қоштасуы, оның білім алып, өмірден өз орнын іздеуі, шекара қызметінде екі жыл бойы шыңдалып, әскери жаттығудың бар түрін жетік меңгеруі, ержету кезеңдері – оның өсу, толығу сәттерін қамтиды. Қайрош күн сайын бір биікке жетуді аңсайды, біріне қолы жетсе, екіншісіне ұмтылады. Оны Қайрақтыдан алып кеткен күште осындай болашаққа деген талпыныс. «Мүмкін, мен ауылдан қашқанда осы шамның жарығы жетелеп әкеткен болар... Несі бар, бұл да мүмкін...» деп ойлайтын Қайрош қалада оқып, білім жолына ұмтылады.

«Өмір ұрланып өте беріпті, біз алаңсыз өсе беріппіз...

Байқаймын, балалар арасындағы ендігі Шеген мен сияқтымын. Мен қарғымаған биік, мен ойнамаған «ағаш ат» қалған жоқ. Темір білекке асыла кетіп айналғанда, дөңгелектей зырылдаймын. Денем темірдей. Бұлшық еттерім жыландай жиырылып, шиыршық атады. Кеудем көріктей көтеріледі. Іші-бауырым қаншырдай, бәйге атындай жарау, сып-сидам. Былтырдан бері «бокс» сияқты жұдырықтасуға да түсіп жүрмін» [6, 53], – деген сипаттама портрет болашақ батырдың қалай ширығып өсіп келе жатқанын көрсетеді. Он беске келіп өзін азамат сезіне бастаған Қайрош «Оқыған азамат еліне қызмет ету керек!» деп, өзіне жоғары талап қоя біледі. Әрбір оқыған азаматтың Отан ал-

дындағы борышы болады деп түсінген ол, жазғы демалыс уақытында жұмыс істеуге бел байлайды. Алғашынды үйренуші шәкірт болып келген ол бұл кәсіпті де тез игереді.

Оқырманның есінде сақталар кейіпкердің бірі – Шеген. Ол – жазушының заман талабына сай сомдаған жағымды кейіпкері. Шегеннің озық ойы, шебер қимылы, қол жетпестей биіктен көрінетін істері қашанда Қайрошқа үлгі, өнеге. Ол үнемі өзін қайрап отырады, Шеген сияқты ұшқыш болғысы келеді. Шегеннің де Қайроштың да әскери оқуға ынтызар болуы – жауынгер қазақ халқының қанмен берілген қасиетінің бір көрінісі. Сондықтан да олар әскери оқуға сұранады. Екі жыл шекара күзетінен өтіп, ерекше әзірлік курсына шыңдалған Қайроштың өзіне үлгі тұтары – осы Шеген.

Кейіпкер образын сомдауда портреттің, сипаттаманың атқарар қызметі мол. Жазушы қай кейіпкерін де алғаш сахнаға шығарғанда, ол туралы мол мағлұмат беруге тырысады. Портрет жасау, монолог не диалог арқылы суреттеу әдісін пайдаланады. Кейіпкер портретін жасауда юморды шебер жымдастыра пайдалану да жазушы қаламына тән ерекшелік. Ол өмірдің келеңсіз жайттарын, жекелеген кейіпкерлердің болмыс-бітімі мен мінез-құлқын суреттеу тұсында жеңіл әзіл, юморды жиі қолданады. Оны: «Шекесі шығыңқы домалақ бастар, бүйірі солыққы ұзын бастар, қуық шеке сопақ бастар, қыжыр-қыжыр қыртысты бастар, кере қарыс ойлы бастар, тайқия біткен сорлы маңдайлар, өнерге біткен ашық маңдайлар, өнерсіз, етті, қалың маңдайлар екі жыл бойы алдымнан кеткен жоқ» [6, 59-60], – дейді шаштараз қызметін атқарған Қайрош монологынан байқауға болады.

Кейіпкердің психологиялық күйініш-сүйініштері, іс-әрекеті, жеке ерекшеліктері дараланып келіп, оның образын сомдауға көмектеседі. Кейіпкердің жан дүниесіне үңілуде жазушы біршама табысқа жеткен. Қайроштың қашып келе жатқандағы көңілінің сан-саққа бөлінуі, қалаға келген соң, өмірге икемделе алмай қиналуы, шаштараздық кәсіпке көңілі толмай қорлануы, майдан шебінде өз міндетіне жауапкершілікпен қарауы - оның жан дүниесін толықтырар сәттер. Ал, жаумен шайқастағы ерліктің бастауы бала кездердегі қызықтарда жатса, ел басына күн туғанда ол ерлік істерге бел шеше кіріседі.

Отан үшін шайқаста көп ұлтты кеңес Одағының жауынгерлері қасық қаны қалғанша шайқасқандығы жарқын эпизодтармен берілген. Алғашында көпірді жару үстіндегі шайқастан басталған жауынгерлер ерлігі Керчь майданындағы Қорғантөбені қорғаудағы ерліктерінде

ашыла түседі. Капитан Андрей Мирошник, Абдоллаев Самед, Петр, Егор, Зонин, Петя, Вася, Володялар – Қайроштың майдан шебіндегі жан аямас достары. Қожа Насреддиннің атын ғана алып, жаңа бейне жасап жүретін әңгімешіл Самед, Берлинге өз туын тігуді арман еткен Петр Ушаков, суретші Сережа, алып денелі Зонин сынды жауынгерлердің бәрі де оқырман есінде қалатын кейіпкерлер. Жазушы майданның алғы шебіндегі кезек-кезек шегіністі ашық суреттермен бейнелеген. Алғашқы кездегі біздің әскердің Кавказ тауына қарай ұзақ шегінуі – шынжыр табанмен қаруланған жау күшінің басым екендігін аша түссе, кейін жау әскеріне әр түрлі әдіс-тәсілмен шабуыл жасап Ростовты, Қорғантабені азат ету – біздің әскердің соғыс техникасын терең меңгергеніне мысал бола алады. Тіпті соғыстың алыбы саналған танкының астына беліне граната байлаған аш итерді жіберудің өзі – сол тұстағы жауынгерлердің ойлап тапқан айласы. Алдыңғы шептегі барлаушылар қимылы, ұрыс сала шегіну, кезек шабуыл жасау, шынжыр табандардың окоптарды таптауы, ашынған, ауырсынған, қалтыраған үндердің бәрі де окоп шындығын ашуға қызмет етеді. Жауынгерлердің қасық қаны қалғанша беріспей ұрыс салуы, Егордың бір шелек су үшін қаза табуы, жерде де, аспанда да екі жақ әскерлерінің кескілескен ұрысы, төменгі траншеяларды жау әскерінің басып алуы, соңғы гранаталарын қолына ұстап Василий Гришин, Владимир Толстов, Қайырғали Сарталиев үшеуінің төбеге жиналуы, біздің әскерлердің көмекке келіп жауды тысқыруы – шешуші шайқастың жанды суреттері.

«Ағаш басынан мысықтай жылжып, сып етіп Сергей де түсе қалды, шұбар жыланның басы да сып беріп ініне кіріп кетті. Танкы бетін бұрып ала сала, манағы Сергей шыққан ақ қайыңды атқылай бастады. Екі пулеметтен түйдек ағытылған оқтар жолындағы шырпы бастарын қайшыдай қырқып, ақ қайыңға барып сонадай соғылып жатыр. Лезде ақ қайыңның бар жапырағын шегірткедей жалмап, сыпырып түсірді. Жаңа ғана жас әйелдей төгіліп, жайқалып тұрған сұлу ақ қайың, лезде жапырағынан айырылып, саусақ сүйектері сидіған кемпірдей болып қалды» [6, 166-167], – деп келетін жарқын эпизодтар майдан суреттерін елестетеді. Табиғаттың жанды суреттері кейіпкерлердің көңіл күйімен, іс-әрекетімен бірлікте бейнеленген.

Қайроштың бейнесін Бораш, Ақбота, анасы секілді жанама кейіпкерлер толықтыра түседі. Борашпен арадағы үлкен достық, Ақботаға

деген нәзік сезім, анаға деген шексіз махаббат – кейіпкер жан дүниесін аша түсетін лиризм.

Жазушы қаламына тән тағы бір жетістік – ұлттық бояудың қанықтығы. Қазақ елінің тұрмысы, кейіпкерлердің ұлттық болмысы алғашқы тараулардан-ақ көзге түседі. Мал соңында жүрген бақташы бала өмірі – тіршілігі малмен тікелей байланысты қазақ халқының шынайы шындығы. Базарда айран, сүт, құрт, ірімшік сатып отыратындардың балалардың өнерін тамашалап, қойны-қоныштарын толтырып жіберуі, Шеген, Бораш, Қайроштың бір-біріне деген бауырмалдығы, Бораштың мұң мен шерді жүрегіне құйғандай зарлы әні, Отан алдындағы Шеген мен Қайроштың ерлігі – жауынгер де өнерпаз, бауырмал да ақ көңіл қазақ халқының болмыс-бітімін танытар суреттерге толы.

«Қазақ солдатты» кең тынысты баяндау, кейіпкер образын сомдау, адам психологиясын аша түсу, майдан шындығын жан-жақты суреттеу жағынан қазақ романын бір саты биікке көтерді. Қан майданның бір шетіндегі жауынгерлердің Отан үшін жан қиған ерлігін суреттейтін бұл шығарма – соғыс және адам, өмір және өлім мәселесін көтерген қазақ романындағы алғашқы туынды.

Қазақ әдебиетіндегі осы мәселені толықтыратын романның бірі – майдангер жазушы Ә.Нұрпейісовтің «Күткен күні» (1958) (әуелгі аты «Курляндия») (1950). Үлкен прозадағы тырнақалды шығармасын жазушы өзі қатысқан атақты Курляндиядағы соғыс, окоп шындығына негіздеп құрды. Осы туынды жөнінде жазушының замандасы Т.Ахтанов: «Ә.Нұрпейісовтің «Курляндия» романы жарық көрді. Соны оқып шығып ойға қалдым. Шығарманың біраз кемшілігі болса да, маған қатты ұнады...» [7], – дейді. «Бұл шығармада совет жауынгерлерінің, әсіресе, қазақ солдаттары Қожақ, Есей, Нұржан образдарынан батыл, ер жүрек жастардың, советтік жастардың бейнесін көреміз. Жас жазушының прозадағы тырнақалды шығармасы республиканың отыз жылдық мерекесі күндері сыйлық алды» [8], – дейді осы роман жөнінде М.Базарбаев.

Осы екі нұсқа жөнінде жазушы шығармашылығын зерттеуші ғалым Ш.Елеукезов: «Курляндияның кемшіліктері оның авторының жастығынан, қаламы төселмегендігінен туған-ды. Жаңа «Күткен күн» нұсқасында жазушының сол кемшіліктердің елеулісі – тұла бойы тұңғышының композициялық олпы-солпы тұстарын жоюға күш салғаны байқалады» [9], – деп жазды. Жазушы алғашқы нұсқадағы

романның композициялық құрылысы жөнінде айтылған сын-ескертпелерді түгелдей сүзгіден өткізіп, қайта жазып шықты.

«Дауыл алдында», «Бұрқасын», «Соқ, дауыл, соқ!», «Тосқауылдар», «Толас», «Крумидағы «гастроль», «Қоршаудан қоршау», «Үш күн, үш түн дегенде», «Алмасу», «Кездесу», «Броньды белбеу» деген бөлімдерден құралған 29 баспа табақтан тұратын алғашқы роман 11 баспа табаққа қысқарып басылады. «Күткен күнде» автор бөлімдерге ат қоймай, оларды төрт бөлімге бөлген. Батыс майдандағы латыш жеріндегі соғыстың соңғы жылдарындағы оқиғалар шығармаға негіз болған. Мұнда кезек-кезек күш жиып алып екі жақтың шабуылға шығуы майдан өмірінің жанды суретінен тұрады. Генерал Беге, Фон Рубинштейндермен маршал Говоровтың, генерал Разумовтың ұзақ шайқасуы негізгі кейіпкерлердің жан алысып, жан берісіп өткізген айқасын бейнелейді.

Негізгі оқиға бас кейіпкер зеңбірекші (артиллерист) Бержанов Есейдің айналысында өтеді. Романның басында рұқсатсыз жау шебіне барып, тіл алып келетін Есей кейінгі шайқастарда ерлігімен көзге түседі. Есей бастаған барлаушылардың жау қоршауында қалғанда өздеріне оқ атуды талап етуі, Унгри қыстағында қоршауда қалып, түгелдей ерлікпен қаза табуы жарқын эпизодтармен бейнеленген. Соңғы шешуші шайқаста шегінген жау әскері көпірді жарып кеткенде де балықшы Бекжан баласының зеңбіректерді судан өткізуі – оның қиын сәттерде де жол таба білген іскерлігі мен тапқырлығын көрсетеді. Есей бейнесі осындай қиын сәттердегі істерімен толыға түскен.

Улан-Удеде емделіп, екпінді армияға келіп қосылған Нұржан да өз ерекшелігі бар кейіпкер. Жазушы оның ешқайда сыймайтын ебедейсіз аяғы, олпы-солпы бітімі, аңғалдығы арқылы батырдың аңғал келетіндігін мінезін бейнелейді. Ол да сөздің емес, істің адамы. Жауынгерлерді «Атақаға көтерем» деп оққа ұшқан Ивановтың, Унгри қыстағында ерлікпен қаза тапқан он жеті жауынгердің, телефон сымын тісімен жалғаймын да қатып қалған Хмараның да өлімі – ерліктің жарқын суреттері.

Жазушы Скориковтың Москваға келуі мен Ержанның ауылға баруы арқылы тыл өмірінен де хабар береді. Скориковтың Москваның бірнеше дүкеніне кіріп балаларына базарлық таба алмауы, дүкендердің босап қалуы – сол тұстағы ел өмірінің әлеуметтік жағдайының көрінісі болса, тозығы жетіп көз-көз болып ойылған шторм – халық тұрмысын байқатар деталь. Шалғайдағы қазақ ауылының да тұр-

мыс-тіршілігі жақсы суреттелген. Балықшылардың ұстаған балығын өздері жеуге қимай, майданға жіберіп отыруы – сол тұстағы көп ұлтты кеңес одағының барлығына тән өмір шындығы.

Жергілікті тұрғындардан құралған ерікті партизандардың ерлігі шығармада шынайы көрініс тапқан. Ағаш шебері Пий атайдың менің балам латыш деп өз баласына сенім арта сөйлеуі – осының бір айғағы. Жау қолына түскен кеңес офицерін тұтқыннан алып шығу оқиғалары, Ян, Станга бастаған партизандармен бірге Есейдің сүйгені латыш қызы Эрикастың қаза табуы – қасық қаны қалғанша жаумен айқаса білген жергілікті халық өкілдерінің ерлігін көрсетеді.

Жазушы қаламына тән бір ерекшелік – бір-біріне кереғар ұғымдарды қатар салыстыра суреттеуі. Қарама-қарсы жайттарды салыстыра отырып суреттеу майдан өмірінен де, тыл өмірінен де байқалады. Барлаушылардың өңірі сауыс-сауыс болып, қайыстай болған шинелдерінің етегі оқтан шұрқ- тесік боп жүргенін көрсек, шаруашылық бөлімінің бастығы Долгушовтың етігін жалтыратып, қайта-қайта киім ауыстырып, сән түзеп жүруі де осындай кереғар суреттер. Бір-біріне қарама-қарсы кейіпкерлердің істері де, сөздері де тіпті сырт тұлғалары да бір-бірін толықтырып отырады. Жазушы осындай жаратылысы әр алуан жандарды соғыстың өзі өзгерте алмағанын жете суреттеген.

Орыс жігіттері Петр Денисов, капитан Скориков, капитан Тайнов, майор Долгушов, полковник Сидлер, татар жігіті кіші лейтенант Хизатуллин, латыш шалы Пий, Эрика сынды бейнелер негізгі кейіпкерлердің бейнесін аша түсуге қызмет етеді.

Романда контузия алған Есейдің емделмей-ақ жазылып кетуі, Скориковтардың хабарсыз кету себебінің кеш түсіндірілуі сияқты нақтылауды керек ететін эпизодтар болмаса, тұтастай алғанда, жазушы өзі бел ортасында жүрген окоп шындығын көркем шындыққа айналдыруда елеулі еңбек еткен.

Өмір және өлім мәселесін соғыс шындығы арқылы көтерген шығарманың бірі – Т.Ахтановтың «Қаһарлы күндер» романы (1956). «Ұзыннан-ұзақ қызыл вагон тіркеген эшелон қозғала берді. Шығарып салуға жиылған қалың топ жапырылып поезға ере жүгіріп, манадан бері айтып тауыса алмаған сәлем сөздерін айқайлап, қол бұлғайды. Қызыл вагонның кең есігінен көлденең тіреген тақтайға сүйеніп, біріне-бірі асылып, үймелесіп тұрған солдаттар да қол бұлғап, айқайлап барады. Жамыраған қалың шудың арасынан жылаған ащы дауыстар да естіледі...» [10, 5], – деп басталған кең тынысты эпикалық оқиға жа-

уыңгерлердің Алматыдан жасақталып майдан шебіне аттанғанынан бастап өрбиді. Романға 1941 жылы Алматыда құрылған Панфилов дивизиясының Москва түбінде көрсеткен ерлігі арқау болған. Мұнда негізінен генерал Панфилов дивизиясының кейін шегінген тұстары мен екі батальонның арасын бұзып жау әскерінің ішке еніп кеткен шағы сөз болады. Капитан Арыстанов Мұрат пен взвод командирі Ержанның өз жауыңгерлерімен дивизияға келіп қосылған сәттеріндегі ұрыс үстінде олардың бейнесі ашылады.

Әуелде батарея командирі, одан батальон командирі болған капитан Арыстанов Мұраттың прототипі – Бауыржан Момышұлы. Ол – соғыстан хабары бар әскери адам. Жаумен алғаш кездескен кезде Ержан бөлімшесінің зыта қашқанына шыдамай, «Тоқта!» деп бұйрық беріп жүруі – оның соғысқа дейін де әскери өмірден хабардар екенін танытар эпизод. «Мұраттың аққұба өңі тотығып қарауытқан, жағы солып, көзі үлкейе түскен. Самайынан қаулай өскен қара сақалы ұртының үстіне келгенде жақ астына қарай ұйыса шегінген. Бұрын көзқарасы жұмсақтау еді, енді көзінде көмірдей қара, суық жарқыл бар. Мұраттың кең жауырынды, ірі сымбатты тұлғасына, ортасы сәл дөңістенген үш жағы көтеріңкі әсем ер мұрны жарасқан піл сүйегінен жонғандай көрікті де, өткір бет әлпетіне Панферов сүйсіне, қызыға қарайды. «Мұның әр қимылы да, ісі де сенімді, дәл тайға таңба басқандай айқын. Бұл болбырлықты да, дәйексіз екіұштылықты да білмейді», – деп іштей сүйсінеді Панферов» [10, 301], – деген үзіндідегі портрет пен кейіпкер ойы – Мұраттың нар тұлғасын толықтыра түседі. Күші басым жаудың кеңес әскерлерінің сағын сындырарын біліп, үнемі оларды сөзбен жігерлендіріп жүретін Мұраттың қаталдығы – сұрапыл соғыстың негізгі талабынан туады. Оның бейнесі майдан шебіндегі ұрыстармен бірге кейіпкер сөзі мен ойы арқылы да толығып отырады. Оны: «...Панферов осы бір тентек, өжет капитанды жақсы көретін. Оның тұлғасына, алғыр ойына, өжет те сәнді қимылына іштей сүйсінетін. Мұратта әскери адамның ширақ та әсем қимылы бар. Оның ісі де, өзі де жарқ етіп көз тартып, еріксіз сүйсіндіреді. Генерал кейбір өзінде жоқты осы Мұраттан тапқан сияқты.

Панферов Мұраттың тағы бір қасиетін аңғарды. Онысы тым намыскерлігі, тіпті өзімшілдігі. Мұрат қашан да өз қатарларының алдында болуға, істеген ісіне қылау түсірмеуге барын салады...» [10, 302], – деген авторлық баяндау растайды.

Романдағы бас кейіпкердің бірі – взвод командирі Ержан. Шығарманың басындағы қазақ жері үшін көзіне жас алған Ержан Отан үшін, Москва үшін бір емес, бірнеше рет басын оққа тігеді. «Солдаттар таң атқанша окоп қазды. Бөлімдер алғашқы соққыдан есін жиып, енді шегіне соғысуға машықтанып келеді. Алғашқы күндердегідей емес, қазір аяқ іліккен жерге табан тіреп, жиі-жиі жауға қарсылық етеді. Дедектеп зымырап кетпей, тістесіп, қырқысып шегінеді. Талай күндер бел шешпеген солдаттар түзде, майданда жүрген адамның сұсты, сауыс бейнесіне енді: балшық сіңіп сірескен шинельдер қара қайыстай жылтырайды, қолды күс басып, жел қағып тотыққан беттерінде қаулап сақал өскен. Ержан да аңқау ғой: қасындағы Бөрібайдың көсе екенін осы кезде ғана байқады...» [11, 130], – деген үзіндіде майдандағы жауынгерлердің жай-күйімен бірге, олардың бойындағы жастық жігердің молдығы байқалады. Осындай авторлық баяндау мен сипаттамалар кейіпкер бейнесін ашудың негізгі жолы. Майдан шындығын көрген жазушы әрбір кейіпкер бойындағы сезімді шынайылықпен суреттейді. «Ол енді өзге дүниені ұмытып, бар арманы анау сирек орманға тығылу, жан сақтау болып, кейбіреулерден басып озып зытып барады» деген суреттегі жаумен алғаш кездескенде қолдары дірілдеп, есін әрең жиған Ержан бөлімшесінің жау күшіне төтеп бере алмай, кейін қарай зымырап қашуы – майдан шындығы. Полктың екі батальонын жапырып өткен жау әскері дивизияны бөліп-бөліп жібереді. Ержанның жігіттері қоршауда соңғы оқ-дәрілері қалғанша ұрыс сала жүріп, өз дивизиясына ерлікпен келіп қосылады. Дивизияның бекініп алып жаумен екінші рет кездесуінде бұл жігіттердің қатайып, ширай түскенін көреміз. Волоколамск тас жолын алуды көздеген жаудың негізгі күшіне төтеп беру аз әскерге оңай тиген жоқ. Ержанның взводы бұл шайқаста ерекше ерлік көрсетті. Политрук Кусков пен санитарка Раушан тылға өткен танкты өз кеуделерімен тоқтатса, осы ерлікті көрген жолдастарының қасық қанымыз қалғанша күресеміз деп жігерленуін автор шынайы бейнелеген. Майданға алғаш келгенде, жаудың көп күшінен қорқып, зыта қашқан Ержан взводы романның соңында темір табанды техникаға үш дүркін төтеп береді. Алғашында бес, кейін он танкімен шабуылға шыққан жауды тойтаруда бұл взводтың темір техникамен қалай күрескені санаулы адамдардың тірі қалуынан байқалады. Үш дүркін шабуылға темір осалдық танытса, адам шыдамдылық танытты. Бұл – Отанымыздың астанасы Москва үшін басын өлімге тіккен кеңес әскерлері жасаған ерліктің сипаты.

«Москва түбіндегі үлкен майданның шағын бір участогінде Панферов дивизиясы соғысып жүр», – дейді жазушы. Оның прототипі – Москва түбіндегі Волоколамск тас жолындағы атақты шабуылға тойтарыс берген генерал Панфилов. Жазушы атын өзгерткенмен, оқырман Москва түбіндегі шайқасқа басшылық еткен генерал Панфиловты жазбай таниды. Бірінші дүние жүзілік соғыс пен азамат соғысына қатысқан, соғыс стратегиясы мен тактикасын терең меңгерген генералды алғашқы шайқастың өзі ойландырып тастауы – алдағы шайқастың оңай еместігінен хабар берер деталь. Мұздай қаруланған жауға төтеп беру мен дивизияны сақтап қалуды генерал негізгі міндеті санайды. Ол әрбір солдаттың өміріне жауап беруге тиіс. Осынша жауапкершілікті көтеру тәжірибелі генералдың өзіне де оңай емес. Бұл соғыс бұрынғылардан өзгеше, техникалық соғыс. Оған адам күшімен қарсы тұру өлімге жүгірумен бірдей. Бірақ қалай болғанда да жау бетін тойтару қажет. Генералдың әрбір сөйлеген сөзі, істеген ісі оның бейнесін толықтыра түседі. Мәселен, штабта отыра алмай, алғы шепке бір емес үш баруы, шегініп келе жатқан Мұратпен ресми түрде емес, етене жақын адамдарша қол алысып амандасуы, Егоров полкы әскерлерінің жай-күйін тәптіштеп сұрауы, окоп ішінде кездескен қатардағы солдат Шөжебаев Көжектің қолын алып қана қоймай, онымен тұра қалып әңгімелесуі, елінен хабар үзбеуін ескертуі, оларға өз атынан сәлем айтуы генерал бейнесін аша түседі. Кейіпкер бейнесін толықтырудың бір түрі кейіпкер сөзі мен авторлық сипаттама болса, оған Көжектің «мына кісінің алды кең екен, өзі де келбетті келген адам ғой» деген сөзі мен «Панферов өз басы қашан да қарапайым, көзге қораштау болатын. Қимылында да, ісінде де жалт етіп көз тартарлық әскери әсемдік, ұшқыр ойнақылық жоқ. Тек істеген ісіне аса мұқият, шаруақол құнтты, тындырымды болатын...» [10, 302], – деген түсіндірулер дәлел.

Кәкібай, Қартбай, Раушан, Күләнда, Уәли, Егоров, Полищук, Купциановтар – негізгі кейіпкерлердің бейнесін толықтырар жанама кейіпкерлер. Бірі тракторшы, бірі әнші, бірі аспирант, бірі мектепті жаңа бітірген өспірім, бірі қызметкер болған бұл жандар сұрапыл соғыс үстінде азаматтық мінез танытады.

Жазушы логикалық, лирикалық шегініс арқылы соғысқа дейінгі бейбіт өмірден хабар берсе, сол тұстағы тыл өміріне көңіл бөледі. Айша мен Хадиша арасындағы бір сәттік эпизодтан бүкіл ел өмірінен мол мағлұмат алуға болады. Бейбіт күнде бір-бірін жау санайтын

екі әйелдің арасындағы әңгімеден жатты жақын еткен соғыс қасіреті аңғарылады. Дүкендердің босап қалуы, Хадишаның мектепке алғаш барған жалғызының шынтағы жамаулы қысқа костюммен жүруі – кеңестер одағындағы бүкіл елдің сол тұстағы әлеуметтік өмірінің шынайы суреті.

Шығармада ұлттық бояу мол. Лирикалық шегініс арқылы жасалатын ауыл өмірінің суретінен қазақ халқының тыныс-тіршілігін көрсек, Ержанның жастық шағынан халықтың бай ауыз әдебиетімен сусындап өскені, өмірі малмен тікелей байланысты қазақ халқының ер балаларды ептілікке, қайсарлыққа, шыдамдылық пен төзімділікке бала кезінен баулуы – қазақ халқына ғана тән қасиеттер. Жазушы үлкен ерлік жолы қазақтың төл тәрбиесінен бастау алатынын ойлылықпен бейнеленген. Сонымен бірге олардың арасындағы жарасымды әзіл-қалжың да жауынгерлердің рухани беріктігін аша түседі. Ұлттық ерекшелікті көрсетер тағы бір шағын деталь – Көжекті жеңгелерінің қоянның баласы деп атауы. Бұл да қазақтың қалыптасқан әдет-ғұрыптарының жалғасы. Шабуылға шығарда өздерін әнмен қанаттандырған жандардың бойынан өнердің өлмес, өшпес қуаты танылады. Шығармада фашизмге қарсы кеңес әскерінің күресі негізге алынса, соның ішінде қазақ жауынгерлерінің жасаған ерлігі бұл халықтың жауынгер халық екендігін әлемге паш еткендей.

Осы шығарманың жазылуы туралы жазушы: «Мен ең алдымен бұғанасы қатпай, майданға кірген, от ішінде есейген өз қатарым туралы айтқым келді. Мені және бір қызықтырған соғыстың шытырман оқиғасы, қауіп-қатері емес, сол соғыс арқылы, қауіп-қатер арқылы ашылатын адам характерлері болды» [7, 319], – деген еді. Жазушы алдына қойған мақсатына жеткен. Оны романның алғашқы беттерінен-ақ байқауға болады. Эпикалық кең тыныспен басталған роман кейіпкерлерінің табиғи ерекшеліктері алғашқы сәттерден-ақ танылып бұрын әскери өмірден хабары болмаған жас түлектердің от пен оқтың, өмір мен өлімнің ортасында шыңдалып, есеюі нанымды суреттеген. Әрбір кейіпкердің тұлғасы мен жан дүниесіне, өткен өмірі мен ішкі сырына, сөйлеген сөзі мен істеген ісіне, көңіл күйіне аса мән берілген. Романда лиризм мен психологизм қатар өріліп отырады. Романда қанша кейіпкер болса, сонша характер бар. Олар біріне-біріне ұқсамайды. Тіпті ерлікпен қаза тапқандардың өмір тарихы мен жасаған ерліктері әртүрлі. Негізгі кейіпкер Ержан мен Мұрат арасында ортақ ұқсастық болғанмен, олар бірін-бірі қайталамайтын типтік бейнеге көтерілген

қазақ батырлары. Әрбір кейіпкерінің бейбіт күндегі тіршілігінен мол мағлұмат берген жазушы оларды қан майданның ортасында шытырман оқиғалар мен қауіп-қатермен арпалыстыра отырып кейіпкер характерін сомдауда, сұрапыл соғыстың шындығын көркем шындыққа айналдыруда елеулі табысқа жеткен. Жазушы шығармашылығы әдебиеттанушыларды күн өткен сайын өзіне елітіп келеді. Бұл сөзімізді роман шыққан бойда жазылған мақалалар [12] мен кейінгі жылдары туған зерттеулер растайды [13]. Сол еңбектерде романның қазақ прозасындағы соғыс тақырыбына жазылған шығармалардың үздігі екендігі баса айтылған.

Москва түбіндегі шайқасты арқау еткен шығарманың бірі – Б.Момышұлының «Москва үшін шайқас» романы. «Қаһарлы күндерге» қоршаудан шыққанға дейінгі кезең негіз болса, мұнда сол қоршаудан шыққаннан кейінгі Волоколамск түбіндегі кескілескен шайқастар арқау болған. Осы тақырыпқа келуі жөнінде жазушы былай дейді: «Мен неліктен соғыс жөнінде жазып жүрмін? Өйткені, соғыс адам өміріндегі ең бір дүр сілкіндірерлік, жан түршігерлік оқиға... Сіздер театрдан немесе кино экранынан соғыстың көріністерін көріп жүрсіздер, бірақ сіздер оның ішкі мән-мазмұнын кинодан да, театрдан да көре алмайсыздар, себебі көптеген жазушылар мен өнер қайраткерлері соғыс туралы шындықты, ақиқатты терең түсіне алмайды, долбарлап, қиялдан шығарып жазады, мұнысы шындыққа сай келмейді... Мен мұны өте үлкен кемшілік деп білемін. Сен соғыс тақырыбына қалам тартады екенсің, соғыс мәселесін көркемдік тұрғыдан танытуға тиіссің. Міне сонда ғана бұл шығарма көпшілік бұқараға құнды болмақ. Жазушылардың көпшілігі шығарманың көркемдік жағымен, яғни қиялдан шығарылған оқиғалармен әуестеніп, соғысты көрсетуден аулақ кетеді» [14].

Осы талап тұрғысынан қарасақ, «Москва үшін шайқас» нағыз майдан шындығын жасаған шығарма екені дау тудырмайды. Роман төрт кітаптан тұрады. Әр кітап өз ішінен жеке-жеке тақырыптарға бөлінген. Жекелеген тақырыпшалар жинала келіп, романның біртұтастығына қызмет етеді. Осындай тақырыптардың көпшілігі «Капитан Лысенко», «Капитан Булатов», «Лейтенант Брудный», «Капитан Кирсанов», «Полковник Курганов», «Майор Елин» сынды жекелеген адамдар есімімен аталады. Ал соңғы кітап «Бір түннің оқиғасы» деп сол майданның бір түндегі оқиғасын қамтығанмен жеке повесть. Мұндағы кейіпкерлер тағдыры, мен уақыт алдындағы кітаптардың

занды жалғасы. Төрт кітаптағы оқиға бірінен-бірі өрбіп, бірін-бірі толықтырып отыратындықтан, олар біріге келіп тұтас бір майдан шындығын көркем бейнелейді. Романда Алматыда жасақталып, майданға аттанған панфиловшылардың Москва түбіндегі шайқасы суреттеледі. Мұнда 1941-1942 жылдардың қыс мезгілінде бірнеше айларда болған соғыстағы кеңестік жауынгерлердің көркем бейнесі жасалған. Шығарманы жазуға жазушының күнделігі мен жазбалары пайдаланылып, болған оқиғаның ізі сақталған. Оны адам, жер атауларының көруге болады. Ол жөнінде осы жанрдың маманы әдебиетші ғалым Б.Майтанов: «Өзгеше бітімді бұл көркем дүние жанрлық, стильдік тұрғыдан әр алуан белгі, өрнек таныта тұрып, бұлтартпас тарихи фактіге негізделген роман-новелла, роман-репортаж, роман-естелік сипаттарын сақтайтын нағыз деректі еңбекке саналуы керек» [15], – дейді. Осы пікірге сүйенер болсақ, бұл – деректі роман.

«Күзгі таң. Түнерген аспан. Ой шұңқырдағы сулар кілегейленіп, қабыршақтанып қата бастаған», – деп басталған жолдардан Ресейдің қара күзінің ызғары еседі. Адам денесін түршіктірер осындай таңғы ызғарды қақ жарып келе жатқан жауынгерлердің нағыз майдан шебінен келе жатқаны олардың бет-әлпетінен-ақ байқалады. «Көптен бері жуылмаған беттері тотыққан, тозаңданған, кірпіктері кіртиген, ұйқы көрмеген, көздерінің жиектері қызарған, еріндері кезерген, сақал-мұрттары түксие өсіп, иықтарына винтовка асынған жауынгерлер сап тартып, салтанатпен кере басып жүріп келе жатқан» жауынгерлердің бойындағы жігерлілік пен, қайраттылықты, төзімділік пен шыдамдылықты көрсетер деталь – олардың сап түзеп келе жатып салған әні де танытады. Бұл – кеңес жауынгерлерінің өршіл рухын айғақтайтын көрініс. Олар – жаудың шебін жарып шығып, өз дивизиясына қосылуға келе жатқан аға лейтенант Бауыржан Момышұлы батальонының жауынгерлері.

25 жылдық әскери өмірінің 20 жылын «әскери лагерьлерде, жаттығу, ұрыс далаларында, солдаттардың арасында өткізген» Бауыржан Момышұлы романның алғашқы беттерінен-ақ сұрапыл соғыстың жанды картинасын жасауға тырысады. Майдан шындығы жағдайын жазушы кейіпкер жанына үңіле біліп, олардың күйініш-сүйініш тұсындағы сезімдерін адам ретінде таниды. Сонымен бірге олардың бойында қорқу, қобалжу сынды сезімдер де қоса жүреді. Жазушы шеберлігі – осындай сезімдерді жеңіп ерлік жасаған жауынгерлердің көркем бейнесін нанымды түрде жасауында. Бейбіт өмірден бірден

майдан шебіне келіп, қан майданға бел шеше кірісіп кету оңай емес екендігін жазушы жекелеген кейіпкерлер характері арқылы ашады. Әскери өмірге икемсіз жандардың алғаш ұрысқа кіргенде қалай үрейі ұшқандарын, қиналғандарын көрсете білген жазушы ол жөнінде: «Кеміту үшін емес, әр солдаттың сезімі, әсері бөлек қой, соны көрсету үшін жаздым» [16, 3], – дейді.

Романдағы негізгі кейіпкердің бірі – генерал Панфилов. Ол – Бауыржан Момышұлына әкесіндей қамқор бола білген майдандағы ұстазы. Жазушы қандай кейіпкермен кездесе де, алдымен оның толық портретін жасайды. Кейіпкер бейнесін ашуды портреттен бастайды. Әскері шаршап-шалдыққан дивизия генералын да ол сол күйде көреді. «Жүзі тотыққан, әжімдері бұрынғыдан көрі терең сызаттана түскен. Қысқа бурыл шашы қылтанақтай тікірейіп тұр. Мұрны мен иегі аздап сүйірленген. Бұрын мұқият күзеп жүретін суағарындағы бармақтың тырнағындай төрт бұрышты қара мұрты бұрынғыдан гөрі тікірейіп өсіп кетіпті. Соғыс әуресі кейінгі күндері мұртын басуға мұршасын келтірмегені сезіледі. Генерал маған осы жолы бірінші рет қартайып, қажығандай көрінді» [17, 11], – деген портрет пен авторлық сипаттамадан нағыз майдандағы жандардың келбеті танылады. Дивизияға қосылған Момышұлының батальонына генералдың ерекше ықылас бөлуі, сөз бөлмей тыңдауы, қажет жерінде бұйрықты да түзетіп отыруы, аспазшы Жанмен қатар отырып палауды қолмен жеуі, полк командирі Шехтманға ескерту жасауы, әрбір жауынгерді назарда ұстауы, дивизия командирлерінің ерліктеріне дер шағында көңіл бөліп отыруы – генерал бейнесін толықтырар жарқын эпизодтар. Өз роталарынан жеке дара, топ-топ болып бөлініп қалған 90 әскерді қаруыл қойып тұтқындарша бөлек тізіп алып келген Бауыржанға генерал біраз ескерту айтып, қатаң тәртіптің керек жері де, керек емес жері де бар екендігін түсіндіреді. Бауыржан Момышұлы кейін ұстазының ұстамдылығын әрдайым еске алып, әрбір солдатқа ерекше көңіл бөле біледі. Өз жауынгерлеріне жасаған қамқорлықтары да әкесіндей болған генералдан алған тәрбиесі екені байқалады.

Момышұлы бейнесін аша түсер жайттың бірі – оның өзіне ерекше талап қоя білуі. Ол солдаттардың ерекшелігін танып, тәрбиелеуге тырысады. Кімнің қолынан қандай іс келетінін анықтап, оларды өз орындарымен пайдаланатын командир болып шығады. Бауыржанның соғыс тактикасын терең меңгергеніне оның әрбір шабуылы мысал. Матренино деревнясын ұрыссыз жау қолына беріп қашқан болып,

оларды алаңсыз жайғаса бергенде үстінен басып алуы, Соколово деревнясында жауды мақта түтінімен тұншықтыруы, бір түннің ішінде бір Торошково емес, оның төңірегіндегі алты қыстақты алуы, Соколова жолын бөгеуі, қиын қыстау сәттердегі шапшаң да тапқыр қимылдары – батальон командирінің тапқырлығы. Романның төртінші кітабын құрайтын бір түннің оқиғасы Волоколамск төңірегінде шешуші ұрыс ретінде есте қалады.

«Борандатқан тағы үш күн. Мұз төсеніп, қар жамылған тағы үш түн.. Біз жорықта келеміз...

Бүгін күн жап-жалтыр, ап-ашық. Айнала аппақ қар, көзің шағылысып қаратпайды. Темірдей қарып, жалап тұрған аяз. Бет-ауыздарын үсікке шалдырып алған жігіттер аз емес. Беті мен иегі қарауытып, қызара жараланғандар бесеудің бірі», – деп жазушы Ресей қысының сол жылы ерекше шытынап тұрғанын жарқын суреттеген. Табиғаттың шытымыр аязына «мұз төсеніп, қар жамыла» жүріп төтеп берген жауынгерлердің Отан үшін жасаған ерлігін автор нақты деректермен жақсы жеткізген. Табиғат суреті болсын, кейіпкерлердің іс-әрекеті, сөйлеген сөздері – бәрі де бір мақсатқа жұмылдырылған. Трошково, Бородино, Баркловица, Грохово, Кашино, Коншино сынды алты қыстақты аз әскермен бір түнде, бір мезгілде алу – Бауыржан Момышұлының бейнесін толықтыра түсер оқиға. Алты қыстаққа бекініп, оны жаудан арашалау барысында көзге түскен ерлердің ішінде Мәлік Ғабдуллин мен Төлеген Тоқтаровтың есімі ерекше аталады. Автор өзі көрмеген жайттарды жазудан аулақ. Оны Төлеген Тоқтаровтың қазасына қатысты айтуға болады. Төлеген бастаған алты жігіт жау бүйірінен тұтқиылдан тиіп, есеңгіретіп тастағанын ерлік деп бағалаған жазушы оны кейінгі бір сөзінде былайша түйіндейді: «Қорықпайтын солдат, адам жоқ. Ең ақыры қорықпайтын шыбын да болмайды. Бұл – табиғат заңы... Жекпе-жек ұрыста тәуекелге бел буылады, ерлікке жол ашылады. Алдымен солдат өзін-өзі жеңеді, қобалжу, қорқу, тағы басқа сезімдерді басып тастайды. Оған бір дәлел Төлеген Тоқтаров» [16, 4].

Жазушы пейзажды өте орынды пайдаланады. Мәселен Төлегеннің қазасы туралы: «Дүние иығынан ентіге булығып дем алғандай, жел тынысын ішіне тартып, боран жас жауынгердің қабырын қаба құшақтай, боздай соғып үдеген тәрізді.

Жел Алтайдағы ананың арманды жоқтауын алыстан аңыратып алып келіп тұрғандай.» [17, 318], – деген суреттен Отан үшін ерлік

жасап, өз басын оққа тіккен азаматтың қыршын кеткендігіне табиғат ананың да жоқтау салып зар еңіреп тұрғанындай әсер аласың.

Шығармада жазушы өзін, жауынгерлерін қайрап, қанаттандырып отыратын қазақтың мақал-мәтелдерін орынды пайдаланады («Ұйқы өлімнің інісі», «Көз қорқақ, қол батыр», «Жаным – арымның садақасы», т.б.). Сонымен бірге ол өз тарапынан қанатты сөздерді жиі айтады: «Өлім көзіне жасқанбай тіке қарасаң, ол тайсалады. Өмірді сүйген – өлімнен қорықпақ емес.», «Ерлік – ер басына жүре бітетін қасиет. Атаққа ілінудің жолы – алыс жол. Атақ туы – ардақты ар. Ар, намыс анасы – тәрбие», «Ар кіндігі – Москва», т.б. Роман негізінде «Артымызда Москва» атты көркем фильм түсірді.

Қорыта айтқанда, қазақ жазушыларының жоғарыда сөз болған туындылары қазақ романын мазмұн, түр жағынан байыта түсті. Ұлт әдебиетіне тың образдар қосылды. Аталған романдар қазақ жазушыларының эпикалық кең құлашты жанрды терең игере алғандығын танытты. Деректілік пен нақтылық шығармалардағы соғыс шындығын шынайылай түссе, жазушылардың кейіпкер жандүниесіне үңілуі – психологизм мен лиризмді дамыта түсті. Қазақ жазушылары сомдаған Қайрош, Шеген, Есей, Нұржан, Көжек, Ержан, Кәкібай, Мұрат, Мәлік Ғабдуллин, Төлеген Тоқтаров сынды жөргегінен тәрбиеленген қазақ батырларының бейнелері – ұлттық мұрамызға қосылған сом образдар. Жазушылардың ортақ жетістігі – жауынгер қазақ халқының батыр ұлдарының ерлігін суреттеуде олар бірін-бірін қайталаған жоқ. Тіпті Москва түбіндегі бір майдан оқиғасының өзі екі жазушының шығармасында екі түрлі көрініс тапқан. Майданның қақ ортасында болған майдангер жазушылар сондағы окоп шындығын көркем шындыққа айналдыруда қазақ романының көркемдік деңгейін биікке көтере білді. Бұл романдар – адам және соғыс, соғыс және бейбітшілік, өмір және өлім мәселелерін жан-жақты көтерген шығармалар.

Осы шындықтың бірсыпыра жарқын көріністері Б.Соқпақбаевтың – «Өлгендер қайтып келмейді», Ө.Қанахиннің «Дәмелі» (1962), З.Ақышевтың «Жесірлер» (1973), К.Қазыбаевтың «Ызғар» (1972), Ж.Нәжімеденовтің «Ақшағыл» (1973) сияқты романдарында көрінеді. Ел өмірінің әр қилы саласына, ондағы адам тіршілігіне арналғанмен, олардың бәрі адамды, олардың Отан алдындағы жан қиярлық еңбегін тануға көмектеседі. Аталған романдар Ұлы Отан соғысы кезіндегі тылдағы ауыл өмірін, сондағы адамдардың (жесір әйел, жетім бала, мүгедек жандардың) «Отан үшін», «Жеңіс үшін» деген ұранмен жан

аямай жасаған еңбегін көрсетуге арналған. Бұл кезеңнің, соғыс тұсындағы ауылдың да эпикалық прозаға сұранып тұрған тұстары аз емес еді. Соғыс кезіндегі тіршіліктің ауыр көріністеріне қоса адам еңбегінің сұраусыз, еңбекақысыз, мөлшерсіз жұмсалған бір тұсы осы болды. Ерлері түгелдей әскерге алынып, майданға аттанғанда, ауылдағы еңбекті түгел әйелдер мен жас балалар, кәрі шал, мүгедек жандар атқарды. Бәрі де ерлері мен әкелерінің, балаларының орнына тұрып, мал бақты, егін салды, шөп шапты, шахтада қайла ұстады. Сөйтіп жүріп ел тіршілігіне тірек бола білді. Аталған романдар осы кезеңнің ауыр шындығын көркем бейнелей отырып, сол ауыртпашылықты биік қажырлылықпен арқалап шыққан азаматтардың жарқын бейнесін жасауға ұмтылады.

Әдебиетке осы тұста келген ақын-жазушылардың көпшілігі 1932 жылғы ашаршылыққа, 1937 жылғы жаппай қырғынға, Ұлы Отан соғысына әкесін беріп, өздері сол жылдары дүниеге келіп, әкесіз өскен жетімектер екені белгілі. Жүмекен өлеңдерінен де сол бір алапат жылдардың жазылмас жарасын көруге болады. Балалық шағын соғыс ұрлап, ерте есейген лирикалық кейіпкердің өмір жолы кешегі сан мыңдаған Қазақстандық қандастарымыздың тарихы екені тарихтан мәлім. Азаматтың бәрі майданға аттанып, колхоздың бар ауыр жұмысын жас өспірім жеткіншектер мен буыны қатпаған бүлдіршіндердің атқарғанын өмірдің шынайы картинасы ретінде көрсете білген ақын өзінің шағын лирикалары мен поэмаларындағы негізгі орталық кейіпкерін проза жанрына да алып келді.

Қазақ әдебиетіне 60-жылдары келіп, ұлттық поэзиямыздың өсіп-өркендеуіне қомақты үлес қосқан Жүмекен Нәжімеденовтің проза жанрында да өз еншісі бар. Поэзиялық шығармалары арқылы оқырманын сүйсіндірген ақын проза жанрында да бағын сынап көрді. Ә, дегеннен кең құлашты эпикалық туындыға ден қойған оның қаламынан «Ақ шағыл», «Кішкентай», «Даңқ пен дақпырт» сынды бас-аяғы жинақы, өзіндік айтары бар шып-шымыр романдар дүниеге келді. Ақын кейінгі жылдары «Бетпе-бет» атты повесімен бірге «Домбыра және көсеу», «Шындық пен аңыз», «Аспан шақырады» (ертегі-хикаят) «Шындық немесе кесілген бұрым», «Құм әңгімелері» сынды әңгімелер жазып прозадан қол үзген жоқ. Алайда қазақ поэзиясындағы жаңашылдығымен танылған ақынның прозалық туындылары сол жылдары бірсыпыра сыншылар мен әдебиеттанушыларға қалам ұстатқаны белгілі. Олардың қатарында С.Қирабаев [18], Б.Са-

хариев [19], М.Сқақбаев [20], Т.Тоқбергенов [21], Б.Уақатов [22], Б.Ыбырайымовтардың [23] есімдерін атауға болады. Алайда осы аталған туындылар соңғы жылдары тасада қалып жүргені де жасырын емес.

Нәжімеденовтың қаламынан туған романдардың арасына екі жыл салынып жазылғанымен, оларды бірінен-бірі ажыратып сөз ету мүмкін емес. Себебі, үш романға да бір ауыл, бір кең шар өңіріндегі оқиғалар арқау болған. Олардың негізгі кейіпкерлері де ортақ. Сондықтан бұл романдарды тұтас бірлікте қараған жөн. «Ақ шағыл» романының үзінділері 1971 жылы «Жұлдыз» журналы мен «Лениншіл жас» газетінде жариялана бастады. Кейін романның толық нұсқасы 1973 жылы жеке кітап болып шықты. Романға Ұлы Отан соғысы жылдарындағы шалғайда жатқан қазақ ауылының тыныс-тіршілігі арқау болған. Роман еңгезердей азаматтың нағашысына келіп: «Нағашеке-ай, құйыдық кой, құйыдым ғой!» – деп еңіреп қоя беруімен басталады. Сейсіметтің «соғыс, пионт тәңидің тәңіі болып тұйған жоқ па» деген сөзінің өзі-ақ, қу соғыстың түк қоймай жалмап жатқанын көрсетеді. Ә, дегеннен-ақ сыпырып кеткені аздай, елде қалған бірен-саран еркек кіндікті де алып кеткелі тұр. Ажалдың аузынан аман келеміз бе, жоқ па деген Сейсіметтің күдігі де орынды. Бірақ ол бүкіл елдің басына түскен үлкен қасірет екенін Әжімгерей қарт былайша түсіндіреді: «Қарағым Сейсімет, – деді қарт, айтар сөзін соның арасынан сүзіп алардай сақалын саусақтарымен кезіп, – қарағым Сейсімет, сені кемпір екеуміз қайратты, қажырлы жігіт деп мақтап отыратын едік. Мұның не? Ел басына күн туғанда ер боп, бізге ұсаған кәрі-құртандарға қайрат тастап, қатайып аттанудың орнына бала құсап «қатын құсап деуге аяды) балпылдап отырғаның?! Ортақ қасіретке ортаймас болар! – қиналып, қайғырып келген ағайынға қазақ жасайтын жақсылық – ақыл айту ғой, Әжімгерей де сол жақсылығын жамап-жасқап өткізіп жатыр, – Садықжанды беріп біз де отырмыз. Хат келмегенінің өзіне бүгін бір жыл, екі жұма, төрт күн болды. Жылсақ, өлмелі кемпір-шал, мына бір шикі өкпелермен омалып қалған, біз жылайық та. Сен неге жылайсың?! Мәруә келін шалымды адам. Екі баланды еңбектеп жүрсе де асырайды. Кемпір екеумізді...» [24, 4].

Алғашында осылай еңкілдеп жылап отырған Сейсіметтің әрбір ісі еріксіз күлкі үйіреді. Әскерден аман-есен келгенде елге айтқан әңгімелері оның фашист деген итті көрмегенін де байқатса, Германия жерін алғандағы документім бар деп отырғаны мынадай анықтама: «Справка дана рядовому Айстанову С. В том, что он временно осво-

бождается от боевых занятий в связи с болезнью дизентерий...» [24, 129].

Мәруаны камшымен ұрғаны үшін Темірәліні сабамақшы болып барған Сейсіметтің ақырында өзі қашып құтылып, үйіне аман-есен жеткеніне тәуба жасауы, Еділхан мен Мәруаның өсегін естіп қалып, әйелін талақ етуі – күлкі үйірет эпизодтар. Кінәнің кімнен екенін білмей Темірәліге ұмтылуы, әйелін талақ етіп алып балаларын бір көруге зар болуы, шөпшілерге бригадир болып, оларға команда беруі т.б. іс-әрекеттері оның бейнесін толықтыра түскен. Сейсімет бейнесі жөніндегі: «Жазушының, әсіресе, көбірек көңіл аударып, молырақ суреттеген, неғұрлым, жан-жақты көрсетсуге тырысқан кейіпкері Сейсімет.

... Жұмекен айнала болмысқа юмористің көзімен қарап, өзіндік байлам-қорытындыларын реалист ретінде түйіндейтін секілді. Сондықтан да жалғыз Сейсімет емес, романдағы бірталай кейіпкерлер юморлық-сатиралық ыңғайдағы типтер болып шыққан» [25], – деген сыншылардың пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы юморлық-сатиралық сипатпен-ақ талай сырдың бетін аша білген.

Романда қанша кейіпкер болса, сонша тағдыр бар. Олардың бірі екіншісіне ұқсамайды. Өскен орта бір болғанмен әрқайсысының тағдырына әрқелкі өмір тауқыметі жазылған. Сондықтан олардың мінез-құлқы да бір-біріне ұқсамайды. Күйреуік Сейсіметке басу айтып, жалғызын соғысқа беріп, қам көңіл болып отырған жарым көңіл Әжімгерей қарт – романның орталық кейіпкерінің бірі. Ол – ел сыйлаған, көпті көрген, өмірден алғаны мен көргені мол дария қарт. Жалғызынан қалған жалғыз тұяқты медет тұтқан жанның жан жарасы да осал емес. Садықжаннан келген соңғы хаттың күніне дейін санап отырғаны да содан болса керек. Қарт бейнесі Темірәлі туралы әртүрлі әңгімелерді басу үстінде толыға түседі. Ол – не нәрсені де ақылға салып, кең пішетін дана қария. Кейбіреулер секілді сөзге еру, ауыл үйдің әңгімесін теру оған жат мінез.

Тылдағы ауыр еңбекті қажымай көтерген қайсар жанның бірі – «Әй, хақымақсың-ау, анаң-ды» деп жүретін, ер мінезді еркек әйел атанған Қарашаш. Ол да жалғыз ұлды соғысқа аттандырып, кебенек киген баласының артын тосқан көңілі күпті жан. Бір ауылда қанша шаңырақ болса, солардың бәрінің бас көтерері соғыста жүргеніне қарап, қарғыс атқыр майданға қазақ халқының қаншалықты азаматын аттандырғанын саралауға болады. Сіңлімнің қызы деп Талжібегінің

әкесін жасырған Қарашаш та тағдыры ауыр жанның бірі. Өсек-аяңмен ісі болмайтын оның тілі де батыл. Ел ағасы атанған Әжімгерей қарттың Қарашашты ерекше құрметтеуі оның да тегін адам емес екендігіне мысал. Қанша ер жігітке бергісіз еңбек еткенмен ол да жаны нәзік, жүрегі жаралы төмен етектегі әйел. Талжібегіне бой жеткенше әкесі туралы айта алмай жүруі – оның да табиғаттың тылсым күшіне қарсы тұра алмайтын әйел заты екендігін танытар эпизод.

Жазушы негізінен өмірдің күнгей жағын емес, көлеңкелі жағын көрсетуге тырысқан. Кеңестік дәуір тұсындағы жоспар-жоспар деп сан қуалаған шаруашылықтардың сапасы күрт төмендеп кетуі бір ауыл тіршілігімен ашыла түскен. Ендеше, бұл – ауыл ауданға жоспарды артығымен беріп, оның орнын толтыра алмай шаруашылықтары кейін кетіп жатқан ауылдардың жиынтық бейнесі. Шөпшілердің жоспарды артығымен орындағандықтарын көрсету мақсатында шөпті шоқалақтың үстіне жинауы, соның қырсығынан қыс ортасында малға шөп тауып бере алмай мал шығынының көп болуы – бәрі де жоспарды артығымен орындау ұранынан келген кесел.

Автор жекелеген кейіпкерлерді де типтік бейнеге көтеріп, сол кейіпкерлер арқылы көп сырды ашуға тырысқан. Оған ел мүддесін ойлап, күні-түні ерден түспейтін Темірәлінің үстінен жала жауып соттатып жіберген Сағынайдың бейнесі мысал бола алады. Пошташы Оразғалиды шақырып алып, асты-үстіне түсіп үш конвертті беретін жеріне жеткізіп, Темірәлінің соңына түскен Сағынай колхоз председателдігінен үміт күткенмен оның ойлағаны да бола қойған жоқ. Автор осылайша әрбір шағын оқиғаның соңы сәтсіз бітіп жатқанын көрсету арқылы ел ішіндегі дендеп кеткен дертті нысанаға дәл алып отырған. Сағынайдың екі жүзді екендігі Темірәлі мен Әжімгерей қарттың үйіндегі екі көрініспен толыға түскен. Әжімгерей қартқа Темірәлінің шаруаға қырсыздығын айту мақсатында сыпырта жамандаған Сағынай өзін көргенде алдында құрдай жорғалайды. Темірәлінің хабарын айтайын деп келген Орекеңе: – Білем оны, – деді анау, сөздің артын тосқысы келмей, – білем бәрін де. Ер-тұрманын үйіне апарып түсіріңіз де, атты осында әкеліңіз. Темірәлінің үстінен жазылған арыздарды берерде жік-жапар болып пошташыны қонақ еткен, Сағынай өз шаруасы біткен соң онымен сөйлескісі де келмейді. Автор осындай жекелеген сюжеттер арқылы әрбір кейіпкердің табиғи болмысын ашуға әрекет еткен. Оны Сағынайдың бір Орекеңе жасаған екі түрлі ілтипатынан анық көруге болады. Не тапсырма болса да

оның астарына үңілмей орындауға тырысатын пошташы Оразғалидың осы тапсырманы орындамауын автор былайша түсіндіреді: «Ат қазығында қалды. Бұл қарттың Совет үкіметі келгелі бергі орындамаған бірінші бұйрығы еді». Темірәлінің қызметімен қоса, астындағы торы айғырды қоса алмақ болған Сағынайдың пиғылы арман күйінде орындалмай қалады. Керісінше жаңа басшы Сағынайды торы айғырдан аударып өзі иемденіп алады.

Сол тұстағы әйел-аналардың бейнесін аша түсетін образдың бірі – Әжімгерей қарттың кемпірі. « – Кемпір, кемпір! Қажағаны мен! Кеміріліп қал!» деп, бар ашуын құдай қосқан қосағынан алып жүретін Әжекең кемпірі де өмірден алынған шынайы кейіпкер. Автор қазақ кемпірінің типтік бейнесін жасауда оның осындай ерекше қасиеттеріне ден қоя білген. Үйге жолаушы келсе, қолынан самаурыны түспейтін еңкейген қарияның бейнесі ақын-жазушылардың көп жырлаған аналар образын толықтырары даусыз. Тоғыз жолдың торабында отыратын қарияның үйіне жоқ іздеген де сөз іздеген де басын бір сұқпай өтпейтін болса, солардың бәріне қабақ шытпай ас-суын әзірлеп бір тынбайтын ана – қазақ әйелдерінің типтік бейнесі. Кебенек киген келеді деп, қара хат келсе де жалғызын жамандыққа қимаған ананың ұлына сақтаған сарқытының таусылмайтыны ананың балаға деген махаббатының шексіз екендігін аша түссе, Сағит сынды алаяқтардың балаңды көрдім деп жездесі мен апасын алдап, жалғызға сақтаған сүрі біткенше өтірік айтып жатып алуын автор нанымды бейнелей білген. Қос мұңлықтың «Құдай-ай, өлеріміздің шағында есі, жөні дұрыс кісі де алдамады-ау» деп қамығуы олардың жан жарасын тырнай түскен. Автор осы эпизод арқылы жезде мен балдыз арасындағы әзіл-қалжыңды орнымен қолдана білу керектігін Сағиттың жөнсіз өтірігімен шеней білген. Осы секілді орынсыз жайттарды ащы тілмен сынап, дер шағында әшкерелеп отыру – жазушы қаламына тән стильдік ерекшелік.

Әжімгерей қарттың келіні Мұғзиманың өміріне лирикалық шегініс жасаған автор ол туралы да мағлұмат бере білген. Алайда ол көбінде сол үйдің келіні ретінде ғана танылады. Балалардың бәрі де атасы мен әжесінен туған секілді өз аналарына бірі де жуымайды. Нәжімеденов поэзиясында кемпір болғанша ата-ене алдында именіп, өз баласын әжесінің тентегі, атасының бұзығы деп бір иіскеуге батпай жүретін қазақ келіндерінің жиынтық бейнесін жасаса, сол кейіпкерлерін Мұғзима арқылы прозаға да алып келді.

Жазушы әрбір кейіпкерін типтік бейнеге көтеруге тырысқан. Өмірден алынған әрбір шынайы оқиғаның астында ащы мысқыл жатады. Бұл автордың ел ішіндегі дендеп кеткен кеселді жөндеу туралы көзқарасынан туғаны анық. Мәселен бір ауылдың ішінде хат танитын жалғыз Еділханның қаралы хаттың сыртын ғана көріп, Әжімгерей қартқа балаңнан хат келді деп түсіндіруі, сауатсыз Оразғали пошташының сүйінші алу мақсатында қаралы хатты ешкімге көрсетпей шаба жөнелуі – өмірден алынған шындық. Автор осындай қолайсыз жайттарды суреттеу арқылы сол тұстағы ел өміріндегі келеңсіздіктерді сынап білген. Хабарсыз кеткен баласынан бір хабар келгеніне тәуба жасаған Әжімгерей қарттың қуанышы қайғыға, тойы қазаға жалғасуы жекелеген адамдардың кінәсі болса, ел ішінде кездесетін осындай жайттарды автор осы эпизод арқылы шенеп отыр. Осы тұрғыда қарағанда романда ащы тіл де жетерлік. Бірде жеңіл юмормен, енді бірде ащы сатираға кезігіп отырамыз. Жазушы қаламына тән осындай ерекшелікті кезінде сыншылар да байқай білді. Оған Төлеген Тоқтаровтың «Даңқ пен дақпырт» жөнінде айтқан мына пікірі мысал бола алады: «Романның тілінде жеңіл әжуа бар. Оның өзі романның сипатына сай келген сыңайы байқалады. Автор сол уәждің өзін кейіпкер ойына тілшелеп қана сіңіріп, нәзік қайыра білген» [26, 196]. Осылайша уақыт, заман трагедиясы романдардың өн бойынан байқалады.

Осыған қарағанда, автор өмірден алынған шынайы оқиғаларды ешқандай боямасыз сол қалпында беруге тырысқан. Оны жекелеген кейіпкерлердің сөйлеген сөздерінен де байқауға болады. Әжімгерей қарт пен Сейсімет, Қарашаш пен Мәруа бір-біріне мүлде ұқсамайтын кейіпкерлер. Автор әрбір кейіпкердің бейнесін оның істеген ісі мен сөйлеген сөзі арқылы ашуға тырысқан. Мәруа – кебенек киген отағасының артын күте білмеген тұрақсыз әйел. Темірәліге қылымсығаны үшін таяқ жегенімен тұрмай, Сағынайдың сөзіне еріп арыздануы оның санасыздығын көрсетсе, Еділхан сынды жас қайнысын ауыздандыруы ар тазалығын төсек құмарлығымен жуып-шайған тұрақсыз да шыдамсыз, арыс да төзімсіз, ақылсыз да санасыз жан екендігін байқатады. Автор осындай бір-біріне мүлде ұқсамайтын кейіпкерлердің іс-әрекетін суреттей отырып, оқырманын төрелікке шақырған. Ол жаманнан жирену, жақсыдан үйрену керектігін кейіпкерлерінің ісі арқылы көрсете білген.

Үлкендермен қатар көрінетін тағы бір белгісіз кейіпкер – Идаят. Ата-әжесін көке-мама деп өскен ол өз анасын үлкендерге еріп келін дейді. «Жалғыздан қалған жалғыз» деп бетінен қақпаған қара бала өз мінезімен таныла түседі. Ол Талжібектен өз бетінше домбыра үйреніп өнерге әуестігін аңғартса, бәйгеге қатысып және бір сыннан өтеді. Ұзаққа созылған соғыс Жеңіспен аяқталған соң, қатты қажыған халықты бәйге көріп, көңіл сергітсін деген ниетпен аудан басшылары ауылдар арасында бәйге ұйымдастырады. Құла қасқаны бәйгеге қосуға бел буған Сатым оған Идаятты сай көріп, Темірәлі де қалап отыр деп, оны көкесінен сұрап алады. Бәйге атты баптау үстінде өзіне деген үлкен жауапкершілікті түсіне білген Идаят дауға қалса да құла қасқаның арқасында «бәйге бала» атанады.

«Ақ шағыл» романы – аты айтып тұрғандай шағыл-шағыл құм арасында отырған қазақ ауылының Ұлы Отан соғысы тұсындағы өмір тіршілігін бар болмысымен ешқандай боямасыз көрсетуге құрылған шығарма. Бұл романға 1942-1946 жылдар аралығындағы оқиғалар арқау болған. Алғашында еркек кіндіктің бәрін майданға аттандырған ауыл тұрғындары жеңістен кейін Темірәлінің үстінен домалақ арызды топырлатып оны да елден аластап тынды. Бас көтерер азаматын қолдан ұстап берген елдің күні жалақор мен бәлекорға, ақсақ пен сақауға, есер мен тентекке қарап қалды. Осылайша, бірінші роман автор бас көтерер азаматы жоқ елдің алдағы күні не болмақ деген сауалмен аяқталған.

1973 жылы «Лениншіл жас» газетінде үзінділері жариялана бастаған «Кішкентай» романы 1975 жылы жеке кітап болып оқырманның қолына тиді. Бұл романда да біз жоғарыда аты аталған кейіпкерлермен қайта кездесеміз. Оқиға 1946 жылғы Қарашаштың отбасынан басталады.

«Әжеке-ай, қайт дейсің? Жалғыз қалдым ғой, жалғыз!..». Бір қолын майданға беріп келгені болмаса, жалғыз ұлы шүкір алдында. Талжібегі бой жеткен соң, қыз бала жат жұрттық деп жылап отырғаны болса керек. Сондықтан да Әжімгерей қарт оны былайша жұбатады: «Қарашаш, олай деме. Жат жұрттық баланың жасы келгесін босағасын тапқаны мақұл. Шүкір, Жібегің сүтіңді ақтады, жаман атын жайып, сүйек сындырған жоқ, бесігінің табын жоймай есігіне жетті, қайта қуану керек. Жалғыз деген сөз жаман, оны неге айтасың?! Азамат ұлың бар, шүкір ет, шүкір ғой, құдайға мың шүкір» [27, 4]. Өмірәлі досының ауданда қызметке орналасқанын білген Қабен Қарашаштың

қолына кіріп алмақ оймен Талжібекке сөз салады. Болашақ күйеу баланың: «Апа! Сізге оңай емес. Әрі кешегі күнде жұбаныш, серік болған жанды кісіге қию. Тіпті осында-ақ тұра берейік. Мен де өз балаңызбын» деген сөзін естігенде: «Ой, а-ана-анды ғана, күшік күйеу! Шық үйден! Намыссыз неме!» [27, 7], – деп қуып шыққаннан кейін ол біржола жоғалады да Талжібек Жанботаға күйеуге шығады.

Бұл кезде ауыл адамдары атың өшкір қу соғысқа бар лағынет-қарғыстарын ақтарумен болды. Себебі, жеңіске жеткен халықтың жай-күйі де адам қуанарлықтай емес еді. Оны автор былайша бейнелеген: «...Пішен шабу, құдық қазу, қауға тарту сынды ауыр жұмыстарда еңсеріп кетер еркек ілуде біреу-ақ. Құрық, бұғалық ұстар қуатты қолдың тапшылығынан жылқының көбі шу-асау. Он екі, он жастағы балалар тайды әрең үйретеді. Ал, ересек жылқының – құнаны дөнен, дөнелі бесті боп, сол жүген-құрық тимеген күйі кетіп барады. Сонымен Қошалақ соғыстың әбден жұтатып салғанын бір-ақ білді. Біреу – ақсақ, біреу – шолақ, біреу – соқыр, біреу – сақау, біреу – есер. Қайсы бірі әрі ақсақ, әрі шолақ, әрі соқыр, әрі сақау, әрі есер. Қалғаны шетінен атқа мінер әкім. Есесіне әйелдердің күш-қайраты көзге айқын түсті. Сөйтіп төрт жыл бойы мұнша ауыртпалықты арқалап шыққан сол әйелдердің иығы екеніне де осы, 1946 жылдың көктемі көз жеткізді. Әйткенмен жазда, пішенге адам іріктегенде «Жаңа өмір» бес-алты әйелге бір «бөрік кигеннен» қосып бөлді» [27, 23].

Көңіл аударарлық оқиғаның бірі – бандының ізіне түсу. Мұнда да автор қуғыншылардың бір жерден түстеніп, бір жерден қонақ асы жеп асықпай жүруін тұтқын қыздың хатымен аша білген. Ел ішіне тығылған қашқындардың әрекетін автор банды оқиғасымен көрсетуге тырысқан. Мұнда да мылтық ұстап көрмеген қыр қазағының бандыны атудың орнына құла қасқаны басып салуы арқылы автор сол тұстағы Қанішкен милициялары сында ел қорғаушылардың іс-әрекеттерін сынап білген.

Бұл романда да оқырман өзіне таныс кейіпкерлерімен қайта табысады. «Садықжанға тұрсын» деп қолына түскен тәуірдің бәрін сандыққа тыққыштайтын, қазысын ұнға салып сүрлейтін кемпір сол тұстағы күніне бір қырға шығып жалғызының жолын қарауылдайтын аналарды еске салары даусыз. Ғұмар жездесінің сөзіне еріп, құдай қосқан қосағын талақ еткен Сейсімет бұл кезде «– Қайан нағашы екі-ай, ж-жиеніңіз қой болды ғой, қой. Қади білмес қайаңғы ағайынның ойтасында сойы қайнап...», – деп араққа тойып балпылдап жүрді.

Автор Сейсіметтің ішімдікке үйір бола бастауын да соғыспен келген дерт екенін жеткізе білді. Алғашында елден жасырып ішетін ол, келе-келе шайтанның азғырындысына еріп кеткенін байқамай да қалды. Арыстай азаматтың ішімдікке беріліп қор болған бейнесі арқылы автор майданнан аман келген бірен-сарандардың өзі қарғыс атқыр соғыстың таусылмайтын ылаңына кез болғанын бейнелей білді.

Автор түсті де белгілі бір мақсатпен пайдаланған. Мәруаның екі баламен амалсыз күйеуге шыққалы жатқан шағындағы оның қам көңілін автор түс арқылы аша түскен. Алғашында ажырасуға себепкер болған Ғұмардың осыдан кейін жалма-жан атқа отыруы да сол түстің үлкен күдік туғызуынан.

«Кішкентай» – тұралаған елдің әлеуметтік, экономикалық тұрмысын қалпына келтіру жылдарындағы ауыр тұрмысты арқау еткен роман. Бұл романдағы негізгі кейіпкердің бірі – «бәйге бала» атанған Әжімгерей қарттың кішкентай қара баласы. Негізгі оқиға Идаят төңірегінде жүріп жататындықтан, автор бұл шығарманы «Кішкентай» атаса керек. Романның екінші бөлімінде әңгіме қара бала төңірегінде өрбиді. Ес білгеннен «бәйге бала» атанып көптің құрметіне ие болған Әжімгерей қарттың «жалғыздан қалған жалғызын» осы күнге дейін жан баласы бетінен қақпағаны мәлім. Бұзауды суғармағаны үшін екі беттен кезек-кезек салғылаған қара қатын (өз анасы) да көкесінен жақсылап сөз естіген. Қыркүйектің екісі күні Әжімгерей қарт баласын аудан орталығында дүкенші болып істейтін Темірәлінің жұбайы Қызбалаға алып келеді. «Ө-өөй, Әжатаның жалғызы! Же, садаң кетейін!» деп үпектеп үстіне төніп отыратын жеңгесі тек Идаятты күту үшін жаралғандай. Идаяттың қалтасына кәмпит, пешенесін сыға толтырып беретін жеңгесі оның бетінен қақпақ түгілі, бетіне тура келмейтін. Алайда, «Жалғыздан қалған жалғыздың» бетінен жан адамның қақпауы пайдасымен бірге зиянын да алып келген еді. Мектепке алғаш барған күні төбелес ашатын қара бала өз мінезімен даралана түседі. Күнде өзімен бірге ханжаппай ойнап жүрген завшкол Қанағаттың мұны тәртіпсіздігі үшін жер бауырлатып жүргізген жазалауы қара баланың тағы бір қырын аша түсті. Оның оңашада қамқорсып жүріп, достарының алдында жазалағаны жанына батты. Илектелген саз балшықтың кетпей қаларын білгенде өлсе де жер бауырламайтын Идаят оны ауылдың шағыл құмы тәрізді деп ойлап қапыда қалды. Осы оқиғадан кейін үлгілі озат оқушы бір күнде ізім-қайым жоғалып

кетті. Етегі жасқа толған Қызбала мен бүкіл мектеп жабыла іздесе де Идаятты табар емес.

Осы оқиға үстінде Әжімгерей қарт пен немересі екеуінің де бір-бір қыры ашыла түскен. Қарт баласына жазаламаса несіне мектеп болады деп, Қанағаттың ісін орынды деп түсіндіріп бақты. Ал, «бәйге бала» өзін жазалату түгіл басынан сөз асырмайтын өр мінезімен танылды.

Мектепке дейін Талжібектен әріп таныған Идаят бірінші тоқсанды бестікпен аяқтап, екінші тоқсанда екінші сыныпқа көшеді. Жазғы демалыста мектептен көрген тәрбиесін, оқу-білімін қарындастарына үйретпек болған ол өзін оқыған, сауатты жігіт санайды. Қара бала биыл да бәйгіге қатысқанмен, «бәйгі бала» басқа атану басқа біреуге бұйырды. Мұны көрген кемпір: «– Құдайдың қара талауы келгір! Жалғыздан қалған жалғыздың тауын шақты-ау. Қайдан ғана мініп едің иттің малына!» – деп түс ауғанша бат-бұттап жүрді. Осылайша қара бала «бақ» деген қайырымсыз ұғымды жек көріп кетті. Бес жылда мектепті тәмамдамақ болған баланың ойы да өзі ойлағандай болған жоқ. Сынып жоғарылаған сайын үштік көбейіп, оның да көптің бірі екендігі байқала бастады. Идаят осылайша алдыңғы шептен шығып, көптің қатарына қосыла берді.

Автор бұл романда аудан орталығындағы жаңалықтардың ішінен өнерпаздардың тіршілігіне көңіл бөле түсті. Қыз күнінде жігіт біткеннің қол жетпес арманы болған Талжібек сахнаға шығып ән салғаннан кейін-ақ әйел бақытынан айырыла бастады. Енесі мен күйеуі бұдан күдіктеніп, әншілігімен көпті таң қалдырған талантты келіннен жиреніп, белгісіз де өнерсіз жан болғанын қалайтынды шығарды. Бұл тұстағы ел азаматтарының да ой-пиғылдарын автор олардың істеген істері арқылы көрсетуге бақты. Оны бір Талжібек төңірегіндегі алып-қашпа сөздер мен Темірәлінің түбіне жеткен журналистің мақала жазбақ болған ниеті аша түсті. Соғыстан құтылған бейбіт елдің арасын ендігі кезекте бос мылжың мен сөз қуғандар бүлдіре бастағанын жазушы нақты кейіпкерлердің нақты әрекеттері арқылы шеней білді. Осы екі романның да негізгі көркемдік жетістігін сыншылар кезінде айта білді: «Сонымен, бұл екі романда байқалатын әуелгі жетістік – жазушының жанды характерлер жасауға иекмділігі десек, екінші ерекшелігі ретінде – кітаптың өн бойына ыстық қан жүгіртіп, тамырын лүп-лүп соқтырып тұрған ойнақы юмордың молдығын атар едік» [25].

1977 жылы «Даң пен дақпырт» атты романы жарық көрді. Бұл ромамандағы негізгі оқиға Идаяттың төңірегінде өрбиді. Бұл роман қаладан келген Идаяттың өміріне шегініс жасау арқылы басталады. Мектеп бітірген жылы Әжімгерей қарт дүниеден озып, баласына: – Иә, кет, бұ жерде не бар саған? Оқу ізде, өнер тап, – депті деген лақап тарап-ақ кеткен еді. Сондықтан да оның көкесінің қырқын берген күннің ертеңіне қалаға оқуға кеткенін ешкім артық санаған жоқ. Идаяттың қаладан елге келуімен ауыл тіршілігінен хабар беруді көздеген жазушы бізге таныс кейіпкерлердің араға біраз уақыт салғаннан кейінгі жай-күйлерімен таныстырады. Бұл тұста алғашқы романның бізге таныс Еділхан ел басқарған ел басшысы қызметін атқарады. Ескінің көздері бұл тұста қатары сиреп, некен-саяқ қана қалған. Жалғыздан қалған жалғыздан қуанышты хабар күткен кемпірдің бұл шақта сұрақ белгі құсап иіліп қалған кезі. Немере мен кемпір арасындағы мына бір диалог олардың бүкіл сырын ашуға қызмет етеді:

« – Үлкен кісі, осы мен нешедемін?..

– Сен құдай қойса, жиырма алтыға толасың.

– Сонда келіншек алатын жасқа келдім бе, жоқ па?..

– Қа-ша-ан келгелі. Сенің жасыңда Садықжанның үш... Баласы тағы бөліп жіберді:

– Ендеше мен үйлендім.

– А-а-а? – Кемпірдің тізесінде жатқан ұршық домаланып кетті. – А-а-а-а? Не дейді? – деп күбіге сүйеніп тұрған келініне қарады. Жанары әйнектеніп, шыңылтырлана қойды.

– Иә, үйлендім, келіншек алдым. – Кемпірдің сексеуіл бұталарындай буын-буын, кәрі саусақтары дір қақты. Кенет жастыққа, қайратқа тән жылдамдықпен баласын бас сап құшақтай алды. Арада дастарқан ұзындығындай жер бар-ды. Бұған ол атылып келген сияқтанды. Маңдайынан, желкесінен жұлқылай сүйді. Бет-жүзі ебіл-себіл:

– Құлыным-ай, қарағым-ай, неге айтпадың? Қара қасқа, мен қара қасқадан несін аядың? Қуаныштың несін аядың? Қуанайындағы мен де бір, мен қасқа, – деп балпылдады. Бұл сөздердің ұлына пәлендей әсер етпегенін көріп, кенет қысылып қалды: сөлекет бірдеңе істеп қойған кісіше келіні мен немересінің аузына кезек аңтарылды» [28, 22].

Бұл диалогтан екі сырды аңғаруға болады. Біріншісі, жалғзынан айрылған кемпірдің үлкен қуанышты зарыға күтуі, екіншісі, немересінің өз қуанышына жан-тәнімен қуана алмауы. Оқырманның осы

сырдың себебін іздеуі заңды. Оның жауабын Идаят қалаға келген соң-ақ табамыз. Ақсаңдай басып сандықтан үш қайтара үшкіріп, «Сфу! Сфу! Сфу! Сфу! деп. Құдды құранның парағы сынды үбектей» берген Садықжанның қалампыр иісі сіңген ит көйлектің қадірін түсінбеген келіннің: «Фу, гадость какая! Твои родители так бедны, да? Для будущего внука дали вот это дерьмо, да?» – деп, лактырып жібергенін көргенде қайран кемпірдің өмір бойы сақтаған ең асыл затының құны көк тиын болғанына қарның ашады. Міне, осындай екі бөлек ортада өскен екі жастың өмір туралы пайым-түсінігі де кереғар болып шығады. Осылайша Идаяттың еліне жалғыз барғандығы оқиғаны ширата түседі. Оны Зібайра мені менсінбегені ме деп күдіктеніп қана қоймай, жарының бойынан мін іздей бастайды. Адам баласы не нәрсені де мақтаса көкке шығаратын, жамандаса жерге тығатын әдегі ғой. Идаятқа сын көзбен қараған Зібайра оның бойынан адам сүйер ештене таппағанын жазушы былайша жеткізеді: «... Ел құрып, су құрып, қайдағы бір қара байыр қалқан құлаққа тап қылған тағдырын тілдеп, тағы талай төгіледі. Ақыры өзі сынды сүйкімді, сүйіп алған жарын ертпей, жалғыз тастаған ерінен тастай түңіледі. Әсіресе, осы соңғы қорлығына төзе алмайды, бұл кеткесін, сөйтіп, алты күн зарлап, жетінші күні Күрөнезектегі төркініне тартып отырады...» [28, 34]. Бір шаңырақ астындағы онсыз да үзіліп кетуге шақ тұрған жіп тырнақ астынан кір іздеген сайын жіңішке түседі.

Бұл романда жазушы Идаяттың білім-ғылым іздеп, арман қуып келген қала тіршілігіне көп көңіл бөледі. Негізгі оқиға Идаят төңірегінде жүріп жататындықтан әңгіме төркіні ауылдан алыстап, Қазақстанның астанасы Алматы қаласына ойысады. Жазушы бұл романда да қала тұрғындары арқылы сол ортаның шынайы картинасын жасауға тырысқан. Бұл мақсатына жеткен де. Мұндағы Зібайра, Соня сынды сұлулар – ауыл әйелдеріне мүлде ұқсамайтын жандар. Жазушының негізгі жетістігі – қала тіршілігінің көлеңкелі жақтарына көңіл бөлу. Оны әйелдер бейнесінен Зібайра мен Соня аша түссе, жұрт сүйген Жолымбол Жарқынов сынды атақты композитордың Идаяттың табиғат берген дара талантына құрмет жасаудың орнына оның жеке басындағы сәтсіздіктерін жіпке тізіп табалауы, өнердегі жолына кедергі жасауы оған мысал бола алады. Жазушы зиялы қауым арасында да атақ-даңқтың арқасында неше түрлі жолсыздықтарға жол беріп жататын аға буын өкілдері бар екенін Жолымболдың Қайырболаттың әндеріне ерекше құрмет көрсетіп, өз қамқорлығына алып, беделін салып

қолдан талант жасау ниетімен көрсетуге ден қойған. Ал, Кемел – таным-түсінігі мүлде басқа кейіпкер. Кемел бейнесі қазақтың «Жігітті жолдасына қарап таны» деген даналығына жарқын мысал. Ол атаққа да даңққа да құмар емес, тек әділетті жақтаған, жақын досының мінін жылатып айта алатын, ұлттық өнердің жарқын болашағын ойлаған кіршіксіз жан. Осындай мысалдарға қарап отырып, ауыл мен қала тұрғындарының да арасында көп айырмашылық жоқ екенін байқауға болады. Жазушы әртүрлі мінез бен әртүрлі ниет-пиғылдың адамдары екі ортада да араласып жүруі арқылы бір-біріне керғар мінез бүкіл адам баласының бойынан кездесетінін ұғындыра білген.

Бір қарағанда, бұл роман даңқ пен дақпыртқа мастанған өнер иелерінің озық үлгідегі шынайы өнерден айырылу себептерін ашуға ғана қызмет ететіндей болып көрінеді. Себебі, негізгі оқиға өнер иелерінің төңірегінде жүріп жатады. Осындай өзекті мәселенің жанында қосақтала жүретін жанама тақырып бар. Ол – жас отау иелерінің өмірі арқылы көрсетілген қазақтың демографиясы. Береке-бірлік – отбасының негізгі шаттығы, бақыты болса, осыдан айрылудың себебін автор жас отау иелерінің өмір жолдарынан шынайы мысалдар келтіре отырып дәлелдеуге тырысқан. Оны Идаят пен Зібайра, Идаят пен Соня арасындағы махаббат линиясынан табамыз. Құдай қосқан қосағының бойынан мін іздеген Зібайра кінәсіз сәбидің көрер жарығына балта шабу арқылы қазақ демографиясына зиян келтіріп отыр. Ол шолақ ойлаудың салдарынан әйел бақытынан айрылған бақытсыз жан. Идаятты бір алдап, екінші күйеуін екі алдап жүрген оның негізгі және үлкен қылмысы нәрестенің дүниеге мезгілсіз келуімен толыққан.

Елге еңбегі сіңген, атақты әншінің жалғыз қызы Соня да өмір жайлы келте ойлайтын жан. Бір күндік қызықтан басқаны ойламаған оның да өмірі адам қызығарлықтай емес. Әке-шешесі жалғыз деп бетінен қақпаған, өмірден ешқандай қиындық көрмеген, барға мастанып өскен жастардың көбінің бақытсыз болу себебін осындай кейіпкерлердің өмір жолынан байқауға негіз бар. Көп баланың ішінде өскен ауыл балалары көбіне өмірге икемді келіп жататыны олардың бар мен жоқтың қадірін түсінуінен, қолқанат болғаннан бастап еңбекпен тәрбиеленуінен екенін байқауға болады. Жазушы ішкені алдында, ішпегені артында, ең соңғы үлгідегі киімді бірінші болып киюді ғана ойлайтын бір-екі баланың эгоист, өзімшіл, өркөкірек болып өсуі өмір заңы екендігін қала жастарының тыныс-тіршілігімен түсіндіруге ты-

рысқан. Оған жеңіл мінезді Соняның ел сыйлаған әкесін жерге қаратуы мен Зібайраның әке үмітін ақтамауы мысал.

Жоғарыда сөз болған романдар Ұлы Отан соғысы басталған шақтан бастап, шаруашылықты қалпына келтіру, елдің бейбіт күнге жету кезеңдерін қамтиды. Бірінші романға барын майданға аттандырып, аш-арық тұралаған елдің ауыр тұрмысы арқау болса, екіншісіне соғыстан кейінгі бандымен күрес, шаруашылықты қалпына келтіру жылдарындағы әртүрлі оқиғалар, үшіншісіне ұлттық өнердің қазіргі жай-күйі мен болашағы, қазақ отбасы, қазақ демографиясы сынды өзекті мәселелер арқау болған. Қырқыншы жылдардың ауыр тіршілігімен ес жиған, әкесін майданға беріп атасын әкем деп өскен «жалғыздан қалған жалғыздың» өмір атты үлкен майданға араласудағы әртүрлі сәтсіздікке ұшырауын автор шынай бейнелей білген. Бұл романдар қазақ ауылы мен қала қазақтарының көлеңкелі тұстарын ащы болса да өмір шындығы етіп көрсетуімен құнды. Кеңестік дәуір тұсында сыншылардың назарына іліккен бірінші мәселе де өмірдің көлеңкелі жақтарын баса көрсетуі болатын. Шығармадан жағымды, жағымсыз кейіпкер іздеген сыншылар Идаяттың бойындағы әралуан қасиеттерге тосырқай қарап, кейіпкерлерді қай топқа жатқызарын білмей дал болды. Ал, автор бірыңғай ұнамды және ұнамсыз кейіпкерлер бейнесін сомдаған жоқ еді. «Мен қара сөзбен жазылған кітаптарымда (әсіресе «Даңқ пен дақпыртта») осы, өзімше, адам санасына әсер еткен дәуір, уақыт белгісін тек өз құралыммен көрсетуге тырыстым» [29, 192] дейтін Жұмекен ақынның поэзиядағы таныс-бейтаныс кейіпкерлері осылайша қазақ прозасына да келіп қосылды. Ауыл мен қала тіршілігі жөнінде ой түйген жазушы екі аяқтылар арасындағы мәңгілік майданның бітпес дауын өмірден алынған шынайы қалпында жеткізе білген. Олай болса, бұл романдар жетпісінші жылдардағы қазақ прозасын шынайылығымен, тақырыбының өзектілігімен байытты. Кеңестік дәуірдің ақын-жазушыларға қойған бірінші талабы өмірдің күнгей жағын көрсету болса, бұл шығармалар өмірдің көлеңкелі жақтарын баса бейнелеуімен құнды. Жазушы «Ауруын жасырсаң, өлгенде қайда қоясың» деген ел ішіндегі індеттің алдын алуды көздеген болса, ол бұл мақсатына жетті де. Шығармаларды оқыған кез келген оқырманның әрбір кейіпкерге өзінше баға беріп, олардың сөзі мен іс-әрекетіне төрелік берері даусыз.

Бұдан шығатын түйін Жұмекен Нәжімеденов – ұлт әдебиетін поэзиялық, прозалық туындылармен байытқан дара талант иесі. Бекмұрат

Уахатовтың сөзіне жүгінер болсақ: «Рас, Жүмекен Нәжімеденовтің прозаик ретінде өзгелерге ұқсамайтын ерекшелігі, өзіндік дара стилі, сөз қолданысы, бейнелеу құралдары бар. Автор жас азаматтарды жамандықтан жиренуге шақырады. Шығарманың мәні де осында болса керек» [30].

«Бетпе-бет» повесінде жазушы 1947 жылғы Ханшәйіні ұрлап кететін банды оқиғасынан кейінгі жайдан кеңірек мағлұмат беруді көздеген. Романда банды оқиғасы да Ханшәйім де жанама қызмет атқарып, негізгі оқиға Идаяттың төңірегінде өрбіп отыратын. Жазушы сол оқиғаны толықтыру мақсатында аталған повесті жазды. Повесте не бары үш-ақ кейіпкер бар. Оқиғалар сол кейіпкерлердің өміріне жасалған лирикалық шегініс арқылы өрбіп отырады. Жазушы бар шешімді, бар үкімді оқырманның өзіне қалдырған. Повестің соңындағы прологына қарағанда бұл соғыстан кейінгі жылдардағы шалғайда жатқан құм ішіндегі бір оқиғаның бейбіт өмір тұсындағы жалғасы екендігі айтылады. Жүмекен өзі өскен ауыл тұрғындарының басынан өткізген тарихы жөніндегі ауыздан-ауызға аңыз болып тараған оқиғаны көркем бейнелеуде проза жанрында да жетістікке жетті. Үш бөлімге арқау болған үш тағдыр иесінің бір хат арқылы табысуының өзі автордың повестің құрылысын ерекше құра білуі деп айтуға негіз бар.

«Домбыра және көсеу» әңгімесіне Едіге күйшінің қырық жыл түсіне томар кіріп, дұрыс домбыра жасай алмай дүниеден озуын арқау еткен. Ұлттық мұраларға балта шапқан кеңестік дәуір шындығын жазушы атақты күйшінің баласы жаңа үкімет келгенде бай баласы болып қудалауға түскендігімен көрсете білген. Осылайша, Жүмекен Нәжімеденов поэзиядағы лирикалық кейіпкерінің бейтаныс тағдырын прозамен толықтыруды көздеді. Тек ақындығымен танылған ол – ұлттық прозамызға шағыл-шағыл құм арасындағы қазақ ауылы мен олардың тыныс-тіршілігіне жан бітіріп, көпшілік оқырманмен таныстырған жазушы. Оның шағын жанрға құрылған прозалық туындылары мен кең құлашты эпикалық повесі мен үш романы жетпісінші жылдардағы қазақ прозасына қосылған соны үлес.

Бұл айтылғандар 70-80 жылдардағы қазақ романы тақырыптық шеңберін кеңейтіп қана қоймай, дәуір шындығын тереңдеп суреттеуге бет бұрғанын, жаңа бейнелер ашқанын көрсете алады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Роман военных лет (1941-1945). В кн.: История русского советского романа. – Москва-Ленинград: Наука, 1965, стр. 5-33.
2. Мұстафин Ғ. Ой әуендері. – Алматы: Жазушы, 1978; Ахтанов Т. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985; Жұмабеков С. Ғабит Мүсірепов. – Алматы: Мектеп, 1989.
3. Исмаилов Е. Тақырыптың көркемдік шешімі. Кіт.: Сын мен шығарма. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960. – 354-б.
4. Қирабаев С. Ғабит Мүсіреповтің романдары. Кіт.: Тәуелсіздік рухымен. – Астана: Фолиант, 2002. – 245-б.
5. Сәтбаева Ш. Әлем таныған әдебиет. Кіт.: Уақыт шуағы. – Алматы: Ғылым, 2000. – 104-109-б.
6. Мүсірепов Ғ. Шығармалар жинағы. Бес томдық. «Қазақ солдаты». 5-том. – Алматы: Жазушы, 1976.
7. Ахтанов Т. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 319-б.
8. Базарбаев М., Нарымбетов Ә. Ерлік пен еңбек дастаны. – Алматы: Мектеп, 1984. – 150-б.
9. Елеуқенов Ш. Ғасырмен сырласу. – Астана: Елорда, 2004. – 205-б.
10. Ахтанов Т. Қаһарлы күндер. – Алматы: Атамұра, 2003.
11. Ахтанов Т. Қаһарлы күндер. – Алматы: Жазушы, 1976. – 130-б.
12. Нарымбетов Ә. Қаһарлы күндер бейнесі // Социалистік Қазақстан. – 1958. – 29-май.
13. Құлбарақов С. Тахауи Ахтанов шығармашылығы. – Түркістан, 2004.; Елеуқенов Ш. Он томдық қазақ әдебиетінің тарихы. 9-том. – Алматы: Қазақпарат, 2006. – 467-496 б.
14. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап (Аударған М. Қазыбеков). – Алматы: Қазақстан, 1991. – 13-14-бб.
15. Майтанов Б. Сөз сыны. – Алматы: Ғылым, 2002. – 188-б.
16. Қалдыбаев М. Ұмытылмас кездесулер. – Алматы: Қазақстан, 1989. – 3-б.
17. Момышұлы Б. Москва үшін шайқас. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік Көркем Әдебиет Баспасы, 1964. – 11-б.

18. Қирабаев С. Журнал және өмір («Жұлдыздың» жылдық нөмірін шолғанда) // Социалистік Қазақстан, 1972, 15-январь.
19. Сахариев Б. Айқын жол, соны із («Ақ шағыл») романы туралы сын // Лениншіл жас, 1974, 9 апрель.
20. Сқақбаев М. Шығарма шырайы – шындық («Кішкентай») романы туралы // Қазақ әдебиеті, 1976, 26 март.
21. Тоқбергенов Т. Сыншы сарабына салсақ («Даңқ пен дақпырт») роман туралы // Жұлдыз, 1978, №8, 193-196-б.
22. Уахатов Б. Табиғилық тұрғысынан өлшесек. («Даңқ пен дақпырт») романына сын // Қазақ әдебиеті, 1978, 31-март.
23. Ыбырайымов Б. Пікір қайшылығының сыры неде? («Ж.Нәжімеденовтің «Даңқ пен дақпырт» атты романына «Жұлдыз» журналының №8 санында жазылған талдау туралы пікір) // Қазақ әдебиеті, 1979, 10август.
24. Нәжімеденов Ж. Ақ шағыл. – Алматы: Жазушы, 1973. – 4-б.
25. Сқақбаев М. Шығарма шырайы – шындық // Қазақ әдебиеті. – 1976, 26 март.
26. Тоқбергенов Т. Сыншы сарабына салсақ // Жұлдыз. – 1978. – №8. – 196-б.
27. Нәжімеденов Ж. Кішкентай. – Алматы: Жазушы, 1975. – 4-б.
28. Нәжімеденов Ж. Даңқ пен дақпырт. – Алматы: Жазушы, 1977. – 22-б.
29. Нәжімеденов Ж. Ал автор не айтар екен? // Жұлдыз. – 1978. – №8. – 192-б.
30. Уахатов Б. Табиғилық таразысымен өлшесек («Даңқ пен дақпырт») романына сын // Қазақ әдебиеті. – 1978. – 31 март.

ЖАСТЫҚ, МАХАББАТ ТАҚЫРЫБЫ

Махаббат – мәңгілік тақырыптардың бірі. Қай кезең әдебиетін алсаңыз да, махаббатқа соқпай кеткен ақын-жазушы жоқтың қасы. 1970-1980 жылдары қазақ жазушылары адамның жан дүниесіне үңілген бірталай лирикалық, психологиялық романдар жазды. І.Есенберлиннің «Ғашықтар», «Махаббат мейрамы», Ә.Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдары», М.Мағауиннің «Көк мұнар», Ө.Қанахиннің «Күдірет», Б.Нұржекевтің «Ерлі-зайыптылар», «Бір өкініш, бір үміт», С.Мыңжасарованың «Әйел бақыты», «Қыр қыздары», «Төзім шеңбері», Ш.Құмарованың «Қазбауыр бұлттар» романдары осы тақырыптағы бұрынғы шығармалар легін толықтыра түсті.

«Ғашықтар» – 1968 жылы жеке кітап болып басылады. Романға мүсінші Жантас, құрылысшы Аяужан, хирург Шерубай, манекенші қыз Ұлбосын мен жанама кейіпкерлер – суретші Базаркүл, дәрігер Әбілқас және бір топ құрылысшы жастардың өршіл рухы мен шынайы сезімдері арқау болған. Негізгі оқиға Жантастың төңірегінде өрбиді. Жантас пен Базаркүлдің өміріне лирикалық шегініс жасау арқылы автор олардың өткен өмір жолын шолады. Сол арқылы әке-шешеден ерте айрылған жастардың өмірден өз орындарын тауып, Отанға адал қызмет етуі нанымды суреттелген. Жантас – Ленинградтағы Репин атындағы институтты бітіріп, Мыстау қаласына жолдамамен келеді. Жалғыз қарындасы Базаркүлді күйеуге беріп, көңілі құлазып тұрған шақта кездескен Ұлбосын – оның ең алғашқы қызығы да, қуанышы да. Бірақ, олардың қуаныштары ұзаққа бармайды. Алғашында Ұлбосын бейнесін салуда шеберлігімен танылған Жантас «Жолбарыс талаған сұлу» атты шығармасын жазу барысында жаңа қырынан танылады. Бұл жолы ол тән нәпсісінен өнерді жоғары қойып, өзінің ұстамдылығын танытады. Жантас бойындағы өнерге деген көркемдік-эстетикалық сезім шынайылығы оның бейнесін аша түседі. Фальконенің «Қыс», «Мыс салтатты», француз мүсіншісі Огюст Роденнің «Мәңгі көктем», «Ақын мен Муза», Рембрандтың «Данаясы», Фендардың «Жалаңаш әйел», Лорендо Бартолинидың «Бүйі шаққан Нимфа», Пикассо, Антокольский және басқа әлемдік озық үлгілі шеберлердің өнерлерінен үйренген Жантастың «Жолба-

рыс талаған сұлу» атты мүсіні оның да асқан талантты да дарынды өнер шебері екендігін дәлелдейді. Авторлық ұстаным негізінен кейіпкер сөзі арқылы көрініп отырады. Оған Жантастың: «Көркемөнердің шын туындысы не қайғыдан, не қуаныштан жаралады. Мен оған осы «Жолбарыс талаған сұлу» мүсінін жасаудың үстінде көзім жетті» [1, 163], – деген пікірі мысал бола алады. Жазушы осы арқылы махаббаттың адамға қуат, шабыт беретіндігін көрсетеді.

Ол адам бойындағы бір сәттік сезім мен махаббат атты үлкен құдіреттің тылсым күшін өмір шындығымен астастыра шынайы бейнелеген. Негізгі оқиғалардың аяқ астынан күрт өзгеруіне көбіне тосын оқиғалар, келеңсіз жағдайлар себепкер болып жатады. Жазушы әрбір кейіпкерін адамгершіліктің биік шыңына көтеруге тырысады. Мәселен, өзінің айықпас дертінің ұзаққа апармайтынын білген Ұлбосынның Жантаспен қоштасқанда ешқандай сыр білдірмей өзін-өзі ұстай білуі, Аяужан екеуіне бақыт тілеуі, Шерубай мен Жантасқа қалдырып кеткен хаттары – оның адамгершілігін аша түсер эпизодтар. Өзі сүйген адамын басқа біреумен көру қандай қиын болса, Ұлбосын бұл сыннан да мүдірмей өтеді. Құрылысшы жастардың, қала тұрғындарының бәрі Ұлбосынды жерлеуге жиналады. Елден шалғай, туған-туыстан жырақта жүрген Ұлбосынға танитындар да, танымайтындар да қошемет жасайды. Бұл – мұсылман баласының өмірден өткен адамды соңғы сапарға шығарып салу рәсіміне берік екеніндігін де танытады.

«Өлгеннің артынан өлмек жоқ, тірі адам тіршілігін жасайды» деген өмір қағидасын ұстанған жазушы оны Шерубайдың жары мен баласынан жол апатынан айрылған соң Ұлбосынды сүйіп, өмір бойы қолын бір жеткізе алмаған ғашық жары қайтыс болған соң Алтынайға жолығуы арқылы суреттейді. Шерубай – Мыстауға Алматыдағы кафедрасын тастап, патанатомия профессоры болып келеді. Оның жандүниесін жазушы психологиялық суреттер арқылы игерген. Оған Ұлбосынды жерлеу үстіндегі Шерубайдың адам төзбес, әлем тапырақ көңіл күйі мысал бола алады. Оны: жасы келген еркек адамның жылағанын мен бұрын көрген жоқ едім, бұның өзі бір қияпат көрініс екен. Аузы кемсендеп, тамағына бір сүйек тұрып қалғандай, ішін тарта қырқ-қырқ етеді. Көзінен жасы эзер шыққандай оқта-текте ғана бұршақтай боп жерге тамып-тамып кетеді. Сай-сүйегім сырқырап эзер тұрмын. Шерубай жұрттан қымсынатын емес. Іштегі шер өн

бойын өртеп әкетіп бара жатқанда қалай қымсынсын!» [1, 100], – деп суреттейді.

Ұлбосын қазасына Жантасты кінәлаған Шерубай бейнесі Аяужанды өлімнен арашалау үстінде айрықша ашылады. Адам төзбес қазаны көтере отырып, оның кездейсоқ жазаға душар болған қраншы қызды өлімнен арашалауы – дәрігерлік мамандыққа адал қызмет етудің үлгісі. Романдағы кейіпкерлердің бәрі де өз сүйген мамандықтардың иелері. Жантастың көркем өнер қайраткерлері ғана өз ісінен ләззат алатын шығар деген ойын Аяужанның, құрылысшы жастардың өз істеріне деген сүйіспеншіліктері жоққа шығарады. Авторлық ұстаным өмір жайлы философиялық түйін жасауда кейіпкер ойы арқылы беріліп отырады.

Адам психологиясын ашуға пейзаждың тигізер ықпалын жазушы мол пайдаланады. Мәселен, тамылжыған көктем айлары жастар арасындағы іңкәр сезім, пәк махаббат сәйкес өріліп жатса, Ұлбосынның қазасына табиғат ананың да сай-сүйегі сырқырап тұрғанын көреміз. Шерубай бойындағы адам төзгісіз күйзеліс сүйгенінен айрылу, оған өзін кінәлі санау сынды жайттармен ашылса, мезгілсіз қаза үстіндегі Шерубайдың көңіл күйі сол күнгі алапат дауылмен толығы түседі.

Романдағы оқиғалардың шынайылығы кейіпкерлер өмірінің сан алуандығымен танылады. Негізгі кейіпкерлердің бәрі жастар болғанмен, олардың өмір, махаббат жайындағы түсініктері алуан түрлі. Мәселен, басшысына жағынудың, өсудің жолын білетін жылпос Әбілқастың өмір жайындағы түсінігі мүлде басқа. Ол бақытты шен-шекпенмен өлшейді, ал, Шерубай мен Жантас ұғымындағы бақыт – мүлде бөлек дүние. Өмір жайындағы түсінік олардың кәсіптеріне емес, жаратылысына байланысты екендігін жазушы нанымды бейнелей білген. Оған бір кәсіптің маманы Шерубай мен Әбілқастың екі түрлі ұғым-түсінігі дәлел. «Асқан оқымысты» деп қошеметтейтін Айсұлудың орнына өзі қонжия салуы, туған қайын ағасын «жолдас» деп сыздана қабыл алуы – Әбілқастың бет-пердесін, табиғи қалпын ашар сәттер.

Кейіпкер бейнесін жасауда жазушы портретті де тиімді пайдалана біледі. Ол кейіпкерлердің бет-пішінін кейіпкер монологы арқылы суреттеуге құмар. «Егер мына бір келіншектің көзі мен маңдайына, сонау шеткі қыздың мұрны мен аузын берсе, аумаған Нефертити келбетін көруге болар еді. Жоқ, жоқ оған әлі анау ашық жағалы көйлек киген аққұба әйелдің ақ мамықтай мәрмәрлі ұзын мойны жетпейді...»

[1, 8], – деген монологтан кімнің бетінен қандай мүсін жасауға болады деген оймен жүретін Жантастың кездескен адамының бәрінің сырт келбетіне аса мән беретіні байқалса, «Төр жақта осы қаланың белгілі адамы, былтыр ғана Алматыдағы кафедрасын тастап келген патанатомия профессоры – Шерубай отыр. Бұл Әбілқастың әрі ұстазы, әрі бастығы. Тойға да сондықтан шақырылған. Жасы елулер шамасында, бетінде қан-сөл жоқ, қатпар-қатпар, ұзын бойлы, арық кісі. Үлкен басы, ойлы көзі, ақыл адамын аңғартқандай. Әйтсе де менің көңілімді аударған – оның ашаң жүзі, шыр жұқпаған арықтығы... «Ауру емес, елуге келгенше тарамыстай қатып қалуына не себеп болған? Ішін қандай жегі, қандай пәле жеп жатыр екен?» [1, 10], – деген сипаттама портрет Шерубайдың жан-дүниесін ашуға көмектеседі. Әр адамның бойынан кейіпкер бейнесін сомдау үшін материал жинайтын Жантас Аяужанның бойынан Ұлбосын мен Үміттен таппаған Қыз Жібектің образын жасауға болатын ерекшеліктерді аңғарады: «Ал қазір... Сол Қыз Жібекке деген идеалымды тапқандаймын. Жаныңды бір әдемі қиялға бөлер сұлу әнге ұқсаған осынау Аяужанның күнәсіз, таза бота көзінде Қыз Жібекке лайық бір әсем мөлдір сезім ұялағандай. Ерлік ісін дәріптегенді ерсі көрген, шын сүйіп тұрса да өзін-өзі ұстай білген мінез-құлқында да бір асыл қасиет жатқандай. Маған дәл осы сәтте Аяужан қашан да болса жанын арының садақасы ете алатын қыз болып көрінді. Мұндай жанды қалай мәңгі сүймессің? Мәңгі сүймеу күнә! Сондықтан да ол біздің заманымыздың Қыз Жібегі болып елестеді» [1, 97].

Жазушы әртүрлі кейіпкерлердің түрлі тағдыры арқылы оқырманға ой сала білген. Ғашық бола білетіндердің өмірді сүйе білетіндігі нанымды бейнеленген. І.Есенберлиннің «Махаббат мейрамы» 1981 жылы «Жұлдыз» журналының №11-12 сандарында жарияланды да, кейін 1984 жылы жеке кітап болып шықты.

«Махаббатқа деген ешбір әлеуметтік қайшылық жоқ біздің заманымызда, Қозы Көрпеш – Баян сұлудың ғашықтығындай өздерін өлімге қиярлық ғашықтық болуы мүмкін емес», – деген сөйлемнен басталған романда алғаш кездескен кейіпкердің өң мен түстің арасында ақыл-есінен айырылып қалуына не себеп болды екен деген сауал тастайды автор. Осы сауалдың беті лирикалық шегініс арқылы бірте-бірте ашылады. Романдағы орталық кейіпкердің бірі – Асығат. Ол Қазан төңкерісімен бірге дүниеге келіп, Ұлы Отан соғысының бел ортасында болған азамат.

Романнан романтикалық, деректілік сыпаттарды байқауға болады. Деректілік сыпат негізгі оқиғаның Алматы қаласында өтіп жатуымен тікелей байланысты. Мұндағы көшелер, сәулетті ғимараттар, сол ғимараттардың авторлары, жас сәулетшілер – бәрі де өмірден алынған. Тіпті Жобалау институты мен оның техникалық кеңесі, қалалық Советтің техникалық кеңесінің Еркебұлан ұсынған жаңа архитектураның үлгісін қабылдауы, ақын Асығаттың тың өлкесінде іс сапармен жүруі, жазушылар одағымен тікелей байланысы, т.б. – бәрі де романның деректілік, нақтылық сыпатын ашуға қызмет жасайды.

Ал, романтикалық сыпат жекелеген кейіпкерлер бойынан танылады. Оны Еркебұлан мен Жұлдыз бойынан көреміз. Олар – адал да пәк, таза да шынайы махаббаттың алдында өз бастарын құрбан еткен жандар. Бастарына түскен қиыншылықтарға төзе отырып, бір-біріне жетуге ынтық болған ғашықтар бойындағы асқақ сезім олардың бейнесін толықтыруға қызмет жасайды. Еркебұлан басынан өткен жайлар – оның өмір бойы қиыншылық көрмеген пәк жанының тез күйреуін көрсетеді. Әке мен шешенің жалғызы болып өскен Еркебұлан өмірмен күресу жолында өзінің әлсіздігін байқатады.

Жолдасы Қайназар үшін Еркебұланның екі жылға бас бостандығынан айрылу оқиғасы екі кейіпкердің де бет-пердесін аша түседі. Еркебұланның романның соңында келіп Қайназарға айтқан: «Сенің қатең осы рухани тазалығыңның жоқтығы, екі жүзділігің, ішінде бақкүндестігің, көре алмастығың. Ал менің қатем, сенің сондай адам екеніңді білмей келгендігім», – деген сөзі бұл екеуінің арасындағы бар сырды жайып салды. Олардың бірге жүріп, екі түрлі болып тәрбиеленуінің де басты себебі – отбасы тәрбиесінде жатқанын жазушы әкелерінің ақыл-кеңестерімен, өсиет-өнегелерімен, іс-әрекеттерімен, әңгімелерімен, өскен ортасымен көрсетеді.

Жазушының көркемдік-эстетикалық мұраты Еркебұлан бейнесінен танылады. Алматыны әсем қала етуге деген құштарлық, жас сәулетшінің ескі мұраларды бүгінгі өмір салтына сай пайдаланудағы тапқырлығы, жаңа қаланың болашақ сән-салтанатының жарқын жобасы – кейіпкердің көркемдік-эстетикалық талаптарын көрсету үшін алынады. Өмір жайындағы авторлық ұстаным, жекелеген кейіпкерлердің сөйлеген сөзінен, істеген ісінен де байқалады. Оны Қазақстанның қарт архитекторының: « – Сөзім түсінікті болу үшін мен бір оқиғаға тоқтап кеткім келеді. Осында отырған жолдастардың бәрі де біледі, мен сонау Көктөбедегі «Қазақ ауылы» мен «Неке сарайының»

жобаларын жасаған сәулетшілердің бірімін. «Қазақ ауылы» деп аталатын сонау Көктөбенің басында тұрған ресторан-темір мен бетоннан тұрғызылған қазақтың атам заманғы киіз үйлерінің көшірмесі. Ал «неке сарайы» – қазақтың сақинасының бейнесі...» [2, 294]. Бір-біріне кереғар кейіпкерлер де авторлық ұстаным арқылы айырылады. « – Ең алдымен өз қамынды ойла, – деді ол Қайназарға ақыл айтып. – Пайдасы тимейтінін білсең, ондайға шығынданба. Ештеңе берме. Ал өзіңе керегі барына көзің жетсе, ештеңені аяма» [2, 217], немесе: « – Қандай адамды алсаң да, іші мен сырты бірдей емес. Егер кісі сырттай ақ-жарқын, өз пайдасын өзі білмейтін ақ көңіл көрінсе, ондай адамның ең алдыменен өз пайдасын ойлағыш кісі екеніне шек келтірме. Сондай-ақ ісіне тым берілген адамның ішінде өсу арманы жатыр дей бер. Адамның сыртындағы адалдығына қарама, ішіндегі арамдығын ұға біл. Қандай кісі болмасын, сыртқы пішінімен, іс-әрекетімен берік көрінгенмен, оның ішінде жатқан осалдығын тануға болады. Өйткені бір адам әрқашанда екі адамнан тұрады. Жалпы, өзіңнен бөтен ешкімге сенбе, адам баласы өте алдамшы, екі жүзді» [2, 291], – деген сөздерінен Серәлінің бүкіл болмыс бітімі, тәрбиесі, ұғымы танылады. Асығат Серәліге қарама-қарсы кейіпкер. Кейде бір-біріне мүлде ұқсамайтын қарама-қарсы кейіпкерлердің сөйлеген сөзі мен іс-әрекеттері де олардың бейнелерін толықтырып жатады. Осы тұрғыда қарайтын болсақ, ақын әке баласына тіптен басқаша тәрбие берген. Ол Еркебұланға өтірік айтпауды, әдемілікті сүюді, шынайы таза болуды үлгі еткен. Адамгершіліктің жоғары деңгейін өз ісімен де көрсете білген. Ендеше, ондай әкеден жаман бала шықпауы рас. Еркебұлан бойындағы сұлулыққа құштарлық, әсемдікке іңкәрлік, махаббатқа тазалық, досқа адалдық, ата-анаға, сүйген жарға деген кіршіксіз таза сезім осыдан туады.

Романдағы тағы бір ерекшелік – оның детективтік сыпаты. Романның өзі тұтастай алғанда детективті деп айтуға келмейді. Бірақ, оның элементтері кездесетіні анық. Қаражан мен Қайназардың саналы түрде жасаған қылмыстары романның соңына дейін созылып барып әшкере болады. Шытырман оқиғаларға құрылмағанмен, әлсін-әлсін кездесіп отыратын құпия оқиғалардың бет-пердесі ашылып отыруы оқырманын еріксіз баурай түседі.

Жазушы ескі аңыз-әңгімелерді оқиға мазмұнына сай кірістіре бейнелеуге көбірек барады. Оған көне гректің әйгілі мүсіншісі Пигмалионның өзі ақ мәрмәр тастан жасаған әйелдің кішкентай мүсініне өмір

бойы ғашық болып өтетіні мен Тазша балаға қатысты «Алтын сақа» туралы аңыздар мысал бола алады.

Автор кейіпкерлерінің есімін де олардың мінез-құлқына сай таңдай білген. Қаражан – өзінің есіміне сай қара ниетті жан. Қырмызыға қолы жетпегенімен қоймай, оған өмір бойы өштесу – Қаражан сынды сезімсіз жанның ғана қолынан келер іс. Өз жұбайының бала көтере алмағанын бетіне басып, жазғыруды місе тұтпаған ол бала асырап алуға да құлықсыз. Тіпті асырап алған баламен өштесуі – оның бейнесін ашуға көмектеседі. Қырмызының жас сәбиін ұрлап, елден біржолата қашқын болып бой тасалауда қаражанның қолынан келер іс. Романдағы детективтік сыпат негізінен Қаражанның іс-әрекеттеріне қарай өріліп отырады. Оның шытырман оқиғаларға себепкер болып отыруы, сол жұмбақ жайттардың бет-пердесі ашылып отыруы негізінен Қаражанның жеке басына қатысты оқиғалардан байқалады.

Жұлдыз – махаббаттан арды жоғары қойған нәзік сезім иесі. Өзін Қырмызының қызы екенін білген ол ұяттан өртеніп жаздап бір күнде ізім-қайым, із-түзсіз кете барады. Бір қарағанда, өзі де шешілгелі тұрған оқиғалардың шытырман күйге ұласуы – оқырманын ынтықтырып отырады. Жазушы шым-шытырман оқиғаларға кездестірген кейіпкерлерін роман соңында ауыз әдебиеті үлгілеріндегідей мұрат-мақсаттарына жеткізеді. Махаббат атты тылсым күштен ар-иманды жоғары қойған Жұлдыз шындыққа көзі жеткен соң, құстай ұшып Еркебұланға жетеді. Жазушы бүкіл жұмбақтың шешуін бір мезгілге жинағандай, осы тұста Еркебұланның да жұмысының өрге басуы, екі жыл сырқатын жасырған әкесінің құлан-таза айығуы, анасының сауығуы, тіпті, өмір бойы жан жолдасым деп құлай сеніп жүрген Қайнардың да бар былығы бір сәтте әшкере болуы, шиеленіскен жұмбақ жайлардың, шытырман оқиғалардың бір сәтте шешіміне жетуі – махаббаттың тек мейрамнан тұратындығы тәрізді.

Бұған дейін «Махаббат жыры», «Ботакөз», «Әсем», «Ескі дәптер» атты лирикалық повестерімен оқушы қауымға кең танылған Әзілхан Нұршайықов 1970 жылы «Махаббат, қызық мол жылдар» атты роман ұсынды. Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдардағы студент жастар өміріне арналған бұл роман – жастар арасындағы шынайы махаббаттың суретін жасауымен бағаланды.

« – Мен сіздерге тек қана өз махаббатымның тарихын айтып берейін», – деп басталған роман оқиғасы бірінші жақтан баяндалады. 1945 жылдың қараша айынан басталған оқиға желісі шегініс жасау

аркылы толықтырылып отырады. Әскер киімімен аудиторияға келген Ербол Есеновтің өмірінен оқырман лирикалық шегініс арқылы мағлұмат алып отырады. Оның елге бармай, Алматыға оқуға келуінің де өзіндік себептері бар. Неміс басқыншыларымен жапон империалистерінің тізе бүгуінен кейін елге қайтуға мүмкіндік алған қазақ жауынгерлерінің алдында оларды әртүрлі өмір таукіметі күтіп тұрды. Қан майданнан аман келген Ербол үйінің есігінде қара құлып тұруы – сол тұстағы талай шаңырақтың иесіз қалғанынан мысал. Әкесі майданда, шешесі қайғы мен қасіреттен қаза болған Ерболды ауылға барғанда алдынан Қарашеке деген иті ғана қарсы алады. Сөйтіп ол Алматыға оқуға келеді.

Ербол бойында романтикалық сипаттар бар. Қан майданнан мұз төсеніп, қар жастанып келген жауынгерге бейбіт өмір тіршілігінің бәрі де сөзбен айтып жеткізе алмас ғажайып дүние көрінеді. Жазушы оны биік адамгершілік иесі ретінде бойына рухани құндылықтарды жинай білген. Оның бойындағы өмірге деген құштарлық, адамға, сезімге деген адалдық барлық кейіпкерлердің бойынан табыла бермейді. Кейіпкер бойындағы асқақ сезімнің бір қыры монолог арқылы ашылады. Отыз қыздың ішіне топ ете қалған кешегі жауынгер, болашақ журналист бойындағы асау сезім оның қыздарға деген көзқарасын да танытады. Қыздар бойындағы сұлулықты «Қыз Жібектегі» қырық қыздың сән-салтанатымен салыстыру, Меңтайдың жан, тән сұлулығына әлемде тең келер жанды таппауы, оны бейнелеп жеткізер сөз іздеуі осыған мысал. Ербол – өз ісімен сүюдің қандай екенін көрсете біледі. Оның Меңтайға арнап өлең шығаруы да тегін емес. «Қызыл көрпе» өлеңіндегі: «Дәурен қайда маған оны сүйетін?.. Тым болмаса киімінің киетін, Не сол көрпе астарының бір сабақ Жібі болсам денесіне тиетін!» деген сөздер Ерболдың шынайы сезімі. Жолдасы Заманның ғашығы Танаға деген ағалық қамқорлығы, ағасының досы деп Төлеужанды Меңтайға ертіп апаруы – Ербол бейнесін аша түсер эпизодтар. Бойына адамгершіліктің бәрін жинақтай білген Ербол бейнесі оның істеген істерімен толығып отырады. Сабағын оқып жүріп жексенбі күндері вагоннан ағаш түсіріп нанын тауып жүрген баланың газет жұмысын еркін игеріп кетуі, қағылездігі осыны көрсетеді.

Меңтай – тән сұлулығына жан сұлулығы үйлескен кейіпкер. Оның бейнесі аудиторияға алғаш келген жігітке деген қамқорлық, жалғыз киіміне төгілген сияға ашуланбай-ақ оны көк түске бояп алу, қасындағы құрбыларына жанашырлық танытып сабақтарына көмектесу

тәрізді әрекеттері арқылы толығады. Меңтай бойындағы ұяндық, үлкенге құрмет, кішіге ізет – бәрі де кейіпкер бойындағы ұлттық ерекшеліктің белгісі.

Романда қанша кейіпкер болса, сонша характер бар. Қалжыңбас Қанипа, жеңілтек, ұшқалақ Зайгүл, көп сөйлей қоймайтын томаға тұйық адал дос Майра, жаны жайсаң Жомартбек мақтаншақ, даңғой, ішкіш Шалдуар Шалғынбаев, нәпсі құмар, алаяқ, жанкешті Тұмажан, біреуді жамандамаса отыра алмайтын жалақор, арызшыл Тілеуғали – бірін-бірі қайталамайтын кейіпкерлер. Солар арқылы жазушы өмірдің күнгейін ғана емес, көлеңкелі тұстарын да суреттеуге ұмтылады.

Жазушы қаламына тән ерекшеліктің бірі – салыстыру. Ол әдетте ұқсас заттарға қолданылса, жазушы оны мүлде кереғар заттар мен оқиғаларға байланысты жиі қолданып отырады. Мәселен, майданнан жаңа келген жауынгердің не затты да майдандағы заттармен салыстырып отыруы – көңілге қонымды. Отыз қыздың тесіле қараған көздерін жау шебіндегі прожекторлардың аспандағы самолетті андуына балау тағы осы секілді толып жатқан салыстыру түрлері шығарманың бейнелілік сыпатын арттыра түскен. Соғыс кезіндегі зеңбірек пен винтовкаға ыңғайланған «буындар шор-шор барбиған жуан саусақтардың» лекция жазуға икемі келмей жатқандығын да жазушы осылайша салыстыра отырып жеткізеді.

«Ұлы Отан соғысында біз жауды қаруымыздың – самолеттің, танктың, артиллерияның құдіретімен де жеңдік, – деп ойладым мен онан әрі. – Сол сияқты алаулаған асыл махаббаттың күшімен де жеңдік. Біздің жүрегімізде Отанға, анаға, сүйген жарға деген шексіз махаббат болды. Соңғы күш алдыңғының қуатты қозғаушысына айналды да, өлім мен өмірдің арпалысындай айқаста біз жеңіп шықтық. Меніңше, махаббат – дүниедегі барлық күштің көзі, барлық қуаттың бұлақ бастауы. Онсыз еш жерде жеңіс жоқ. Ендеше, қыздар, махаббаттың мөлдір бастауы сендерді көргенде қалай тебіренбейін, қалай қуанбайын мен» [3, 13], – дейтін лирикалық кейіпкер – өмірге құштар ғана емес, сол өмірдің мәні мен сәнін насихаттаушы.

Жазушы қаламына тән үлкен жетістік кейіпкер бойындағы сан алуан психологиялық, лирикалық сезімдерді шынайы бейнелей білуінде. Оны ә, дегеннен-ақ байқауға болады: «Мен содан бір сағат қана бұрын, астананың Совет көшесіндегі университет үйінің баспалдағына табанымды тіреп, жаңа ғана үзіліске шығып, дәлізді кернеп тұрған студенттердің арасынан өтіп, үйдің ең жоғарғы екінші

этажына көтерілгенде Алатаудың асқар шыңына шыққандай болып едім. Шыңнан шыңырауға қарағандағыдай, басым айналыңқырап, буын-буыныным дірілдей түскенін де аңғарғанмын. Енді міне декан екінші курсқа қабылдандың дегенде, өзім екі аяғыммен нық басып тұрған деканаттың едені жылжып, қозғала жөнелген сияقتанды. Мен деканат бөлмесінде емес, Алатаудың шың-құздарының үстінде, дүниенің төбесінде қалықтап ұшып бара жатқандай күй кештім» [3, 4], немесе: «Отыз қыздың көзі менің де жүрегімді өртеп жібергендей болды. Оқ тиген самолеттей теңселіп, теп-тегіс еденде, жаңа жыртылған тақтаның үстімен келе жатқандай, сүріне аяңдап, бос орын іздеп, аудиторияның ең түкпіріндегі бос партаға қарай беттедім» [3, 7]. Міне, осындай сыршыл сезім қашан да шынайылығымен оқырманын баурап отырады. Сияға қаламын бағырамын деп отырып, алғаш Меңтай қолына қолы тиіп кеткен кездегі Ербол бойындағы: «Кішкене әсем әппақ қол мен быртықайлау қап-қара қол біріне-бірі тиіскенде электр сымының екі ұшы біріне бірі жанасып, сол жерден жаркылдап от ұшқындап жатқандай, екеуін тез айырып жібермесе өшпес өрт тұтанатындай күй туған екен. Жүрек лүпілдеп, қан лыпылдап, дене дуылдап кетті. Осы қазір күйіп, көмір боп кетсем де, менің өз қолымды қыз қолынан ажыратып алғым келмеді», – деп келетін шынайы сезім алауы романда көптеп кездеседі.

Романның деректілік сипаты Сәлима мен Ерболдың хаттарынан, Меңтайдың «Апамның айтқандары» деген жазба дәптерлерінен, Ерболдың Меңтайға арнап шығарған өлеңдері мен әр түрлі тақырыптағы фельетон, мақалаларынан, өмірінің соңғы күндерінде Меңтайдың ауруханада жатып жазған күнделік жазбаларынан, Заман мен Ерболдың жедел хаттарынан, қарт ақын Сапар Әлімбетовтің баласы Заманға арнап шығарған өлеңдерінен, редакцияға майданнан келген (Айтқалидың Задаға жазған) хат мәтіндерінен көруге болады. Романның соңында бір кезде қатар оқыған құрбыларының кейінгі өмірінен хабар беру де оның деректілігін арттыра түскен.

Жазушы қаламына тән стильдік ерекшеліктің бірі – ұлттық характер мен ұлттық мінезге көңіл бөлу. Оны бірде кейіпкер бойындағы мінез-құлқымен, енді бірде автор сөзімен де жеткізіп отырады. Автор бірде: «Ұялшақтық – ұлтымызға тән қасиет қой. Әсіресе ауыл балалары ұяң келетін әдеті емес пе? Жасымда мен де сондай болдым...», – деп өз өмірінен хабар берсе, енді бірде осындай ұлттық қасиеттерді кейіпкер бойынан таниды. Оған жалғыз қызымен жесір қалған Майра

шешесінің жалғыз бұзауын сойып Ербол мен Меңтайдың үйлену тойын жасап беруі нақты мысал. Қазақ халқына ғана тән осындай ұлттық мінез-құлық, қасиеттерді автор өз орнымен пайдаланады.

«Көңілді бес жүзінші поезд» деп аталатын әскерден қайтқан солдаттар тиелген вагонның Қазақстанның шеткі станциясына келген сәті де ұлттық мінезді ашатын эпизод. Бір банка айранды басына көтере салып, қалғанын бетіне жағып алатын қазақтың қара баласы елде қалған балалық шағын туған жер топырағына аяғы тиген соң еске алса, қаракөз балаларынан бір тиын алмақ түгілі, ақша бермек болғаны үшін ұрса жөнелетін қазақ әйелдерінің ісі – астындағы жалғыз атын, аузындағы нанын қонағына сыйлайтын қазақ халқына ғана тән ұлттық мінездің белгісі.

Қайғылы халмен аяқталған роман Ұлы Отан соғысынан кейінгі ел өмірінен, қала тіршілігінен хабар береді. Ол – сол тұстағы қызығы да, шыжығы да көп студенттік өмірдің жарқын суретін шынайы бейнелеген туынды. Ербол мен Меңтай, Заман мен Тана бейнелері Қозы Көрпеш пен Баян сұлу, Қыз Жібек пен Төлеген сынды махаббат иелері қай заманда да болатындығын көрсетеді. Сөйтіп туындысын «Махаббат, қызық мол жылдар» деп атаған автор сол бір жалындаған жастық шақтың жанды картинасын жасай білген.

Осы романдардың қатарын М.Мағауиннің «Көк мұнар» (1971) романы толықтырады. Мұнда негізінен ғылымға араласа бастаған жастардың жастық шағының жанды суреттері жасалған. Олай дейтініміз, негізгі кейіпкерлердің бәрі – жоғары оқу орнының студенттері мен әртүрлі ғылым саласында аспирантурада оқып жүрген жастар. Бір қарағанда бәрі бірдей аспирантурада жүргенмен, олардың өмірлері мен тағдырлары әркелкі. Араб графикасы мен шағатай тіліндегі жазбаларды түпнұсқадан жүгіртіп оқи алмайтын Бәкен Тәңірбергенов – тіл білетін шәкірттерінің еңбегімен күнелтіп жүрген жанкешті ғалым. Оған Едігенің көз майын тауысып мұрағаттан тауып келген дүниесін өз атынан жариялап жіберуі – нақты мысал. Осы типтес ғалымдардың әр салада да бой тасалап жүргенін аспирантына докторлық жаздыртып жүрген ғалымдар бойынан көреміз. Астанаға келіп таза шығармашылықпен айналысып жүрген Күлдәрі ақын да жаратылысы өзгеше жан. Күні бойы сарылып кітапханада отырғанмен бітіретіні шамалы. Түкке алғысыз елу мың жолдық «Хамсасын» ешқайда жариялата алмаған ол «Бұл Алматы – тамыр-таныстық жайлаған жер екен, шын талантқа жол жоқ» деп өзін емес, өзгені кінәлайды.

Негізгі оқиғаны Едіге мен Гүлшат, Халел мен Бәтия, Бердібек пен Гүлшат арасындағы махаббат линиясы ашады. Автор бұл мәселені сөз еткенде де махаббаттың үнемі сәтті бола бермейтіндігін бейнелейді. Негізгі кейіпкерлер бойындағы күйініш, сүйініш, реніш, ашу, ыза, т.б. сынды әртүрлі сезімдерді ашу барысында автор адам жандүниесіне терең үңіле білген. Оған бір Едіге бойындағы әртүрлі сезім күйлері дәлел. Гүлшатпен алғаш танысқанда өмірде өзінен бақытты жан жоқ деп сезінген Едіге оны ренжітіп алғанда «Өртеніп, өліп кетсем етті. Бір уыс күлге айналсам етті» деп күйінеді. Гүлшаттың көңілін аулап жүрген жігіт Бердібек екенін білгенде өзінен салмағы да күші де басым жігітке барып сес көрсетуі оның бойындағы сезім шарпылысын ашуға қызмет етеді. Бердібек пен Гүлшаттың кинодан қол ұстасып бірге келгенін көргенде жанын қоярға жер таппай мазасыз күй кешеді. Міне, осындай сезім күйлері әртүрлі оқиғалар үстінде толығыады.

Романды оқып отырып, «махаббат тілі – үнсіз тіл» екендігіне көзің жете түседі. Жұмыс басты болып жүрген Едігенің өзі де байқап қоймаған Гүлшат сезімін көпті көрген қырағы Күлдәрі ақын байқап қалған. Оның бірауыз сөзі екі жастың қосылуына септігін тигізсе, Едігенің әзілмен айтқан бір ауыз сөзі олардың арасына сызат түсіреді. Осыған қарап отырып, «тіл тас жармаса, бас жаратынына» қанығасың. Үлкен ақ сезімін менмендік пен тәкаппарлыққа айырбастаған Едіге өзінің осы ісін өмір бойы кешірмесі анық. Адам баласының жаратылысы туа біткеннен әркелкі болатын болса, жігіттердің қыздарға деген сезім күйлері де түрліше. Мәселен, алғашында Задамен тіл табысып жүрген Халелдің Бәтияға үйленуі, Едіге мен Бердібектің Гүлшатқа деген сезімдерінің әртүрлі болуы оған мысал. Едіге – үлкен сезімін менмендікке жеңдірген жан болса, Бердібек – бірсәттік сезім үшін кіршіксіз пәк арулардың тағдырын тәлкек еткен арсыз да парықсыз надан. Оның бейнесін толықтыра түсетін көріністің бірі – вахтер кемпірмен салғыласуы. Бердібектің шешесіндей адамға ақыл айтып, сес көрсетуі оның тоғышар, көргенсіздігін көрсетеді.

Жанама кейіпкер ретінде танылатын Кенжектің бар болмысы оның істері арқылы ашылады. Жаңа жыл кешін жолдастарының қыздарымен бірге өткізген Кенжек өзінің елгезектігімен, ақыл тоқтатқан ересектігімен, еңбекқорлығымен толығыа түскен.

Романның соңында автор кейіпкерлерінің кейінгі өмірлерінен оқырмандарға мағлұмат берген. Адамды өмір сүрген заманы, өскен ортасы қалыпқа түсіреді ғой. Едіге бойындағы бізге мәлім ұнамсыз

мінездерінің көбінен арылған. Қазір өзін дүниенің тұтқасы деп есептемейді...» [4, 468], – дейді жазушы. Осыған қарағанда, Едігені өмірдің өзі-ақ өзгертіп жібергендей.

Осы қатарды толықтыратын романның бірі – Ө.Қанахиннің «Құдіреті» (1979). Жазушы қоғамдық үлкен мәні бар әлеуметтік мәселені бір отбасының төңірегіне жинақтай білген. Отбасылық романдар тәрізді мұнда да негізгі оқиға ерлі-зайыптылардың өмір-тіршілігі төңірегінде өрбиді. Жазушы романды «Қыз мұңы», «Жылдар өтіп барады, жылдар өтіп», «Айымжандай құрбысы», «Профессордың аспиранты», «Химияны қалап», «Қызғалдақ тере барғанда», «Тау баурайында», «Тоған басында», «Аспиранттар жатағында», «Диссертация қорғау қамында», «Тығырықта» сынды бірнеше тарауға бөліп сөз еткен. Негізгі оқиға желісі тараулардың аттарынан көрініп тұрғандай әр түрлі оқиғаларға сай өрбіп отырады.

Романның бас кейіпкерлері – профессор Бекмырза Оразымбетов, оның жұбайы Гүлнұр, аспиранты Ернар. Негізгі кейіпкерлерден көріп отырғанымыздай, мұнда да үшінші, яғни бір артық адам бар. Гүлнұр – әке қазасынан кейін жетімдіктің тақсиретіп тартып, жесір ана мен өзінен кейінгі үйелмелі-сүйелмелі бауырларының болашағын ойлаған бір отбасының тұңғышы. Сондықтан да ол бірге туған бауырларының бақыты үшін өз тағдырын тәлкекке салуға даяр жан. Себебі, отбасындағы үлкендердің басым көпшілігі әке-шешесіне қамқоршы болып, солардың бір жағынан шығуды мақсат ететіндігі өмірден белгілі. Ендеше Гүлнұр да сондай қазақ қыздарының жиынтық бейнесі.

Кейіпкер портретін жасауда жазушы кейіпкер монологын да пайдаланады: «Профессор шынында да ерекше жаралған жан екен; өзі туғалы-біткелі мұндай келісті азаматты, көрікті ер адамды өмірде кездестірмегені былай тұрсын, тіпті суреттен де көрген емес: ат жақты келген әдемі кескіні аппақ, жазық маңдайы жырта қарыс, жанары жарқын, қарасынан ағы молдау көзі сондай үлкен; дидары жайдары, сәл бурылдана бастаған қалың шашы бұп-бұйра, бойы шарғылау демесең денесі әлі толыспаған; сөзді қорғасындай салмақтап айтатын маңғаз, байсалды, ерекше жаралған бір кісі боп көрінді» [5, 31].

Мектепті жаңа бітірген Гүлнұрдың астанадан келген профессорға көңіл аударуы оның да қыз болып бой түзей бастағанын аңғартады. Ауылға келгенде екеуінің де бір-біріне көзі түскенмен, ол кезде Бекмырза мен Гүлнұрдың арасын байланыстыратын

ешқандай ілік жоқ. Көп ұзамай қалаға оқу іздеп келген қыз профессордың үйіне келеді. Ауылда жоқ жітікпен өскен қызға Алатаудың баурайындағы профессордың үйі кең сарайдай әсер береді. Жұмақ өмірге күмп ете қалған қыздың профессордың ұсынысын қабылдауына, біріншіден, анасының ақыл-кеңесі себеп болса, екіншіден, барлық пен байлықтың да әсері болғаны даусыз.

Қалаға аттанар түндегі шешесінің ұзақ кеңесінің негізгі мақсаты да осы профессордың етегінен ұстасаң қор болмайсың дегенге келіп саятын: «Гүлім» (әкесі өзін еркелетіп «Нұрым» дейтін де, шешесі «Гүлім» дейтін. Алғанына гүл болсын, отының басына нұр болсын деп әкесі еді өзінің атын «Гүлнұр» қойған), өзіне өзің бекем бол. Ақ жүріп, адал бас. Алматы алуан халықтан құралған қала деседі. «Ойдан қашқан ойық құлақ, қырдан қашқан қиық құлақтар» да баршылық деп естиміз. Абай бол, сақ жүр, қарашығым. Оқуыңнан басқаға алаң болма. Ақ некеге тұрмай бойыңа ешкім жоламасын... Жұбайыңа, құдай қосқан қосағыңа өле-өлгенше адал бол, жарығым».

Профессорды шешесі жер-көкке сыйғызбай мақтасын кеп. Бойдақ екенін бірнеше рет қайталап айтты: «Ұрғашы боп туған соң алдына қазан асарсың, бауырыңа бесік басарсың... Қай қыз ерте ме, кеш пе – ұясын тастап, бөтен жерге кетпеген. Аталарымыз: «Қой мен қыздың бармайтын жері жоқ» деп тегін айтпаған ғой. Сүйгенге бергісіз сыйластық та болады... Жас алшақтығы ештеңе етпейді. Үйренісіп, үйлесіп кеткен ондайлардың талайын көріп жүрміз ғой. Күнім, енді ойын баласы емессің; қосқа ие болар жасқа жеттің; апалап соңыңнан ерген мына төрт бірдей жетімектің сен енді «әкесінің де, ағасының да орнына жүруге тиістісің. Осылардың алдағысын ойла, сорлап қалған бізді де ойла... Көрінген қыздың қолына түсе бермейді мұндай бақ-дәулет...» [5, 32].

Олай болса, анасының ақыл-кеңесін тыңдағаны үшін Гүлнұрды да кінәлай алмайсың. Қазақстанның астанасы Алматыда кең сарайдай төрт бөлмелі пәтерде тұратын профессордың өмірі шалғайдағы ауылдан келген, ауылдан ұзап шықпаған қызға жұмақ көрінуі де жасырын емес. Дегенмен Гүлнұрға бірден-бір әсер еткен оның дүние-мүлкі емес, үлкен адамгершілігі еді.

Жазушы кейіпкер бейнесін ашуда олардың жан-дүниесіне терең үңіле білген. Оған «Айымжандай құрбысы» атты тараушадан мысал келтіруге болады. Көкөніс сатушы жігіттің Гүлнұрдың сезімін аяқ

асты етіп, одан 500 сом ақшаны алып жоқ болып кететін оқиғасына қатысты Гүлнұрдың жан дүниесінен автордың кейіпкер бойындағы сезім күйлерін ашуға деген ізденісін байқаймыз. Жазушы осы сәтті: «Денесінен жан кетіп қалған адамға ұқсап бір қыдыру уақыт қимыл-қозғалыссыз қатты да қалды. Сосын бір кезде барып, безгегі сондай қатты ұстаған науқастан бетер, бар денесі селкіл қағып қоя берді: ал өкір, ал өкірсін кеп. Әкесі өлгеннен кейінгі жаны мен тәні бірдей егіліп-езіліп қатты жылағаны осы шығар. Ондағысын жетім қыздың зары десек, қазіргісі аяқ асты қор болған әйел абыройының, намысының запыраны еді. Жүрек басына талайдан беріш боп қатқан ащы шер мен шемені, көкіректегі күйікті құсасы, жаңағыдай малдан төмен малғұнның аяғына тапталған ар-абыройы, өзегін өртеген намыс оты, қазіргі келеңсіз тіршілігі, алды соқыр тұман: күтер ештеңенің көрінбейтін – бәрі-бәрі келіп тоғысқанда кеудесін тұншықтырғаннан бетер сығып, дәмі кермек татыған сортаң көз жасы боп сорғалап сыртқа лықсыды; жуық арада тоқтар, толастар емес. Солай жатып оның ішкі күйіктен, өзін сонша аяқ асты етіп қорлағаннан кәдімгідей талықсып кеткен де сәттері болды» [5, 76], – деп бейнелейді.

Ернар – профессор Бекмырза Оразымбетовтің өзінің орнын басар болашағынан көп үміт күттірген шәкірттерінің бірі. Ұстаз бен шәкірт арасындағы жақындықтың әке мен баланың арасындағыдай үлкен сыйластыққа ұласатынын жазушы нанымды бейнелей білген. Оны: «Адам үшін әке-шешенің орны қашанда бөлек қой. Ал сол екеуінен кейінгі шындап табынатын, пір тұтатын адамың кім деп Ернардан сұрай қалса, ол ойланып жатпастан: «Профессор Оразымбетов ағай!» – дер еді», – деген жолдардан көруге болады. Бес жыл дәріс берген, ғылым жолына алып келіп тәрбиелеген ұстаздың үміт артар шәкіртін өз баласындай көруі де заңды. Бұл – өмір заңы.

Жас күнінен химияға жақын Ернардың өзі құлай сүйген ғылымды терең игеруіне де шек келтіруге болмайды. Студент шағында ауылға барған сайын тәжірибе жасаймын деп бір бүлік салатын Ернардың төл қораны өртеп жіберуі – оның өзі сүйген ғылымның құпия сырын ашуға деген сүйіспеншілігі мен құмарлығын, талабы мен ізденімпаздығын аңғартар эпизод. Осы оқиғаны жазушы: «Қорада тұрған екі бұзау, жиырма шақты қозы-лақ, о жер, бұ жері үйтілген қалпы, көптің көмегімен әзер құтқарылды. Бір әбүйірі, түп-тұқияны қал-

май жанып кеткен қамыс қорадан басқа пәлендей шығын болған жоқ» [5, 109], – деп суреттейді.

Ернардың тұйықтығы, кісікіктеу мінезі, сөзге сараңдығы, балалармен балаша ойнай білсе де, тең-тұстарымен өзін ылғи да тоң-торыстау жағдайда ұстайтыны оны басқа жандарға «менмен», «көкірек» көрсететін. Кейіпкер бейнесін толықтырар тәсілдің бірі мінездеу, сипаттау, кейіпкер сөзі болса, Ернар жөніндегі қыздардың «Сендер оны көре алмайсыңдар. Өйткені бәрің жиналып оның ширегіне де келмейсіңдер!», «ол о баста-ақ ғылым үшін туған жігіт», «нағыз оқымысты кісі сондай болуға тиіс!», «көрерсіңдер, түбінде одан қазақтың Менделееві шығады!», – деген марапаттары оған мысал бола алады. Қыздардың осы секілді асыра қолпаштаулары өзі ұялшақ Ернардың құлағына дейін қызартып жіберетін.

Әкесіндей көрген ұстазының жас тоқалына көз салу ойында жоқ Ернар өзінен зор тылсым күшке қарсы бола алмайды. Жалпы тоқал алғанын мақтан тұтып, әңгіме еткендермен шекісіп, керек жерінде төбелесіп қалатын Ернардың ұстазының көзіне шөп салу үш ұйықтаса ойына келмеген нәрсе. Автор оның Гүлнұрға көңіл бөлуі арқылы табиғат заңына екі аяқты пенденің қарсы тұра алмайтындығын байқатады. Ернардың: «Не деген көрік! Не деген сымбат! – деді бір кезде Ернар өз-өзінен тамсанып. – Құдіреті күшті табиғаттың, мұншама шеберлігіне, жомарттығына не берерсің! Бәрі азсынғандай екі қастың арасына тау тарының аумағындай мойыл қара меңді қондыра қойғанын қайтерсің! Кәдімгі индианка! Неткен сұлу, неткен ару!..» [5, 90], – деген монологу – Ернардың Гүлнұрға көз тоқтатуының алғашқы сәті.

Осындай сезім күйлерді Гүлнұрдан да байқаймыз. Ол Ернармен табысқаннан кейін мүлде өзгереді. Оны күнделіктегі: «Адам деген қызық білем: он сегіз жасымда әуес болмағанды енді жиырма сегіз жасымда кешіп – жігітпен қолтықтасып көше қыдыру, қол ұстасып қырға, тау бөктеріне серуен құру, жағажайда қатар жатып күнге қыздырыну, жарыса суға түсу, жұлдызы самсаған айлы түнде екеуден-екеу қалып тәтті сүйісу, еркелесу, әңгімелесу, сұхбаттасу сияқтыларды жаным сондай жақсы көреді, жүрегім сондай қалайды», – деген монолог растайды.

Гүлнұрдың бейнесі жөнінде академик С.Қирабаев кезінде былай деген болатын: «Гүлнұрдың сырты жылтырақ, сәнді көрінетін өмірді місе тұтпай, ішкі сезім жылылығын іздеуі, жүрек талабына берілуі

– жанын жай таптырар, толық адамдық бақытқа талпынған кісінің ісі. Өзінің Ернарға деген махаббатының күшімен жазушы Гүлнұрды сезім әсемдігінің, жан сұлулығының биігіне көтереді. Ол сол биіктен өзінің жаңа, жарқын өмірін тауып қызықтайды. Екі жастың ұштасқан ыстық махаббатының сырын жазушы тәптіштей суреттейді. Олардың қызғалдақ тере баруы да, тау баурайындағы кездесулер де, тоған басындағы, дачадағы, аспиранттар жатағындағы ұшырасулары да, хаттары мен күнделіктеріне жазған сыры да махаббат арқылы рухани байыған, адамгершіліктің адал, жарқын үлгісін тапқан бақытты адамның көңіл күйін бейнелейді» [6, 5].

Ернар Досмұратовтың диссертациясына жетекшісі пікір бергенмен, сол сәтті көре алмай аяқ астынан дүниеден озады. Профессордың өлімі оқиғаны шиеленістіріп жібереді. Оның бар кезінде бір-бірін тапқан қос ғашық арасындағы үлкен сезім күн өткен сайын суына бастайды. Оның да негізгі себептерін жазушы нанымды бейнелей білген. Адамды бұзатын да, түзейтін де сөз болса, бұл екеуінің де суынуына негізгі себеп – Ернардың ағасы мен көптің құйтырқы сөздері. Ағасының: «Әйел де бір – алпыс айлалы түлкі де бір. Ал оның сезімі сол түлкінің бұлаң құйрығынан бір де аумайды. Ежелден ұрғашыға шайтан әуес...» [5, 290], «Блуд также стар, как и земной шар»², – деп жанашырлықпен айтқан ақылы мен аспирантураға өзімен бірге түсіп, «тақырыбы сәтсіз болып» қорғай алмай жүрген әріптесінің көптің көзінше: «Қалай, профессордың жесірін май құйрықтай сорып жатырсың ба?.. – деп көшені басына көтере айқайламасы бар ма. «– Сенікі құр ашыналық емес, шылқы май ғой. Күшік күйеу боп сол қатынның қолына неге кіріп алмайсың? Салулы төсек, салқын үй дегендей. Күй екібастан ғой... Байқа, аузындағыны біреу-міреу қағып кетіп, құрамай қаптырып жүрмесін...» [5, 296], – деген сөздері бірден-бір себеп. Себебі, Ернар өз білімімен кандидат атағын алған талапты жас. Сондықтан да ол елдің құйтырқы сөзін көтере алмайды. Шын мәнісінде оның қызметі мен тұрмыс-тіршілігі жақсара бастауына Гүлнұрдың ешқандай да қатысы жоқ.

Шын сүйіскен адамдардың көзі байланып қалатыны да рас секілді. Оған бір кезде бір-бірін сүйіскен жастардың бір-бірінің бойынан кемшілік көрмеуі мысал болса, кейін араларына сызат

2. Күнәһарлық, жер шарымен бірге жасасып келе жатыр десе де болғандай.

түскен соң тек жаман жақтарын ғана тізе бастауы да оны растай түседі. Бір кезде мінсіз көрінген ғашығының ендігі жерде: «Ернардың кескіні шұп-шұбар, өңі тұтқыштай қап-қара, көзінің тұздай көктігі былай тұрсын тіпті сұп-суық шүңірейген жылан көз», – болып көрінуі де осыдан. Осындай мысалдарды романнан көптеп келтіруге болады.

Қазақ прозасындағы көркемдік тәсілдің бірі – түсті негізгі оқиғаға байланысты қолдану болса, автор қалыптасқан бұл дәстүрді де романда орнын тауып пайдалана білген. Оны Гүлнұрдың канделді (люстра) сындырып алған, алтын білезігін ортасынан қақ айырып алған түстерінен көруге болады.

Автор Гүлнұр күнделігін оның жан дүниесіне үңілу мақсатында пайдаланған тәрізді. Бір қарағанда ештеңеге зәру емес, не ішем, не жеймін дейтін уайымы жоқ Гүлнұр бақытты жандардың бірі секілді. Жазушы күнделіктегі жазбалар мен Гүлнұрдың монологы арқылы оның жанына үңіле білген. Мәселен, «Мен тас-талқан болдым. «Жаны күйген құдайын қарғайды» деп, ауылдың шаптықпа қатындарына ұқсап көк беттеніп шешеммен шапылдасып жаттым да ұрыстым. Бәрін айттым. Әсіресе соның өзі үшін және оның төрт бірдей күшігі үшін бар өмірімді өксіткенімді, өзімді құрбан еткенімді баттатып, баса айттым. Ағыл-тегіл жылап тұрып айттым» немесе «Жә, мен есебімнен шықтым: төрт бауырымның төртеуі де халық қатарына қосылды, өмірден өздеріне лайықты орындарын тапты. Шешем болса, басында – үйі, бауырында – қазаны, айналасында – шүпірлеген немере, жиендері, ешкімнен кем емес тұрмыс құрып жатыр. Мен солардың бәрінің осыған жетуі жолындағы құрбандығы болғаным дағы. Бас-аяғы бір тұтам тіршілікте маған осыншама тауқыметті арқалатып адастырып-шатастырып, зәбір-жапа шеккізерліктей мен не жазып едім бұл тәлкекшіл тағдырға?!» [5, 337], – деген монологтардан Гүлнұрдың өз бақыты үшін күресе алмағанын, бауырларын аяқтандыру үшін өз басын құрбандыққа шалғанын аңғаруға болады. Міне, осындай күнделік жазбалары Гүлнұрдың бар мұңын да сырын да ашуға қызмет етеді. Немесе Гүлнұрдың: «О, табиғат-ана! Сенің мәңгілік өзгермейтін талабыңа қайшы, жаратылыс заңына қарсы не істедім, неңді бүлдірдім?! Бір адасқан адам өмір бойы лағумен зардап, жапа шегіп өтуге тиіс пе сонда?», – деген зарынан оның да басқа әйелдер секілді бақытты болуға құхы бар екенін байқаймыз. Бірақ ол ел сыйлаған профессордың бетіне шіркеу

болмау мақсатында ана болу бақытынан да айрылған мұңлық. Оны профессор қайтыс болғаннан кейін жалғыз қалғандағы Ернарға қатысты күнделік жазбаларынан көруге болады.

Күнделіктегі «Отызға тақағанша пұшпағым қанамай келген мен бейбақ... Шешем байғұс бесікті болуымнан күні кешеге шейін үміткер еді...» [5, 324], «Ат – үстіндегі батырымен, әйел – қойнындағы ерімен қадірлі, көрікті» деген ғой бұрынғылар» деген жазбалар да Гүлнұр бейнесін толықтыруға қызмет етеді.

Немесе: «Сенімен қол ұстасып бірге жүргеннен басқа бұ дүниеде маған ештеңенің де керегі жоқ! Адыра қалсын! Сен қасымда болсаң – менің төрт құбылам түгел, бұ жалғанда менен бақытты адам жоқ! Бар аңсарым бір өзіңсің! Бірақ сен ыстық ықыластың қадірін білдің бе! (Кейбіреулер өз бақытына неге сонша немкетті қарайды екен?!.) Қараңды көрсетпей зытып бердің... Ғашықтықты ойын көрме, жігітім. Байқа: махаббаттың кегі – барыстың тырнағынан да қауіпті...» [5, 346], – деген Гүлнұр шешімі оның өз махаббаты үшін неге де даяр екендігін байқатады.

Құдай қосқан қосағынан айрылғаннан кейін, сүйгеніне бір, іштегі шарасынан екі айрылу Гүлнұрды тығырыққа тірейді. «Енді неге де болса тас түйіндім (Гүлнұр нені де болса жартылай тындыратын, жартылап қана қоятын әйелге ұқсамайды). Шар болат сынуға бар, майысуға жоқ!» деп түйін жасаған Гүлнұр неге де даяр. Себебі, ол әйел бақытына жету үшін не жасамады. Тығырыққа тірелген Гүлнұрдың Ернардың бетіне химия қоспасын шашып, қалғанын өзі ішіп өзіне-өзі қол жұмсауы – оның әлсіздігін, дәрменсіздігін танытады. Алайда жазушы «Махаббат таусылған жерден бастап өшпенділік бел алатынын» Гүлнұрдың осы әрекетіне сыйғыза білген. Себебі, ол – махаббат үшін, шынайы сезім үшін неге де белін бекем буған жан. Махаббатсыз өмір жоқ болса, ендігі жерде Гүлнұрға да оның керегі жоқ.

Роман соңында ғылым кандидаты болған Ернардың қарындасымен көшеде келе жатқан сәтін көреміз. Бір кездегі Гүлнұрдың махаббатын қорлаған Ернардың келбеті арқылы автор қолмен істегенді мойынмен көтеру керектігін меззейді. «Қара көзілдірік киген. Бет-әлпеті адам танымастай боп өзгеріпті: мұрнының ұшына дейін, қара шешек шыққан адамның жүзіндей, шұрқ-тесік. Екі беті көк теңбіл ала шұбар, кей жері қаны шыққан қызыл шақа; көз тоқтатып тура қарауға кісінің дәгі шыдар емес. Екі ерні де ырым-жырым, ие-

гіне шейін быдым-быдым» [5, 365-366] келбеті Ернардың пәк сезімді таптағаны үшін алған сыйы деп топшылауға болады. Өткінші сезім мен үлкен, биік сезімдердің арасы жер мен көктей. Оны Гүлнұрдың өмірінен көруге болады. Ол Ернарды құлай сүйді. Сол үшін де махаббат жолына өзін құрбан ете білді. Махаббаттың адам ырқынан тыс тылсым күші бар екендігін автор Гүлнұрдың осы әрекетіне сыйғыза білген. Жазушының мақсаты оқырманға ой сала білу болса, романның соңғы бетін жапқан жанның бәрі де махаббаттың құдіретін түсіне білсе керек.

Шәрбану Құмарова «Әйел шырағы» (1985) романында әйел бақыты не? деген сауалға жауап беруге тырысқан. Оны екі-үш кейіпкер тағдыр тауқыметі арқылы аша білген. Тек әйел-ана ғана сезінер шынайы сезім иірімдері шығармада әдемі көрінеді. Әйелге тән махаббат атты ынтық та ыстық сезім шарпуын жеткізуде автордың жетістігі мол. Шығармадағы лиризм жазушының нәзік көңіл-күйімен, сезім әсерімен суарылған. Романның композициялық құрылымы да кейіпкерлердің жан тебіреністеріне қарай өріліп отырады. Ақтеңгенің бүкіл ғұмыры оның сыры ретінде романға арқау болған. «... Дүниеде бір қайталанбас нәрсе болса, ол – махаббат! Ол – құдіреттің құдіреті! Оны сезген, ыстық шербетінен татқан адам – бақытты! Ал сезбей өткен дүмшелерді аяймын», – деген Ақтеңге сөзінен махаббат атты алаудың күйдіріп-өртеген құдіреті танылады.

Оқиға негізгі үш кейіпкердің төңірегінде жүріп жатады. Негізгі кейіпкерлер төңірегіндегі оқиғаны толықтырып отыратын жанама кейіпкерлер де бар. Мәселен, Торта ана, оның өмір тарихы, өмірден көрген бейнеті арқылы автор бүкіл әйел анаға ортақ шындықты жинақтай біледі. Тортаның жастық шағына жасалған шегініс те оның бейнесін толықтырар қызмет атқарып тұр. «Еркектің ісі үйде емес, түзде өнбек» дегенді сылтау етіп, бітірері болмаса да үйде дамыл тауып отыра алмайтын Бейсенбінің Тортаны жөнсіз қамшы астына алуы сынды шағын ғана эпизодқа автор үлкен жүк арта білген. Мақалдың тозығы бар, озығы бар екенін әркім ескере білмейді. Түзде жүріп бала-шағасын асырар қызмет етсе, әйел адамның да шатағы бола қоймас, бірақ, ата-бабадан қалған мақалдың мәнісін қашырып бейберекет жүретін еркектердің әйеліне төмен етекті деп қарауы да өмірден алынған шындық. Таңның атысы, күннің батысы бір тынбайтын Тортаның екі қолы алдына сыймай «тезектің шоғына, табаға пісірген қолдан ашытқан нанды аңсауын да» жазушы шынайы суреттейді.

Жазушы Пәризатты ес білгелі оңы мен солын танып әке-шеше арасындағы орынсыз кикілжіңге, аға мен жеңге арасындағы жанжалдың шығу себебіне жаны күйзеле жүріп бойжеткен, өмірден тоқығаны көп жан ретінде көрсете білген. Пәризаттың жасы жиырма беске келгенше оң жақта отырып қалғанын автор былайша түсіндіреді: «Тұйықтығынан, әлде кісікіік тағы мінезінен көрсін, бұл жасқа шейін құйысқаны көтерілмей үйде отырып қалу – нәзік әйел затына қиын-ақ. Енді қайтсін, «мені алғын!» деп көк атты көлденең біреудің мойнына асыла кетсін бе? Бұл дегенің Пәризат үшін өрескел, жалпы қазақ қыздарына жат қылық» [7, 4]. Қазақ қыздарына тән биязылық, тәрбиелік, бұйығылық, ұялшақтық, үлкенге құрмет, кішіге ізет, сабырлық сынды қасиеттердің бәрі де бір кейіпкер бойынан табылуы оны типтік дәрежеге көтереді. Ауылдық жерде өсіп, отбасында жақсы тәрбие алған, бойына тек жақсы қасиеттерді жинақтаған Пәризаттың көпшілдігі, еңбекқорлығы, кісі жанын ұға білетін нәзік сезімі бір-біріне жалғасып отырады. Ауыр операциядан жаны аман қалып, ауруханада жатқан Ақтеңгені бәйек болып күтуі, оның сырына қанып жан жарасын түсінуі махаббат атты тылсым күшке кедергі бола алмайды. Ақтеңгенің Әбдіқайымды қаншалықты сүйетінін білгенмен, бұл да өз бақыты үшін күресе білетін жан.

«Ана ақылы Пәризатқа ғұмыр бойы серік болғандай: өзіндегі барды базарлап ұстау, жоқты жасаймын деп жанықпау, барға таспау, жоққа жасымау – бойтұмардай жадында сақтаған нәрсесі», – екенін автор ана тәрбиесі арқылы түсіндіреді. Ендеше Әбдіқайымның «Шешесін көріп қызын ал» деп жүргені де аяулы ана тәрбиесінің оң нәтижесінен болса керек.

Ал, уақытында жар тауып, күйеуге шыққан жеңгесі Шамшынұрдың да арманы аз емес. Қасында құдай қосқан жары, басында баспанасы бар дегені болмаса, оның алдында төменшіктей беруінің де өз себебі бар. Ол өмірге нәресте алып келе алмағаны үшін жазықты. Пәризат оң жақта отырып қалғаны үшін өзін жазықты санаса, Шамшынұр бала таппағаны үшін жазықты. Сонда, күйеуге шықты не, шықпады не? Көргені қос үрей, еститіні қаралау болса, әйел баласының көресісі көп екен-ау деген авторлық ұстаным кейіпкер ойы арқылы беріледі.

Романға арқау болған әр алуан оқиғалар мен монолог, диалогтар негізгі кейіпкерлердің бейнесін ашу үшін қызмет етеді. Бір көрген адамға не киемін, не ішемін деп бас қатырмайтын, қайда барамын деп қиналмайтын Ақтеңгеден бақытты жан жоқ тәрізді. Бірақ, оның ішкі

дүниесіне үңілген сайын одан бақытсыз адам тумағандығына көзін жетеді. Бетінің әрі, бойының нәрі уақыт өте кетерін байқамаған Ақтеңге бір сәттік сезім құлы болғаны үшін барынан да, жарынан да айрылады. Жазушы дүние-мүлік, атақ-дәреже, қызмет ешбір жанды бақытты ете алмайтындығын өмір шындығы ретінде көрсете білген. Ол ғылыммен айналысуға, жаз бойы экспедицияда жүруге мүмкіндік жасап, бала-шағасына қарап, үй шаруасын дөңгелентіп отырған Нақанның қадірін кеш түсінеді. Сол бір өмірде орны толмас шатасуды автор Ақтеңгенің өз аузымен айтқызу арқылы шынайылығын аша түскен: «Бірақ «түрт шайтаның түрт» деп тұрса, жаңылмайтын жерде жаңылады екен адам. Оны мен саған айта алмаймын, сінлім, Пәризат, қысқасы, Нақанның бетіне қарай алмайтын күн туғанда ажыраспауға амал қалмады...» [7, 136]. Сезім жетегін ерік берудің де өз орны болары, бір мезгіл сезім деген шіркінге де тежеу керек екендігі Ақтеңгенің істеген істерінен айқындала түседі. Махаббат атты нәзік сезімге ашқарақтық, қызғаншақтық сынды қасиеттердің опа алып келмейтіндігі де Ақтеңге ісінен аңғарылады.

Орталық кейіпкердің бірі – Әбдіқайым. Ол өзінің іскерлігімен, пысықтығымен, ашықтығымен көрінеді. Ағасы қайтыс болған соң, Ақтеңгенің қолымыздан келгенді аямаспыз деген сөзін медет тұтып қалаға оқуға келгенімен тынбай, онымен жақынырақ араласады. Ағасындай болған Нақанның көзін ала бере жеңгесіне сөз салуы – оның жылтырағаннан құр қалғысы келмейтін көрсе қызарлығы. Жасы өзінен үлкен, балалы-шағалы, үйлі-баранды жанға сөз салуының өзі қазақ қауымы, ортасы үшін жат қылық. Алаулаған ыстық сезімнің өзі жанға дауа бола алмайтындығын, бақыт атаулының негізі басқада болатындығын Әбдіқайым кеш түсінеді. «Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар» екенін кеш ұққан ол жасы егде тартқан сайын жас нәрестенің иісін иіскегісі келетінін жасыра алмай, араларына кикілжің түседі. Ынтыға қосылған екеуінің аралары суына бастауының екінші себебі Ақтеңгенің өзіне байланысты. Оны Әбдіқайымның мына сөзінен байқауға болады: «Мүлік иесі әйелге ұқсамайсың, үйге ұсынықты, шаруашылыққа үпті әйелден айналып кетпесіңіз? Қашан келсең, де аузы-мұрнынан шыға ыбырсып, қоқсып жатқан үй, жуылмаған еден, шашылған төсек-орын, көшетін үйдейміз құдды...». Артық сөзі жоқ, үй шаруасына икем Нақанның мойнына мініп, өз міндетін ұмытуы – Ақтеңгенің негізгі кемшілігі екенін түсінеді. Отбасының ынтымағы, бірлік-берекесі әйел көркімен шешілуі анық. Сыртта қызметкер

болғанмен, әйел адамның үйде атқарар өз міндеті де бары ұмытылмауға тиіс. Тапқан ақшасын міндет етіп, үй шаруасына қарамайтындығын Нақан көтергенмен ауылда өскен, оң-солын танып қалған Әбдіқайымның көтере алмайды. Түз бен үйдің бар міндетін атқару, ер адамның бар жағдайын жасау – бүгінгі қызметкер әйелдерге де керек. Жазушы осы сұрақтарға жауап іздейді.

Шығармада көзге түсетін бір ерекшелік – ұлттық нақыштар мен қазақ халқына ғана тән салт-дәстүрдің жеткілікті дәрежеде бейнеленуі. Оны ә, дегенде Тортаның баласы Алмастың сөзіне еріп қалаға кеткелі жатқан тұсынан келтіруге болады: «Әншейінде арадай талайтын ағайынның кимас сөзі көбейді: «Қара орманды құлатып... ағайыннан жырылып... жылы орныңды суытып...» Бейсембінің үлкен әпкесі, бүгінде кебісін сүйреткен кәрі кемпір, қалтақтап әрең келіп, ал кеп Тортаны қарғасын. Шығарманың осындай ерекшеліктері жөнінде қазақ романының білікті маманы Ш.Елеукенов былай дейді: «Шәрбанудың кейіпкер тағдырына уақыт таңбасын салуға құштарлығы, ұлттық бояу, айшықтарға ерекше зер салатын мәнері әбден құптарлық» [8, 141].

Бұған дейін қазақ прозасындағы махаббат тақырыбын «Күтумен кешкен ғұмыр», «Бір ғана махаббат», т.б. әңгіме, повестерімен байытқан Бексұлтан Нұржекеев ерлі-зайыптылар арасындағы тылсым сырды «Ерлі-зайыптылар» (1987), «Бір өкініш, бір үміт» (1993) атты романдарына арқау етті. Жазушы 1986 жылы шыққан «Беу, қыз дәурен» атты шығармасын Ілескүл, Мұқан, Зеріптердің сырларымен, өзінің ойымен толықтырып, 1989 жылы «Ерлі-зайыптылар» деген атпен қайта ұсынды. Романның құрылымы өзгеше. Сырт қарағанда бір-біріне ұқсамайтын негізгі бес бөлім жинала келіп, тұтас бір ойға қызмет етеді. Автордың оқырманға өзі туралы мағлұмат беріп отыруы, монологтың шығармамен астаса өріліп жатуы. Оның негізгі ерекшелігі болып табылады.

Романның бірінші тарауы негізгі оқиғаның прологы (кіріспесі) іспеттес қызмет атқарса, одан кейінгі үш тарау негізгі бөлімнің, соңғы бесінші тарау қорытындының қызметін атқарады. «Беу, қыз дәурен» атты бірінші тарауда бұла өскен Гүлбаршынның қыз дәурені кеңінен сөз болып, қыз балалардың сол бір сәттеріндегі көңіл күйлеріне автор тереңірек үнілу арқылы олардың ешкім біле бермейтін құпияларын ашады.

Гүлбаршынның бақытты балалық шағына жасалған лирикалық шегініс оның туған жері мен өскен ортасына қанықтырады. Күмісбастауда туып, оның суын ішкен, Баршынөткеннің бойында өскен қыздың жан, тән сұлулығы сол табиғат сұлулығымен аастастырыла ашылады. «Күмісбастаудың көзі кішкене ғана қара тастың астында екен. Бүлкілдеп шығып жатқан жерінде қара су тәрізді, қара тас түстес. Ана бүлкілде Гүлбаршынның күлімдеген көзіне бір ұқсастық бар. Оның жаңа: «Әрбір тастан саған ұқсастық іздер едім», – дегені бекер емес. Тастың көлеңкесінен шыға бере бастаудың суы мүлде басқаша: қаймақ беті күнге шағылысып ақ күмісше жалтылдайды. Күн сәулесімен күміс су құбылып ойнайды. Су емес, аппақ нұр ағып бара жатқандай» [9, 26]. Осындай жанның жүрегіне үңіле алмау – Жұмаштың көрсоқырлығы. Гүлбаршынның әкесі қызметте отырғанда құдандалы болған Жұмаш әке-шешесінің араға уақыт салмай өзгере бастағанын көреді. «Қатын алма, қайын ал» дегендей қызметтен босаған адаммен құда болуды – ол ар, ұят тәрізді түсінеді.

Ал, анасының «әйел керек пе, шеше керек пе?», – деп ашулануы, «Дереу алып кел!» деп қызын баласының артынан жіберуі, 300 сомды желге ұшырған баласының берекесіздігі үшін Мәскеуге барған қызды кінәлауы, әкесінің қызмет басты болып қыздың үйіне құда түсуді ысыра беруі – Гүлбаршынға шаншудай қадалатын әрекеттер. Осылардан кейін, «Енді Гүлбаршынды ешуақытта да өкпелетпеймін. Өле-өлгенше көңіліне қарап өтем!» – деп мың рет ант берген Жұмаштың да әртүрлі сылтауды көбейте беруі аяқ асты шешім қабылдауға алып келеді.

«Бар ма екен өмірде, жоқ па екен ондай жігіт? Қайдасың, Алпамыс? Байшұбарға емес, ақ боз атқа мінген Алпамыс. Сен жоқ деп, сенің тырнағыңа татымайтындарға кете береміз бе Бүйтіп тілегі орындалмайтын болған соң, арман неге керек, қиял неге керек қызға? Жоқтың күйігін тартатындай менің жазығым не?», – дейтін Гүлбаршын басындағы жағдай қай қазақ қызына да тән құбылыс. Атадан балаға мирас болып келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілерімен сусындаған кім-кімнің де өзінің болашақ жарын қиялдан жасап алуы – өмір заңы. Алпамыс, Қобыланды тәрізді елі мен жерін қорғаған хас батырлардай жар іздеу, сондай образды қиялдан жасап алу – ес білгеннен ертегі-аңыздарды оқып, өсе келе батырлық, лирикалық эпостарды жаттап өсетін қазақ қыздарының бәріне де ортақ болса, Гүлбаршын мен Қыз Жібектей жар сүйю – қай қазақ баласының да арманы. Қиялдан туған

мінсіз кейіпкерлердің ұшыраса бермейтіні – өмір шындығы. Бірақ, қыздарымыздың көбі сол қиялдан туған нар тұлғалы батырларды іздеп уақытын оздырып алатыны да жасырын емес. Жоғары оқу орынын бітіргелі жатқан «көне етікті менсінбей, көн етікті кездеспей» жүрген қыздардың бәріне ортақ ой – кездескеннің етегінен ұстау. Осындай нар тәуекелге салған істердің бәрі де сәтті бола бермейтіндігі де белгілі.

Жас кезінен өзінің табиғат берген бұла сұлулығы мен ақылды, сабырлы мінезімен кездескеннің бәрін таңдай қақтырып жүрген Гүлбаршынның бақытсыз болуы әрине өкінішті. Жазушы өмірдің тек қуаныштан, бақытты сәттерден тұрмайтынын, күн артынан түн, түн артынан күн туатынын негізгі кейіпкерлердің өмірі арқылы түсіндіре білген. Өз бақытынан ауыл-үйдің сөзін, әке-шеше намысын жоғары қоятын қазақ қыздарының өз басын құрбандыққа шалуы – өмірде көп кездесетін жайт. Қиялдан туған батырын кездестіре алмай жүргенде отырып қалды деген сөзден қашып жедел шешім қабылдаудың өзі көбіне сәтті бола бермейді. Гүлбаршынның өміріне де көп әсер еткен осындай намыс. Жастардың арасындағы пәк сезімге ата-аналардың араласып жататыны да жасырын емес. «Тең теңімен, тезек қабымен» деп өзімен терезесі тең құда іздеу де қазаққа тән мінез. Гүлбаршынның да өмірінің күрт өзгеруіне себепкер болған осындай жалған намыс.

«Сіздің жер бетінде бар екеніңізді білмесем, тыныш жүре беретін едім, көрдім де тынышым кетті», – деп асып-таспайтын, қарапайым, сабырлы жігіттің астына тақ, қолына мал біткенде өзгеріп сала беруі, әрине, өкінішті. Гүлбаршынның қалаған сабырлы да қарапайым мінезі уақыт сала өзгеріп жатса, оған кім кінәлі? Жазушы міне, осындай шешімі жоқ сауалдарға оқырманның өзінен жауап күтеді. Қайдардың кінәнің бәрін Гүлбаршынға үйіп-төге салуы – өз басын арашалаудан туған әрекет. Қайсарды алып бір жыл ауылда жатса, жағдайының жоқтығынан жатты. Шын мәнісінде оған кінәлі Қайдардың өзі емес пе? Отбасын асырай алмаса, баспанасыз күйсіз өмір кешсе, оған Гүлбаршынның жазығы не? Осындай сан-сауалдың шешімін оқырманның өзіне салуы жазушы поэзиясын айқындайды. Оқырманға ой салу автордың негізгі міндеті. Жазушы ерлі-зайыптылар арасындағы күйбең тірліктен туған сан-сауал арқылы сол тұстағы ғана емес, өмірдегі келеңсіздіктерді, үлкен мәні бар әлеуметтік мәселелерді көтере білген. Жас отау құрған жастардың отбасының шырқы бұзылуына бірден-бір

себеп әлеуметтік мәселе болса, шағын мемлекетті сақтап қалу – біздің үлкен мемлекеттің бірінші кезектегі өзекті мәселесі болмақ. Бір қарағанда бір отбасы ішіндегі жайды арқау еткен шығарма кейіпкерлері типтік сипатымен ашылады. Өмірдің өзі тек бақыттан тұрмайтынын жазушы әдемі жеткізе білген. Қуаныш болмаса қайғының не екенін, бақыт болмаса бақытсыздықтың не екенін қайдан білер едік.

Жазушы ерлі-зайыптылар арасындағы сырды аша тусудің әртүрлі әдіс-амалын қолданады. Әйел бойындағы физиологиялық, биологиялық ерекшеліктерді, әйел сырын оның өзіне айтқызады. Бірінші тараудан кейін автор өзі туралы біраз мағлұмат береді де, алдағы оқиғаның жемісін Қызылорда қаласынан тапқанын айтады. Мұқа мен Ілескүлдің үйінде қонақ болып, қыздары Зеріптің сұрауымен және бір күн болады да Алматыға олжалы оралады. Романның негізгі оқиғасын сол жазба күнделіктер құрайды. «Ілескүлдің сыры» атты тарау негізінен Ілескүлдің өмір тәжірибесінен жинақтаған сырынан тұрады. Ілескүл өзінің шыққан тегі, өскен ортасы жөнінде қызына мол мағлұмат береді. Өзінің әке-шешесінің арасындағы махаббатты да өзінше түсінуге тырысады. Сонымен бірге ол көрген-білгендерінен өмір жайлы тұжырым жасап, оны қызына түсіндіреді. «Ақылы жоқ адам қанша жақсы сөз естісе де, жамандығын жасай береді, ақылды адам жаман сөзден басқаны естімесе де, жақсылығынан жазбайды. Соған қарағанда, бар гәп адамның өзінде, яғни негізінде. Ал адамның негізі, менің өз шешімімнің айтуынша, анасының сүтінен, әкесінің қанынан, ата-бабасының рухынан, ішкен суы мен жеген асынан, жұтқан ауасы мен басқан топырағынан, естіген әні мен тыңдаған күйінен, қыл аяғы есіктің алдындағы иті мен үйдің төбесіне қонған торғайдың үнінен де үлес алып құралатын көрінеді. Сен қазір негізі әлдеқашан қаланған адамсың, қызым. Ендігі сенің серігің – сенім. Жақсылыққа, адалдыққа сенім. Тіршілікте жақсылықтың, адалдықтың болатынына сенбейтін адам өзі қайтіп адал болады, қайтіп өзгеге жақсылық жасайды?» [9, 71]. Міне осы тектес өмір жайындағы тұжырымдары қызына ғана емес, оқырманға да ұсынылады.

«Қыз болып алғаш сүйіскенім – сенің әкен. Өзгенің ернін тигізген емеспін. Сонымды мен мақтаныш етем, қызым» [9, 158], – дейді Ілескүл қызына. Сүйген жігітіне ағасының рұқсатынсыз кеткені үшін тойға тірі жанның бармауы, көпке дейін араласпай отыруы – осының бәрі Ілескүлдің шынайы махаббаттың алдында қара басын құрбандыққа шалуы. Бірақ, осындай сүйісіп қосылғандардың арасында да

кикілжінің болатыны – өмір заңдылығы іспеттес әсер береді. Ерлі-зайыптыларды азғыратын ібілістің аяқ астынан сап ете салатынына Ілескүлдің де көзі жетеді. Күйеуіне ерегесіп қыдырып кетсе, шаңырағының шайқалатынын ұққан ол бар ашуын ақылға жеңдіреді.

Ілескүл қызына айтқан сырын былай деп қорытады: «Менің де саған айтарым сол, қызым. Ақтанмен қосылдым, бітті, енді татулық өз-өзінен орнай қалады, қазіргі махаббат, ыстық сезім осы қалпы өле-өлгенше сақтала береді деп ойлама. Махаббатты сақтау үшін үнемі өсіп, ылғи рухани жоғарылап отыр. Тәніңді тәрбиелемесең, жаныңды тазаламасаң, ақылыңды көбейтпесең, махаббат та тоқтау судай тобарсиды. Махаббат үшін де күнделікті күрес, қарапайым еңбек керек, қызым» [9, 274-275].

«Мұқаның сыры» деген тарауда да нақты оқиғалар негізінде өмір жайлы тұжырымдар, ақыл-кеңестер айтылады. «Қазақ әйелінің бір басты миссиясы – ағайын-туыс, құда жекжат арасын жарастыру, қызым «ағайын тату болса, ат көп, абысын тату болса, ас көп» деуі соған байланысты. Сол міндетін Ілескүлдің ойдағыдай орындағанына менің еш күмәнім жоқ» [9, 355], – дейтін Мұқан өз өмірінен бірнеше мысал келтіріп, өз сырын шертеді.

«Зеріптің сыры» да өмірде кездесетін жайттардан алынған шынайы сыр. Ол да өзіне ең жақын достарының өмірін сөз етеді. Ойнақтап жүріп от басатын, балғын балалықпен жамандық ойламай жүріп басына өмірлік қасірет тауып алатын жастардың сырын Зеріп өз басынан өткен оқиға негізінде жазған. Қасен мен Зеріп арасындағы үлкен достық пен сыйластықтың махаббатқа ұласпағаны үшін Зеріпті де жазғыруға болмайтын шығар. Ақтан мен Беріктің бір бөлмеде тұратын Зеріп пен Нағимаға құлай ғашық болуы олардың өмірлеріне бір сәтте жаңалық алып келеді. Бір жылдың ішінде екеуі де тұрмысқа шыққанмен, Берік әскерге кетіп, Ақтан елге қызметке ауысып, екі құрбы бір пәтерде тұрып, соңғы курстарын оқып жүргенде аяқ астынан бір пәлеге тап болады. Ешкімнен арамдық күтпеген пәк те таза сезімдерін екі дүлей күш әп сәтте-ақ таптап кете барады. Сол бір сәттік оқиғаның олардың өмір бойы беттеріне салық болып, өмірлерін басқа арнаған бұрарын сезгендіктен тірі жанға айтпауға сөз байласады. Бірақ, өмір бойы өтірік айтқаннан бір рет шындықты айтып бастарын арашалап алуға талай рет оқталса да, ол – қолдарынан келе қоймайды. Оны Зеріп үйге барып Ақтанның қойнында жатқанда-ақ сезіп еді. Ал, Нағима әскердегі Берікке сырын ашып жазады. Айтпаса, қалай жер

басып оны алдап жүрмек. Міне осындай сауалдардың шешімін таппай ақыл-естен айрылған қос мұңлық бар сырларын Ақтанға жайып салады. Алғашында Нағиманың басындағы ауыртпалыққа мүсіркеп отырған оған өз жарының басындағы қайғыны есту Ақтанға оңай тимейді. Бір-бірін сүйген жастар осындай ауыр сыннан өтіп, оның бірі отбасын сақтап қалса, екіншісі ішімдікке салынып, өмірлерін қор етеді. «Ішкілікке айналған адамнан ақыл да, намыс та алыстайды екен. Берік мұншалықты азғындайды деп басқа айтса нанбас ем, өзім көрген соң еріксіз бармағымды тістеймін. Даяр жақсылыққа маяр бола кету әркімнің қолынан келеді, өз жақсылығын өз ақылымен жасауға, қорғауға көбіміз қабілетсізбіз. Жақсылық деген әрекетсіз-ақ аспаннан түсе қалатындай көреміз. Еңбек сіңірмей, жаныңды ауыртпай тегін келетін нәрсе бола ма?» [9, 473]. Адамгершілігінің жоғар екендігін көрсетті. Ол: «сенің тәніңе тиген дақ – менің көрген қорлығым. Тек бір ғана тілегім: жан адамға айтпа, өзіміз күйейік, өзіміз қиналайық, мұңымызды басқаға шағып төмендемейік!» – деді.

«Ерлі-зайыптылар» – жекелеген кейіпкерлердің жан-дүниесіне терең үңілуде психологизмді шебер игерген туынды. Бұл – философиялық, психологиялық, әлеуметтік мәселелерді бір жерге тоғыстыра отырып жасалған жиынтық форма. Жазушы әйел адамдардың бойындағы ешкім біле бермейтін жасырын құпияларын күнделік жазбалары негізінде оқушы қауымға ұсынған.

«Бір өкініш, бір үміт» атты романда «өткенді өкінішпен, алдағыны үмітпен қарсы алатын» адамдардың өмірлеріне үлкен сабақ болған үлкен өкініштерінің артынан да үміт отының жылт етуі арқылы өмірмен күресуі сөз болған. Балалық шаққа саяхат жасаған автор көрген-білгенін сол қалпында қағазға түсіруді көздеп өмір шындығынан ауытқымай, оны оқырманның алдына табиғи қалпында жайып салады. Романның негізгі жетістігі де оның өмірден алынған шынайылығында. Көркемдік-эстетикалық жетістігі – психологиялық, әлеуметтік, философиялық мәселелердің жинақтала келіп бір ойға қызмет етуінде. Романдағы лиризм жекелеген кейіпкерлер мен жазушының ойы арқылы танылады. Шегеннің ес білген балалық шағы соғыстан кейінгі жылдарға тура келеді. Яғни, бұл жылдар – әрбір жанұядағы соғыс қасіретінің асқынып тұрған шағы. Жазушы негізгі кейіпкердің балаң сезімі арқылы қырқыншы жылғы келіншектердің қасіретін дөп басып көрсете алмағанмен, олардың істері арқылы оқырманға ой тастап отырады. Әйелдер, соның ішінде қазақ әйелдерінің бейнесін

сомдауда, олардың жан-дүниесіне үнілуде шеберлігімен танылған жазушы сол бір сәттердегі өмір шындығын шынайы бейнелей отырып, талай сырдың астарына үңіле білген. Оған үш күйеуден үш бала тапқан Жәмихан мен екі қызымен күйеуге шыққан Сәлиманьң, соғыстағы жары мен бауырына септігін тигізбек болып ат үстінде жүріп өмірін өткізген, табиғат ананың әйел баласына еншілеген сыйын қабылдаудан бас тартып, оның түтінін түтетемін деп жүріп өмір бойы бала сүю бақытынан құр қалып өмірі өксікпен өткен Кәмештің, көтерген он екі құрсақтан аман қалған жалғыз баладан қалған алданышынан үміт еткен қарт ананың тағдырлары негіз болады. Олардың күнделікті күйбің тіршілігімен сол тұстағы әйел аналардың типтік образы сомдалған.

Жас Шегенің балалық сезімі, Бүбіш екеуінің бірі Баян, бірі Қозы болып өзара уәделесуі – олардың өмірге деген ұмтылысын танытқандай. Кейінгі тарауларда Бүбіш пен Шеген арасындағы балаң сезім емес, үлкен махаббаттың жаңа қырына, яғни қыз бен жігіт арасындағы шынайы махаббатқа кезігеміз. Тоғыз жылдан соң кездескен Баянын Шеген жазбай танығанмен, бірақ арада өткен уақыт шіркін оның тілін байлап қойғандай еді. Бүбішті алғаш көргенде: «Бәрін танып келем, тек оң жақ шеттегі екінші қызды ешкімге ұқсата алмадым. Сырт жағынан өзгелерден гөрі сол әдемілеу секілді. Жүрісі жинақы, жарасымды. Бойы тік, белі қыпша. Үстіндегісі ұсақ-ұсақ ақ нүктелері бар қынама күлгін көйлек, етегі тоқ балтырына түсіп, аттаған сайын бүлк-бүлк дірілдейді. Беліне түскен екі өрім шаш ұзын да емес, қысқа да емес, қыздың арқасын дамылсыз сипалап барады», – деп түйген Шеген бойындағы құмарлық оның кім екенін білген соң арта түседі.

Бүбіштің алғаш өзіне қарата сөйлегенін естігендегі: «Жымиып, жақсы көріп қарағанын түсініп, тұла бойыма тараған жылулықтан көзім жасаурап қоя берді. Өзімді еріп бара жатқандай сезіндім» [9, 57], деген күйі, бала күнінен бірге ойнап жүрген Бүбішке өзі бір ауыз сөз айта алмай қысылуы, оған деген сезімін қағазға түсіру арқылы ақын бола бастағаны, Бүбіш үшін Жәмиханның үйіне алғаш баруы – оның махаббаттың отына күйе бастағанына мысал.

Қанша өліп-өшіп сүйгенмен, тәтесінің «Қыз күнінде соңынан сөз ілескен адам қай оңған дейсің» деген сөзі, Жәмиханның: «Ол әлі әйелді не қылады, оқуын бітірсін, мұның қызы өзінен үлкен, оны шеше қыла ма, не қылады» деген сөздерімен бірге ерте есейген қыз қылығы, апасы мен атасының бірінің артынан бірінің қайтыс болуы

сынды әртүрлі жағдайлар олардың арасын күннен-күнге суыта берді. Дегенмен, Бүбіштен біржола күдер үзуіне негізгі себеп – Отардың әңгімесі. Осы кездегі Шегеннің жай-күйі ауызбен айтып жеткізгісіз еді: «Не істерімді, не айтарымды білмедім. Не жылай алмадым, не шарт-шұрт Отармен төбелесе алмадым; ең мүшкіл, ең сорлы халде тіл-аузым байланып тұрдым да қалдым. Олақ біреу мұқыл найзаны көкірегіме ырғап кіргізе алмай қинап жатқан сияқты. Шеміршектерім майысып, сынып кетуге сәл-сәл-ақ қалған секілді. «Жала ма, шын ба?» – осы екі сұрақ миымды тесіп, шарық тасша басымда зыр айналады. Қарсымда тұрған шидім қараға не десем екен, не істесем екен? Жер қылды-ау әбден. Шықшыттан қойып кеп жіберсем де жеңілгенім. Мен жетпегенге мұның қолы жетсе, жеңілмей нем қалды? Апырмай, қалайша Бүбіштен ондай қылық шығады? Мені «жаным!» деген тілаузы мынаны да «жаным» деуге қалай барды екен? Мүмкін емес қой, мүмкін емес!» [9, 248].

Адам баласы қызық, өзін сүйгенге емес, өзі сүйгенге ынтығып тұрады. Әңгімесі жарасқан, ой-өрісі де талғамы да қарайлас, өзімен бірге оқитын Мағираның Шегенге деген махаббаты да қызық. Оның Бүбішті сүйетінін білсе де, Мағира Шегенді өмір бойы күтуге бар. Ал, Сара ше? Өзі сүйе тұрып, қасындағы әпкесінің сөзінен шыға алмауы, келген кезде жігітке шықпағанымен қоймай, артынан іздеп барып таба алмай сандалуы да сол бір сөзге ерген шалалықтан туған тәрізді. Адам баласының бойында үлкен сезіммен бірге өткінші бір қылаң берер сезімдердің де болатынын Шегеннің Мағира мен Сараға деген көңілі аңғартады.

Романдағы негізгі оқиғаның шарықтау шегі – Шегеннің Шәзиямен танысып, екеуінің бас қосуы. «Үйлену оңай, үй болу қиын екендігін» қос ғашық өз бастарынан өткізеді. Олардың жандарына батқаны – Кәмештің бұларды Жәмиханнан қызғанып жоқ жерден жанжал шығара беруі. Кәмештің алдынан өтіп, кешірім сұрап барғанда да үйіне кіргізбей шатақ салуының аяғы Шегенді алғаш қайын жұртына жездесінің ертіп баруымен тынады. Туған-туыс арасындағы бітпейтін жанжалдың жас отау тіккендер үшін аса қауіпті екендігін жазушы осы шынайы бейнелеген. Осындай қиын сәттерде табиғат берген дарынын аялап, мәпелеп жүріп жазуын бір сәт тоқтатпаған Шегеннің бір жылдан соң ауданға, жылға жетпей астанаға қызметке шақырылуы туа біткен талантқа ешқандай кедергі бөгет бола алмайтынын көрсетеді. Оның шығармашылық жолының даңғыл болуына, жазуына кедергі

жасамай, өзінің кеңдігін, түсінігінің молдығын танытқан Шәзияның да үлесінің бар екендігі даусыз.

Жазушы романның басында: «...Достық пен жаулықтың ежелден келе жатқан ара жігі бар емес пе? «Араласып жүріп арамдық жасады», – деп Нұртайға ренжимін, сол арамдыққа өзім де белшеден батып бара жатқаннан қалаймын? Кеше ғана Жағдаға жамандық жасаған Елдосты бүгін үйіме сыйлап отырғаным қай қылық? Осы мен не боп барам өзі? Бүбішті еске алғаным – ол Шәзияға опасыздығым емес пе? Елді сөгемін, байқамай өзім де бірте-бірте батпаққа бара жатқам жоқ па?» [9, 11], – деп өзіне сауал қояды. Осындай мазалаған сауалдарға автор шығармасымен жауап бере білген және оның төрелігін оқырманның еншісіне қалдырған.

Осы тақырыпты Сара Мыңжасарованың төмендегі романдары толықтырды. Ол «Қыр қыздары» (1970) атты романында ХХ ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы қазақ әйелдерінің тағдырын сөз етеді. Жазушының «Әйел бақыты» (1981) атты романы «Қыр қыздарының» өңделген, толықтырылған нұсқасы. Роман оқиғасы Жетісу өлкесіне келген алғашқы революция дабылын, байлардың есігінде жүрген жалшы-батырақтардың бас көтеріп, ауылда Кеңес өкіметін орнатуға белсене қатысуын көрсетуге арналған. Романның негізгі желісі Қазан төңкерісіне дейін теңдік ала алмаған, мал орнына сағылып келген қазақ қыздарының, әйелдердің қасіретті тағдырын, жарқын болашаққа ұмтылуын көрсетуге құрылған. Романның оқиға желісі Сарманның Қаншайым, Гауһар деген екі қызының төңірегінде өрбиді. Қаншайымды айттырған Досанның үлкен ұлы Асыл кенеттен қайтыс болып, кіші ұлы Қалдыбек он үшке толған бойда оған жесірін алып береді. Жазушы Қаншайымның Қалдыбектің ержетуін күтіп жүруі арқылы қазақ қыздарының тағдырына байланған күйін көркем бейнелеген.

Жаңа заманның тууына байланысты Гауһардың өмірге деген көзқарасы да өзгереді. Оны Жұманның алып қашуынан түк те шықпайды. Гауһардың неке суды төгіп тастауы – қазақ қыздарының жаңа заңға сүйеніп, бас бостандығы үшін күресе бастауын байкатады.

Сұлусарыны делегат болдың, жаңа заңды қостадың деп күйеуі Елпанның ұрып өлтіруі – ХХ ғасыр басындағы өмірдің шындығы. Сұлусарыны арашалаймын деп Елпанның таяғына жығылған Қаншайымды жар ету Қалдыбектің ойында да жоқ. Себебі, ол – атам қазақтың әмеңгерлігінің жөнсіз екендігін түсінген жаңа заман жасы. Сондықтан, Қалдыбек Қаншайымның өз бақытын табуына тілектес-

тік білдіреді. Жазушы ғасыр басындағы әйел теңсіздігін осындай нақты оқиғалармен аша білген. Романдағы Нұржан мен Ақтай, Кенжәлі мен Жапарқұл, Гауһар мен Балымай – жаңа заман жастары. Гауһарды оқтан аман алып қалу үшін өзін оққа тосқан Сарғасқа Елпанның оғынан қаза табады. Олар Қытай ауып бара жатқан Жұма мен Елпанды қуып жетіп, Сұлусары мен Сарғасқа үшін Елпанды оққа байлайды. Елпанға оқ атқан Балымай мен Гауһар – бас бостандығы, әйел бақыты үшін күресе білген қазақ қыздары.

Сараның «Төзім шеңбері» (1987) атты романы «Осылай ма едің, махаббат», «Ұждан», «Ой үстінде», «Кездесу», «Қанатттану», «Дүние кезек» деген бөлімдерден тұрады. Жазушы «Жаным, сені осылай өмір бойы көтеріп өтем» дейтін Сәлкеннің Мәскеуде он жыл оқыған соң, құдай қосқан жарынан безіне бастауының сырын ашуға тырысқан. Ғасырлар бойы қазақта әйелі мен баласын тірідей тастап кеткенін не естімеген, не көзімен көрмеген Күнсұлу Сәлкеннің қалаға барып оқыған соң өзгеріп шыға келетінінен хабарсыз еді. «Аға өлсе, іні мұра» деп жесірін далаға тастамаған қазақтың сүйегіне сіңбеген жаман әдеттің жаңа заманмен бірге пайда бола бастағанын да жазушы әдемі көрсеткен. Күнсұлу туралы оқымаған, надан, көзқарасымыз сай келмейді деген Сәлкеннің сылтауын жазушы нақты мысалдармен жоққа шығарады.

Негізгі оқиға Күнсұлудың төңірегінде өрбиді. Он жыл бойы шаңырағын күзетіп, отын жағып, баласын бағып отырған Күнсұлуда артық ойдың болмағаны да жасырын емес. Күйеуі тастап кетіпті дегеннің қазақ арасында болмаған оқиғаның Күнсұлудың басына түсуі – оны тірідей өлтіру еді. Өз-өзіне қол жұмсауға балапанын қимаған Күнсұлудың құр сұлдерін сүйретіп, өмірден баз кешуі де нанымды бейнеленген. Бірақ, Құдай алдында біреудің ала жібін аттамаған ары таза жанға абысын-ажынның жанашырлықпен қарауы толықтырады. Күнсұлудың есін жиып, ел қатарына қосылуына көмектеседі. «Абысын тату болса – ас көп, ағайын тату болса – ат көп» деген Күнсұлуды қайтсе де тұнжыраған тұңғыықтан шығармақ болған Бәтима мен Ақлиманың: «– Неменеге қарайып жүрсің? Байсыз қаламын деп қорқасың ба? Тұғырдан түсіп отыр ма едің? Мына Бәтиманың баласы сол интернатта емес пе? Ауыл мектебін бітіргендердің бәрі-ақ ертең сол интернатқа барады. Іңкәрдің барып интернатқа кіргенінде не тұр? Сол кемшілік пе?» [10, 48], – деп ашу шақыра шаңқылдауы мен қайнағаларының қамқорлығы демеу болады. Күйеуі тастап, қызы интернатқа

кетіп қалған кездегі Күнсұлудың адам төзбес ауыр күйін жазушы шынайы аша білген. Ауыл әйелдері мен ақсақалдардың ақылымен өзі де білімін көтеріп, мектептің үш сыныбын бір жылда қосып оқиды да КомВУЗ-ға оқуға түседі. Білікті агроном болып Қазақстанның атынан Мәскеуге пленумға барады.

Үздік оқитын Іңкәрдің әке-шешесі ажырасқан соң өз мектебіне бармай, интернатқа кетіп қалуы арқылы ата-ананың теріс әрекеті бала психологиясына қатты әсер ететіндігін көрсетуге тырысқан. Әкесінің бұларды тастап кетіп, басқа әйелге үйленіп балалы болғанын естіген Іңкәрдің оған деген көңілі суып шыға келеді. Осы арқылы жазушы балаларды алдауға болмайтынын түсіндіреді. Іңкәрдің Андрейге бауыр басып, оның мамасына да ұнауын асыға күтуі олардың арасындағы сезімді шыңдай түседі.

Ш.Құмарованың 1980 жылы шыққан «Қазбауыр бұлттар» жинағына енген «Ханым қыз» атты роман-толғауы оның бұл уақытқа дейін жазып жүрген әйел-ана, отбасы, махаббат туралы шығармаларының жиынтығы десе де болғандай. Себебі, жазушы бұл шығармасына өзі өмірден көрген жайттардан түйін жасауға тырысқан. «Махаббатта да майдандағы сияқты әркімнің өз тағдыры бар» деген Теодор Драйзердің пікірін негізге ала отырып, махаббат туралы сыр шертеді. Бұл алғашқы әңгімелерінен бастап көптеген үлкенді-кішілі шығармаларына арқау болған ана туралы толғаулардың заңды жалғасы сияқты. Романның беташары ретінде берілген «Бейуақтағы сырласуда» автор анасы, өзі, қызы үшеуін мысалға ала отырып, бүгінгі замандастар туралы ой шертеді. «Қырыққа иек артып қалған мына біз орынсыз елпектеп жеңілтексіп, білгішсіп сайрап, жөн айтқанға бажбақтап беттен алып, төске шабамыз. Ал, апам болса, сол кезде көнтерлі, байсалды еді. Әр сөзін байыптап, нығарлап, орны-орнына қойып сөйлейтін. Ауыр мінезді, басалқалы адам көрінетін ылғи да ол маған» [11, 7], – дей отырып, шешесінің жас кезі мен өзінің бүгінгі күйін салыстыра толғанады. Романның негізгі идеясы жазушының оқырманмен сырласқан толғауынан-ақ аңғарылады. Бұл роман-толғау – бұған дейін жазылған «Көк жұлдыз», «Самал», «Сәуірдің ақ таңы», «Ең сұлу қыз», «Сергелден», «Бастык», «Ауылнай әкеңнің баласы», «Әуеде ұшқан көкқұтан», «Қызыл қайың» атты повестеріне арқау болған адамгершілік, махаббат, отбасы мәселелерінің жиынтығы.

«Қырыққа келмей жатып қартайған апам туралы айтпақпын сіздерге. Иә, қырыққа келмеген кемпірлер туралы. Әйел қасіретін әйел

түсінбегенде, кім түсінер. Менің апам қырыққа келмей қартайса, ал біз қырыққа келсек те, өз жасымыздан жастау көрінеміз бе?... апамды уақыт қартайтты. Біз де... жоқ, біз қайта жасаңғырап барамыз, ал біздің аналарымыз біздің жасымызда қандай кәрі еді!», – деп толғанған автор сол бір алапат жылдарға шегініс жасайды. Иә, бүгінгі қырқында қылшылдап тұрған келіншектерді көріп жүрген жандар қырқында кемпір болғандардың қандай болғанын қайдан білсін. Осылайша, оқырманға үлкен ой сала басталған роман оқиғасы сонау қырқыншы жылдардан басталады. Сондықтан да жазушы бұл оқиғаға «Соғыс және махаббат» деп ат қойып, оны өз ішінен бірнеше бөлімдерге бөле отырып сөз еткен. «Жарық дүние» деп аталатын алғашқы бөлім «Смоленск түбіндегі болған жойқын ұрыста Мырзатай жарылған снаряд дүмпуінен бірталай жерге ұшып түсті» [11, 13] деп басталады да оның жай-күйінен хабар беру үшін шегініс жасалады. Жау әскерлерінің көптігі сонша шағын отрядты әлсіретіп, тығырыққа тіреген. Біреуіне бесеу, бесеуіне оны жабыла кеткенде оққа ұшқан Мырзатай жолдастарының не күйде екенінен де хабарсыз. Есін жиғанда «Топыраққа көміліп қалған бөкесінен көңсік иіс шыққанын көрген ол: «Қор болдым-ау! Ит-құсқа жем болды деген осы-ау!...» деп жанұшыра шыңғырды» [11, 15]. Бөкседен төмен топырққа көміліп, жансыз денесін қозғай алмай жатқан Мырзатайды екі күннен кейін сол төңіректегі деревня балалары тауып алады. Міне, осылай бір өлімнен қалған Мырзатайдың кім екендігі туралы толық мағлұмат беру мақсатында оның өскен ортасы мен туған туыстары туралы айтады. Құрмантай, Сағынтай, Әшімтай, Тоты, Тұйғын сынды үш бауыры екі қарындасы бар мырзатай өмірден қиыншылық көрген жан емес. Текті жерден шығып, тебінгі торы мініп, сүйгеніне қосылған ол өз теңімен жарасымда тұрмыс құрды. Бірақ, Ақжолтайдың үш жыл дегенде көтеріп тапқан қызы үш ай тұрмай шегінеп кетті де және бала көтерді. Онысы да қыз болып атын Қамқанай қойды.

«Сұңқар мен тұлпар» атты тарауға оның «Тұлпарлар» атты әңгімесінің оқиғасы арқау болған. Жазушы ертеректе жазған әңгімелеріндегі негізгі оқиғаларды романның бір бөлімі ретінде берген. Бірінші бөлімде майдан өмірінен хабар берген жазушы бір ауылдан майданға аттанған үш жігіттің бірінің (Қорабай) жарадар болып елге қайтуы, екіншісінің өлі мен тірінің арасында жатуы, үшіншісінен дерек болмауы арқылы қаншама жасты қыршынынан қиған қан құйлы соғыстың зардаптарынан хабар берген. Екінші бөлімде тыл өмірін су-

реттеген жазушы азаматтың бәрі майданға аттанғанда майдан үшін жанын аямай еңбек еткен қыз-келіншектердің тылдағы ерлігін көрсетуге тырысқан. «Ферма бастығы шолақ қол Әлиді өзінің мәстек шолағынан басқа бір ат жолатпайды. Соғыстан бір қолы жараланып ерте қайтып келді де, осы өңірдің үстіне әңгір таяқ ойнатты. «Қойныңа алмадың» деп талай қыз-келіншекті сабады. Ақ сазандай балпиған Орыншаға да қылмындай бастап еді, Омарқұл оны сезіп қалып қамшының астына алды» [11, 30], – деген жолдарда сол тұстағы өмірдің көркем бейнесі жасалған. Омарқұл сынды ақсақалдардың ауылдағы қыз-келіншектерге бас-көз болып отырғаны да өмір шындығы. Осындағы «Қойныңа алмадың», – деп, талай қыз-келіншекті сабаған Әли де, Солтүстік Кавказдан Қазақстанға эвакуацияланған Әзиз де, анасы шейіт болған жас нәрестені бауырына басқан Омекең де сол тұстағы типтік бейнелер. Әзиздің белді жылқышы болып елге еңбек етуі оның қайда жүрсе де Отан үшін жанын аямағанын аңғартса, баласына Бейбіт деген есім қою арқылы бар халықтың жеңісті асыға күткенін көруге болады. Қазақ елі майданға ер азаматтарын ғана емес, небір сәйгүлік жүйріктерін аттандырса, Омарқұл – іріктелген бір үйір асыл тұқымды арғымақтарды «қабырғасы қайысып, сақалынан жасы сорғалап тұрып эшелонға тиеседі». Эшелоннан артында қалған құлыны үшін қашып келген күрең қасқа биенің шатақ мінезін жазушы былай бейнелей білген: «Өз көздеріне өздері сенбеді: күрең бие жаман тайын бауырына алып, шаранасынан жаңа шыққандай иіскелеп, жалап, екі мұңдық мойындарын иіп, күңірене кісінесіп, ана мен балаға ғана тән нәзік бір сезімде тұр екен. Үй иелерінің сай-сүйегі сырқырап егіле жыламасы бар ма?...» [11, 33].

Шатақ биені жаман жабағысымен қосақтап бір түнде Құрақтының қойнауына жасырған Омекең тағы бірде қасқыр талады деп жирен айғырды да көл асырады. «Бәрі майдан үшін!» деп ауыздан жырып майданға барын жіберіп жатқанда сәйгүліктердің тұқымын сақтап қалу адам ойына келетін шаруа емес. Себебі, майданға жібермей жырып қалуды ол кезде Отанға қастандық жасады деп түсінгені тарихтан мәлім. Олай болса, Отанға қастандық жасағандардың жазасы да оңай болмаған. Ал, Омарқұлдың осы ісінен ат кекілін тарамаса тұра алмайтын, бәйгеге ат қоспаса үйде отыра алмайтын қазақ баласын танимыз.

«Соғыс және махаббат! Ақ пен қара, күн мент түн, өлім мен өмір секілді бұл екеуі бір-біріне мүлдем кереғар алшақ ұғымдар. Бір қандайлық қырғын, алапат, лас болғанмен, бірі – мәңгілік, өскелең, уыз-

дай таза. Сондай бір махаббаттың ескерткіші болсын деп мына бір оқиғаны толғайын» [11, 54], – деп басталатын «Алғашқы махаббат туралы элегияда» жазушы негізгі кейіпкерлердің соғыстан кейінгі өмірінен сыр шертеді. Жазушы бір-біріне ғашық болған Ұлан мен Кербез сынды екі балғын тағдыры арқылы сонау ХХ ғасыр басындағы оқиғаларға жан бітіреді. Хиуаның қызы Кербез бен 1918 жылы әкесінен бір жасында қалған Керімбаланың ұлы Ұланның бір-бірін жоғалтып алған бауырлардың табысуына септігі тиеді. Жазушы Мырзатай мен Ақжолтай, Кербез бен Сәлімгерей, Бұхарбай мен Мәнтай, Қамқанай мен Әмірәлі, Қамқанай мен Ораз линиялары арқылы махаббаттан сыр шертеді. Арғы-бергі тарихқа шолу жасаған автор кеше мен бүгінді салыстыра отырып ой түйеді. Жиырмасыншы, отызыншы жылдардағы ауыр күндерді еске алып, сол жылдардың салған жарасын нақты мысалдармен тұжырымдайды. Мәселен, отызыншы жылдардың құрбаны болған Дулаттың артында қалған балаларының араға көп жыл салып кездесуі кешегі қуғын-сүргін жылдарының зардабын аңғартса, соғыс жылдарының салған жан жарасы да бірнеше ұрпаққа әсерін тигізіп жатыр. Ал, роман басындағы бөксесі топыраққа көміліп жататын Мырзатайдың жұбайы Ақжолтайды бір қызымен тастап кетуі өмірге деген салғырттықты, жауапсыздықты аңғартса, Қамқанайдың құдай қосқан жарының өмірден ерте озуы адам бар жерде өлім бар екенін еске салады. Ақжолтай кешегі қырыққа жетпей кемпір болған жандардың жиынтық бейнесі болса, одан туған Қамқанай тағдыр тәлкегіне ұшырап денсаулығынан айрылған ана. Ал, Қамқанайдың қызы Гүлқадиа жиырмасыншы, отызыншы жылдардың қуғын-сүргінін көрмеген, соғыстың зардабын тартпаған бүгінгі заман жастарының жиынтық бейнесі.

Жазушы қазақ романын мазмұны ғана емес түрі жағынан да байытты. Роман-толғау арқылы өзінің өмір жайындағы түйіндерін жеткізе білген ол «Адал еңбек бәрін де жеңбек» деген тұжырым жасайды.

Қорыта айтқанда, бұл дәуірде қазақ жазушылары екі адам арасындағы махаббатты үлкен әлеуметтік мәселе ретінде көтере білді. Кейіпкерлер бойындағы сыршыл сезім кең құлашты романдарға арқау болды. Олар адам бойындағы сан-алуан сезім күйлеріне үңілу арқылы лиризм мен психологизмді дамытты.

Қазақ романындағы әйел-ана, махаббат тақырыбы 80-90-жылдары Б.Нұржекеевтің «Күтумен кешкен ғұмыр» (1982), «Әйел жолы жіңішке» (1998), Қ.Қамбаровтың «Махаббат тұрағы» (1994), Ш.Елеуке-

новтің «Әттең дүние» (2000), Ә.Ыдырысовтың «Таңшолпан» (2000) романдарымен толықты. Аталған туындыларда әйел-ана бейнесін жан-жақты ашуға тырысушылық байқалады. Олар әртүрлі уақыт пен ортадағы әйелдер бейнесі арқылы махаббаттың сан-сауалына жауап ізделді. «Әлемді сұлулық құтқарады» деген Ф.Достаевский сөзін мақұлдай отырып, қазақ жазушылары бұл тақырыпты әр қырынан ашуда мәселеге әртүрлі шешім ұсынуда Махаббат атты ұлы сезімді көркем бейнелеу жолында психологизмді игеру жазушылық шеберлікке жетілу тәжірибелері байи түсті.

Бұған дейін махаббат тақырыбына талай хикая, романдар жазған Бексұлтан Нұржекеев бұл жылдары «Әйел жолы жіңішке», «Күтумен кешкен ғұмыр» атты туындыларын жазды. «Әйел жолы жіңішке» атты жинаққа жазушының әйел-ана, махаббат туралы әр жылдары жазған шағын әңгімелері мен повестері топтастырылды.

«Күтумен кешкен ғұмыр» (1982) атты романы «Ойда жоқта ұшырасқан келіншек», «Тағы да ойда жоқта ұшырасқан басқа келіншек», «Жайма базардағы жолығыс», «Қыз алып қашу», «Үзілмей келе жатқан үміт», «Отыз тоғыз жыл өткенде» деген тараулардан тұрады. Тараулардың аттарынан көрініп тұрғандай олардың бәрі әйелге байланысты оқиғалар арқылы дамиды. Алғашқы тарауда өнер жайындағы әңгіме негізінде жазушы жас жігіт пен сұлу келіншек арасындағы сезім шарпуының сырын ашуға үңілген. Олардың іс-әрекеттері арқылы автор Адам ата мен Хауа ана жаралғаннан бері әйел бар жерде махаббаттың, махаббат бар жерде өмірдің болатындығын түсіндіруге ден қояды.

«Іленің арғы жағына барып қайтқалы Әтікенің мінезі ала бөтен өзгеріпті...» деп басталатын романның алғашқы жолдарынан Әтікенің адам танымастай өзгеруіне себеп болған да сол махаббат дертіне шалдығуы болар деп ойлайсыз. Бұл сырдың астарын жазушы ер адамның әңгімесімен ашады. Бірақ оның жанын жегідей жеген әйелге деген махаббат емес, кіндік қаны тамған ата-жұртқа деген махаббат екендігін көреміз. Бұл бөлімде туған жерге деген үлкен сүйіспеншілік сырлары шертіледі. Оны Әтіке бойындағы сан-алуан сезім күйлерін ашады. Оның бойын жаулаған асқақ сезім Баркөрнеуді көрген сәтте-ақ күл талқан болып еді. Себебі, кіндік қаны тамған, кір-қоңын жуған ата-қонысты ешқандай атаққа да, мансапқа да айырбастауға болмайтынын Әтіке сол сәтте білді. Туған жерге деген зор сүйіспеншілік оның бойынан «Баркөрнеу» әні болып төгілді.

Жазушы романда бірнеше мәселені қатар өрбітеді. Оның біріншісі – өнерге, екіншісі – туған жерге, үшіншісі – сүйген жарға деген махаббат. Қазақ халқының қашан да өнерді жоғары бағалай білгендігін Айсары болыстың Әтікенің өнеріне деген қошеметінен байқауға болады. Романда бір-ақ жерде көрінетін Айсары – өнерді сыйлай білген, қазақтың ұлттығын сақтап қалуына, оның жарқын болашағына қамқор бола білген үлкен сезім иесі. Оны Айсарының патша өкіметіне қарсы қол жинап, түрмеде қаза табуы толықтырады. Осындай бір-екі эпизодтан-ақ оның кім екендігін тануға болады. Өнерге деген қамқорлығымен мол танылған болыс майданға адам бермейміз деген наразылығымен патшаға қарсы қол жинайды. Ел басқарған болыс-билердің халықтың емес, қара бастың қамын ойлап кеткен кезінде Айсарыдай ұлтжанды азаматтардың некен-саяқ болса да болғаны жақсы. Ол өз басын халқының тәуелсіздігіне тіге білген ержүрек, қайсар жан ретінде суреттеледі.

Романдағы орталық кейіпкер – Әтіке. Ол – әке-шешесінің сүйенер жалғызы болғанмен, Алла тағала үлкен сый дарытқан өнерлі жан. Оның бойындағы осы қасиетін Айсарының: «– Дау жоқ, дарыған адамсың. Дарыған нәрсеңді ешкім бойыңнан тартып ала алмайды, ол – сенің өмірлік өз сыбағаң. Небір зарды буын-буынға түсіріп айтады екенсің, жылап жібере жаздап, ұлықтығымнан ұялып қана әрең шыдадым»[12, 9], – деген сөзі аша түссе, қуаныш пен қайғы, мұң мен зарды бір бойына жинақтаған «Баркөрнеуі» – оның талантын бүкіл елге мәшһүр еткен ақылды да есті ән. Романның басында осылайша өнерімен танылып, бүкіл жұртты аузына қаратқан Әтіке өмірі аяқастынан ойран-топан күйге түседі. Оған басты себеп – сұлу келіншек пен бір сәттік сезім шарпуы. «Ел мақтаған жігітті қыз жақтаған». Әуестің Әтікенің «Баркөрнеуіне» ризашылық сезімі олардың екеуін оңаша кездестіреді де, бейбіт өмірін ойрандайды. Әкесінің тойында бөтен жігітпен қолға түскен Әуесті қайын жұрты төркініне тастап кетіп масқара етсе, Әтікені таяққа жығып сағын сындырады. Әтікенің Әуес пен Қайныкешке деген сезім күйлері екі басқа. Әуес пен Әтіке арасын байланыстырған бірсәттік сезім болса, Қайныкеш пен Әтіке арасындағы сезім тұрақтылығымен ерекшеленеді. Оған Қайныкештің сүйгенінен бір хабарды отыз тоғыз жыл күтуі дәлел бола алады. «Баркөрнеуді» естігенде Әтікені көргендей болған Қайныкеш бар ғұмырын оны күтумен өткізгенін сол сәтте бір-ақ білді. Келер деп жолына қарап, өзіне үлкен медет етіп жүрген Әтікесі баяғы заманда-ақ о дү-

ниелік болып кетіпті. Бар үмітінен, бар сүйенішінен айрылған Қайныкештің ендігі жерде жер басып жүруі де екіталай екендігін жазушы: «Таңдайының астына тағы бір түйір дәрі алып салмақ болып еді, соның арасынша жер әлем аяғының астына тұрмай шайқақтап, жел қаққан қайықша қалт-құлт теңселе жөнелді. Қолымен құр ауаны қармап етпеттей құлап бара жатты. Құлағына Әтікенің даусы келді. Жерге жақындаған сайын сол дауысқа жақындап бара жатқандай» [12, 188] деп жеткізе суреттеген. Ендеше махаббат бар жерде ғана өмір бар. Махаббат жоқ жерде өмір де жоқ екендігін жазушы бар ғұмырын сүйгенінің жолын тосумен өткізген Қайныкештің бойына сыйғыза білген.

Әтікенің тағдырын Жайту арасындағы кіші-гірім егес шешеді. Оның арты үлкен дауға ұласып кетеді. Әуестен бір, Қайныкештен екі айрылған Жайту Әтікеден кек алу жолында жоқты ойлап табады. Баласын өзі өлтіргенін еш жанға білдірмей оны Сейітбаттал мен Әтікеге жабады. Албан Айсары болыстың патшаға қарсы шығып қолға түскеніне де Әткенге айғақ қылады. Айсарымен сыбайлас, патшаға қарсы адам деген жала жабады.

Әтікенің жақын достарының бірі Сейітбаттал жолдасының сойылын соғамын деп жүріп, оққа ұшады. Оны жоқтар Әтікеден басқа ешкім де жоқ. Өзі өлтірген баласының қанын жоқтаған болып қыр көрсеткен Жайтудың қанішерлігіне Әтіке де солай жауап қайтарады. Қара күшіне сенген дүлейді асау аттың құйрығына байлап өлтіріп Сейітбатталдың кегін алған соң, өзі де біржола жоғалады.

XX ғасыр басындағы қазақ ауылдарында орын алған осындай заңсыздықтар қазақ халқының қасіреті еді. Ру арасындағы бітпейтін даудың арты үлкен қайғыға алып келіп жататыны – тілмаштардың кімнің білегі жуан, кімнің сөзі өтімді болса, соның ығына жығылып, қара халықтың мұң-зарын тыңдайтын құлақтың болмауы да өмірде жиі кездесетін шындық. Жайтудың қара басының жоғын жоқтауы, өз намысын жыртуы Сейітбаттал мен Әтікені патшаға қарсы адамдар ретінде көрсетуге алып келді.

Бексұлтан Нұржекеев қазақ әдебиетінде әйел-ана, әйел, махаббат мәселелерін биік дәрежеге көтеріп, әйел өмірін жеткізе суреттеген жазушы ретінде белгілі. Оның негізгі жетістігі – қырсығы қырық есекке жүк болатын, «қырық шырақты әйел» баласының табиғат ана жаратқан табиғи жаратылысына үңіле отырып, олардың жан дүни-

есіндегі әр алуан сезім күйлерін нақты оқиғамен ұштастыра нанымдылықпен суреттеуінде.

Осы тақырыптың қатарын Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, көрнекті қаламгер Шериаздан Елеукеновтың «Әттең, дүние...» (2000) романы толықтырады. Роман бейбіт өмір тұсында шипажайда демалып жатқан Можекеңнің шырт ұйқыдан шошып оянуымен басталады. Егер сонау бір сұрапыл жылдар болса, мұндай детальға көңіл аудармауға болады. Алайда, ел аман, жұрт тынышта «әскер қатарынан босап, отставкаға шыққанына жарты ғасыр болған қарт полковниктің мазасын алып мезі еткен бұл не пәле? Бұнда не сыр бар?» деген сұрақ қасындағы серігі Омарбектің мазасын алады. Осылайша екі кейіпкердің диалогынан басталған роман Можанның лирикалық шегінісімен өрбиді.

«Тал бесіктен жер бесікке дейін қаншама өмір сүрсең де, айналып келіп жастығыңды аңсай бересің. Жастық дәуреннің алтын сәулеге малынған таңы, гүл-гүл жайнаған күні, балқаймақ түні қандай! Әттең, шіркіннің ғұмыры шолақ...» [13, 6], – деп жастық шақ туралы тебіренген Можекең сол бір қимас та қымбат шағына қайта оралады. Осылайша негізгі оқиға бас кейіпкердің баяндауы арқылы жалғаса түседі. Негізгі оқиғаның орталық кейіпкердің баяндауымен өрбуінің өзі романның құрылысының өзгешелеу құрылымын аңғартса керек. Алайда автор оқырманды Можекеңнің сырт келбетімен таныстыруды да ұмытпаған. Мұның өзі алдағы үлкен оқиғаға дайындық іспетті қызмет атқарады. «Можанның тұлға-тұрпаты айта қалғандай бірден көз тарта қоймаса да, көңіл толмастай қораш та емес. Орта бойлыдан төмендеу, шымыр, ширақ денесі майсыз, таразы. Ұстарамен тақырлап алдыртқан ақ құйқа басы маңдайлы, шықшытты келген бүткіл бет әлпетінде қоңқақ мұрын жоталанып тұрады. Шаралы дөңгелек көзін қасындағы кісіге тура қарап отырып сөйлегенде, бұның ықшамдау денесіне сәйкесе қоймайтын зор даусына таң қаласың. Маған шерткен ұзақ әңгімесінің бір тұсында, Можекеңнің ғасыр санлағы аталған ұлы ғұламаның жиені екенін білдім. Атақты нағашысына тартқан бір қасиеті оқыған-тоқығаны көп, тілді. Тілінің ұшындағысынан тайсалмай тартып жіберетін өткірлігі және бар. Тартпаған тұсы – қырсық. Қырсық, қыңыр аталатыны – айтқанынан қайтпай қасарып отырып алады» [13, 6-7]. Осы портрет орталық кейіпкердің де тегін адам емес екендігінен бірсыпыра мағлұмат береді.

Можан бейнесі әңгімелеу үстінде толығып отырады. Жазушы әрбір детальға ерекше мән бере білген Можанның оң жақ санынан

жараланып алғаш рет госпитальда жатқан кезіндегі армян жігіті екеуінің арасындағы оқиға да оның табиғатын ашуға мол септігін тигізген. Жағдайын сұрай келген Машаға «Пошла ты на...», – деп кружка лақтыратын армян жігіті мен оған араша түсу үшін төсек астындағы утқасын лақтыратын қазақ жігітінің қақтығысы арқылы олардың табиғи жаратылысы ашыла түскен. Осы көріністің өзі-ақ қазақ халқының қыз балаға ерекше құрмет жасайтыны, оны өз еліне кеткенше қонақ ретінде сыйлайтыны жөнінде хабар береді. Себебі, Можан сондай ортада өскен жігіт. Осы арада жазушы армян халқы мен қазақ халқының қыз балаға деген атадан-балаға мирас болып келе жатқан ұлттық қасиеттерін көрсетуге тырысқан. Осылайша бас кейіпкердің өмір, адам жөніндегі түсінігі мен көзқарасы оның бейнесін толықтыруға қызмет етеді. Бұл қасиет кейінгі уақытта Можанның Инганы алақанға сала аялауымен толығып отырады. Майдан шебіндегі жасаған ерлігін бейнелейтін Мұқанның әңгімесі де оның батырлығына, Отанға адалдығына мысал бола алады. Ал, туған жер, қазақ елінің тарихы, салт-дәстүрі, сөз өнері (жыр-дастандары, мақал-мәтелдері, көркем әдебиеті) туралы әңгімелері оның елі мен жеріне деген шынайы сүйіспеншілігін толықтыруға қызмет етеді.

«Бүлдірге – қамшының сабына тағылған бау. Ала жібін біреудің аттама, – деп әжеміз де құлағымды сарсытататын. Әлбетте, бір биеден ала да, құла да туады. Бір сабақ жіп үшін арын аяққа басатын дүние-екоңыз бізде де жетерлік. «Алтын көрсе періште жолдан таяды» деген мәтел бойынша сіздер мен біздердің генералдарымыз вагон-вагон мал-мүлікті үйлеріне тасымалдады. Бірақ солардың қай-қайсысының да оңғанын көргенім жоқ. Тіпті атақты маршалдың өзінің басынан бағы тайды», – деген Можан сөзінен автордың қазақтың сөз өнеріне деген аса үлкен құрметі аңғарылады. «Халық айтса қалып айтпады» дегендей, әрбір мақал-мәтелдің астарында үлкен сыр жататынын автор кейіпкер сөзімен көрсетуге тырысқан. «Сөз мәйегі – мақал» болатын болса, автордың аз сөзге көп мағына сыйғызу үшін мақал-мәтелдерді түйдек-түйдегімен пайдалануы да шығарма шырайын кіргізіп тұрғаны анық. Мұның өзі автордың стильдік ерекшелігі екенін баса айтуға болады. Тіпті кейбір тұстарды автор өз тарапынан да отты да жалынды сөз тіркестерін ұсынып отырады: «Бала – махаббат гүлі», «Өмірдің екінші аты – сұлулық», «Адам мен адамды бір жарастырса, күлкі мен ән жарастырады», «Адам мен адамды және бір дәнекерлейтін жіп – би», «Аяз мүйізді, мүйіз тұқылды қысатыны ежелден

белгілі), «Суды да сіңген жеріне құю керек», «Жастық шақтың артықшылықтарының бірі – ұйқының жазасын беру ғой», т.б.

Можан мен Инга арасындағы махаббат – Можанның өзі көп айтатын бір-біріне қосыла алмай махаббаттың құрбаны болған Қозы мен Баян, Жібек пен Төлеген сынды ғашықтардың сұрапыл соғыстан кейінгі жылдардағы жалғасы. Адам баласы не нәрсеге де тыйым салған сайын құмарта түсіп білгісі, көргісі, дәмін татқысы келіп тұратын әдеті ғой. Кеңес одағы жауынгерлері мен Германия елінің жастарына қосылуға болмайтыны жөнінде мемлекет тарапынан тыйым салынғанмен, жүрек шіркінге ешқандай әмірдің жүрмейтінін Петр мен Эмма, Можан мен Инга арасындағы үлкен махаббат сезімі растай түскен. Германия жеріндегі Бергзее дейтін тау шатқалына біткен көлді Есік көліне ұқсату арқылы Можанның шалғайда жатқан елі мен жеріне деген сағынышы байқалса, Варта мен Ертіс арасындағы мыңдаған шақырым жер екі жастың үлкен сезіміне ешқандай кедергі жасай алмайды. «Өмірдің екінші аты – сұлулық. Соған құштармын» дейтін Можанды да табындырған Инганың сөзбен жеткізе алмайтын сұлулығы. Ол үшін Можанды кінәлауға болмайды. Автор махаббаттың күй талғамайтынын қазақ жігітінің неміс қызына құлай ғашық болуымен ашуға тырысқан. Араға жарты ғасыр уақыт салса да жүрек шіркіннің аһ ұрып сол бір сәтті толассыз аңсауы жыл өткен сайын арта түсуі – махаббаттың жарасын уақыттың да емдей алмайтындығына мысал.

Қазақтың әрбір ырымға ерекше мән беретінін Можанның аяғы ауыр Инганың сүрініп қалуын жаман ырымға жоруынан байқауға болады. Елде көрген түс те сол тұстағы Инганың жайынан хабар берер тәсіл. Олай болса, автор түсті де белгілі бір мақсатпен пайдалана білген. Түс адам ойының ұйқыдағы бейсаналы көрінісі болатын болса, байғыздың елу жылдан аса Можанға маза бермеуі сол бір қарғыс атқыр Бухенвальд концлагерінің қақпасына тормен бірге құйып жазылған «Jedem das Seine» («Каждому – свое», «Пешенеңе не жазылса, соны көресің») деген мәтел мен соның ішіндегі «Қаншама жұтса да әкел-әкелдің астына алатын қомағай апан ауыз сегіз пеш – сегіз айдаһар, сегіз тажалдың» 1945 жылдың 11-сәуірге дейін күндіз-түні бір толастамай будақтауына себеп болған тағдыр иелерінің жан түршіктірер жазасы. Гете мен Шиллердің қасиетті қаласындағы әсем ғимараттарды көрмек болған қос ғашықтың түбіне жеткен де сол Бухенвальд концлагері. Бухенвальдтің тор қақпасына құйылған темір сөзді

автор Данте Алигьеридің «Құдіретті комедиясындағы» «Бұл табалдырықтан атпаған, үміт атаулыдан күдерін үзсін» («Оставьте всякую надежду, входящий сюда») деген тамұқ мандайшасындағы сөзбен салыстыру арқылы әлем әдебиетінен де хабар береді. Алайда адам жанын түршіктірер мұндай жазба бұған дейін де қазақ прозасында қолданылған. Оны Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» атты романындағы бас шебердің «Барар жерің бәрібір жердің асты» деген жазуы бар өзі салған зынданға салынуынан да кездестірген болатынбыз.

Толымды түрде шынайы бейнеленген кейіпкердің бірі – Инга. Оның өмірге деген көзқарасы мен таным-түсінігін өз әңгімелері мен істеген істері толықтыра түседі. Можанның салған суреттеріне көзқарасы оның сұлулыққа іңкәрлігін байқатса, тарих тереңіне бойлап еркін пікір алысуы (тарих, өнер, әдебиет, Атилла, т.б. туралы) оның оқып-тоқығаны көп жан екендігінен хабар береді. «Абайдың қараңғы түнде тау қалқып» әнін естігенде сөзіне түсінбесе де музыка ырғағы арқылы оның сырына қаныққан Инга өте сезімтал жан. Можанның елі туралы айтқан әрбір әңгімесін мұқият тыңдағандығын елге жүргелі жатқан жігітіне самауыр мен шәйнек туралы әңгімесін есіне салуынан байқауға болады. Қизат зұлымның Можан жоқта шақырып алып қорқытуына төзген Инга оның азғыруына келіспеуі арқылы өзінің сүйгеніне деген жүрегінің тазалығын, ар мен адамдықты жоғары қоя білген ары таза жан екендігін көрсеткен. Осындай мысалдар Инга жанының тазалығын ашуға қызмет ете отырып, оның бейнесін толықтыра түскен.

Германия жерінде өтіп жатқан орталық оқиғаның төңірегінде жүретін келесі кейіпкерлер – Мұқан мен Қизат. Автор Можан, Мұқан, Қизат үшеуінің бейнесі арқылы қазақтың үш жүзге бөлініп бас бірікпейтінін көрсетуге тырысқан. Елден шалғайда жүрген үш жігіттің басы бір жерге сыймауы ащы болса да шындық. Оны олардың өмір жайындағы таным-түсініктерінің әркелкі болуынан деп пайымдауға болады. Себебі, Мұқан мен Можанның пікірлері үйлесіп ортақ тіл табыса білгенмен ол екеуіне Қизат мүлде ұқсамайтын жан. Қизат қазақтың, елдің намысын жырталатын ер емес, қара бастың қаму мен құлқынның қамын ойлайтын ез. Ол қара басын елден де жерден де жоғары қоюға бар. Шалғайда жүрген қандастарына ор қазып жүрген ол өз қолымен қазған орға өзі түседі. «Қамшының сабындай қысқа өмірде» жасаған жақсылық пен жамандығыңның да ізгілік пен зұлымдығыңның да жауабын тартпай көрге түспейсің. Сондықтан,

жер басып жүргенде адам баласына жамандық ойлай көрме, қолыңнан келсе тек жақсылығыңды аяма деген өмір туралы пайымдауы арқылы автор оқырманға ой тастай білген. «Тапал, басы жерге жақын адамдардың арамза келетінін білуші едім. Бірақ топастығынан бейхабар екенмін» дейтін кейіпкер сөзі Қизаттың кім екендігін толықтыруға қызмет етеді.

Ал, Мұқан Қизатқа кереғар кейіпкер. Ол – үлкен жүректі жаны таза азамат. Можанмен алғаш танысқанда-ақ ақжарқын мінезімен танылған Мұқан өзінің табиғи болмысымен даралана түскен. Жырақта жүрген Можанға ағалық қамқорлығын жаудырып, ақыл-кеңес беріп тұратын ол Шарлоттаның інісіне қатысты іс жөнінде даралана түседі. Бұл істен оның іске, адамға адалдығы арқасында сөзі де өтімді екендігі байқалады. Аурухана жатқан жолдасына келіп оның көңілін аулауы елден келген кезде Инганың қаралы қазасын естіртуі Мұқанның қашан да жолдасының қасынан табыла білетін адал дос екендігін көрсетеді.

Романның финалы – Инганың қайтыс болуы.

Романның прологы «Жүректе адал сезім сақтау – зор бақыт! Осындай махаббат иесі бақытсыз болса да бақытты!» дегенді ұғындырады. Себебі, Можан – өзін бақытсыз санағанмен, махаббат атты үлкен сезімді ғұмырына азық еткен бақытты жан. «Көзінен сорасы аққан теңіз тасбақасының суретін» өз суретінің орнына беруі арқылы автор Можан мен теңіз тасбақасының ұқсас тағдырын салыстыруда үлкен жетістікке жеткен. Балаларын тірі жетім етіп қалдыратынына жылайтын тасбақа секілді Можан қарт енесінің қызының «көлденеңнен тапқан көрдемшесін» ізім-ғайым жоғалтқанын ешқашан ұмытпақ емес. Себебі, ол – Можаннан туған тірі жетім. Олай болса, баласының не тірі, не өлі екенін білмейтін Можанның да күйі теңіз тасбақасына өте ұқсас екендігін автор осындай салыстыру арқылы әдемі жеткізген.

Қазақ журналистикасына қомақты үлес қосқан Ә.Ыдырысов. Қазақ әдебиеті мен өнерінің үлкен қайраткерлері М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Б.Момышұлы, С.Қожамқұлов, Н.Тілендиев, Ш.Қалдаяқов туралы соңғы жылдары жазып жүрген эсселері арқылы көпшілік оқырманға таныс автор. Оның қаламының жүйріктігі, майталман журналистігі жөнінде өз замандасы философия ғылымдарының кандидаты Дәуірхан Айдаров былай деген еді: «Журналист-ұстаз ретінде Әбілфайыз Ыдырысов аттары әйгілі Қалижан Бекхожин (Қайыржан

болу керек – Г.О.), Тауман Амандосов, Темірбек Қожакеев, Шериаздан Елеукеновтермен қатар қоятын майталман маман» [14].

Қаламгердің «Таңшолпан» атты төрт кітаптан тұратын қомақты романы махаббат тақырыбына арналған. «В руках мастера тема любви засияла совершенно новыми гранями и дала возможность читателю заново пережить радостные и горестные, полные драматизма чувства автора как свои собственные эмоции» [15]. Қазақ әдебиетінде трилогия, эпопеялардың дені тарихи романдар болып келгендігін ескерсек, махаббат тақырыбын төрт кітапқа арқау еткен (тетрология) «Таңшолпан» – тәуелсіздік тұсындағы қазақ романының елеулі табысы екендігі даусыз. Романның алғашқы томдары жарық көре бастағаннан бері мерзімді басылым беттерінде үлкенді-кішілі әр алуан пікірлер жарық көрді [16]. Олардың ішіндегі көзге бірінші түсетіні – «Махаббат, қызық мол жылдардың» авторы Ә.Нұршайықовтың лебіздері. Жазушыға өзіне етене жақын тақырып қатты әсер еткендігі оның пікірлерінен анық аңғарылады. Жазушы бірде: «Бір кезде мен «Махаббат, қызық мол жылдар» романын жариялағанымда оқырмандар менен осы романның жалғасын жазуды, тіпті, Меңтайдың бүгінгі бейнесін көрсетуді талап етіп еді. Мен оны жазамын, жазғанда оған әйелім екеуміздің өз өмірімізді арқау етемін, деп ойлаған едім. Сол ойымды орындай алмай келе жатқан едім.

Сол романды Әбекең жазыпты. «Таңшолпан» тура менің ойымдағыдай туынды болып шығыпты. Сондықтан да мен оны бас алмастан қызыға, қызғана, қуана оқып жатырмын» [17], – деп ағынан жарылса, енді бірде: «Иә, әдебиетте ой шындығы, оқиға шындығы, сөз шындығы, сезім шындығы дейтін шындықтар болады. Бұл романда осы төрт шындықтың төрт аяғынан тік басып тұрғаны қуантады. Әсіресе, сезім шындығында титтей де қылау жоқ-ау шіркін! Достық, жолдастық, махаббат, ағалық, інілік, перзенттік сезімдерді жеткізуде жазушы шебер де, шешен де, жорға да, жүйрік те» [18], – деп романның көркемдік жетістіктерін саралайды.

Ә.Ыдырысов романының бірінші кітабына оның студент шағы мен институт бітіріп еңбекке араласа бастаған кезеңі арқау болған. Жас маманның өскен ортасы, өмір жолы лирикалық шегініс арқылы беріледі. Онда ХХ ғасырдың жанды картинасы жасалады. Романға арқау болған оқиғалар бір отбасы төңірегінде өрбігенімен сол арқылы олар өмір сүрген орта, қоғам туралы мәлімет алуға болады. Бас кейіпкер Әбдіғаппар – Алтайдың (досы Ізтайдың қойған аты) өмір сүр-

ген кезеңі кеңестік дәуірдің қызығы мен шыжығы мол ортасы. Оның қиыншылықтары да аз болмаған. Олай дейтініміз, дәуір адамдарының бірсыпырасы байшыл, ұлтшылдардың тұқымы ретінде өмірден теперіш көрсе, енді бірсыпырасы әкесі мен бауырын Ұлы Отан соғысына жіберіп буыны қатпай еңбек майданына араласқан, көзін ауыр еңбекпен ашқан жаны сірі жандар. Солардың бірі – Әбдіғаппар. Ол бір қоғамның жүгін арқалаған сауатты да саналы азамат ретінде танылғандықтан типтік бейнеге көтерілген кейіпкер. Себебі, оның басынан өткізген өмір жолы сол тұстағы жоғарыда аты аталған өз замандастарының бәріне де ортақ еді.

«Таңшолпанның» төрт кітабының әр қайсысының өзіндік идеясы, атқаратын жүгі бар. Әр кітаптың алғы сөзі мен қоштасу сөзі арқылы автор алдына не мақсат қойғаны мен оны қалай шешкені жөнінде оқырманмен сырласып отырады. Мұның өзі де романның басты ерекшеліктерінің бірі болып саналары даусыз. Негізгі оқиға автордың төңірегінде жүріп жататындықтан оған өз көзқарасын білдіріп отыру да негізгі ерекшеліктердің қатарын толықтырады. Автор әрбір кітапты жазып болғанда, оқырманымен қоштасқандай сыңай танытады. Әрбір кітап Мұхтар Шахановтың өлең жолдарымен ашылады. Оны автор: «Менің романыма арқау болған оқиғаларды Мұхтардың өлең жолдары аша түсетіндіктен мен басқа тақырып іздеп әуре болған жоқпын, әрбір кітабымды ақынның өзі сұранып тұрған өлең жолдарымен атауды жөн көрдім» деп түсіндіреді. Сондықтан да бірінші кітап «Аңсаған менің әнімсің...» деп аталады.

«Әлқисса немесе алғы сөз» деп аталатын романның беташарында: «Ол маған бар асылын сыйлады. Керемет сұлулығын қиды. Ғажап әнін тәрік етті. Өз ғұмырын арнады. Жанұяма алтын босаға боп бекіді. Бақыттың, барлықтың қазынасы боп кірді. Рыздығымның, молдығымның байлығын тасытты. Мақтан тұтар – ұл, көзге көрік – қыз әкелді дүниеге. Балдай тәтті немерелер өрбітті маңайыма... Бағымды, сағымды көтерді. Мерей, беделімді өсірді. Асқақ етті. Шамама лайық аспандатты. Адамдық адал қасиетімді тәрбиелеуге тырысты. Парасатымды биіктетуге күш салды. Жамандығымды жасырды. Жақсылығымды асырды» [19, 10], – дей келеді де, автор бүгінгі хал-күйін, аяқ астынан ауыр дертке тап болғанын әңгімелеп, өмір бойы отасқан, сүйген жарының өзіне деген пәк сезіміне қалай алғыс білдірерін білмей дал болады. Мұндай тығырықтан шығар жолды да сол сүйіктісі ұсынады. Оның кеңесімен жазуға отырған автор былай дейді: «... Ол

жайындағы мөлдір жырымды, оған арналған жүрегімнің жазирасындағы жан сырымды бүкпесіз шертіп, алға жаяйын, әлеумет! Өзімді де, Таңшолпанымды да көпке қаз қалпымызда әйгілейін, жамиғат! Алдымен, қалай қосақ болғанымды баяндайын, ағайын!

Бәлкім, мұның, бүгінгі жас буын оқып-білсе: ғибрат, өнеге, үлгісі, сабағы болар ма! Өйткені, махаббат, сүйе-күйе білу, солардың «лебiмен» өмір кешу – әрі сикырлы жұмбақ, құпия ғой, жас қауым!» [19, 12]. Осылайша автор өз басынан кешкен өмір жолын жас қауымға, бүгінгі оқырманға ой салар деген ниетпен әңгімелеуге кіріседі. Жазушының үлкен істі қолға алуына шәкірті Беріктің түсі де себепкер болады. Ұлы Әуезовтің қалам беріп тұрғанын дұрыс жору да авторға деген үлкен сенімнің белгісі. Қазіргі қазақ прозасында түсті орнын таба қолдану да қалыптасқан дәстүрге айналды. Осы тұрғыда алғанда романда келтірілген түстер де болашақ өмір жайында хабар берер аяның қызметін атқарады. Оны шәкірті Беріктің, Алтай мен Таңшолпанның бір-бірімен қайта табысардағы түстерінен, т.б. байқауға негіз бар.

Бірінші кітапқа еңбек жолын жаңа бастаған жас журналистің өзіне өмірлік жар іздеуі, онымен сөз байласып отбасылы болуы арқау болған, Әбдіғаппар – Алтайдың өзіне болашақ жар іздеуі өте тартымды суреттелеген. Ер адамға өзімен үзеңгілес жолдас, болашақ жар тандаудың өзі үлкен сын болса, Алтайдың осы сынға үлкен дайындықпен келгендігін көреміз. Өзімен бірге оқыған Қайыр, Қожақ сынды курстас достарынан жиреніп, Сабыр, Тәжімхан, Ұзан, Хабдол, Самат, Ізтай, Әлмен, Кәкен сынды азаматтармен аралас-құралас болуы, жақын жолдас, дос табуы Алтай бейнесін толықтыра түседі. Қайыр, Қожақтар секілді күн көрістің қамымен дүние қуып кетпей, ол өз болмысын сақтап қала біледі, өмір жайында өз ұстанымын сақтайды. Жар іздеген Алтайдың Нәзира сынды сұлудың алдауы мен арбауына түсіп қалмауына Ізтай мен Назгүл сынды адал достары көмектеседі.

Таңшолпан мен Алтай Қайыр мен Гүлсімнің үйлену тойында кездесіп, табысады. Екеуінің де әнге деген шексіз сүйіспеншілігі оларды салған жерден бір-біріне жақындата түседі. Осылайша ғашықтар арасындағы хикая басталады.

Сүйіскен жастардың арасында қашанда өткел бермес кедергілердің ұшырасуы заңды құбылыс. Мұндай жайтқа Алтай мен Таңшолпан да кездеседі. Оларға үлкен кедергі басқа емес, Таңшолпанның өз анасынан болады. Алайда, оны Алтайдың жүрек түкпірінен

жарып шыққан шынайы сезімі жазылған ойлы да мәнді хаты шешуге қызмет етеді. Жазушы кейіпкерлер арасындағы хатқа ерекше мән берген. Оның бірі Таңшолпан мен Алтай арасында жазылса, екіншісі Алтай мен Гүлбаһарам (Таңшолпанның анасы) арасындағы жүрек жарды сырларды ашады. Сол хаттар негізгі оқиғаларды шешудің кілті қызметін атқарады. «Ана алдындағы тағзым» деп аталатын тараушада: «Біздің ендігі тағдырымыз сонымен, енді Таңның анасының рұқсат-рахымына келіп тіреледі. Ананың ақ сүтін ақтамауға да болмайды. Ананың қарғысына ұшырауға болмайды. Ананың қаһарына душар боп, зәріне ілігіп кім оңған? Кім дегеніне жеткен? Кім бақыт тапқан? Ана – дүниедегі ардақтының – ардақтысы, әулиенің – әулиесі емес пе?» [19, 372], – деп толғанған автор Анаға деген бар сырын бүкпесіз ақ қағазға түсіреді. Оның Ана алақанын аңсауы ана жүрегін елжіретеді. Бұл анадан жастай қалған жетімектің ананың аялы алақанын аңсауы еді. «... Құтқарыңыз, мына тозақ қасіретінен! Сүюді, махаббатты, ғашықтықты ешбір күштің тыя да, сөндіре де, жене де алмайтынын ойлаңыз! Жүректің ыстық қансыз соқпайтынын ойлаңыз! Бізде қаны тозақ отында шығғырылған ыстық жүрек: «Ғашықпыз!» – деп соғып тұр. Сүйіскен жүректі соқтырмауға тырысу, оған семсер сұғу кімге қасиет? Қос сұңқардың қанатын қоса қию кімге қасиет? Нақ солай жаралса қайран жүрек күнінен бұрын соғуын қояды, солады! Қу топыраққа айналады. Қанаты қиылған сұңқарлар қасіреттен өледі. Құзғынға жем болады!»

Жазығы не жас жүректердің, жас сұңқарлардың? Бірін-бірі іздеп тапқаны ма? Бірін-бірі ғашық болып, қалтқысыз сүйгені ме?! Бірігіп, тәтті өмір сүрмек болғаны ма?

Әзиз жүрекпен осыларды ойланыңыз, сүйікті Ана! Бізге, қос сұңқарға мейірім етіңіз? Қосақ болуымызға, қос перзентіңіз, қос батаңыз, қос қоңыр қозыңыз болуға аналық ақ жүрекпен рұқсат етіңіз! Ақ батаңызды беріңіз, соған! Менің де енді еркелер анашым болыңызшы, анатай! Мен енді: «анасызбын!» – деп айтпайтын, өксімейтін болайыншы өмірде! Уа, Алла! Уа, Ана! Тілегімді қабыл ете гөр!...» [19, 377-378], – деп келетін хат Алтайдың жақсы журналист қана емес, ет пен сүйектен жаралған жаралы жүректі жан екендігін байқатады.

Екінші кедергі – Таңшолпанның айттырып қойған жігіті Мәсілдің құрған қақпаны. Ғашықтар өздерінің жақын, жанашыр достарының арқасында бұл сыннан да өтеді. Алтайдың қолға түскен Мәсіл мен оның жігіттеріне кешірім жасауы «Таспен ұрғанды аспен ұра білген-

дік» еді. Осындай парасатты шешімі мен кеңдігі оның болашақ өміріне үлкен септігін тигізерін ол кезде Алтай да білген жоқ шығар.

Алтай мен Таңшолпанның үйлену тойын қала жастарының жаңа салтпен өткізуі, шашу шашуы, шымылдық құруы, беташар жасауы, неке су ішкізуі романның да, заманның да, сол қоғамның да ең бір ауыз толтыра айтуға тұрарлық жайттары. Бір қуанарлығы ауылдан келген қара көздердің елден көргендерін қалада да жасауға ден қоюы қазақтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін сақтап қалу жолындағы әрекеттерінен хабар береді. Бұл ескінің бәріне топырақ шашқан кеңестік дәуір тұсындағы ерлікке барабар істер еді.

«Қосылған қос өзен секілденіп...» деп аталатын екінші кітапта қонаққа бару, қонақ күту сынды үлкен әлеуметтік мәні жоқ ұсақ-түйектер көп суреттелгендей әсер қалдырады. Алайда, жазушы қонақ күту мен қонаққа барған кездегі әрбір детальға ерекше мән беру арқылы жас ұрпаққа үлкен өсиет, өнеге бере білген. Оған ақ түйенің қарны жарылғандай күн туып, жалғызының шаңырақ тойын жасап отырған Қайыр анасының Шәкен сынды сыйлы қонағынан бата сұрап ала алмай көңілі қалуы және «Жетімдер бұрышы» қауымының Сабыр бастап жасайтын ерулігі мен оның әке-шешесінің жастарға берген ақ батасы мысал бола алады. Қайыр мен Сабыр үйіндегі қонақтардың түр-түсіне, сөйлеген сөзіне, әңгімелеріне дейін тәптіштеп суреттеудегі жазушының көздегені қайсысынан үлгі алуға болатындығы жөнінде жас ұрпаққа ой салу. Бір қаланың ішіндегі осындай жер мен көктей айырмасы бар екі түрлі орта, екі пиғылдағы адамдардың бірі ұлттық ерекшелігімізге, әдет-ғұрыптарымызға ерекше мән беріп оны сақтап қалуға қызмет етсе, екінші топтағылыр оның бәрін ескіліктің сарқыншағы деп санайтын жаңа қазақтар. Мұның өзі кешегі кеңестік дәуірдің ащы болса да шындығы. «Түрі ұлттық, мазмұны социалистік» қағиданы ұстанған коммунистік партияның ұсақ ұлттардың ұлттық құндылықтарын жою жолында ұстанған бағытын автор осылайша нақты мысалдармен әдемі бейнелей білген. «Жалаңтөстер қауымы» басқосуларындағы қазақтың елі мен жері жөніндегі салиқалы әңгімелер, басқаның босағасына қарамай өз шаңырақтарын көтеруге ұмтылыс жасау сынды қазақ жастарының ізгілікті істері олардың атаның емес, адамның баласы бола білетін ұлтжандылықтарын танытуға қызмет етеді.

Осы кітапта үй иелері Миша ағай мен Надя тәтейдің бейнелері жан-жақты берілген. Олар жаңа отбасы құрған жастарға қашан пәтер

алғанша тегін тұруға рұқсат беруімен қатар, қажет кезінде қаражаттан да көмектеседі. Мұндай жанашырлық көмек жаңа үй болған Алтай сынды Алладан басқа сүйенері жоқ жан үшін ауадай қажет екені белгілі. Туыс түгіл туғанына қайырымы жоқ байлары көбейген бүгінгі тәуелсіздік тұсында басқа ұлт өкілдерінің қазақтың жас отбасына жасаған қамқорлығы жиі еске алынады.

Осындағы Алтай мен Таңшолпанның қайын жұртқа сапар шегуі мен Қарқаралыдағы оқиғалар – романның жарқын беттері. Бұл тұста автор «Ел іші өнер кеніші» екендігін сөз өнерімен де, қол өнерімен де көрсете білген. Алтайдың қайын жұртына үйінде ескінің көзіндей болған әке-шешесі бар Сабырдың ақылымен бар жоралғыны жасап «Қырық жетімен» баруы, есік көруге сән түзеп Әлмен серімен аттануы, елдегі күйеу бала мен құдаларға жасалған жоралғылар, жайлаудағы Азанбай ақсақалдың өз үйі мен отаудағы көз тұндырар жасауы, «Абай жолынан» ғана оқыған алтыбақан теуіп ән салуы, т.б. толып жатқан оқиғалар ХХ ғасырдағы қазақ ауылында ғана сақталған ұлттық этнографияларымыздың жанды суреттері. Азанбай ақсақалдың күйеу баланы алғаш көргенде онымен сөз қағысуы арқылы автор ауылдағы дархан қариялардың көрегендігі мен шешендігін қоса өрген:

«... – Оу, Күлеке, мына балаң қыран ғой?! Қатты тебер құлан ғой?! Шайнап тастар бұлан ғой?!

– Азанбай ата! Мен Сізге сөздің сірәғысын айттым! Жөнсіз тиісе келгенсін, сөздің турасын айттым. Қыран болған соң, көгілдір ілгем! Құлан болған соң, шүйгін тебіндіні білем! Бұлан болған соң, қорықпайтын батылдықты білем! Бұлар жігітке не айып?! Құр жүргенше қоқайып?!

– Қойдым! Сен – жеңдің! Мен – жеңілдім, Алтайжан! Күлеке, баланың ұстаған жөні дұрыс екен. Мінезі – алмас қылыш екен! Елі ардақтар ұл болар! Етек-жеңі кең екен! Сөзге – шешен, ойға жүйрік, білімі де кең екен! Қызымызға шын тең екен! Балаңыздың алды – ақ жол болсын! Өзіне – бақ қонсын! Отырары – тақ болсын! Амин!» [20, 340].

Жазушы Таңшолпанның әншілігін қазақ филормониясындағы кәсіби мамандардың оң пікірімен дәлелдей отырып, оның табиғат берген дара талантының көзі әжесі Кәгә мен әкесі Сәкенде, анасы Күлкенде жатқандығымен түсіндірген. Оны Сәкен мен Күлкеннің салған әндері растайды.

Қарқаралыда жүргенде Алтайдың жаңа қырлары ашылып, оның бейнесі «сегіз қырлы, бір сырлы» жігіт екендігімен толыса түседі. Шайтанкөлдегі шайқас, «Сұлушаш құзтасынан» суға секіру, Сүгірге көрсеткен концерт үстінде қаладан келген ақсаусақ емес, ер жүректі батыл да батыр жігіт ретінде танылады. Сондықтан да ол туралы неше түрлі аңыздар тарай бастап еді. Алтай Қарқаралыдан Мәржапия анасы мен бір көру арман болған әкесін тауып, олардың ақ батасын алғандай көтеріңкі көңіл күймен оралады. Жазушының осы кітапта ерекше көңіл бөлген мәселесінің бірі – жер-су атауларына қатысты тарихи аңыз-әңгімелер мен жер қойнауының байлығы. Жазушы Алтайды осы өңірмен таныстыру барысында ұмыт бола бастаған қазақ халқының тарихынан да бірсыпыра мағлұмат береді.

Екінші кітап Алтайдың журналистиканы уақытша қоя тұрып ғылымға бет бұруымен аяқталады. Бұл ортадан ол Мұрат – Дыбыс (Дикес), Мархабат – Жамал сынды жаңа достар табады. Осылайша Алтай мен Таңшолпандардың «Қазақ ауылы» толығы, молая түседі. Алғашқы дәрісте-ақ М.Әуезовтің көзіне түскен аспирант қазақ журналистикасын зерттеуге кіріседі. Екінші кітап Кәусар есімді сәбидің дүниеге келуімен аяқталады.

«Аққулар асқан асулар» деп аталатын үшінші кітапты автор алғаш әке болған кездегі сезім-күйлерін суреттеумен бастаған. Жазушы өз басынан өткен үлкен әкелік сезімдері бар нақышымен әңгімелеп, психологиясын ашуға ұмтылыстар жасайды. Ғылымдық жолына түскен аспирант Алтай қазақ тарихына үңіле отырып, халқының тағдыры жайлы ойларға беріледі. Арысы Жәнібек бабасы, берісі Міржақып сынды алаш арысынан келген ұлтжандылық сезімнің қанмен берілетіндігін ашуға ден қойған. Сонымен бірге «Жаңа сарайдың» иесі шешен Ахмад ақсақалдың әңгімелері де Алтайдың ұлтжандылығын ширата түседі. Грузин тепкісін көріп, өз жерінен жер аударылған нахшо-ингуштардың «қара мұртқа» ерегесіп кек алу жолында ұрлық-қарлықты қандарына сіңіріп алуы да кеңестік дәуірдің салған дерті. Алтай Шамил мен Кенесары батырлары өз халқының бас бостандығы, тәуелсіздігі үшін күрескен ержүректер екендігін түсінеді. Кейіпкердің өмір жайындағы толғанысы мен сол халықтың қалтарыста қалған тарихын білуге деген құмарлығын тудырады.

Кітаптағы оқиға, негізінен қоғам тіршілігімен байланысты жүріп жатады. Оны М.Әуезов, С.Мұқанов, Б.Момышұлы, Н.Тілендиев, А.Аджубей сынды тарихи тұлғалар мен «Лениншіл жас» газетінің

тыныс-тіршілігі, тың өңіріне қатысты әңгімелер растайды. Тарихи тұлғаларға қатысты бұрынырақ жазылған эсселерін автор өңдеп романда пайдаланады. Мұның өзі жазушының өмір шындығын көркем шындыққа айналдырудағы ізденістерін байқатады.

Оқырманға алғашқы кітаптардан таныс «Жалаңтөстер қоғамы» мен Әлмен сері бейнесі арқылы автор қазақ жастарының бойындағы ұлтжандылықты көрсетуді мақсат етеді. Әлмен қазақтың шешендік, суырып салмалық, әншілік, күйшілік өнерін бойына жинақтаған типтік бейнеге көтеріледі. Әлменнің серілігі Таңшолпан мен Алтай үйіндегі Қарағандылық Кемел мен Назымға берген ерулігі үстінде толығырақ көрінеді. Бұл кезде Алтай өзінің еңбекқорлығының арқасында сенімге ие болып, журналистік жұмысына қайта шақырылады, ұлтжанды журналист ретінде танылып, Кеңестер Одағының орталығы Мәскеуге біліктілігін арттырады, кітап Мәскеуде Аджубейдің көзіне түскен қазақ журналисінің Қарақалпақстанға уақытша редакторлыққа жіберілуімен аяқталған. Мәскеуге оқуға жіберу, шетелге сапарға шығу ол тұстағы қазақ жастарына көрсетіле қоймаған сый екендігін ескерсек, Алтай осының бәріне де біріншіден атасы Жәнібектің қолдауы, екіншіден еңбекқорлығы арқасында жетіп еді.

Үшінші кітапта жазушы кеңестік қоғам өмірінің көлеңкелі тұстарына, көңіл бөліп, соны сөз ете бастайды. Осы тұрғыда ғасыр басындағы Алаш арыстарына қатысты жайттар мен тың даланы игеру жолындағы оқиғалар көңіл аударады. Өзімізге таныс кейіпкерлермен бірге елі мен жерінің қамын ойлаған Ахмад молда, Алаш арыстарының мұрасын көзінің қарашығындай сақтаған кітапханашы Бәзила апай, Абай поэзиясымен тақпақтай жөнелетін «Құнанбай» атанған партия қызметкері Кенжебол Шалбаев, М.Әуезов сынды кемеңгер жазушы-ұстаздың сүйікті шәкірті болған аспирант Мұрат, өз мамандығының шебер кәсіпкері, көреген де кесіп сөйлейтін Хрущевтің «күйеу баласы» Аджубей туралы әңгімелер тартымды жазылған.

«Бірге ұшып барамыз болашаққа» деп аталатын төртінші кітапта бізге таныс кейіпкерлеріміз жаңа қырынан танылып, толығырақ түседі. Алтай бұл кітапта Карпинскийдің тапсырмасымен Мәскеуден балалар газетінің жай-күйін түзеуге Әмудария («Жындыдария») бойындағы Қарақалпақстан еліне жолдамамен жіберіледі. Қазақстандық белгілі жазушы Сансызбай мен журналист Алтай және Өзбекстаннан қосылған Шурап пен Анжелика сынды мәдениет қайраткерлерінің екі-үш айлық жолсапарлары да қызықты өтеді. Өзбек ағайындардың

Қарақалпақтықтарды басынып тізе батыруы Шурап ісінен көрінсе, Алтайдың бейнесі газет қызметі арқылы толыға түседі.

Төртінші кітапта да бізге таныс біреуге тосқауыл қоюдың шебері Қожақ, біреудің болғанын көре алмайтын іші тар Қайыр сынды таныс кейіпкерлер Алтай мен Таңшолпанға неше түрлі қақпан құрумен болады. Қайырдың жұбайы Гүлсім бастаған қала әйелдерінің жиналып алып өткізетін бастанғысы («қызойнағы») олардың бейнесін аша түседі. Өз күнәларының әшкере болмауы үшін Таңшолпанға жоспарлы түрде тор құру, белгісіз жанашырдың хаты – бәрі де сүйіскен шынайы ғашық жандардың арасына шіркеу бола алмайды. Сонымен бірге өзбек қызы Анжеликаның замандасы Таңшолпанға жазған жүрек жарды сыры да олардың махаббатын шыңдай түседі.

Арам пиғылмен құрылған үштік одақтың (Қожақ, Қайыр, Қамза) «еңбегі» арқасында Алтай қатаң сөгіс алып, жұмыссыз қалады. Сын үстінде Таңшолпан мен Алтай өздерін жаңа қырынан көрсете біледі. Олар бастарынан түскен ауыртпалықты бірге көтеріп, бір-біріне дем береді. Осылайша жалындаған журналист бір кезде бастаған ғылымға қайта оралып, біржолата ұстаздық қызметке ауысады. Алтай бұл салада да өзін іскерлігі арқылы танытып, шәкірт тәрбиелеуде табыстарға жетеді.

Бұл кітапқа жазушы өзінің туған еліне баруын, сол тұстағы ауылдың тұрмыс-тіршілігі, тың және тыңайған жерді игеру науқанының қалай жүріп жатқандығы жайлы әңгімелер кіргізеді. Онда сол тұстағы жұпыны қазақ тұрмысы мен тек орталықтарда тұратын келімсектердің өмірі салыстыра суреттеледі. Автор өмір шындығын кейіпкер сөзі, диалог, монолог арқылы ашуға тырысады.

Екіншіден, сол тұстағы қала тіршілігінің күнгейі мен көлеңкелі тұстары да сол қалпында суреттелген. Жазушының жетістігі ғасыр дертіне айналған «қызойнақты» батыл әшкерелеуі. Бүгінгі таңда арамызда жүрген жандардың теріс әрекеті мен теріс пиғылдарын жасырмай ашық көрсете білуі жазушының негізгі жетістігі. Себебі, романдағы әрбір кейіпкердің прототиптері бүгінде арамызда жүргені мәлім. Осы тұрғыда алатын болсақ, Шона Смаханұлы, Жәнібек Кәрменов сынды белгілі қайраткерлер өз аттарымен аталса, алаш арыстарын ақтауға қатысты бір рет қана аты аталатын Шернияз Елеусізовтің Шериаздан Елеуқенов екендігін, екі эпизодта көрінетін Жұмағали ағаның Жұмағали Ысмағұлов екендігін атқарған қызметтері арқылы жазбай тануға болады. Сол секілді барлық оқиғаларға қатысты кейіп-

керлердің де прототиптерін олардың сөйлеген сөздері, істеген істері, атқарған қызметтері арқылы танып отырамыз.

Осымен бірге қала тіршілігіндегі ана тілінің орны, әлеуметтік мәні жайлы әңгімелерге де автор көңіл бөледі. Алтай қызы Кәусарды орыс мектебін, ұлы Ерлікті ағылшын тілін тереңдетіп оқытатын мектепке береді. Бірақ ол басқа тілде білім үйренген балаларының орыстанып кетпеуі үшін ауылға апарып тұрады.

Елуінші жылдардан бастап алаш арыстарының мұраларын қарағаны үшін талай рет жауапқа тартылған Алтай мен Таңшопанның қызыл империяның құлауын көзбен көрулері, Желтоқсан оқиғасына белсене араласулары да олардың ұлтжандылық қасиеттерін толықтыра түседі. Бұл кітапта да жазушы алдындағы кітаптардағы түс көру, аян беру, хат жазу сынды көркемдік элементтерге жүгінеді. Таңшолпанға Кәгәсінің үнемі аян беріп отыруы арқылы о дүние мен жалған дүниенің арасындағы сөзбен жеткізуге болмайтын тылсым күшті ашуға тырысады. Негізгі оқиғаларды хаттар арқылы жеткізу әдісі де пайдаланылады. Мәселен Сәкен ағаның хаты көпті көрген көреген, ата-баба дәстүрін сыйлаған жанашырдың ақыл-кеңесін байқатса, Анжеликаның хаты Таңшолпанға Алтайдың адалдығын көрсетеді. Ал, «Жанашырдың» хаты алаулап жанған махаббат отын сөндіруге бар ынтасымен кіріскен қастандардың араларында жүргендігін байқатады.

Романның деректілік сыпаты ондағы кейіпкерлердің өмірден алынған шынайы кейіпкерлер екендігімен ашыла түскен. Өрбір хаттың соңында көрсетілген нақты уақыт пен Алтайдың күнделігіндегі жазбалар да романның деректілігін анықтай түскен.

Роман протиптерінің өз есімдерімен аталуы да бұған мысал. Автор өзі мен әйелін кейіпкер етіп қана қоймай, жанындағы дос, жолдастарының да адамгершілік, азаматтық қасиеттерін сүйсіне суреттейді. Олардың аттарын тұспалдамай, тура айтып отырады. Олардың ішінде Қабдәкәрім Ыдырысов, Нұтфолла Шәкенов, Ғафу Қайрбеков, Ізтай Мәмбетов, Шәміл Мұхаметжанов сияқты ақындар мен Сыдық Мұхаметжанов, Әбілахат Еспаев сияқты композиторлар және басқалардың аттары аталады. Алғашқы кітаптағы Шәкең мен тәтей, Нұрқас пен Нұргүл, Қожақ пен Әйпіш, Қайыр мен Гүлсім сынды жұбайлар қатарын кейінгі кітаптардағы Сабыр мен Күлпәш, Ізтай мен Назгүл, Хамза мен Әсия, Кәкен мен Күлкен, Мұрат пен Дыбыс, Мархабат пен Жамал, Кемел мен Назым сынды жұбайлар легі толықтырады.

Автордың қай тұста да Абайға жүгініп, ақын шығармаларынан төрелік іздейтіндігі, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романын үлгі тұтып отыратындығы жиі байқалады. Заряны Таңшолпан атаған Мұхтар Әуезов екеніне романды оқып отырып қанығамыз. Автор сол эпизодты да орынды келтірген.

Жазушы тілінің ең көркем тұстары бата беру үстінде байқалады. Абыз аға, Сәкен әке, Гүлбахарам ана, Бауыржан аға, Торғайлық Қайнекей әже мен Тасмұрат қарт, Байғоныс құда, т.б. беретін баталарда аса шебер шешендік үлгісі танылады.

Осы роман жөнінде авторына хат жазған қазақтың ақын қызы К.Ахметова: Роман авторының тілмарлығына, жазушылығына риза болғанын жазыпты.

«Қазақ «сөздің жаны бар» деуші еді. Мен «сөздің жарығы бар» дегенді қосқым келеді. Бұл кітаптың парақтарының арасынан жап-жарық шұғыла шашылады.

Ол – ізгілік пен сұлулық, талант пен өнер, тазалық пен пәктік нұры! Сізді жақсы туындыңызбен – Заря жеңешеме арнап көркем сөзбен өріп соққан «Тәжмахалыңызбен» құттықтаймын! Бұл үлгіңіз ел ұлдарына жұғысты болсын!» [21], – депті, Қ.Түменбай: «Бұл шығарманың атап айтарлық ерекше бір тәлімі – адамның артықшылығы бірін-бірі түсінуде дегенді көркемдік компоненттер арқылы аспандағы айдай анық жеткізуінде, бұл – құндылық.

Роман-хикаяда әдеби дүниеге тиісті шарттар толыққанды орындалмағанымен шығарма ғашықтық құпиясын ашуымен әсерлі» [22], – деп жазған.

Сонымен бірге роман тілінде жасанды бояма сөздер, бейнелер көбірек кездесетінін атау керек. Романда аталған жетістіктерімен бірге кемшіліктер де жоқ емес. Оны Ізтайдың ата аққу, ана аққу деген сөздерін пайдалана отырып, аққудың көгілдірі деген ұғымды кіргізген автор «көгілдір» деген сөзді келсін-келмесін қолдана береді (көгілдір жігіт, көгілдір қыз, көгілдір отау, көгілдір сыр, «Қарқаралы сыртынан аққудың көгілдіріне ұқсайды екен ғой, өзі? Ерекше көгілдір екен ғой, көрінісі!», т.б.). Мұны Ә.Нұршайықов та атап көрсеткен. Жазушы: «... Менің мұным Чеховтың «Адамның үстіндегі киімі де жарасымды болсын» дегеніндей, жан тебіrentкен романның тарауларының аттары да тартымды болса деген тілек қой» [23], – дей келіп, «Көгілдір көңіл – жазира көктем беталыс» деп аталатын үшінші тараудың аты мен жоғарыдағы тіркестерді де кемшілік ретінде атаған болатын.

Сонымен бірге жаңа түскен жас келіннің басқаны жұмсап қойып, өзі сары қарын бәйбішелерше самауыр түбінде отыруы жарасымды көрінбейді. Қазақта қыз, келін, бәйбіше, ене дегендердің әрқайсысының өз міндеттері бар емес пе? Жазушы Таңшолпанның үй шаруасына да бейім екендігін, ненің де жөнін білетіндігін сол тапсырмалары арқылы көрсетуге тырысқан. Алайда, сол жұмыстардың бәрін өзі атқарып қонақтарын түгел бір өзі күте білгенде ғана оның сол қыры ашыла түсер еді ғой. Мұны автор сүйгенінің әрбір істеген ісі мінсіз болып көрінетіндігінен деп түсіндіреді. «Асылы, бірін-бірі шын сүйетіндер – аққуларға шын ұқсас болса керек. Және бір-бірінің мінін де, кемшілігін де сірә көрмейтін, елемейтін, әрі бір-бірін мәңгі бір қалыпта тұратындай көрсе керек» [20, 236], – деп жазады. Осы тұрғыда қарағанда Таңшолпан ешбір міні жоқ үлгілі кейіпкер болып шыққан. Жазушы оның да ет пен сүйектен жаратылған пенде екендігін естен шығарған.

Бұл – романның негізгі кейіпкерлеріне мін тағу емес, ескертулер. Шындығында Таңшолпан – қылықты қыз, бақытты ана. Ол екі баласына да аяғы ауыр кезінде өнердегі жолына бөгесін жасай білді. Алла тағала бақыттың бәрін бір адамның басына бере бермейді. Біреуді өнермен, енді біреуді ұрпақпен, келесі біреуді дәулетпен жарылқағанда, қашан да біреуін таңдауға тура келеді. Ал, басқаларын сол жолға құрбан етуге өмірдің өзі икемдейді. Осы тұрғыда қарағанда, Таңшолпан аналық қызметін бірінші кезекке қояды. Кез-келген әйел баласының ең бірінші бақыты тар құрсағын кеңейткен, тас емшегін жібіткен бала болса, ол сол бақытты түсіне, түйсіне білген ақылды жан.

Алтай үлкенге құрмет, кішіге ізет жасай білген талапкер жас. Оған Жаратқан ие бар мүмкіндікті берген. Онда табиғи талант та, таудай талап та бар. Ол біріншіден, өмірдегі өз жолын табады, екіншіден, адал жар таңдай біледі, үшіншіден ол төңірегіне адал достар жинайды. Ол дұшпанның өзін дос ете білген кең пейілді кішіпейіл жан. «Жалғыздың жары – Құдай» дегендей оны Жаратқанның өзі желеп-жебеп, ата-баба рухы қолдап отырған.

Тұтастай алғанда бұл роман өз тақырыбындағы қызықты туындының бірі, қазіргінің Қызжібегі мен Төлегені аталған шын сүйіскен ғашықтардың көркем бейнесін жасаған елеулі еңбек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Есенберлин І. Ғашықтар. – Алматы: Жазушы, 1968.
2. Есенберлин І. Он томдық шығармалар жинағы. Бесінші том. – Алматы: Жазушы, 1985.
3. Нұршайықов Ә. Махаббат, қызық мол жылдар. – Алматы: Жазушы, 1970.
4. Мағауин М. Шығармалар жинағы. Он үш томдық. Бірінші том. – Алматы: Қағанат, 2002. – 547
5. Қанахин Ө. Құдірет. Роман. – Алматы: Қазақстан, 2008. – 368 б.
6. Қирабаев С. Махаббат құдіреті // Жұлдыз. – 1979. – № 5
7. Құмарова Ш. Әйел шырағы. Алматы: Жазушы, 1985.
8. Елеукенов Ш. Осы заман романы. Кіт.: 10 томдық Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: ҚазАқпарат, 2005.
9. Нұржекеев Б. Ерлі-зайыптылар. – Алматы: Жазушы, 1989.
10. Мыңжасарова С. Төзім шеңбері. – Алматы: Жазушы, 1987. – 48-б.
11. Құмарова Ш. Қазбауыр бұлттар. – Алматы: Жазушы, 1980. – 7-б.
12. Нұржекеев Бексұлтан. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – І том. – Алматы: Жазушы, 1993. – 9-б
13. Елеукенов Шериаздан. Өттең, дүние... Роман, повесть, эсселер, әңгімелер. – Алматы: Атамұра. – 2005.
14. Айдаров Д. Бар бол, тұлғалы замандас // Егемен Қазақстан. 19.02.05.
15. Муканов Г. Заря Утренний звезды Алтая, или Сага о свевлой любви // Казахстанская правда. – 22 марта. – 2001.
16. Әбдіраймұлы С. Әбағаң сізбен жүздескелі шықты. «Таңшолпан» романының бірінші кітабына жазылған алғы сөз. – Алматы: Сөздік-Словарь. – 2000. – 5-9-б.; Нұршайықов Ә. Мәңгілік махаббат жыры // Жетісу. – 12 желтоқсан. – 2000, Ескі досқа хат // Дидар. 16.12.2000, «Ташолпан» // Арқа ажары. 16,20-қаңтар. 2001; Түменбай Қ. Алысты жақындатқан хикая // Жас алаш. – 27-желтоқсан. – 2001; Г.Муканов Заря Утренний звезды Алтая, или Сага о свевлой любви // Казахстанская правда. – 22 марта. – 2001; «Таңшолпан» тағы да мәңгілік тақырып – махаббат туралы // Қазақ әдебиеті. 16.02.2004; «Қазығұрттың» рухани қазынасы // Әдебиет айдыны. – 21 ақпан. – 2008.

Айдаров Д. Бар бол, тұлғалы замандас // Егемен Қазақстан, 19. 02. 2005; Сәрсекеев Қ. Егіз – өрім ғұмыр // Аружан. – №3. – 2007. – 8-12-б.

17. Нұршайықов Ә. Мәңгілік махаббат жыры // Жетісу. – 12 желтоқсан. – 2000

18. Нұршайықов Ә. Ескі досқа хат // Дидар. – 16.12.2000

19. Ыдырысов Ә. Таңшолпан. Бірінші кітап. – Алматы: Сөздік – Словарь, 2000. – 10-б.

20. Ыдырысов Ә. Таңшолпан. Екінші кітап. – Алматы: Алаш, 2003.

21. Ахметова К. «Таңшолпан» тағы да мәңгілік тақырып – махаббат туралы // Қазақ әдебиеті. 16.02.2004.

22. Түменбай Қ. Алысты жақындатқан хикая // Жас Алаш. – 27-желтоқсан. – 2001.

23. Нұршайықов Ә. «Таңшолпан» // Арқа ажары. – 20 қаңтар. – 2001.

САТИРАЛЫҚ РОМАНЫҢ ТУУЫ

Қазақ сатирасының арғы тамыры халық ауыз әдебиетінде жатқаны белгілі. Онда негізінен адам бойындағы жат мінездер өткір тілмен сыналады. XX ғасыр басында шағын жанрларда белең алған сатира алпысыншы жылдардан бастап эпикалық шығармаларға арқау бола бастады. Мазмұн, түр жағынан көркейе түскен қазақ романы алпысыншы жылдардан кейін сатиралық романдармен толықты. Тұңғыш сатиралық роман ретінде ұлттық әдебиетімізде Садықбек Адамбековтің «Атылған қыз туралы аңыз» (1969) романы аталады. Кейінгі жылдары осы қатарды Есенжол Домбаевтың «Жаман Жәутігі» (1980) толықтырды. Белгілі сатирик Үмбетай Уайдин сатира жанры туралы: «Сатираның жаратылысы – шабуыл. Шабуыл болғанда оның мақсаты адам өлтіру емес, адамды ойланту» [1, 53], – деген еді. Аталған романдарда қазақ ауылының тыныс-тіршілігін суреттеуді мақсат тұтқан жазушылар сол ауылдағы етек жайып кеткен кері мінез-құлықтар мен ел өміріндегі келеңсіз оқиғаларды тілге тиек еткен. Бұл шығармалардың негізгі ерекшелігі сюжеттің сатиралық құрылымы мен тілінде. Шығармаға арқау болған оқиға мен кейіпкерлер бойындағы оғаш қылықтар, іс-әрекеттер бірде жеңіл, бірде ащы тілмен әжуаланады.

«Атылған қыз туралы аңыз» романында түйені түгімен жұтқан жемқорлық, паракорлық, бәлекорлық, кері кеткен шаруашылық, қазақ ауылындағы шала молдалардың алдамшылық құлқы адамдар бойындағы жаман мінез-құлықтар шенеледі. Романның негізгі идеясы – көрінгенге жем болған қазақтың аңқаулығын әжуалау, оның бойындағы өрескел міндерге күлу. Сол күлкіні ұйымдастыру арқылы автор «Аңқау елге арамза молда» деген халық даналығын бір ауылдың тыныс-тіршілігімен тұтас бірлікте алып, өмір шындығын шынайы бейнелей білді.

Роман жаздың қайнаған ыстық күніндегі шағын ауыл тіршілігінен басталады. Ә, дегенде бірен-саран кейіпкерлердің қатысуымен басталған оқиға біртіндеп тың кейіпкерлермен толыға түседі. Есік-терезесі тұмшаланған үйде молдаға дем салдыруға келген әйелді үшкірген болып, оның бас салмақ ниетінің үстінде әшкере болуы – күлкінің де, сынның да объектісі.

« – Ә, бетпақ, ә, жүзіқара, денеңе сіңген жын-шайтандарды қуып шыққаным ба жазығым. Аузыңды жап, жоғал, жоғал. Бүгін түнде пері басады сені, – деді ішін басып отырған молда.

– Ойбай-ау, жасым елуге таянғанша, арамдықты кім ойлаған. Дем салдырып, бір тұмар жаздыра қояйын деп келіп едім. Тамырымды ұстап, одан кеудемді сипап, омырауымды аштырып, үпілеп-сүпілеп отырып, бір кезде бас салмасы бар ма. Байқаусыз отырған адамды қусырып, әкетіп барады әшейін. Сәл болмағанда, бір түрлі бойым балқып, маскара болатын түрім бар. Қайта өзімді-өзім меңгеріп, кедесінен теуіп жібердім абырой болғанда, – деп ашуы тарай бастаған Тасбике күліп жіберді» [2, 7]. Романның ә, дегенде осындай оқиғадан басталуының өзі күлкілі. Бұл, әрине, жеңіл күлкі емес, астында үлкен мән жатқан ащы күлкі. Сайрамнан келген, діни сауаты бар деп бүкіл ауылдың өздеріне медет тұтатын некен-саяқ молдаларының өзі осындай алаяқтар болғаны қазақ ауыл өмірінде орын алаған ащы шындық. Бұл індет бір кездерде қазақ ақын-жазушыларының көбінің қаламына арқау болған. Ауыл өмірінен алынған осындай шындықты жазушы кең құлашты эпикалық роман жанрына арқау еткен.

Кейіпкер бейнесін жазушы олардың өмір тарихынан хабар беріп, өткенге шегініс жасау арқылы көрсетеді.

«Сайрамбай қарттың пенсияға шыққан тойында Өміртай шабандозды ат үстінен жұлып алып, Тасбике жерге көтеріп соққанда ет пісірім талып жатқаны есіне түскен Сыбан молда аман-есенінде далаға шығып кетуге ыңғайланып, жез құманға қол салғанда:

– Тоқтаңыз, тақсыр, – деді Майлыбас, оның қолынан шап беріп. – Сырттан жағатын дәріңіздің дәмін таттық. Енді іштен жағатын дәріңізден ауыз тигізсеңіз» [2, 11].

Сыбан молданың бар өнерін салып, өз басын және «өнерін» саудалауымен оның бейнесі толығы түседі. Бірде Тасбикені адам сенбес жайттармен тілдеп, Майлыбасқа көрер көзге өтірік айттырса, енді бірде дұғаның күдіретін айтып мақтанады: « – Әлбәтта, әлбәтта, мен окитын дұғалар аспаннан тасбақа жаудыра алады. Мен бір «сүп» дегенге шын қаһарлансам – қара шұбар, ақ қара бас жыландарыңды көк аспанға инеге сабақтаған жіптей тізіп қоямын салбыратып...» [2, 19]. Осындай өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай етіп беті бүлк етпей айтатын молда сөзін шындық деп қабылдайтындар да жетерлік. Діни сауаты жоқ, бар болса да шала сауатты осындай ортада молде-

кеңнің ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болары белгілі. Автор оны кейіпкердің өз сөзімен, ісімен дәлелдеуге тырысқан.

Жаманқара жаназасының үстінде Сыбан молданың Тасбикенің аузына қандай жоқтау айтуды салып беруі, Кетік шалды намазға қатыстырмауы оқиғаны шиеленістіре түседі. Ел үстінен күн көрген молда жаназа үстінде бір рет күлкі болса, сыртынан болмағанды болғандай етіп өсек таратып, Орман қызы Айнашқа қол жеткіздім деп, екінші рет күлкіге ұшырайды. Автор Сыбан молда арқылы сол тұстағы шала молдалардың типтік бейнесін жасай білген.

Көкөзектің қойнауындағы тауық фермасының әрі меңгерушісі, әрі күтушісі болған Майлыбастың шешесі кассир болған соң-ақ өтірік мәліметтерді қаптатады. «...бір тауықты қаршыға іліп, бір тауықты түлкі қағып кетіп, жұмыртқа шіріп, балапан қырылып қалды да, бес жүз тауықтың орнына елу жеті парақ акт пайда болды. Бұл түбі түптелген жұқа томның бетіне «Жабылған тауық фермасы жайлы іс» деп жазылды да, архивке атып тасталды» [2, 31]. Бос қалған тауық фермасының орнына жүн-жұрқа, тері-терсек қабылдайтын орын ашылып, оның билігі Жаманқара Жабағинге тиген соң да Көкөзектің бағы ашылмай-ақ қояды. Ел өміріндегі осындай келеңсіздіктерді автор ащы тілмен әжуалай біледі. Бүкіл ауыл табысы жекелеген бастықсымақтардың қалтасынан артылмай, тұралаған елдің шаруасын ойлайтын адам табылмай қалған заманда Шынтас сынды іскер жастың колхоз билігін қолына алып, бар істі дөңгелете түсуі – әрине, пысықайларға ұнамасы анық. Жазушы бір ауылдағы осындай етек жайған бассыздықты сол тұстағы қоғам дерті ретінде көрсете білген.

Кешегі ел өміріндегі асыра сілтеудің зардаптарынан шаруашылықтың тұралауы, журналистер қаламына іліккен «Жабылған тауық фермасы жайлы іс», «Жаманқара, жай қалай?», «Охота на вертолете» сынды фельетондарда көтерілген мәселелердің арты су сепкендей тына қалуы да сол тұстағы өмір шындығының бір көрінісі.

Атылған қыздың ісін қарауға келген аудандық тергеуші Тәнкей Шораяқовтың өзі Жаманқарамен сыбайлас болады. Бұл Шынтасты шыңырауға батыру жолындағы әрекетті күшейте түседі. Тасбикенің мен аттым деп айтқанынан қайтпауы істі насырға шаптырады.

Елден безіп дегелектің ұясын паналаған Сыбан молда қолсандықтағы алтыны ұсталып, облыстық прокурор алдында масқара болады. Кезіндегі дүкенші, қойма меңгерушісі болған, жүкті әйелін жардан итеріп жіберген Мақашты прокурор бірден тани кетеді. Тәнкей

мен Жаманқара арасындағы сыбайлас жемқорлық та осы прокурор келген соң әшкере болады. Қолға түскен молда өзінің Жаманқара сынды сыбайласын ұстап береді. «Алғашқыда дос молдасының жан қысылған кәнігі қылмыскерлердің дәстүрі бойынша сатып жібергенін аңғармай қалған Жаманқараның ешкімді аяйтын беті қалған жоқ. Бәрін де бір қармақтың ұшына іле кеткісі келді» [2, 283]. Сыбайлас жемқорлардың бірін-бірін сатып кетуі, әрине, күлкілі. Жазушы оларды қылықтарымен әжуа етеді.

Жазушы қаламына тән бір сатиралық сипат – кейіпкерлер бойындағы кері қасиеттерді жинақтап, топтап беру. Оны мына үзіндіден көруге болады: «Қойма кілтiнен айрылған Ошман, бензоколонкадан босатылған Қошман, финотделдің салық жинаушысы болған тергеуші Тәнкей, төркінінің қолына көшіп барып отырған Хатира, жылан аулап жүрген Жаманқара жетісіне бір рет Тәнкейдің үйінде, яки Хатираның аулында кездесіп, Шынтасқа тасталатын «жаңа бомба» жасап, төбесінен шүйілетін «ұшқыштарын» жіберіп отырмаса, көңілдері көншімеді» [2, 291]. Осындағы Ошман, Қошман, Тәнкей, Жаманқаралар – ел үстінен күн көріп, ауырдың асты, жеңілдің үстімен жүретін сыбайлас жемқорлар. Күреп жеп үйренген олар қолдарындағы биліктен, ауыздарындағы нандарынан айрылған соң ендігі жерде неге болса да даяр. Ал, Хатира – ел сыйлаған Шынтастай азаматтың қадіріне жетпеген ақымақ көкәйыл әйел. Алматыдағы құдасының өнер институтының ректоры екендігін пайдаланып Айнаштың болашағына балта шауып жүрген Хатира – өзіне де, өзгеге де опасыз, қайырымсыз жан. Жазушы осындай сатиралық кейіпкерлерді олардың өз істерімен әжуа етіп отырады.

Романда жөнсіз құрылған жоспардың күлін көкке ұшырып, бассыздықты ел алдында масқара ететін екінші топтағы кейіпкерлер бар. Олар – Шынтас, Кәрім, Айнаштар. Бұлар – оқып білім алып, ел өміріне араласа бастаған жастардың игілікті ісін танытар жандар. Олардың бірлесе отырып әрекет етуі – халық игілігі үшін күрестің мысалы. Осындай жастардың ақыл-айласымен жасалған «Атылған қыз туралы аңызды» тергеу барысында мүлде тосын жайттардың беті ашылады. Ендігі жерде оларды атылған қыз туралы оқиға үшін жауапқа тартудың да қажеті болмай қалады. Жастардың осындай айласымен құм ішіндегі ауылда молда болып жасырынып жүрген Мақаш қашқынның бар сыры әшкереленеді. Өз жаназасында өзі мылқау, бүкір адамның кейпіне еніп жүрген Жаманқараны соттау да қажет болмайды. Оның

асылып өлгені жайлы хатты басқалар жазады. Қашқын Мақашпен бірге аудандық әккі паракор Тәнкейдің де бар сыры ашылып, оның үстінен іс қозғала бастайды. Тергеуші Тәнкей, арызқой Ошман мен Қошмандардың бар қулығы іске аспай, олар Айнаштың ақыл, айла-сының арқасында елге келеке болады. Қылмыс үстінде ұсталған сыбайлас жемқорлар қолсандықтағы алтыннан қалай құтылудың есебін таппай бас қатырады.

Роман бойындағы сатиралық сипат әр тараптан көрінеді. Оның бірі – оқиға өтетін орын болса, оған Сыбан молда мен Жаманқараның үйіндегі оқиғалар мен мешіт салдыру, жаназа шығару сәттері алынады. Кейіпкерлер өз істерімен, сөйлеген сөздерімен өздерін танытады. Олардың көбі-ақ шын өмірден алынып, типтік бейнеге айналады. Ошман, Қошман, Мақаш, Хатира сияқтылар қазақ ауылында сан мыңдап кездесетіні даусыз. Жазушы қоғамға кеселін тигізер келеңсіздіктерді сынай отырып, олардан оқырманды жирентеді. Роман сол тұстағы ел өміріндегі шындықты сатиралық уытты тілмен бейнелей білгендігімен қазақ романының жаңа бетін ашты. Роман жөнінде Ш.Елеуқенов былай дейді: «С.Адамбековтың «Атылған қыз туралы аңыз» атты туындысы ХХ ғасырдың екінші жартысындағы ғана емес, жалпы қазақ әдебиеті тарихындағы сатиралық комедиялық прозаның тұла бойы тұңғышы да, үздік саңылағы да. Сайқымазақ қуақы тілі, алғыр, терең психологиялық мінездемелері, алаяқ жебірлердің сан типін жасаған шеберлігі, композициясының бас алдырмай оқылатындай етіп мінсіз құйылуы жағынан ұлтымыз мақтан тұтарлық елеулі шығарма деп мойындауымыз керек» [3, 137].

Бұған дейін сатиралық әңгімелерімен танылған Е.Домбаевтың «Жаман Жәутік» романы – С.Адамбековтің аталған туындысынан кейінгі қазақтың сатиралық романдарының қатарын толтыратын қомақты дүние. Бір қарағанда, тарихи романдардың қатарына жатқызуға болатын бұл шығарманың сатиралық деп аталуының негізгі себебі – жазушының суреттеліп отырған оқиғаға сыншылық тұрғыдан қарап, оны сатира тілімен бейнелеп көрсетуінде. Мұнда ХХ ғасыр басындағы шалғайдағы құм ішінде жатқан қазақ ауылының тыныс-тіршілігі революциялық дүрбелеңмен бірге өріліп отырады. Бейқам жатқан ауылға Қазан төңкерісінің алып келген қым-қуыт оқиғалары еріксіз езу тартқызады. Тарихи оқиғаның өзін юморға құра білген жазушының эпикалық туындыдағы алғашқы ізденісі сәтті шыққан.

Жазушы әрбір кейіпкері туралы оқырманына толық мағлұмат беріп отырады. Паңгерей – сол ауылдың серісі іспеттес кейіпкер. Жұдырығының неге қышығанын біле алмаған ол – «Жә, неде болса көріп алдық» деп шалқасынан құлай кетті. Сөйтіп жатып өзінің көзір ойнайтын достары Аманғали, Қошаны бар түгел көз алдынан өткізді. Солармен бір айдай көзір ойнап, ұтылып, ауылдан мал айдап кетуге бүгін таңертең ғана келген бұған мынау жатыс, мынау өмір түгел біркелкі, сүреңсіз, қызықсыз көрінді» [4, 9]. Бір кетсе айлап кететін оның негізгі жұмысы – құмар ойын ойнау. Ауылға бүгін ғана оралған ол өзі жоқта не болғанын Жәутіктен білгісі келеді. Негізгі оқиға Жәутіктің әңгімесінен өрбиді.

«– Мына ел қайда кеткен?

– Көкмешітке.

– Онда не бар

– Аанада осында қазақтың «қан жауғыр» деген мақалы расқа шығып, аспаннан қан жауды ғой. Соған Әйіп қажы садақа беріп жатыр.

– А?!

Паңгерей орнынан қалай тұрғанын өзі де білмей қалды.

Жәутік үндемеді.

– Аспаннан қан жауды? Әй, мүмкін, аспаннан тағы бірдеңелер жауған болар?

– Ақша жауды.

– Ақша?

Жәутік тағы үндемеді.

– Сосын не жауды?

– Тарбақа жауды.

– Сосын не жауды?

– Ылғи су жаңа калоштар жауды.

– Мүмкін, менің аталарымның бастары да жауған шығар?

– Әй сенің өзің кімді келеке қылып отырсың?

Жәутік тағы да үнсіз қалды» [4, 11].

Жәутік енді естігенін айтуға көшеді. Оның Қарашекпен, большевик пен меньшевик туралы аңыз әңгімесі Паңгерейге басқаша әсер береді.

Осы әңгімені әр кейіпкер өзінше қабылдайды. Паңгерей оны көзірші деп ұқса, арызқой Ақсиқымның осы әңгімесі үшін қойшы Жәутіктің үстінен арыз жазылады.

Жазушы образды, ойнақы, әсерлі тілмен сатиралық кейіпкерлер ретінде сомдай білген. Паңгерей, Аққисым, Жәутік, Құснихат, Зағидалар – бір-бірін қайталамайтын жеке-жеке тұрған сатиралық кейіпкерлер. Төркінінен келген аққұманға ақ құйрық шәйін салып, сарымайға пісірілген құймақ, қалыңдығы бір елі сірінді болып пісірілген түйе сүтімен бар өнерін салып дайындаған қош иісті шәйіне қарамай қайнағасының «Бәлшебек деген атақты көзірші бар дегенді өзім де естігенмін», – деп, Аққалаға тарта жөнелуі оның бүкіл еңбегін зая етеді. Алғашқы сәттен-ақ кейіпкерлер мінезі даралана бастайды. Көзірші дегенді естігенде саябыр тауып отыра алмайтын Паңгерейдің негізгі кәсібі карта ойнау болған соң, ол аты-шулы көзіршіні қалай қалт жібергеніне аң-таң. Жас кезінде Сарымсақ болыстың тоқалын карта ойнап ұтып алатын Паңгерейдің бейнесін жазушы оның сөйлеген сөзі, істеген ісі арқылы ашады. Аққалаға барып Кислевтен Бәлшебекті сұраймын деп оққа ұша жаздаған Паңгерей Отто Брессерден большевик туралы мағлұмат алып, оған астындағы атын мінгізіп, қойнындағы нағанын да қоса беріп жібереді. Бұл эпизод астындағы жалғыз атын қонағына мінгізіп жіберетін ұлттық характерді еске алғызады.

Қазақ, орысқа айтқанын істетіп, дегені болып үйренген Паңгерей қызға келгенде тіпті өзгеріп сала береді. Оның Зағиданың ұйымдастыруымен Хұснихатқа жолығып тұрғанда айтқан сөздерінің өзі күлкі үйіреді. Біресе «қызыл жаңбырды», енді бірде «ауыл аймақ» пен «малдың семіру-семірмеуін» сұраған Паңгерейдің: «– Осы сіздің ауылда күн қай жаққа батады?», – деген сауалының өзі күлкілі. Оның үйленуі де қызық. Өзіне сырттай ынтық болып жүрген қызын келіні топ еткізіп үйіне енгізіп бергенде де ол жайбарақат күй танытады. Әдетте, ұзатылған қыз сынсу айтып, өз отбасын қимай қоштасса, Хұснихаттың: «– Жаратқан ием жанымды қазір алсаң да разымын! Арман еткен ақ отауыма ендім! Ендім! Қаршығамды қолыма қондырдым!» [4, 232], – деп сынсуы да романның сатиралық сипатын аша түседі.

Кейіпкер бейнесін аша түсу үшін жазушы шегіністі көбірек пайдаланады. «Келе жатыр дейді... Ал, біздің істеп отырғанымыз мынау... жоқ, ізі суымай тұрғанда ет қызуымен бір арыз жазып тастамай болмайды...», – деп Қарашекпеннің көзірші Бәлшебек деген баласы туралы әңгімені Зағидадан ести сала арыз жазуға отыратын Аққисым да ешкімге ұқсамайтын дара кейіпкер. Аққисымның Бәлшебек туралы болыс Сарымсаққа арыз жазуы, Нұралы баймен ақылдасуы күлкі шақырады. Ол кімге арыздану керек екенін өзі де білмейді. Нұралы-

ның тапсырмасы бойынша Жәутіктен сол әңгіменің төркінін білмек болған Аққисым аяқ астынан бір марқасын сойып, сол әңгімеге қана түсу үшін Жәутікті қонақасыға шақырады. Қой соңында жүрген Жәутіктің қарнын тойдырған соң әңгімелесуге шамасы келмей қор ете түсуі оның бар жоспарын аяқ асты етеді.

– Сонда осы әлгі Бәлшебек туралы әңгімені саған кім айтып жүр?

– Қ-қ, қайдағы бәлшебек?..

– Мына өзің айтыпсың ғой. Зағида келін өз құлағымен естіпті.

– А, – деді Жәутік жаңа түсінгендей, – ол менің түсім ғой» [4, 58].

Жаңақала жаққа Большевикті іздеп шыққан Аққисым он тоғыз күн дегенде ақ патшаның жазалаушы отрядына жолығып, олардан бәлшебекті сұраймын деп өлім аузынан қалады.

Романдағы негізгі кейіпкердің бірі – Нұралы. Автор оның бейнесін көбінесе кейіпкер монологы арқылы ашуға ұмтылады. Жетім өскен Нұралының осы күнге жетуіне бірден-бір себеп – оның іске деген тындырымдылығы, жауапкершілігі. Керімбет байдың есігінде жүріп маймақ тазының кереметімен мерейі үстем болған балаға Петербургде оқып жүргенде де сол ит құмарлығының көмегі тиеді. Ол байдан қалған дүниенің шашылып кетпеуін, оның жыл өткен сайын көбейе түсуін іскерлікті іске асырады. Аққисым арызының астарын түсінген ол артын күте тұруды қалайды. Ел ішіне еніп келе жатқан жаңалықтан хабары мол Нұралы сондықтан да басқалар секілді күлкіге, мазакқа ұшырамайды.

Романдағы негізгі оқиға үнемі «– Әй, қырғын келіп, тұқымыңа күл шыққыр, жеті атаңның көрін занталақ иттің баласы!» деп жүретін Жәутіктің төңірегінде жүріп жатады. Қой соңында жүрген жаман Жәутіктің әңгімесі бір ауылды дүрбелеңге салғанының өзі – романның мазмұнын құрайды. Оның жараланып келіп, бой тасалап жатқан Саналыұлы Ғабсәламнан естіген большевик туралы әңгімесі әркімге әртүрлі әсер етеді. Романның негізгі сатиралық сипаты да осы «большевик», «меньшевик» туралы пікірлерден туындайды. Паңгерейді көзірші деп алдаса, Аққисымды көрген түсім ғой деп алдаусаратқан Жәутіктің әңгімелерінің де, істерінің де астарында зілді күлкі бар. Бір қарағанда, ол шын мәнісінде түк білмейтін адам секілді, сөйтіп жүріп елді ақымақ етуінің өзі күлкілі. Әрбір күлкілі оқиғаның астарында ауыр зіл жатады. Жазушы бір қарағанда күлкілі көрінген оқиғалар негізінде сол тұстағы өмір шындығын ащы да уытты тілмен шеней білген. Жекелеген кейіпкерлер бойындағы мінез-құлықтарды

көрсете отырып, олардың жағымсыз әрекеттерін өткір сынға алады. Қатираның бала-шағасына байдың қойын сойып апарып беретін Жәутіктің көк тұсақты бауыздауға келгенде қолы дірілдеп, тамағына өксік тығылып, қатты мұңға батуы оны өз малым деп есептеуден. «Осы қозы сенікі» дегеннен бері жетім қозымен бірге жатып, меншіктеп жүрген малы ақыры Паңгерейдің тойына бұйырады. Осындай шағын оқиғаның астарында үлкен ой бар. Ол – еңбегінің зейнетін көрмеген жалшы-жақыбайлардың әлеуметтік тұрмысы.

Жазушының жанрды игерудегі көркемдік компонентінің бірі – әжуа-күлкілі сөздерді характер жасауда мол және еркін пайдалануы. Осындай бір мысалды Аққисымның патша генералына айтқан сөзінен келтіруге болады: «– Кәрәшәй мырза! Кәрәшәй мырза! Елімнен сізді әдейі іздеп шықтым, Бәлшебек мырза. Өзіңе айтатын әңгіме бар. Біздің ауылдың кейбір төрелері сізді өсек етіп жүр, Бәлшебек мырза. Сіздің ақ патшаны құлатқаныңызды жақтырмайды, мырза. Біз бәріміз де сіз жағыңыздамыз. Патшаны құлатқаның дұрыс болған. Саған қарсы шығатын неме ғой, оған сол керек, Бәлшебек мырза, – деді» [4, 88].

Аққисым – кімге, не үшін арызданып тұрғанын білмейтін адам. Ол сол үшін де соққыға жығылады. Ауылға айлап соқпай кететін оның не бір алдына қойған мақсаты жоқ, не бітірген шаруасы жоқ, өзімен-өзі әуре сарсаңға түсіп жүргені.

Жазушы тарихи оқиғаның өзін сатира тілімен суреттеп, оның табиғатын күлкіге айналдырады.

Жетпісінші-сексенінші жылдары қазақ романы түр жағынан байи түсті десек жоғарыда аталған шығармалар қазақ жазушыларының сатира жанрын да шымыр игере білгендігіне мысал. Олар ел өміріндегі неше алуан жағымсыздықты жемқорлық пен паракорлықты, жалақорлық пен пәлекорлықты ащы тілмен әжуа етті.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Уайдин Ү. Қазіргі қазақ сатирасы қандай? Кіт.: Уақыт және қаламгер. – Алматы: Жазушы, 1989.
2. Адамбеков С. Атылған қыз туралы аңыз. – Алматы: Жазушы. – 1988. – 7-б.
3. Елеукенов Ш. 10 томдық Қазақ әдебиетінің тарихы. 9-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2005. –137-б.
4. Домбаев Е. Жаман Жәутік. – Алматы: Жазушы, 1980. 9-б.

ШЫҒАРМА КЕЙІПКЕРЛЕРІ – ТАРИХИ ҚАЙРАТКЕРЛЕР

Өткен ғасырдың алпысыншы-жетпісінші жылдары жазушылық дәстүрге қазақ халқының тарихын оның көрнекті тұлғаларының өмірін көркем суреттеу арқылы таныту үрдісі молынан енді десек те болады. Әдебиетіміздегі бұндай талпынысқа оң ықпал еткен оқиға, сөз жоқ, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының жарық көруі болды. Эпопея өмірге келгеннен кейінгі оншақты жылдың ішінде қазақ халқының тарихында айтулы орынға ие басқа да атақты адамдарымыз жайлы көркем туындылар, әсіресе романдар біртіндеп жарық көріп жатты.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлғалар өмірін арқау еткен тарихи романдардың қатары бұл жылдары Абаймен замандас халқымыздың ұлы қайраткерлері Шоқан Уәлиханов пен Ыбрай Алтынсарин туралы жазылған романдар толықтырылды. Олардың негізгілері – С.Мұқановтың үш кітаптан тұратын «Аққан жұлдыз» (1970-1976), Жайсаңбек Молдағалиевтің «Алғашқы қоңырау» (2005) атты романдары.

Бұлардан соңғы қазақ романына азық болған тарихи қайраткерлер қоғамдық, әлеуметтік маңызы зор қызметтер атқарған тарихи адамдар ішінен таңдалады. Солардың ең көрнектілері – Аманкелді батыр мен Тұрар Рысқұлов.

Қ.Сәрсекеевтің «Қызыл жалауы» (1979) халық батыры Аманкелді Иманов пен оның өскен ортасынан хабар берер тарихи роман. Романның бірінші кітабы «Шырғалаң» деп аталады. Мұнда «Үлкен қоян» жұты атымен тарихта қалған 1880 жылдан бастап ел басына түскен ауыр хал Торғай даласын мекендеген қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен бірлікте алынған. Автор Қазақстанның солтүстігіндегі оқиғаларды тарихи деректерге сүйене отырып өрбіткен. Тарихи фактілердің молдығы автордың көркем шындыққа аса мән бергенін байқатады. Қазақ әдебиетіндегі 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының көсемі атанған Аманкелді туралы жазылған Б.Майлин мен Ғ.Мүсірепов шығармаларының қатарына қосылған бұл роман батырдың өсу эволюциясын өзі өскен ортаның шындығымен бірлікте бейнелеуімен құнды.

Роман «1880 жылғы «үлкен қоян» жұтынан кейінгі алғашқы қыс Батпаққара өңіріне тосын келді. Күзгі қара суық ақ басқынға ұласып, жел терістіктен аумай, азынай соқты да тұрды» [1, 10], – деп басталады. Жайлауқөлдегі күзектен Үрпектегі қыстауға қарай үздік-создық, ілбіп келе жатқан қара-құрым көштен Бегімбет руының жүдеу күйі аңғарылады. Бұл көшті бастап келе жатқан Үдербайдың кім екендігінен хабар беру үшін ежелгі ата қоныс мекені Алакөлге қатысты лирикалық шегініс жасалады. Былтыр Ақөткелді, биыл Үрпекті паналауға келе жатқан көшті ата-қоныстан түре қуған би мен болыстар. «Би мен болыс жағалай қыспаққа алып, қуырып барады. Жерді еншілей иеленіп, аршындап кесіп тастап отыр. Ата қоныс, мекен-жұрт деген қараң қалды. Жаз жайлау, қыс қыстайтын орнына дейін ұлық шешеді», – деген сипаттама сол тұстағы ел басқарудың бұқара халыққа қолайсыз болғанынан біраз сыр шертеді. Рысқұл мен Үдербайды ата-қонысынан үдере көшуге мәжбүр еткен жуандарға олардың тісі қайраулы. Сондықтан, екеуі де билеушілерге қарсылық танытып, бастары тар ноктаға сыймай кеткен азаматтар. Атақты жұттан тұралаған елдің Үрпекке бет түзеуінің сырын автор былайша түсіндіреді: «Биылғыдай тақырда бұл үлкен себесін. Өзенге моржа салса да қыста өзек талмас деген және бір ішкі демеусін үміт бар. Нокта ағасы саналатын Үдербай осыны жөн көріп, ағайындарын Үрпекке бастағанда осындай ішкі есебі бар-ды».

Иман батырдың баласы Үдербай – орталық кейіпкердің бірі. Ол Бегімбет руының бетке ұстар ел ағасы болғандықтан төсек тартып жатқанның өзінде «Үрпекке жаз ортасынан қонсы қондырып, шым ойдырып, тірнектеп ағаш-тас жидырып дегендей, уақытша жер үй салдыртты. Түптің түбі осында тұрақтау ойында бар» [1, 13]. Міне, осылайша соңғы үмітті медет тұтып келе жатқан көштің алдынан Баймұрат болыстың шабарманы Құсбек шығып қыр көрсетеді. Өзен жағасындағы қалың қамыс пен қурағын жатақ ауылдың отындығынан қызғанған Құсбектің болыс атынан айтқан: – Үрпекті биыл тек қана Шыли тұқымы қыстайды, – деген сөзі оқиғаны ширата түседі. Жазушы романға күзектен құлаған елдің жүгін түсірмей қиғылық салған Құсбек сынды «шаш ал десе, бас алатын» жандайшаптың орынсыз әрекетінің үлкен ылаңға айналғанын арқау еткен.

Орталық кейіпкердің бірі – болыстың қол шоқпарына айналған атақты ұры, қарақшы Қасқырғандай. «Бойы кескен дінгектей аласа болғанмен, қорғасындай мығым» ол «Батыр аңғал келеді» дегендей өмір бойы қара күшін болыстың барып кел, шауып келіне жұмсаумен жүрген жан. Оның Құсбекке еріп Үдербайды соққыға жығуы

да осы аңғалдығынан. Істің артын ойламай, қара күшке ғана сенетін қарақшының осы ісіне қатты өкініп, Бегімбет руынан кешірім сұрап келуі оның «ештен кеш жақсы» дегендей істеген ісінің дұрыс еместігін дер кезінде түсінуі. Рысқұлдың Қызыл жебеден кейін Саймасай болыстан күдер үзетіні секілді Қасқыртаңдай да Үдербайдан кейін Баймұрат болыстан кетіп тынады. Бірақ, жуанның әлсізге тізе батырған заманында Рысқұл да, Қасқыртаңдай да жазықсыз жапа шегеді. Жесір жеңгесінің арын қорғап, Наурызбайды қақаған қыста атқа дамбалшаң таңып жіберу де Қасқыртаңдай сынды батырдың қолынан ғана келетін іс. Тіпті, ел аузындағы түрмедегілерді Қасқыртаңдай бастаған қарақшылар босатуға барып, түрмеге шабуыл жасапты деп дүрлігіп жүруі де тегін емес. Екі иығына екі адам қонғандай алып тұлғалы батырдың бейнесін оның осындай кесек істері аша түскен.

Өзен қария – «Қызыл жебедегі» Ахат қария сынды бір рулы елдің бетіне қараған ақсақалы. Оның бейнесі Үдербай соққыға жығылғаннан кейін ашыла түскен. Аманкелдіні ертіп оязға шағынып, түрмеде жатқан Шотай, Жұмаш, Бәтжандарға жолығу үшін абақтыны бір апта торыған Өзен Тұрарды түрме бастығы Приходкодан ұрлап ала қашқан Ахат қарияны еске түсіреді.

Романдағы басты кейіпкердің бірі – Аманкелді. Автор оның халық батыры болуының алғы шарттары мен басты себептерін түсіндіруге тырысқан. Сондықтан да Аманкелді жас та болса үлкен істерге араласып, олардың бел ортасында жүреді. Күлік молданың Құсбектің зорлығынан қатты шошынған Айнаны жынданған деп «жынды-ханада» қамап ұстауын көрген Аманкелді ескіше оқудан біржола күдер үзіп тынады. Оның ауыл молдасы берген дәрісін місе тұтпай, Ыбырай Алтынсариннің жаңаша оқуына аңсары аууы болашақ күрескердің көзі қарақты, сауатты жан болып өсуінен хабар береді. Күліктің етегі түрілген Айнаға есі кетіп, аға жеңгесіне жынданған қыздың жын-шайтанын қуу керек деп тар қапаста жалғыз ұстауы да оның арам пиғылын танытар оқиғалар. Жазушы «Аңқау елге арамза молда» болған осындай алаяқтардың бейнесін Күліктің бойына жинақтап оны типтік дәрежеге көтерген. Тіпті, «Уәде – құдайдың аты» деп түсінетін бір сөзді Үдербайдың төсектен жаңа тұрғанына қарамай, балаңды оқыттым деген сылтаумен бір жылқысын ерте жөнелуі мен Баймұраттың айтқанымен жүруі оның кім екенін аша түседі. Жанғожа бидің Аманкелдіні өзіне ат айдаушы емес, серік ретінде ертіп жүруі, Баймұраттың үйіндегі ұлықтардың мәжілісіне ерте кіруі одан үлкен үміт күткеніне мысал.

Ауыл балалары бетіне тіке қарауға қорқатын Баймұрат болыстың бәйбішесінен туған тентек Оралын «Әкесінің әкемді өлтірткеніне масаттанып тұр ма?» деп ойлаған Аманкелдінің – Әкеңнің аузы болса, сенің әкеңнің..., – деп басынан көтере жерге ұруы – әкеден балаға жалғасқан бітіспейтін кектің көрінісі. Орал мен Аманкелді арасындағы бұл ұстасу – Баймұрат пен Үдербай арасындағы ғана емес, ел билеуші жуандар мен бұқара халық арасындағы бітіспеушіліктің әкеден балаға өткен заңды жалғасы.

Бәтжанға әлімжеттік жасаған Наурызбай мен Айнаны масқаралаған, Үдербайды соққыға жыққан Құсбектердің заң алдында жауапқа тартылудың орнына тасырандап, басқаларға да мінез көрсетулері, Баймұрат болыстың өз мансабы үшін көрер көзге Құсбектің сөзін сөйлеп жазықсыз жандарды тізіп абақтыға айдатуы – сол тұстағы биліктің бұқара халықты ашындыруының нақты мысалдары. Шындықтың көрер көзге бұрмаланып, жазықсыз жандардың жапа шегуі, олардың сөзін тыңдар құлақтың болмауы екі топ арасындағы шиеленіскен тартыстың шегіне жеткенін байқатар оқиғалар. Соңғы үмітін арта барған ұлықтан көңілі қалған Өсіке ақынның:

Құдай, құдай дедік те,
Озбырларға құл болдық.
Әділет деген аңсап ек,
Лас жауып, кір болдық
Әкім бар деп қуану
Үшті-күйлі қате екен

– деп күйзелуі сол тұстағы күллі халықтың мұң-зарын танытары даусыз.

Жазушы Ыбырай Алтынсариннің атқарып жүрген шаруалары мен оның етегінен алған патша ағзамның көшпенділердің сауатты болуынан зәредей қорыққан жандайшаптарының қолдан жасаған кедергілерін тарихи деректер бойынша сөйлете білген. Оның Әбдірахман сынды шәкірттерінің ел балаларына жаңа оқу туралы мағлұмат беріп, оларды ескіше оқудан аулақ болуға үйретуі де нанымды бейнеленген. Әсіресе, күнде ағылып келіп жатқан табыстан айрылмауды ойлаған Күліктің бар әрекеті де Ыбырайды «шоқынды» деп қаралау екені айтпаса да белгілі.

«Шырғалаң» деп аталатын бірінші кітап би-болыстардың салған шырғалаңынан шығар жолды таппай дал болған ауыл қазақтарының ояздан күдер үзіп қайтуымен аяқталса, «Тығырық» деп аталатын екінші кітапта қаралы жатақтардың тығырыққа тірелгеніне куә боламыз.

Бұл кітапта да Жанғожа мен Баймұраттың Үдербай өлімі үстіндегі текетіресі жалғасын тапқан. «Қу бастан қуырым ет алатын» сүбе би Наурызбайдың ақылына еріп, соның айтақтауымен Баймұрат Үрпектегі жатақ ауылды Жалаулыға көшіреді. Бірақ Жыланшық болысы Рахметтің айтуымен көшті кейін қайтарады.

Жазушы мұнда алдыңғы оқиғаларды толықтырады. Оны Күлік қажының Айнаны Жетікөл жаққа алып қашып кетуінен, түрмедегі Бәтжанға қашуға көмектескен Жақайым дейтін айдауылдың өзінің түрмеге түсуінен, Ыбырай Алтынсарин үстінен жазылған арыздардың толастамауынан, Батпаққара уездік инспекторы Алтынсариннің көптен күткен болыстық мектебі ашылып оған Аманкелдінің барғанынан, Жанғожа мен Баймұрат арасындағы текетірестің жалғаса беруінен байқауға болады. Жанғожаның ыққан жылқысын қайырамын деп суықта далада қалып үсік шалған Мәжит пен Баймұраттың адамдары сабап кететін қойшысы Әлімбаи мен бидің малы үшін қор болған жан еді. Әлімнің таяққа жығылуынан «Екі қошқар сүзиссе, арасында шыбын өлердің» керін тануға болады. Ол Жанғожа мен Баймұраттың бітіспеуінің бір белгісі. Жанғожаның Тілеулі бабасынан қалған «орда үйдің» шаңырағын күзекке шыққанда Сарыбұлаққа Баймұратпен жарыстыра қондырғандағы ойы – Үдербайдың асына жиналған жақсы-жайсаңдарды өз шаңырағында күтіп аттандыру еді. Оның да түбінде Баймұраттан болыстықты Үрпектің старшыны болып жүрген Жалмұхамбет атты баласына алып беру ойы жатыр. Ақ орданың алыстан көз тартарын білген Жанғожа болыспен қатар қонып Баймұратты осылай мұқатады.

Орталық кейіпкерлермен бірге көрініп отыратын бірнеше әйелдер қатарын да атауға болады. Таяққа жығылған Әлімді бауырына тартып. Жанғожаға бермей қоятын Үдербайдың жесірі Қалампыр, Бегімбеттің жесірі болғандықтан солар үшін таяқ жеп жүретін Баймұрат болыстың тоқалы Нақан, Қасқыртайдың бағы ашылмаған, баласы тұрақтамаған жеңгесі Бәтжан мен аға-жеңгесі үшін жанын отқа да, суға да салуға даяр қарындасы Ажар, аға-жеңгесі жыңды қыз атағандықтан Күлік қажының жемсауына түскен Айна, қосағын қабағынан тани кететін Жанғожа бидің көпті көрген бәйбішесі Қатира, Естемірдің ауыл үйді аралап өсек айтағын бәйбішесі Қапиза, Наурызбайдың қызғаншақ әйелі Күнсары, Баймұрат болыстың жемтігі болған Құсбектің әйелі Бәтшіке қатысты эпизодтар негізгі оқиғаны толықтыруға, бас кейіпкерлердің бейнесін аша түсуге қызмет етеді.

Ыбырайдың айтуымен Владимирдің қазақ ауылына келіп, музыканы нотаға түсіру үшін Әлімді іздеп келіп ән тыңдауы, Ыбырай мек-

тебінің ашылуы қазақ ауылының болашағы жарқын болары туралы хабар береді. Роман Үдербайдың асы берілген соң, Бегімбет жігіттерінің түгел атқа қонып болыс ауылын шабуымен, оның әскер шақырып Үрпекті түгел қоршауымен аяқталған. Бұл – болыс-билердің өзіне қарсы шыққан бұқара халықты тек әскермен ғана қорқытып, әрең ұстап тұрған заман еді. Оқиға осылай аяқталса да, оқырман қауым осы дүрбелеңнің араға бірнеше жыл салғанда өрши түсіп, Батпаққарадағы ұлт азаттық көтерілісіне ұласқанынан хабардар болып отырады. Бесік тербетуді місе тұтпай ағасы Бектепбергенге еріп Сәдуақас ұстадан тәлім алған Аманкелді кейін сол тәжірибесін өз жасағына қару-жарак дайындауда пайдаланғаны тарихтан мәлім. Сол көтерілісті «Әкемнің кегін мен ешкімге де жібермеспін!» деп жүретін Иман батырдың немересі Аманкелдінің бастауы да орынды еді.

Романның бірінші кітабының алғы сөзінде академик Ғ.Мүсірепов былай деген еді: «Мен білетін Аманкелді оңай тұлға емес. Ол «туа сала батыр болған, қырып сал да, жойып сал» батыр болмаған. Заманына лайық көзі ашық, парасат иесі болған кісі. Оған оның «шежіре-кітабы» дәлел. Жас жазушы шығармасына батырдың елдік, әлеуметтік, азаматтық қасиеттерін арқау етсе ұтар еді. Аманкелдінің ішкі рухани мінезі бар қырынан ашылғанда ғана Қ.Сәрсекеев кітабының өміршен болатынына сенім мол» [1, 8]. Аманкелді бейнесін толықтыру мақсатында жазылған екінші кітап та оның өсіп-жетілгеніне жетпегендіктен аталған романда Аманкелді халық батыры дәрежесіне көтерілмей қалған. Бұл – болашақта үлкен күрескер болар бала Аманкелдінің қалыптасуы мен өсуін арқау еткен тарихи роман.

Осы қатардағы елеулі туындының бірі – Ш.Мұртазаның «Қызыл жебесі» (1978-1994). «Революцияның Қызыл Жебесі Тұрар Рысқұловқа ескерткіш» – деп автордың өзі айтқандай, бұл – Т.Рысқұлов бейнесін қазақ әдебиетіне алып келген тарихи-ғұмырнамалық роман. Оқиға Іле Алатауының Шығыс солтүстігінде өткен. Шығарманың негізгі кейіпкерлері өмірде болған адамдар. Сондықтан да автор тарихи фактілерді пайдалануда көркем шындыққа аса мән берген.

Романның бірінші кітабының басты кейіпкері – негізгі қаһарманның әкесі Рысқұл. Бірінші кітап Верный түрмесінің бастығы Приходконың жер аударылып келген Бронников пен қазақ Рысқұлды бір торға қамап, екі жолбарысты өзара қырқыстыру мақсатын көрсетуімен басталады. Біріншісінде барымтаның құрбаны болған, екіншісінде Итжеккенді сезе тұрып жалғызы үшін көзсіз батырлыққа барған Рысқұл бейнесінен қоғамдағы әділетсіздікке деген наразылықтың шегіне жетуін көреміз. Алайда, «Қызыл жебенің» негізгі кейіпкері

бала Тұрардың әрбір ойы, сөзі, ісі, тіпті көзқарасына дейін жазушы назарынан қалмайды. Тұрармен ең алғаш Приходконың шоқындыру ниетімен шіркеуге алып келген сәтінен кездесеміз.

Саймасай – дүниеқоңыз, тоғышар, эгоист жан. Ол – аты алты алашқа жайылған Тұқымбайдың Қызыл жебесінің дақпыртын көре алмай, оның көзін біржола құртуға бекінген көзсіз хайуан. Оны автор астан кейін Қызыл жебе күндіз ойынан, түнде түсінен кетпей Саймасайдың мазасын алуымен көрсеткен.

Романдағы келесі бір кейіпкер Ахат қария – Тау-Шілмембеттің ақсақалы, ақылгөйі дана шежіресі. Сәлік-Сары атаның көсеміндей болып кеткен қарияны жұрт нышанға жорып, әулиедей көрсе, Рысқұл сынды батыр інісі де оның алдында кішірейе қалады. Ол – үлкенді сыйлаған ізетінің, ағаға жасаған құрметінің белгісі. Кейін Тұрарды Приходконың бұғауынан алып қашқан да осы – Ахат. Ескінің көзіндей қазақтың бауырмалдығы мен дариядай кеңдігін, дархандығын бойына түгел жинаған қария бейнесінің толығар тұсы да осы. Ол Рысқұл сынды асылдың тұяғын аман алып қалу үшін баз кешеді.

Жазықсыз түрмеге жапқанына шыдай алмай одан қашып шығып, Талғар тауын сағалаған Рысқұлдың Саймасайды атып өлтіруі – шығарманың шарықтау шегі болса, оның Итжеккенге (Сібірге, Сахалинге) айдалуы – шешімі.

«Жұлдыз көпірдің» үш бөлімі де Рысқұлдың хатымен басталады. Жазушы хабарсыз кеткен Рысқұлдан оның хаты арқылы оқушысын хабардар етеді. Әулие-Ата оязының бұйрығы бойынша тұңғыш рет түземдіктердің Меркеде ашылған мектебінен білім алған шәкірттің бірі – Тұрар Қырғызбаев оқудағы зеректігімен көзге түседі. Аркаша мен Тұрар, Атамырза мен Тұрар арасындағы бала кездегі бітпес кикілжің олар өскенде бір-біріне кереғар екі топ өкілдерінің үлкен тартысына ұласқаны да нанымды бейнеленген. Себебі, Атамырза Айбардың, Тұрар Рысқұлдың, Аркадий түрме бастығы Приходконың ізбасары ғана емес, солардың арман-тілегін, мақсат-мүддесін, ісін жалғастырушы жаңа ұрпақ өкілдері. Бұл кітап бала Тұрардың шайқаспен ержетіп, патшаны, уақытша өкіметті құлатып, Меркеде кеңес өкіметін орнатуымен аяқталған. «Жұлдыз көпір» дүниенің екі бұрышында жүрген әке мен бала арасының жалғасын көрсететін әке жолы, ұрпақ жалғастығы іспеттес.

«Қыл көпір» атанған үшінші-төртінші кітап Тұрар Рысқұлов өмірінің қыл көпірден өткендей ауыр болғандығын бейнелейді. Мұнда кеңес өкіметін орнату жылдарындағы аяқ бастырмас қиянаттар, Түркістандағы кеңес өкіметіне жасалған қастандықтар Түркістан

Республикасы атқару комитетінің төрағасы Тұрар Рысқұловтың өмірімен тығыз бірлікте берілген. Романда РСФСР ұлт істері комиссариатының қызметкері, Түркістан республикасының Халық комиссарлары Кеңесінің төрағасы, Коминтерннің Шығыс бөлімі бастығының орынбасары, Коминтерннің Монғолиядағы өкілі, Қазақ өлкелік баспасөз бөлімінің меңгерушісі, «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы, РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің орынбасары қызметтерін атқарып жүрген кездегі қазақ елін жалмап бара жатқан ашаршылық деген апатқа қарлығаштың қанатымен су тасып өртті сөндірмек болғанындай, шырылдап саябыр таппаған ұлтжанды азаматтың тынымсыз еңбегі, азулы Сталинмен айтысы нанымды суреттелген. 1923 жылдарға дейін Сталиннің: «А-а, Түркістанның Шыңғысханы, төрлет!», – дегеніне, Тұрардың: «Төрге грузиннің князі отырып қалған екен, маған осы бір жер де жетер», – деп жауап қайырып жүретін өмірі аяқ астынан өзгеріп сала бергені сол тұстағы саясатпен әдемі ашылған. Романда осындай жауапты қызметтер атқарған азаматтың біліктілігі мен білімділігі, өжеттігі мен қайсарлығы, батырлығы мен бірбеткейлігі жан-жақты ашылып, оның сом тұлғасы жасалады. Тұрар бейнесін Кушекин, Успенский, Клевенцов сынды шовинистер мен ағылшын шолғыншысы Бейли, басмашы Ергеш, Ташбулат сынды жаулары мен жары Наташа арасындағы оқиғалар толықтыра түскен. Ә.Диваевпен кездесіп, Орта Азия мемлекеттік университетін ашуға көмектесуі қоғам қайраткерінің күрескерлігін ашуға қызмет етеді.

Романда кездесетін негізгі кейіпкерлердің бәрі – өмірде болған ірі қоғам қайраткерлері. 1922-1923 жылдары Рысқұлов Түркістанның премьер-министрі болып тұрғанда М.Әуезовтің Ташкентте оқуы, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Халел Досмұхаметов, Жанша Досмұхаметов сынды ірі ғалымдар мен ақын-жазушылардың Ташкентке топтасуы, 1923 жылы кездескен Мұхтардың Рысқұл туралы 1927 жылы «Қараш-Қараш» атты шығарма жазуы Тұрардың қазақтың зиялы азаматтарымен тығыз байланыста болғандығын көрсетеді. Романның өн бойындағы тартысты оқиғалар мен әр алуан қақтығыстар жинала келіп, Тұрар Рысқұловтың азаматтық күрескер бейнесін аша түскен.

Бесінші кітап «Тамұқ» деп аталады. Кітаптың аты айтып тұрғандай мұнда Тұрар Рысқұловтың сталиндік зұлматқа ұшыраған трагедиялық кезеңі бейнеленген. Алғашқы кітаптарда қызмет бабымен тек сыртта жүретін кейіпкер өз отбасы ортасында соңғы кітапта ғана көрінген. Ол – қызметте қанша қатал, сұсты болса, отбасында қарапайым, мейірімді, бауырмал жан. Кітап Рысқұловтың жан дүниесін-

дегі нәзік сыры мен әдемі қырларын аша түскендігімен құнды. Бір отбасы мүшелері саясаттың құрбаны болып, әр тарапқа айдалған соң, солардың жай-күйінен хабар беру үшін роман жеке тақырыптарға бөлінеді. Бұл кітапта жазушы түске ерекше мән берген. Мәселен, Голщекиннің түсіне адам қаңқасы, бас сүйектер кіруі – оның қанды шеңгелінен сансыз адамның жазықсыз қырылуының санадағы бейнесі сияқты. Сол бір жауыздық пен қиянаттар енді оны ұйқыдан ғана айырып қоймай, күндіз-түні қорқыныш пен үрейден қашып құтыла алмас беймаза күйге жеткізеді. Оның ұйқыбазар ауруына ешқандай ем-дом қонбауы – «қолмен істегенді иықпен көтер» деп өзі істеген зұлматтың зауалын тартқызып қою. Ұсталар алдында Тұрардың түсінде баспалдақтан төмен түсіп келе жатуы – қызметтің төмен қарай құлдырап, тұз-дәмнің бітіп бара жатқандығын аңғартады. Осындай аян берген түсті Әзизаның АЛЖИР-де жатып, Тұрар атылған күні көруі де тегін емес. Рысқұлдың: – Оян, Тұрар! – жүр, кетеміз, атасына нәлет!, – деп айқай салып, баласын мәңгілік өмірге алып кетуі де түс арқылы берілген. Патша заманында қорлық пен зорлықтың талайын көрген Рысқұл, бар өмірін арнаған кеңес өкіметінің баласына жасаған жан түршігерлік азабына енді шыдай алмас. Алдамшы дүниені «нәлет» етіп, ботасын алып кету – әке мен бала арасындағы үзілмес нәзік сезімнің белгісіндей.

Осындай ұрпақ жалғастығын Тұрар мен оның жалғызы Ескендір арасынан да көруге болады. Бұл кітаптағы негізгі кейіпкердің бірі де осы Ескендір Тұрарұлы Рысқұлов. Мектепті үздік бағамен бітіргелі жатқан зерек те талантты, алғыр да қайсар Ескендірдің жұмақ өмірі бір күнде төңкеріліп түседі. Оның жастығын, балалығын пайдаланып «Павлик Морозовтай» әкесіне қарсы қою ниеттері орындалмаған соң, НКВД оны қорқытумен, қинаумен жуасытпақ болады. Ескендірдің тұлғасы осы тұста ашыла түскен. Өзіне жасаған зорлық пен жәбір-жапаның бәріне төзген Ескендір әкесін «халық жауы» дегені үшін бригадир Холкинге қол көтереді. Бұл оның ержүректігі ғана емес, әкеге деген адал махаббатының белгісі. Ескендір Тұрарұлы Рысқұловтың (1920-1938) соңғы бір жылға жуық өмірінде көрген азапты тіршілігін жазушы жан түршіктіре суреттейді.

Әзиза мен Тұрар, Тұрар мен Ескендір, Ескендір мен Ольга, Надя Константиновналар арасындағы қарым-қатынастардан жазушының кейіпкер жанына үңіле білгендігін көруге болады. Әсіресе, Мәскеу түрмесінде бірге отырған әкелі-балалы екеуінің арасындағы күйініш пен сүйініш, аяныш пен демеу сынды сезімдер биік дәрежеде бейнеленген.

Жазушы бес томдық романды жазу барысында біртіндеп өсіп, көркемдік жетістікке жеткен. Әсіресе оның соңғы кітабы зор бағаланады. Бүкіл шығармаға не бары 34 жыл аралығы арқау болғанмен, оның көтерген жүгі – бір ғасырдың өзекті дерті. Ғасыр басындағы патша өкіметінің отаршыл саясаты, кеңес өкіметін орнатудағы қиыншылықтар, елді жаппай және шұғыл ұжымдастырудың салдарынан болған ашаршылық, сталиндік зұлмат сынды қазақ халқының бастан кешкен трагедиясы жазушы суреттеуінде көркем шындыққа айналады. «Мен көп малтығып, көп тұншықтым. Жағалауға жете алмай, батып кетуім әбден ықтимал еді. Бірақ, Тұрар көке, өзіңіз алып шықтыңыз. Сіздің жұлқар рухыңыз алып шықты...» – деген автор Т.Рысқұлов туралы деректің басын 1960 жылы «Лениншіл жас» газетінің ретушері Кимнен сұрап алған суреттен бастаса, отыз жылдан аса ізденген еңбектің жемісі бес кітап болып қазақ халқының рухани қорын байытты.

Жоғарыда сөз болған романдар XIX ғасырдың екінші жартысы, XX ғасырдың басы мен Сталиндік репрессия сынды ел өміріндегі аты шулы тарихи оқиғаларды арқау етті. Қазақстанның төрт бұрышында бір мезгілде халықтың бас көтеруі өздеріне тізесін батырған жуандарға деген жиналған запыранның шегіне жеткенін көрсетті. Рысқұлдың саймасайдан кек алған соң Итжеккенге айдалуы тәрізді, «Қызыл жалауда» да Баймұрат болыс ауылын шапқан азаматтар сібірге жер аударылады. Торғай өңіріндегі ұлт-азаттық көтерілістің басшысы А.Иманов, Түркістан регионындағы Т.Рысқұловтар ұлт-азаттық қозғалысының майданында пісіп-жетілген, қазақ халқының азаттығы үшін өр басын ер өлімге тіккен тарихи революционерлер. Осындай тарихи тұлғалардың бейнесін сомдаған аталған туындылар қазақ әдебиетінен өз орнын алары даусыз.

Пайдаланған әдебиет:

1. Сәрсекеев Қ. Қызыл жалау. – Алматы: Жалын, 1979.

II БӨЛІМ

МАҚАЛАЛАР

«ЖАҚСЫЛЫҚҚА ЖАРАЛҒАН ЖҮРЕК»

(Әди Шәріпов – 100 жыл)

Тәуелсіздік тұсында қазақ әдебиетінде естелік, мемуар, жолжазба (очерк) жанры ерекше қарқынмен дами бастады. Оның да өзіндік себептері бар. Елдің көпшілігі ата-баба рухына тағзым етіп, олар туралы естігендері мен көрген-білгендерін қағаз бетіне түсіруге ден қойса, ел ағасы жасқа жеткен аға буын өкілдері тарихи оқиғаға толы XX ғасырдан көргендері мен көңілге түйгендерін кейінгі ұрпаққа жеткізуді өздеріне парыз деп санады. Қоғам өміріне белсене араласып, мемлекеттік мәселелерді оң шешуде халқының қалаулысына айналған азаматтар туралы замандастар лебізі өткен ғасырдың күнгейі мен көлеңкесі туралы мағлұмат берері даусыз.

Өткен ғасырда өмір сүрген, қоғам өміріне белсене араласқан қазақтың біртуар азаматтары жетерлік. Солардың бірі – көзі тірісінде аты аңызға айналған қаһарман партизан, майдангер жазушы, әдебиеттанушы ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері Әди Шәріпов. Өмірі өнегеге, тұла бойы тұнып тұрған тәлім-тәрбиеге толы Әди ағамыз саналы ғұмырын қазақтың бүгінгі тәуелсіздігі жолында сарп еткенін бүгінгі ұрпақ өкілдерінің бірі білсе, бірі білмейтіні жасырын емес. Мектеп оқушылары мен оқырман қауымға «Партизан қызы» атты повесімен кеңінен танылған жазушы өмірінің беймәлім қырларын жан-жақты толықтыратын естеліктер жинағы қолымызға тиді. Жинақты

құрастырған Әдекеңнің артында қалған жары, әрі мұрагері, филология ғылымдарының кандидаты – Клара Жағыпарқызы Мыңжасарова. «Артында бар оңалар» дегенді атам қазақ тегін айтпаған. Бұл тұрғыда атаның ғана емес, адам біткеннің баласына айналған Әди Шәріповтің екінші өмірі де жарқын болды деп айтуға негіз бар. Қазіргі таңда туған жері Шығыс Қазақстан облысы, Жарма ауданында Әди ауылы мен оның атында мектеп бар. Алматы қаласындағы бір көшеге, мектепке де аты беріліп, Әди Шәріпов атындағы мектепте оның бай мұражайы жұмыс істеп тұр. Осылардың барлығы да Клара Жағыпарқызының талмай ізденгіштігі мен тиянақтылығының арқасында жүзеге асқаны жасырын емес. «Жыламаған балаға емшек жоқ» екенін ескеретін болсақ, қолында билігі бар шенеуніктердің қыр соңына түсіп, күнделікті қадағалап отырмаса аталған игі шаралардың болар-болмасы екі талай еді. Қолымыздағы «Жақсылыққа жаралған жүрек» атты естеліктер жинағы – Клара апамыздың тынымсыз еңбегінің жарқын көрінісі. Ендігі сөз берері мол, айтары шексіз құнды кітап жөнінде болмақ.

Естеліктер жинағына әр жылдары жазылған замандастар лебізі мен арнау өлеңдер, естеліктер мен эсселер, сұхбаттар мен мерейтойлық мақалалар енген. С.Мұқанов, С.Мәуленов, Қ.Қайсенов, М.Әлімбаев, Ғ.Қайырбеков, Ә.Нұршайқов, Т.Молдағалиев, М.Рәш сынды ақын-жазушылардың жылы лебіздері мен М.Қаратаев, Т.Нұртазин, С.Қирабаев, Ш.Елеуқенов, Т.Кәкішев, Ә.Нарымбетов және басқа әдебиеттанушы ғалымдардың ғылыми және көпшілік мақалалары өткен ғасырдағы қазақ мәдениеті пен әдебиеті жөнінде сыр шертер дүниелер. Кітаптың алғысөзінде Дидахмет Әшімхан Әди Шәріповтің «ұлты үшін, елі мен жері үшін, мемлекет пен қоғам үшін арпалыспен ғұмыр кешкен, осы жолда өзін күрескерлікпен шыңдай білген кесек тұлға» екендігін жеткізе айтқан. Кітапқа енген естеліктер мен мақалалар тұтаса келіп Әди Шәріповтің сом бейнесін көз алдымызға елестетеді. Мұзафар Әлімбаев өз естелігінде «Әди» дегеннің араб сөзі екенін, оның «Лектің алдындағы жауынгер» деген мағына беретінін есімізге салады. Шынында да ырымшыл қазақ шыр етіп дүние есігін ашқан шаранаға жақсы есім қоюға тырысады. Кейде ырымдап ел ағаларына ұқсап өссін деген ниетпен солардың есімін қойып жатады. Оны қазіргі таңда қазақ арасында Абылай, Ерасыл, Бауыржан, Дінмұхаммед, Нұрсұлтан тәрізді есімдердің көптеп кездесетіндігінен көруге болады. Біздің кейіпкеріміздің ата-анасы көптің бірі емес, бірегейі болсын деген ниетпен ұлдарына «Әди» деген есім қойыпты.

Қазақта «тегіне тартқан», «текті жерден шыққан», «текті» деген ұғым бар. Ғаббас Садықұлы өз естелігінде Әдекеннің өсіп-өнген әулеттен, текті жерден шыққандығын тарата сөз етеді. Оның айтысына қарағанда, Шығыс Қазақстан облысы, Жарма ауданы, Былқылдақ ауылының тумасы Қайранбай ақсақал – Уфа қаласындағы медреседе оқып, 1890 жылы өз қаражатына ауылдан медресе салдырып, қазақтың қара сирақ балаларын білім нәрімен сусындатқан жан. Бұл медресе 1913 жылы жалпы білім беретін мектепке айналған. Указной молда қызметін атқарған ол медресе жанынан интернат ашып, заман талабына сай орыс мұғалімдерін шақырып, біртіндеп жаңаша оқуға көшірген. Халқының жарқын болашағы үшін жасалған осындай игілікті шаруаны сол елдің азаматтары күні бүгінге дейін ұмытқан емес. Аузында Алласы, қолында Құраны болған «Қайранбай қажылыққа аттанарда өзімен бірге туған құдасы Мәлікті, ұлдары Шәріп пен Дәуітті бірге алып кетеді». Жиырмадан жаңа асқан Шәріп Меккеде қайтыс болып, Сауд Арабиясының Мекке қаласындағы орталық мешітке жерленеді. Әкесі Қайранбай қажылығын атқарып, қайтып келе жатқанда Пенза қаласына жеткенде дүниеден озады. Осылайша әкелі-балалы екеуі де қажылық сапарда көз жұмады. Ол кезде Қайранбай ақсақал исі мұсылман қауым арман ететін қажылық сапардың болашақта өз ұрпағын қуғын-сүргінге ұшырататын білген жоқ еді. Қажының ұлы Халел мен қызы Бибісара 1932 жылы шаш ал десе, бас алатын кеңес жандайшаптарынан Қытай асып құтылса, Дулат, Фазыл, Садық сынды ұлдары «жапонның шпионы», «халық жауы» деген айыппен 1937 жылы ату жазасына кесілді. «Жау жоқ деме, жар астында» дегенді атам қазақ тегін айтпаған, себебі, елдің сүйіктісіне айналған Қайранбай ақсақалдың халқына жасаған қарқорлығына іштарлық танытып, оны саусағының ұшымен көрсеткендер де өзіміздің қазекендер еді. Бұл қуғын-сүргіннен әкеден екі жасқа жетер-жетпесте қалған Әди де аман құтыла алмады. Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында оқып жүргенде Смағұл Бағадайұлы деген белсендінің «Қасқырдың бөлтірігі» деген мақаласы шығып, «Әкесі Шәріп, ірі бай және қажы болған» деген айыппен комсомолдан шығарылады. Комсомолдан шығарылған соң, оқумен қош айтысатынын білген ол ұстазы Митрофан Семеновичтің «демалысқа шыққаның дұрыс болар» деген ақылымен құжаттарын жинап алып, көрші жатқан Өзбекстан Республикасының астанасы Ташкент қайдасың деп тартып отырады. Дәріс берген ұстаздарымен бірге курстас достарына дейін сыпыра ұстап,

төңірегін тып-типыл етіп жатқанынан заманның беталысын байқаған ол Қазақстанның іргесінде тұрған қалада ұзақ жасырына алмайтынын біліп, Түркіменстанның Красноводск қаласынан бір-ақ шығады. Осылайша, «Жазығың» – баласы болғаның қажының» деп Мұзафар Әлімбаев айтқандай, әкесінің қажылықтан келгенін көрмеген Әди қажының баласы болғаны үшін қуғын көріп, жапа шекті.

«Аққа Құдай жақ» деген халық даналығына бас имеске болмас. Сұрағанға – тілеген деген осы, онда педагогикалық училищеге қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ беретін мұғалім керек болып жатады. Алматыдан іздеген мамандарын таппай сабылған олар көктен іздегендері жерден табылғанына қуанып, Әдекеңе оқу ісінің меңгерушісі қызметін қоса береді. Жақсы адамға қай жерде де орын табылатындығының арқасында ол барған жеріне судай сіңіп, тастай батып кете барады.

Ел іші тыныштала бастаған соң, 1938 жылы оқуын қайта жалғастырып қолына дипломын алады. Қаскелең орта мектебіне барып қазақ тілі мен әдебиеті пәніне сабақ беріп жүргенде, 1939 жылы әскерге шақырылады. 1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталып, күзетте тұрған жауынгер бірден қан майданға араласады. Отызыншы жылдардағы жаппай қудалауда өз басын арашалау үшін басталған күрес, қырқыншы жылдары Отанды басқыншы жаудан қорғауға ұласты. Бұл жылдарды өз естелігінде Сәбит Мұқанов: «Ұлы Отан соғысы күндерінде Әдиді «жоғалтып» алдық. «Қайда?» деп жүрсек, армия қатарындағы ол жаудың қоршауында қалған екен де, совет партизандарының қозғалысына қатынасып, ірі отрядқа бастық болу сияқты жауапты жұмыстарды атқарып, зор абыройға ие болған екен. Әди қызмет атқарған партизан қосыны Белоруссия жерінде болған. Бұдан жеті-сегіз жыл бұрын Белоруссияның біраз өлкелерін аралап түскенімде, «Сашка қазақ» аталған Әдиді білмейтін белорус адамын көрген жоқпын. Қарапайым белорустың ұғымында Әди «ертегілік батыр». Неге олай дейтіндерін Әдидің 1961 жылы «Партизан қызы» деген атпен басылып шыққан көлемді кітабы (234 бет) баяндап береді», – деп еске алады.

Соғыстың алғашқы күнінен бастап қолына қару алып, Мухин орманына кірген ол партизан бригадаларын құрып, жаудың тылына тұтқиылдан шабуыл жасады. Ауған соғысының ардагері, генерал-майор Мұрат Қалматаевпен әңгімесінде сол күндерді Әдекең: «Беларусь тоғайында партизан отрядында жүргенде 5-10 күндеп аш жүрген кезіміз болды, бір картопты үш күн азық етуге тура келген

күндер де болды ғой. Сонда мен «шикі картопты жей алмаймын», – деп тұрсам, жауынгерлеріме қандай командир болғаным?», – деп еске түсіреді. От жағып тамақ пісірсе, өкшелеп қуып келе жатқан жазалаушы отрядтың қолма-қол тауып алатынын білген партизандар орындарын күнде ауыстыра отырып, бірнеше күндеп аш жүрді. Батпаққа белшесінен батқан оларға Отанның әрбір ағашы қорған болды. Сырттан көмек келері екі талай екенін сезген олар азық-түлік пен оқ-дәріні жауларынан бірде ашық шайқасып тартып алса, енді бірде жасырына жымқырып жүріп жан сақтағаны белгілі. Белоруссия, Смоленск, Орел, Брянскіні жаудан қорғаған ол жиырма жеті айға созылған үздіксіз арпалыста үш рет жараланды. Сол жақ кеудесінен тиіп қабырғасын қиратып кеткен оқты майдан даласында операция жасатып алып тастап, қайта соғысқа кірген Әди Шәріпов шынында да кешегі жырға айналған батырлық эпостардағы батырлардың бүгінгі жалғасы еді. Қаһарман партизанның сол бір сын сағатта жасаған жанкешті ерлігін жазушы, филология ғылымдарының докторы, профессор Хасен Әдебаев: «Сақылдаған сары аяз, аспан айналып жерге түсердей ыстық – үйреншікті тірлікке айналған. Иә, олар қандай төзім, қандай табандылықты қалағанын елестету оңай болмас. Үлкен жерден шалғайда, меңіреу ормандарда күрес ашқан партизандардың әр минуты қауіп-қатерге толы еді. Қияннан келген қазақ жігіті орыс, украин, беларусь, т.б. ұлттан құралған отрядты басқарып, достық рухтың өміршендігін дәлелдеп шықты», – деп ерекше ықыласпен еске түсірген. Орман көрмеген қазақ баласы осылайша Беларуст орманында жағасына жармасқан жауды жер қаптырып, майданға азық-түлік, оқ-дәрі, әскери жауынгерлерін тиіп бара жатқан эшолондарының күлін көкке ұшырып, оларды мол шығынға ұшыратып отырды. Жау тылындағы осындай партизандық айқастар басқыншыларды кейін шегінуге мәжбүр етті.

Әди Шәріпов өміріндегі күрескерлік соғыс біткен соң, бейбіт өмірде басқа арнаға ауысты. 1944 жылы жараланып елге оралған ол Қазақстан Республикасы Оқу министрінің орынбасары болып сайланды. Бұл кездегі еңбегін Украина жерінде партизан отрядын басқарған майдангер ақын Жұмағали Саин партизан жазушы Қасым Қайсеновке: «Ол қазір де соғыс кезіндегісіндей мықты. ... соғыс уақытында, сонау жау тылында мыңдаған партизандарға саяси басшылық етсе, қазір жүз мыңдаған оқытушылар мен оқушыларды басқарады. Бола-

шақ партизандарды, ақындарды, ғалымдарды дайындауға басшылық етеді», – деп таныстырады.

Шынында да Оқу министрлігінде мектеп оқулықтары бөлімін басқарған Әдекеңнің алдында қазақтың болашақ батырлары мен отанын сүйген патриоттарын тәрбиелеу міндеті тұрды. Қайда жүрсе де алдынан үлкен міндеттер күтіп тұратын ол мұнда да қыруар шаруаға кезікті. Бұл – Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов, Қ.Бекхожин сынды мектеп оқулықтарының тәжірибелі авторлары қуғынға ұшыраған кез еді. Оның З.Қабдолов, А.Нұрқатов, М.Базарбаев, С.Қирабаев, Б.Сахариев сынды жастарды жинап алып, оларға шұғыл тапсырма беріп, жаз бойы жұмыс жасауға жағдай жасағанын 1951 жылдан бері мектеп оқулығының авторы болып келе жатқан С.Қирабаев: «Бәріңді де білем, жазғандарыңды оқып жүрмін. Сендерден ұлтшылдық таба қоймас», – деді. Бізге 9-класстың оқулығын жазуды ұсынды. Біз «тәжірибеміз жоқ, қалай болар екен» – деп, күдік айтып едік, «көз қорқақ, қол батыр», істеуге шамаларың келеді. Бәріміз қараймыз, көмектесеміз, тек тезірек кірісу керек» деп жеделдетті», – деп еске алады.

Он төрт жыл министрдің орынбасары, бес жыл Оқу министрі болған ол оқу ағарту, білім саласында атқарылар әрбір істі өзі қадағалап, тікелей араласа жүріп талай шаруаларды игерді. Солардың бірі ана тілі үшін күрес болса, екіншісі аралас мектептерді жойып, қазақ мектептерінің санын көбейту жолындағы шайқас еді. Қазақстанның астанасы Алматы қаласындағы жабылып қалған №12 жалғыз қазақ мектебін қайта аштырған да Әди Шәріпов болатын. Тың және тыңайған жерлерді игеру тұсында қазақ мектептері жабылып, аралас және орыс мектептерінің саны есептен тыс көбейе бастады. Мемлекет тарапынан жүзеге асып жатқан осындай бассыздықтарға тойтарыс беру ежелгі партизанның ғана қолынан келер игілікті іс еді. Әди Шәріпов өміріндегі күрес осылайша бейбіт өмірде де өрши түсті. Ол Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары қызметінде жүргенде, сол кездегі Орталық комитеттің бірінші хатшысының алдына келелі мәселелер қойып, оларды дер шағында шеше білді. Олардың ішінде қазақ халқының денсаулығын сақтау жолында өз ісін жетік білмейтін Денсаулық сақтау министріні қызметінен босатып тастағанын, Алматы, Шымкент, Семей, Қарағанды, Орал қалаларынан бірнеше жоғары оқу орнын ашқанын айтсақ та жетіп жатыр.

Әди Шәріповтің Жазушылар одағының бірінші хатшысы болған 1966-1970 жылдары да жемісті болды. Сол жылдарды ҚР Ұлттық

Ғылым академиясының академигі Көпжасар Нәрібаев «Аяулы Әди ағаның әңгімелері» атты естелігінде: «Ең маңыздысы, Одақтың осал жері – материалдық базасын нығайтуға кірісті. Көптеген жазушыларға қаланың үйлерінен жаңа пәтер бергізді, ал, жазушылардың өздеріне арнап екі үлкен тұрғын үй тұрғызды. Сонымен қатар, жазушылардың шығармашылық үйі соғылды, конференц-зал және кафе салынды. Сөйтіп, Әдекеннің кезінде жазушы бауырларымыз бір жарып қалды, ол кісінің бітірген тірліктерін олар осы күнге дейін жыр қып айтып та, жазып та жүр», – деп еске алады.

Жазушы Ғаббас Қабышұлы «Әди Шәріповтің бір ерлігі немесе «Қилы заманның» қайта басылымы қалай шықты?» деген сұхбатында М.Әуезовтің «Қилы заман» повесін Ә.Шәріповке аманат етіп кеткеніне, көп қиншылықпен ол шығарманың жарық көргеніне ерекше тоқталады. Сұхбаттағы: «Мұханның сол бір аманатын орындай алғаным шүкіршілік еттім... Пантиелев «Новый мирде» шықты деп сүйінші сұрап телефон соққанда, несін жасырайын, қуанғаннан көзімнен жас ыршып кетті. Ал, «Лихая година» делініп кітап болып, қолыма тигенде кабинетімді ішінен жауып алып, балаша еңкілдедім», – деген Әдағанның үні тағы құмықты. Ұмтыла еңкейіңкіреп отырып, қалтасынан қолорамалын алып, көзіне басты», – деген жолдар Әди Шәріповтың тұлғасын биіктете түсері даусыз. Осылайша, 1928 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Қилы заманға» «феодал-ұлтшыл жазған кітап, советтік өмірдің өңін айналдырған, жоқтан бар жасалған» деп айып тағылып, таралуына тыйым салынған кітапты да жарыққа шығарған Әдекең болатын. «Жас Алаштың» арнаулы тілшісі Нұрлан Нұрахметұлына берген сұхбатында Амет Байтұрсынұлын көргенін, оның «Әдебиет танытқыш» еңбегін, М.Әуезовтің «Қилы заман» және 1911 жылы Уфа қаласынан шыққан «Бала тұлпар» поэмасын қалай сақтағанын ол былайша еске алады: «Бұл кітаптарды сақтау оңай болмады. Кітабын оқымақ түгілі зиялылардың есімін атау мүмкін емес еді ғой. Алайда, адамнан қулық артылған ба? Кітаптарды шөлмектің ішіне салып, ауа кіретіндей труба қойып, ағаштың түбіне тықтым. Біздің Мариновка деревнясының Былқылдақ деген өзені маңында жалғыз ағаш өсетін. Екі жыл бойы сол маңда кітап тығулы жатты. Соғысқа кетер алдында алып, пайдаланып, жақын ағайындарыма қалдырдым. Өйткені, оларға ешкім күдік келтіре алмайтыны анық еді».

Ол М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына директор болған 1970-1979 жылдары да қыруар шаруаны тындырды. Ғалымдардың әлеуметтік жағдайын көтеріп, олардың көпшілігіне пәтер кілтін беріп, ғылымға жас кадрларды көптеп тартты. Тұрсынбек Кәкішевтің «Қамқоршы» атты естелігіндегі қолынан жетектеп әкеп, «мақтауын асырып» Әдекеңе өткізген Болатжан Әбілқасымов, Тұрсынбек Баймолдаев, Анарбай Бұлдыбай, Жаңғара Дәдебаев, Байділхан Балажанов, Құлбек Ергөбеков, Балтабай Әбдіғазиев сынды шәкірттерінің бүгінгі таңда әдебиеттің белгілі майталмандары болғаны анық. Бұл қатарды Әдекеңнің тұсында аталған институтқа келген Шәкір Ыбыраев, Дандай Ысқақұлы, Серік Негимов, Бақытжан Майтанов сынды ғылым докторлары толықтыра түседі. Сол жылдарды аға шапағатын көрген шәкірттерінің бірі, филология ғылымдарының докторы Серік Негимов: «...ғылым докторының санын 19-ға, ал, ғылым кандидаттарының анын 48-ге жеткізген еді. Ұжымның ынтымақ-берекесін ықтиаттап, тастүйін ғып ұстады. Әрі турашыл, әрі ақкөңіл, әрі жанашыр еді. «Ақ бидайдың ұны, ақ түйенің шабысуына піседі» дегендей, өзгенің жетістіктеріне, жақсылықтарына қуанып отырушы еді. Саңқылдап сөйлеп, қанаттандырып, жан-жағына мырзалықпен нұр шашып жүретіні әлі есімде», – деп есіне алады.

Көріп отырғанымыздай, қолымыздағы «Жақсылыққа жаралған жүрек» атты естеліктер жинағы Әди Шәріповтың өмір белестері арқылы қазақтың кешегі кеңестік дәуір тұсындағы өткен өмірінен толық хабар береді. Бар ғұмыры күреске толы ағамыз аға қойшы болып қаражат жинап, астындағы жалғыз атын сатып Семей педагогикалық техникумына түседі. 1932 жылы Жаңа Семейде аштықтан қырылып жатқандарды көрген Е.Бекмаханов екеуі Алматыға қарай жол тартып, жоғары оқу орнынан білім алуға бел байлайды. Сол кезді Әди Шәріпов: «Адамдар аш. Өлік көп. Біз ақыры Семейден кетуді ұйғардық. Алматыға жол шектік. Аякөз станциясына келгенде тексерушілер екеумізді пойыздан шығарып жіберді. Ол жерде де аш адамдар, қаптаған өлік кездесе берді. Бір кездегі құлпырып, жайқалып жататын қазақ даласы өлік сасып кеткендей әсер қалдырды», – деп еске түсіреді. Жастық шағы аштыққа, бозбала шағы жаппай қуғынға, жігіттік шағы Ұлы Отан соғысына тура келіп, өмірдің өзі ерте есейткен Әди Шәріповтың бүкіл өмірі қазақ халқының жарқын болашағы жолындағы күреске толы болды. Бүгінгі тәуелсіздігіміз жолында талай азаматтардың аққан қаны мен төгілген тері жатқанын өскелең ұр-

пақтың жадына сіңіру біздің міндетіміз. Олай болса, халқын шынайы сүйген, ұлты үшін қандай отқа болса да күйген Әди Шәріпов ағамыз қазақ қанша жасаса, солармен бірге сонша жасай бермек.

Ылайым солай болғай...

* * *

Білім, ғылым жолындағы күрескер

Партизан жазушы, көрнекті қаламгер, белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің белсенді ұйымдастырушысы, Республикаға еңбегі сіңген мұғалім, филология ғылымдарының докторы, әдебиеттанушы-ғалым Әди Шәріпов 1912 жылы 19 желтоқсан айында Семей облысы, Жарма ауданы, Мариновка деревнясында дүниеге келді.

Әдидің атасы Қайранбай ақсақал Шығыс Қазақстан облысы, Жарма ауданы, Былқылдақ ауылының тумасы. Ол – Уфа қаласындағы медреседе оқып, 1890 жылы өз қаражатына ауылдан медресе салдырып, қазақтың қара сирақ балаларын білім нәрімен сусындатқан жан. Бұл медресе 1913 жылы жалпы білім беретін мектепке айналған. Указной молда қызметін атқарған ол медресе жанынан интернат ашып, заман талабына сай орыс мұғалімдерін шақырып, біртіндеп жаңаша оқуға көшірген. Әкесі Шәріптен екі жасқа жетпей жетім қалған Әди атасы Қайранбайдың осы ісін кеңестік дәуір тұсында қайта жалғастырды.

Шешесі Ғазизаның тәрбиесінде болған ол 1927 жылы орыс мектебіне оқуға барып, 1928-1929 оқу жылында қаражаттың жоқтығынан мектепке бара алмай қалады. Орысша хат танып, білім нәрінің дәмін татқан жас Әди жаз шыға Байбол қойшыға көмекші болып қаражат жинап, жаңа оқу жылы басталғанда оқу іздеп Семейге аттанады.

Мектепті бітірген соң, Алматы қаласындағы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтын тәмамдаған Әди Шәріпов өмірінің дені шәкірт тәрбиелеуге арналды. Еңбек жолын Красноводскідегі педагогикалық техникумда (1937), Қаскелең қаласындағы мектепте (1938) қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі болып бастаған ол 1939 жылы Отан алдындағы борышын өтеу үшін әскер қатарына алынады. Ұлы Отан соғысының алғашқы күнінен бастап, Белоруссия жерінде жаумен бетпе-бет келген ол 7-танк дивизиясының құрамында неміс-фашист басқыншыларына қарсы соғысқа қатынасады. 1941 жылдың шілде айының аяқ кезінде фашист басқыншыларының қоршауында

қалып, жау тылында Беларуссияның Мухин орманында партизан отрядтарын ұйымдастырады. Партизан отрядының командирі, 2-Клетня партизан бригадасының комиссарының орынбасары болған ол 1944 жылы жараланып елге оралады.

Алғашында ұлағатты ұстаз, кейін қаһарман партизан, одан қоғам және мемлекет қайраткері, атақты жазушы, білікті ғалым болған Әди Шәріповтің қаламынан «Азамат жолы», «Партизан қызы», «Ормандағы от», «Қапастағы жұлдыздар», «Тон», «Сойқанды жылдар» секілді деректі хикаялармен бірге «Сахара қызы» сынды эпикалық роман да туды.

Әди Шәріповты 1944-1958 жылдары – Қазақ ССР Оқу министрінің орынбасары, 1958-1963 жылдары – Қазақ ССР Оқу министрі қызметін атқарды. Ұлы Отан соғысы жылдарында басқыншы жаумен күрескен Әди Шәріпов бейбіт өмірде оқу-ағарту саласында да үлкен күрескерлікпен танылды. Оны партизан жазушының «Сойқанды жылдар» атты деректі хикаясынан көруге болады. Бұл шығармаға майдандағы емес, Оқу министрлігінде (халық комиссариатында) қызмет еткен жылдарындағы аты шулы айтыс-тартыстар негіз болған. Ол өзі куә болған оқиғаларды өзгеріссіз, шынайы қалпында баяндаған. Сондықтан да мұнда өмірде болған адамдар мен нақты оқиғалар таратыла сөз болады. Жекелеген оқиғаларды баяндау барысында Қазақстан Орталық партия комитетінің бірінші хатшысы П.К.Пономаренко, Орталық партия комитетінің үгіт-насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары Гаврилов Журин, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Жұмабек Тәшенов, Орталық партия комитетінің үгіт-насихат және мектеп бөлімінің меңгерушісі Храмов сынды басшылардың толымды бейнесі жасалады.

Соғысқа дейін ұстаздық еткен, Отанды жаудан қорғауда жанкешті батырлығымен танылған Әди Шәріповті Орталық партия комитеті 1944 жылы Оқу комиссары Әбдіхамит Ібінейұлы Сембаевқа орынбасар етіп тағайындайды. Алғаш жұмысқа келген сәтінде министр кезекті еңбек демалысында болады да, өзіне беймәлім жұмысты неден бастарын білмей дал болғанын: «Жұмысты неден бастап, неден қоятынымды білмеймін. Күніне әрқилы кеңсе қызметкері келіп-кетіп жатады. Олардан бір нәрсені сұрайын десем намыстанамын», – деп есіне алады. Алғашында осылай қысылған Әдекең көп ұзамай, Оқу министрлігін (Оқу комиссариаты осылай аталды) толық игеріп, мектеп жұмысын басқаратын орынбасардың қызметін өз дәрежесінде

атқарды. Бұл – білім, ғылым саласындағы сойқанға толы қырқыншы жылдар еді. Бүкіл елді алаңдатқан 1947 жылғы «Қазақ Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының өрескел саяси қателері туралы» Қазақстан КП (б) Орталық Комитетінің аты шулы қаулысы ұлттық мұраларымызға қауіп төндіргені белгілі. Ал, осы қаулыға тікелей жауап беретін Оқу министрінің мектеп жұмысын басқаратын орынбасары екені айтпаса да түсінікті. Орталық партия комитетінің үгіт-насихат бөлімін басқарған Храмков «кертартпа, ұлтшыл ақын» саналған Шортанбай, Мұрат, Әбубәкір, Дулат және Ғұмар Қарашев сияқты ақындарды мектеп оқулықтарынан алып тастауды талап етеді. Ә.Шәріпов басқарған Оқу-методикалық кеңестің С.Мұқанов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Қ.Жармағанбетов, Ә.Сыздықов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, С.Кеңесбаев тәрізді мүшелері оларды түгел алып тастауға болмайтындығын ескеріп, шығармаларын ашықтан-ашық сынап айту керек дегенге тоқтайды. Осы тұста коммунист Ә.Шәріпов партияның шешіміне қарсы шығып: «Әр халықтың әдебиетінде екі түрлі ағым болады. Қазақ әдебиетінде кертартпа, оған қарсы прогрессивтік бағыт болды. Сондықтан біз екі түрлі ағымдағы әдебиетті қарама-қарсы қойып талдаймыз», – деген пікірді бетке ұстап, оларды түгелдей алып тастауға болмайтындығын дәлелдеп, табандап тұрып алады. Бірақ Қ.Жұмалиев пен Е.Ысмайылов сынды авторларды мектеп оқулығында қалдыруға шамасы жетпей дал болады. Тұрақты авторларынан айрылған тұста Әдекең тағы бір батырлыққа барып, 1951 жылы орта мектептің VIII-IX сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығын «Редакциясын басқарған – М.Ғабдуллин» деп шығарып жібереді. Екі батырдың осы ерлігін ол кезде баспада редактор болып жұмыс істеген Тұрсынбек Кәкішев «Қамқоршы» деген естелігінде тарата айтқан болатын. Қ.Жұмалиевтің аты-жөні алынып тасталғанмен, оқулық мазмұны сол қалпында қалғандықтан Әдекең бұл ерлігі үшін жауап берді. Басшылық осындай өрескел қателікке барған, «Оқу құралдарының авторларын дұрыс іріктеп алмаған» баспа директоры Әбу Сәрсенбаевты қызметтен босатады. Сонымен бірге тексеру комиссиясы мектеп оқулықтарына «И.Маманов, Ш.Кәрібаев, Ә.Шәріпов, Ғ.Бегалиев, С.Кеңесбаев сияқты тағы басқа ірі байлардың балалары авторлардың құрамында әлі жүр» деген айып тағады.

Мектеп оқулықтарының тұрақты авторлары сотталып кеткен соң, жас авторларды дайындауға бел шеше кіріскен Ә.Шәріпов сол тұста әдебиетке белсене араласып жүрген З.Қабдолов, А.Нұрқатов, М.Ба-

зарбаев, С.Қирабаев, Б.Сахариев тәрізді жастарды оқулық жазуға тартады. Аға буын өкілдерінің жаппай қуғын-сүргінін көрген бұл буынға заманның, қоғамның өзі үлкен міндет жүктеді. Сондықтан бұлардың авторлығы ұзақ сақталып, ХХ ғасырдың екінші жартысы мен тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы мектеп оқулықтарында қалды.

Қазіргі таңда мектеп оқулықтары үнемі сынға ұшырап жатады. Оның басты себебі – авторларының тәжірибесіздігі. Біз мектеп оқулығының авторларын тұрақтандыруда Әди Шәріповтің әдісін қолданғанымыз жөн. Оның өзі іріктеп алған, өзі тәрбиелеп шығарған авторлары не себепті 50-60 жыл мектеп оқулығына автор болғанын жадымызда ұстауымыз керек.

Оның министрлікте істеген жылдары айтыс-тартысқа толы болды. 1951 жылы «Қазақстан тарихын маркстік-лениндік бағытта игеру үшін» деген мақала шығады. Мұнда профессор Бекмахановқа соққы беріледі. Мақала авторлары: «ХІХ ғасырдың орта шенінде болған Кенесары-Наурызбай көтерілісі Ресейге қарсы болған көтеріліс еді. Профессор Бекмаханов осы көтеріліске прогрессивтік көтеріліс деген баға беріп, жеке-дара кітап шығарды. Сөйтіп, саяси қате қорытынды жасады. Ол ұлтшылдық сарында жазылған еңбек», – деп соқты. Осылайша Қазақстан Орталық партия комитетінің үгіт-насихат жөніндегі хатшысы Ілияс Омаровтың тұсында жұрт бірінің үстінен бірі негізсіз арыздарды қаптатып жатты. Бұлар – І.Омаров пен Ә.Шәріповке қарай тасадан атылған тастар еді. Тексеру комиссиясы 1950-1951 оқу жылындағы кәметтік аттестатқа арналған тарих пәнінің емтихан сұрақтарына: «Ұлт аймақтарының Россияға қосылуының прогрессивтік мәні өте зор болғанын ашық айтпайды, оның орнына орыс халқы мен Россия халықтарының мәдени байланысын (астын сызған – Ә.Ш.) ғана айтады да, біздің еліміздің халықтарының мәдени өсуіне алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің жетекші қасиетінің басты мәселе екенін естен шығарады (45-билетке қара, 2-сұрау)», – деген айып тағады. Оқулықтар мен емтихан билеттерінен табылған саяси қателіктерге тойтарыс беру оңай шаруа болған жоқ. Осы даудың бәрін басу үшін Әдекең бар күш жігерін, білік-білімін жұмсап, майдан даласынан жинап келген атақ абыройын салды.

Мектеп оқулықтарын ары сынап, бері сынап оны қызметінен босата алмағандар енді шыққан тегінен кілттипан іздеуге тырысады. Екі жасында дүниеден өткен әкесі Шәріп пен атасы Қайранбайдың Меккеге барып қажылық жасағанын, олардың ауқатты кісілер болғанын

бетіне салық етіп, енді өз басына тиісе бастайды. Бұл тұста Әдекеңді Қазақстан Орталық партия комитетінің бірінші хатшысы П.К.Пономаренко: «Шәріпов – Ұлы Отан соғысы кезіндегі еңбегі үлкен адам. Жаудың тылында жүріп, партизан отрядын ұйымдастырып, ерлік істеген кісіні оның екі жасында өлген әкесі мен әкесінің іні-ағалары үшін айыптау, қызметінен босату ешқандай әділдікке жатпайды. Мұндай адамды қошеметтеудің орнына қудалау – барып тұрған солақайлық, сорақылық», – деп қорғап, себепсіз арыздардың жөнсіздігін айтып тойтарып тастайды. Осылайша, оны атеизм тұсында қажы аталарының аруағы қолдап, аман алып қалады.

Қазақстан Орталық партия комитетінің бірінші хатшысы И.Д.Яковлев болып тұрған тұста тағы бір дүрбелең басталады. Бұл қазақ газеттерін орыс тілінен аударып шығару жөніндегі тартыс еді. Мұнда да Ә.Шәріпов Ж.Тәшенов сынды азаматтармен бірге жолсыздыққа жол бермей, журиншілдермен (екінші хатшы) ашық күреске түсті. Осы кезде ана тілінің жырын жырлаған Рахманқұл Бердібаевтың мақаласын басқан «Қазақ әдебиеті» газетінің өзін жабу керек деген «данышпандар» да табылды. Ушығып кеткен бұл мәселе Қазақстан орталық партия комитетінің бюросында қаралады. Ол жөнінде: «Айналдырған құдай алмай қоймайды» дегендей, Журин өз ұсынысын өткізеді. Ол бюроға қатысушылардың ішінде Жұмабек Тәшеновтен басқа қазақ атаулылар ауыздарын бұған күйінде отырыпты. Ал Жұмекең болса, Журиннің республика газет-журналдарын орыс тілінен аудармаға айналдыру – қазақ тілінің келешегіне ор қазу, біздің мәдениетіміздің тоқырауына, құлдырауына мүдделі болу. Мен бұл ұсынысқа қарсымын деген ойын ашықтан-ашық айтады. Бірақ «жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпастың» кері болды», – дейді Ә.Шәріпов. Жұмабек Тәшеновтің халқы мен елі, ана тілі алдындағы көзсіз батырлығы кейін өз басына сор болып жабысқаны белгілі.

Оқу министрлігінде жүргенде оның тындырған тағы бір ісі – «Қазақстан мұғалімі» («Учитель Казахстана»), «Қазақ тілі мен әдебиеті» сынды мұғалімдерге арналған республикалық газет-журналдардың шығуы. Шалғайда жатқан мектеп мұғалімдері оқытудың әдістемесі мен тәжірибесін, оқу үрдісінің жаңа әдіс-тәсілдерін бөлісіп, бір-бірімен тәжірибе алмастырсын деген мүддені көздеген бұл басылымдар өз мақсатына жетті. Бұл басылымдар бір ашылып, бір жабылғанмен күні бүгінге дейін елге қызмет етуде. Әдекеңнің осы бастамасы нәтижелі болып, 2008 жылдан республикалық ғылыми-әдіс-

темелік және педагогикалық «Қазақ тілі мен әдебиеті – қазақ, орыс сыныптарында» журналы жарық көре бастады. Мектеп мұғалімдері үшін тәжірибе жинақтаудың алғашқы құралы болып табылатын бұл басылымда заманауи озық тәжірибелер мен рухани құндылықтар жөнінде мол мағлұмат алуға негіз бар.

Сонымен бірге бұл жылдары мектептерді өндіріс орындарымен байланыстырып, оқушыларды еңбекпен тәрбиелеу ісіне көңіл аударылды. Ауылдық жерлердегі мектептерге жер бөліктері беріліп, мектеп жанынан әртүрлі шеберханалар ұйымдастырыла бастады. Ауылдық жерлердегі мектеп оқушылары бау-бақшаларда жеміс-жидектер өсірсе, қала мектептеріндегі оқушылар ұстаханалар мен шеберханалармен бірлесе жұмыс жасады. Мұның барлығы – мектеп жасындағы балаларды еңбекке баулудың министрлік тарапынан ұйымдастырылуы еді.

Ол оқу-ағарту саласына жалпы білім берудің негізгі үш жолын енгізді. Оның біріншісі – сегіз жылдық мектептен кейін өндіріске бару. Бірақ олардың өзі оқудан қол үзбей, өндірісте жұмыс істей жүріп жоғары сыныптарды сырттай оқуға, орта дәрежелі білім алуға тиіс. Екіншісі – жалпы орта білім беретін политехникалық еңбек мектептері. Мұндай мектептерде білім алған жастар белгілі бір мамандықтың иесі болып шығады. Үшіншісі – сегіз жылдық мектепті бітіргендердің училище мен техникумдарда орта дәрежелі білім алуы. Білім берудің соңғы екі түрі қазіргі таңда жүзеге асырылып келе жатқанын еске алатын болсақ, мұның басы-қасында Әди ағамыздың аты тұрғаны белгілі.

Әди Шәріпов ұлт тілін орыс мектептерінде міндетті түрде оқыту, ұлт мектептеріндегі ана тілі мен әдебиетінің сағатын көбейту сынды пікірлерін РСФСР оқу министрлігіне сынамалап жүріп өткізді. Сонымен бірге ол – оқу-әдістемелер мен көркем құралдарды әр республика өзі дайындауы керектігі жөнінде мәселе көтеріп, мектептерді оқу-құралдармен, көрнекіліктермен қамтамасыз ету жағын да оң шеше білген ұйымдастырушы. Тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде аралас мектептер көбейіп, қазақ мектептері жабыла бастады. Бостандық ауданы Өзбекстанға өткенде 150 қазақ мектебі тұтасымен Өзбек Республикасына қарады. Қазақ мектептерінің санын көбейту, аралас мектептерді жою Оқу министріне оңай болған жоқ. Оның жолында шыдам мен төзім таусылып, жүйке жұқарды. Бірақ Әдекең бұл

тұста да күрескерлігінің арқасында қазақ мектептерінің саны мен қазақ тілі пәніне берілген сағат санын көбейте бастады.

Оқу министрі тындырған игілікті шаруаның бірі – аудан, облыс орталықтары мен Қазақстан республикасының астанасы Алматы қаласында шалғайда жатқан малшылардың балалары оқитын мектеп-интернаттар салу. Облыс, аудан орталықтарынан ашылған осындай интернаттардың қатарында Алматы қалдасындағы №4 мектеп-интернатты ерекше атауға болады.

Қазақ ССР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары болған 1963-1966 жылдары Әди Шәріпов республикадағы жоғары оқу орындарын ашуға да белсене араласып, Шымкенттен химия-технология, Алматыдан Қыздар педагогикалық, Консерватория, Дене шынықтыру, Семейден Медициналық және Мал дәрігерлік, Оралдан Ауылшаруашылық, Қарағандыдан Медицина және Кооператив институттарын ашып, оларды құрал-жабдықтармен, оқытушылармен қамтамасыз етті. Автордың өзі айтқандай сойқанға толы бұл жылдар Ә.Шәріповтің өмірінен ғана емес, қазақ халқының тарихынан үлкен орын алар айтыс-тартыстарға толы жылдар еді. Ол дауға айналған кез келген мәселені қазақ халқының, өз ұлтының пайдасына шешуге тырысты. Айтыс-тартыстардың мемлекет тарапынан оң шешімін табуға атсалыса жүріп, майданда ғана емес, бейбіт өмірде де партизандық жұмыстарды шебер ұйымдастырды.

Ол 1963-1966 жылдары Қазақ ССР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары және Сыртқы істер министрі, 1966 жылдың наурыз айынан 1971 жылдың ақпан айына дейін Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасының Бірінші хатшысы қызметтерін атқарды. Әди Шәріпұлы 1971-1979 жылдары Қазақ КСР Ғылым академиясының М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры болды. 1979 жылдың ақпан айынан бастап сол институттың аға ғылыми қызметкері міндетін атқарып, 1989 жылдан 1993 жылы дүниеден өткенге дейін шығармашылық қызметпен айналысты.

Әди Шәріпұлы көрнекті жазушы есебінде көпшілікке белгілі. Ол тәжірибелі әдебиетші, сыншы, ғалым ретінде 350-ден астам ғылыми және публицистикалық мақалалардың, педагогика жөніндегі ғылыми зерттеулердің авторы. Қазақ әдебиетінің екі белгілі ақындары – Жұмағали Саин мен Сырбай Мәуленов туралы жазған «Жұмағали Саинның өмірі мен творчествосы», «Сырбай Мәуленов творчествосы» сынды еңбектері жұртшылық арасында кеңінен танымал.

Ә.Шәріпұлының «Қазіргі дәуір және қазақ кеңес әдебиетінің даму проблемалары», «Қазақ әдебиетіндегі дәстүр мен жаңашылдық» атты зерттеулері және бар. Өзі қызмет еткен М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты оның 100 жылдығы қарсаңында «Әдебиеттің сырлы әлемі» атты таңдамалы зерттеулерін шығарды. Мұның өзі ғалым зертеулерінің күні бүгінге дейін құнын жоғалтпағандығын байқатады. Ол ІХ кейінгі жылдары Х класқа арналған қазақ әдебиеті хрестоматиясының құрастырушысы болды. Бұл кітап 1948 жылдан бастап жыл сайын қайта басылып отырды.

Ташкентте ерекше аталған, Алматыда кейінірек болған кинофестивалда КСРО Қорғаныс Министрлігінің жүлдесіне ие болған «Орман хикаясы» атты кинокартина сценарийінің авторы. Документалды – көркем шығармасы «Алыс жағалаулар» атты жазбаларында, эсселерінде шет елдерде бірнеше дүркін болған кездегі әр қилы оқиғаларды арқау еткен. Автор шетелдерде болғанда алуан түрлі адамдармен кездесіп, әр қилы көзқарасты біздің планетамыздағы жұртшылықтың өмір шындығын өте қызықты, көркемдік шабытпен бейнелейді.

Жазушының тақырыбы әр қилы – ол Ресей мен Қазақстан халықтарының достығы мен тарихы, қазақ әйелдерінің бас бостандығы мен ерлігі, тағдыры, адамның өсіп жетілуі, оның адамгершілік серпінінің дамуы, тағы басқа мәселелер туралы бейнелейді. Жазушының кітаптары көптеген халықтардың тіліне аударылып басылды.

Ең үлкен де әйгілі Ағылшын елінің Кембридж қаласындағы халықаралық өмірбаян Орталығы шығарған анықтамалықтың жазушылар мен публицистерге арнап, 1989 жылдың басында шыққан 11-басылымында Әди Шәріпұлының өмірі мен шығармашылығы хақында қысқаша айтылған еді, ал осы Орталық шығаратын «Планетаның аса көрнекті адамдары» атты Анықтамалықтың 15-томында Әди Шәріпұлының өмірбаяны енгізілді.

Қазақ энциклопедиясынан әр жылдары шыққан еңбектерде ол туралы толық мәліметтер берілді. 2010 жылы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты шығарған «Қазақ көркем сөзінің шеберлері» атты ұжымдық анықтамалыққа және Ұлы Жеңістің 65 жылдығы қарсаңында жарық көрген «Майдангер қаламгерлер» атты жинаққа «Әди Шәріпов» атты тарау академик С.Қирабаевтың авторлығымен енді. Онда қаламгердің өмірі мен шығармашылық портреті жасалды.

Қорыта айтқанда, оқу-ағарту саласында ХХ ғасырда Әди Шәріпов негізін қалаған игілікті істер бүгінгі таңда жалғасын табуда. Мұның

өзі оның қазақтың жарқын болашағы үшін жасаған әрбір еңбегінің өміршеңдігін байқатады. Ол Әзілхан Нұршайықовтың – Әр күнді қандай тілекпен бастайсыз? – деген сауалына – Әр күнім адамдарға пайда келтірумен өтсе екен деймін, – деп жауап берген екен. Әр күнін адам баласына пайда келтіруге арнаған ол қазақ халқының жарқын болашағы үшін жаудан да, даудан да қорықпай ашық күресті. Майданның алғы шебінен табылған партизан бейбіт өмірде де алдыңғы шепте қызмет етті. Біз оның Оқу министрлігінде қызмет еткен кезіндегі тек білім, ғылым жолындағы күрескерлігін ғана сөз еттік. Ал, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, Жазушылар одағының бірінші хатшысы, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры болған жылдары талай игілікті шараларды жүзеге асырғаны өз алдына бөлек әңгіме.

* * *

Партизан жазушы

Ел өмірінен ерекше орын алып, өшпес із қалдырған тарихи оқиғаның бірі – Ұлы Отан соғысы. Оны батыр Бауыржан Момышұлының сөзімен айтатын болсақ, «Қазақта соғыс өрті шалмаған шаңырақ қалған жоқ». Қазақ тарихынан үлкен орын алған бұл айтулы оқиға қазақ әдебиетінен де өз орнын алды. Бірсыпыра қаламгерлер ел басына күн туған алмағайып заманда қаламдарын қаруға айырбастап, Отанды басқыншы жаудан қорғау үшін майданға аттанып, елі мен жері үшін шаһид болса, келесі бір топ қан майданды кешіп келіп, майдандастары туралы өздері куә болған оқиғаларды қағаз бетіне түсірді. Қазақ әдебиетінде не соғыс даласындағы кескілескен шайқасты, не тылдағы еңбек майданын арқау етпеген қаламгер жоқтың қасы. Себебі, басқыншы жау олардың бірсыпырасының жалындаған жастық шағын қайғы мен қасіретке айналдырса, ендігі бір парасының бақытты балалық шағын ұрлады. Ана құрсағында қалған тағы бір топтың әкелері майдан даласында қалып, жетімдіктің күйін кешті. Сөйтіп, соғыс қасіреті үш буын өкілдерінің жан жарасына айналды.

Соғыстың алғашқы күндерінен басқыншы жаумен бетпе-бет келіп, Ұлы Жеңіс күнін халқымен бірге тойлаған майдангерлер қатарында Әди Шәріпов есімін атауға болады. Қазақ әдебиетіндегі Ұлы Отан соғысы тақырыбына мол үлес қосқан майдангер қаламгер қаламынан «Азамат жолы», «Партизан қызы», «Ормандағы от», «Қапастағы жұлдыздар», «Тон» секілді деректі хикаялармен бірге «Сахара қызы» сын-

ды эпикалық роман да туды. Жазушы бұл шығармаларында майдандастарының ел басына күн туған қасіретті жылдарда Отанды қорғау жолындағы жанкешті ерліктерін арқау етті. Қазақ әдебиетінде Москва мен Курляндия түбіндегі шайқастар Б.Момышұлы мен Ә.Нұршайықов шығармаларына негіз болса, Беларусь, Украинаның партизандық жорықтары даңқты партизандар Әди Шәріпов, Жұмағали Саин, Қасым Қайсенов, Тоқтағали Жанкелдиндердің әңгіме-повестері мен өлеңдеріне арқау болды. Бауыржан Момышұлы, Әди Шәріпов, Мәлік Ғабдуллин, Қасым Қайсенов, Тоқтағали Жанкелдиндердің арпалыс жылдардағы майдандас достары туралы жазбалары өскелең ұрпақты отан сүйгіштікке тәрбиелейтіні даусыз.

Әди Шәріпов – соғыстың алғашқы күндерінде қоршауда қалып, Беларусь ормандарында партизан соғыстарын ұйымдастырушылардың бірі. Оның қаламынан туған шығармалар – осы майдандағы оқиғалардың көркем шежіресі. Сондықтан да аталған туындыларды бір-бірінен бөлек қарауға болмайды. Олар – бір-бірінің жалғасы ретінде, бірін-бірі толықтырып отыратын дүниелер.

Жазушы өзімізден бірнеше есе күші басым басқыншыларды қалай жеңдік деген сауалға көркем шығармалары арқылы жауап беруге тырысқан. Ол соғыстың бір бағытта ғана емес, жан-жақты жүргендігін жау тылындағы партизандық қақтығыстар арқылы растайды. Алғашында орман ішінде адасып қалған партизандар қатарының күн санап өскендігі, олардың Отан үшін жасаған жанкешті ерліктері оқырманын шынайылығымен баурайды.

«Қапастағы жұлдыздар» (1969-1970) хикаясы «Сол жылы Рославль қаласы ерекше көркейіп келген еді. Ұзыннан көсіліп жатқан көшелердің екі қапталы қуалай өскен қалың ағаш. Жасыл жапырақ арасынан шашырай орналасқан аласа үйлер ағараңдап эзер көрінеді», – деп басталады [Әди Шәріпов. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Екінші том. Жол хикаясы және повесть. – Алматы: Жазушы, 1971. – 337 б.]. Уақыт пен кеңістік жағынан бұл шығарманы соғыстың батыс майданындағы алғашқы күнінен бастап арқау еткен туындылар қатарына жатқызуға болады. Себебі, оқиға соғысқа дейінгі бейбіт өмірден басталады. Рославль қаласындағы жеміс-жидек техникумының толық курсы сырттан оқып бітірген Лидия Андреевна Герасимова заводта жұмыс істей жүріп, алдағы уақытта осылайша сырттай оқып, жоғары білім алуды арман етеді.

Жазушы жекелеген кейіпкерлерінің бейнесін олардың ой-армандарымен, мақсат-мүдделерімен, іс-әрекеттерімен, сөйлеген сөздерімен толықтырып отырған. Оған хикая басындағы мына бір диалогтан үзінді келтіруге болады.

«— Енді қызметің де, еңбек ақың да өсетін болар? — деді Зина дипломды Лидаға қайтып беріп жатып.

— Қызметтің жоғары, төмен болғанын қойшы. Әйтеуір, жұртқа пайдам тисе болды да.

— Кісіге не үшін керек? Меніңше, ең алдымен өз басыңның бақыты үшін оқыдың емес пе?

— Зина сен тым ұшқары ойлайсың, өзгеге пайдаң тимесе, адамдығың қайсы? Сен де оқы. Білімің болса, сенің де халыққа пайдаң тиеді» (338-б), - деген диалогтан апалы-сіңлілі Лида мен Зинаның өмір туралы көзқарастарын байқауға болады, Ә, дегеннен екі түрлі пікірмен көрінген Лида мен Зина ел басына күн туған сәтте де екі қырынан танылады.

«Рославльдің шаһар іші ғана емес, сол жылы оның бүкіл айналасы да құлпырып кетті. Маусым айында қала маңындағы орман ағаштарының сұлу көркі жер жаннатына ұқсайды. Алуан түсті бояуға малынып, жүз құбылады. Сұлулығына көзің де, көңілің де тоймайды. Баяу соққан жел екпініне елбең қаққан жапырақ үні асыл жібек судырындай адам жүрегін қытықтап, бір рахат тыныштыққа бөлейді» [341-б.]. Фашистік Германия міне осындай мамыражай тыныштықты бұзып, бейбіт елге соғыс ашты.

« — Соғыс! Соғыс! Германия бізге қарсы соғыс бастапты...» деп, опыр-топыр жүгірген жұртты басу үшін завод партия ұйымының хатшысы Андрей Васильевич Беляев митинг ашады. Ол мінбеге шығып жиналған жұртқа әскерді азық-түлікпен қамтамасыз ету керектігін айтып, завод жұмысшыларының алдағы міндеттерін түсіндірді.

Сол күні-ақ бүкіл коммунистерге әскерге шақырту келіп жатты. Олардың ішінде Андрей Иванович те екі қызын халқына аманаттап әскерге кете барды.

1941 жылы екінші августа қаланы неміс фашистері басып алды. Олар қалаға келген бойда өз тәртіптерін жүргізе бастады: «Қала тұрғындары неміс командованиесінің жаңа тәртібіне бағынуға міндетті. Қалада жасырынып қалған коммунистерді, еврейлерді, совет солдаттарын ұстауға көмектесіңдер! Егер оларды жасырып қалған адамдар болса, неміс комендантына хабарлаңдар. Осы тәртіпті бұзған

адамдардың бәрі сотсыз өлім жазасына бұйырылып, дарға асылады» деп өз үндеулерін таратты. Олар бұл айтылғандарды бұлжытпай орындады да.

Қалалық партия комитеті партия қатарындағы жастар арасынан сенімді топ құрып, басқыншыларға қарсы астыртын жұмыс істейтін топ ұйымдастырады. Оның құрамына Лида Герасимованы, Владимир Ольховты, Аня Петрованы, Ольга Тимофеевнаны, Нинаны тартады. Бұлардың барлығы да Отанға адал қызмет ету үшін «Мен Отан үшін бір қасық қаным қалғанша қызмет етемін. Барлаушы қатарында болып, неміс-фашистерінен уақытша басып алған жерді босатып алу жолында барлық күшімді жұмсаймын» деген тіл хат жазып береді. Осылайша Лида бірге туған сіңлісі Зинаға айтпай, партияның тапсырмасын мүлт жібермей атқара береді.

Жау әскері басып алған жерлеріне өз әмірлерін жүргізе бастайды. Жергілікті халық ендігі жерде оларға жалданып күнелтуге мәжбүр болады. Күнделікті тамақты табу мақсатымен Зина қаладағы теміржол комендатурасына үй сыпырушы болып, Лида өсімдіктен жасалатын май заводында жұмыс болмай, асханаға жұмысшы болып орналасады. Зина күні үшін қала коменданты Фольбердің ашынасына айналып өзінің әлсіздігін танытса, Лида оған қарама-қарсы кейіпкер. Жазушы бір анадан ала да, құла да туатынын осы екі қыздың тағдыры арқылы нанымды бейнелеген. Асханада екі айдай жүріп өзінің дәмді тамақ дайындауымен көзге түскен Лиданы генерал Рихтер өзіне жеке аспаз етіп алады. Неміс тілін мектепте жүргенде еркін игерген Лида аспаз бола жүріп, немістердің құпияларына қаныға түседі. Генералға келіп-кететін, бірге тамақ ішетін адамдардың әңгімелерін партизандарға жеткізе жүріп, аэродромға алып келген техникалар мен қару-жарақтарды бомбалату да осы қаршадай Лиданың тірлігі. Ол өз басына төнген қауіптен қорықпай, Отан үшін көзсіз батырлық әрекеттер жасап, көрген-білгенін дер кезінде жеткізіп отырады. Генерал Рихтерге аэродромға тамақ апарып берген болып, ол жердегі самолеттер мен зенит зеңбіректерінің қай жерге қалай орналасқанын мүлт жібермей көңілге тоқып, көрген-білгенін сол қалпында партизандарға хабарлайды. Партизандар ақпаратты алған күні-ақ ертеңіне қалдырмай сол жерді бомбалап немістерді мол шығынға ұшыратып отырады. Тіпті Батыс майдандағы әскер бөлімдерін Шығыс майданына әкеле жатқанын, қай күні қай эшолонға қандай қару-жарақ артатынын, келесі келетін зенит зеңбіректерін аэродромнан жыраққа апарып, көзден таса

болу үшін жермен бірдей етіп орналастыратынын да генералдың әңгімесінен естіп алған Лида партизандарға сол күннен қалдырмай хабарлайды.

Партия комитеті астыртын жұмыс істейтіндерді бір-бірінен құпия ұстағанмен, вагон жөндейтін заводтағы инженер Володя, аудармашы Алтай Сырымбетов, аспазшы Лида, фельдшер Аня «Мылтық», «Автомат», «Зеңбірек» деген парольдар арқылы бір-бірімен кездесіп, партияның тапсырмасын бірлесе атқарады.

Жазушы кейіпкер бейнесін басқа кейіпкерлердің сипаттамасы, мінездемесі арқылы да толықтыруды мақсат етеді. Оны Мария Павловнаның округтік полицияның бастығы Артемовқа берген мінездемесінен байқауға болады: «Ол дүниенің түзу кезінде де көзі қызарып, қасқырға ұқсап, біреуді жеп қоятындай боп жүретін, қолына билік тиген соң, кімді аяйды ғой дейсің. Өзі мына осы жердегі кулақтың баласы» [384-б.]. Басқыншылар совет өкіметіне наразы кісінің қолына билік беру арқылы өз дегендерін істеп бағады. Себебі ол – шаш ал десе, бас алатын баскесер. Артемов немістердің тапсырмасы бойынша деревнялардан азық-түлік, тон жинап оларға жағына түседі. Қасына он шақты полицай ертіп, Г. деревнясындағы қамбадағы астықты алып кетуге келген Артемов қамбаның есігі шалқасынан ашылып, қамбада бір дән қалмағанына таң қалады. Оны қасындағы аудармашы Алтайдың айтуы бойынша сол түні партизандардың алып кеткенін қайдан білсін.

Жазушы жекелеген эпизодтар арқылы кейіпкерлер бойындағы ерекшеліктерге де назар аударып отыруды жөн санаған. Мәселен Генрих Гейнениң өлеңдер жинағын оқып отырып, Әбділда Тәжібаевтың «Сырдария» өлеңін оқуы Алтайдың әдебиетке жақын екендігін байқататын эпизод. «Өз жеріңді, өз суыңды, өз еліңді, міне, біздің Әбділдадай сүйе біл», – деді Алтай ішінен жырдың соңғы шумағын айтып болып.

Бұл өлеңнің аяғы қиялға айналып, Алтайды еріксіз өзінің туып-өскен Ертіс баурайына, Алтай тауына алып кетті» [423-б.], – деген үзінді Алтайдың Қазақ даласынан барған партизан екендігінен хабар береді.

Ал: «Нинадан ертеңіне түс ауа хабар келді. Оның айтуынша, жаудың жазалаушы тобы ертең таң сәрісінен Ворга поселкасын басып, түс кезінде Ершичи қаласына барып жетпек. Кешке таман Артемовка, Трансо-Исаево деревнялары арқылы Сукромля деревнясына бармақ.

Онан әрі қарай баратын жолы белгісіз. Еш жан білмейтін көрінеді. Бұл хабардың бірде-бірін шашау қалдырылмай, сол күні-ақ, партизан командирлеріне жеткізілді. Оның ертеңінде, дәл Нинаның хабарлаған мезгілінде, сол көрсетілген маршрутпен орманға қарай жаудың жазалаушы тобы жүріп кетті деген хабар бүтін қала тұрғындарына белгілі болды» [427-б.], – деген үзінді партизандардың көзі мен құлағына айналған жандардың деревня ішінде басқыншылармен бетпе-бет жүргендігіне мысал. Партизандардың ел ішіндегі сенімді өкілдері ел мен жерді басқыншылардан азат ету үшін олардың әрбір ісі мен алдағы жоспарларын қалт жібермей қадағалап, дер шағында жеткізіп отырады.

Орманда жатқан партизандардың өздерінің әрбір ісін көріп-білгендей бақылып отырғандығынан сезіктенген басқыншылар жергілікті тұрғындардың бәріне үрейлене, күмәндана қарап, күдіктілердің артына тыңшыларын салып қояды. Өздерінің артына адам түскенін сезген Лида: «...сол күні-ақ барлық барлаушыларды өте сақ болуға шақырды. Ол өз маңайындағы жұрттың үнін қас қакпай тыңдаумен, байқаумен болды. Жау қаланың өзінде де ойранды бастады. Көрінген кісіні ұстап алып, ату-асуды көбейтті. Қолына түскен адамдардан жөн сұрамай, жабық машинаға бүктеп апарып тығып жіберетін болды. Өз адамдарынан осы дүбірлі күндерде жүріп-тұруды азайтуды талап етті» [427-б.].

Жазалаушы топ партизан отрядтарына қарсы ұрысты он күннен аса жүргізіп, көп шығынға ұшырап, арып-ашып қалаға қайта оралды. Олар партизандарды түп-тамырымен құртып-жойдық деп көкіді. Міне, осы кезде бірінші, екінші, үшінші Клетня партизан бригадалары темір жолдарды әр жерінен бұзуға кірісті.

Қаладағы жаналықтарды дер кезінде жеткізу үшін Петька мен Алексейді радиоқабылдағыштарымен қалаға жіберуге тура келеді. Антонина Ивановнаның үйіне тоқтаған бұл екеуі талай ақпаратты партизандарға жеткізіп үлгереді. Иісшілдердің таяқ астында қалған оларды өздерінің сенімдеріне кіріп алған неміс солдаттары құтқарып қалады. Тінту-тексеру көбейе бастаған соң, бастарына қауіп төнгенін сезген олар кемпірдің көмегімен орманға қашып құтылады.

Жазушы прагизандардың «отқа салса жанбайтын, суға салса батпайтын» ертегі кейіпкерлері емес, ет пен сүйектен жаралған пенде екенін жадында ұстап отырған. Сондықтан, олардың әрекеттері де түрліше. Мәселен, Алтайдың көмегімен қамаудан қашып шыққан Па-

вел Соломонович аштыққа шыдамай өзін ұстап береді. Кешке дейін шыдамай, сиыр сауып жүрген әйелден нан сұраймын деп партизандар көмекке келмей жатып қайта қолға түседі. Тепкінің астында қалған Павел көп қинаудың бірінде «Чистяков» деген фамилияны айтқаны сол екен, жауыздар Нина Чистякованы тұтқынға алады. Нина олардың айуандығына шыдай алмай, тергеудің бір ауыр түрінде – Бізді басқарып жүрген бас барлаушы – Лидия Андревна Герасимова, – деп айтып салады. Осылайша Лиданың Генерал Рихтердің сейфіндегі картаны ұрлап алғаны әшкере болып тұтқынға алынады. Көріп отырғанымыздай, партияның тапсырмасын әркім әртүрлі орындайды. Жекелеген кейіпкерлердің ерік-жігері мен төзімділігін байқататын осындай оқиғалар шығарманың шынайылығына қызмет етеді. Себебі мұндағы кейіпкерлердің барлығы дерлік бірыңғай ержүрек батырлар емес. Мұның өзі көркемдік қиялдан гөрі шындыққа жақын.

Бұл кезде Алтай мен Володя Аня мен Рудольфты алып қаладан қашып шығады, бірақ Лида басқыншылардың қолында қалып Отан үшін азаптың барлық түрін тартады. 1943 жылдың август айының бір күнінде фашистер Лиданы қала зиратының басына алып барып дарға асады:

«– Қандай тілегің бар, – деп сұрады.

– Жасасын коммунизм!... Сендердің де дарға тартылар кездерің жақын қалды, жауыздар, күресі жа... – дей бергенде соңғы сөзінің аяғын айттырмай, кендір арқан Лидия Андреевнаның денесін жоғары қарай созып, тартып бара жатты... Бір күн өткен соң достары ұрланып барып, оның денесін сол зиратқа жерледі» [486-б.].

Осыдан кейін тура қырық күннен соң Алтай Сырымбетов, Владимир Ольхов, антифашист Рудольф және басқа достары қаланы басқыншы жаудан босату шабуылына қатысып, жауды батысқа қарай қусыра жөнелді.

Неміс әскерінің ішінде жүрген чех, поляк жігіттерінің өзі де басқыншылыққа қарсы. Хикаядағы Рудольф, Антон сынды жігіттердің астыртын партизандар жағына шығып кетуі гестапо әскерінің күшпен жиналғанынан хабар береді. Басқыншылық әрекетке қарсы болған осындай жандар «орыстардың Гитлерге қарсы күресіне қолымнан келгенше көмек көрсеткім келеді» деп, жолын тауып кеңес әскеріне қарай ауысып кетеді. Рудольф темір жол вокзалына барған болып, ол жердегі бүкіл жаңалықты партизандарға жеткізіп, әскер мен әскери техника тиелген эшолондарды дер кезінде Аня арқылы

көрсетіп беріп жүреді. Тіпті жерге түсіп қалған неміс әскерінің хатындағы Москва жақтан қайтарылған әскерді Харьков жаққа жіберетіндігін де олар біліп алады.

Жазушы жау тылындағы партизандар санының күн санап өсіп отырғандығын басқыншылық әрекетке қарсы кейбір неміс солдаттарының партизандар жаққа өтуімен, неміс тұтқынындағы кеңес әскерінің құтқарылуымен, басқыншылардан жәбір-жапа шеккен жергілікті халық өкілдерінің партизандарды паналап орманға келуімен суреттесе, партизандардың жау тылында жүріп оларға шексіз зиян келтіргендігін қару-жарақ, әскер, азық-түлік тиелген вагондардың қисапсыз қиратылуы, темір жол рельстерінің үздіксіз миналануы, көпірлердің бұзылуы арқылы нанымды бейнелеген.

«Партизан қызы» хикаясы: «1941 жылдың июні. Совет армиясының Н. бөлімі Брест қаласынан жиырма шақырым жердегі үлкен селоға орналасқалы бес-алты ай болған-ды. Баталон штабында бір тәулікке жуық көз ілмей, орта бойлы, кең иықты, жүзі қатыңқы келген, қара торы жігіт біресе стол үстіндегі беті ашық жатқан кітапқа үңіліп, біресе телефоннан жауап қайтарып отыр. Кезек ауысатын уақыты жақындағанын білгісі келді ме, қалтасынан сағатын алып қарай бергенде, телефон ұзақ шылдырады.

– Сізді тыңдап тұрған кезекші кіші лейтенант Ақәділов, айта беріңіз, – деді де, өңі бір қуарып, бір қызарып, даусы дірілдеп шықты.

Сөзін бітірген Жылбек:

– Герман фашистері соғыс бастапты. Роталар тез қамданып, жауға тойтарыс беруге дайын болсын. Қосымша бұйрықты батальон командирінен күтсін. Ал, тез өз роталарыңа хабарландар, – деп полк штабының бұйрығын айтты» [Әди Шәріпов. Таңдамалы. Бірінші том. Повестер. – Алматы: Жазушы, 1982. – 12 б.], – деп басталады.

Міне, бұл хикаядағы оқиға да Соғыс басталған сәттен басталады. Алғашқысы бейбіт халық тіршілігімен басталса, мұндағы оқиға әскер өмірімен бірге өрбиді. Жазушы соғыс басталған сәтте бейбіт халық пен әскерде жүрген жауынгерлер арасына бірдей ала құйын алып келгендігін жекелеген шығармалары арқылы нақтылай түсті.

Штабқа ентіге кірген батальон командирінің – Шапшаң, тревога беріңіз!, – деген бұйрығын орындаған Жылбек кезектен босаған соң, бөліміне келе жатқанда Қазақстаннан шекараға жақында әкелген сүйген жары Жамал түсті. Бұйрық бір сәтте орындалып, көзді ашып-жұмғанша Жылбек Жамалмен қоштасып та үлгерді. Аяғы ауыр

Жамал офицерлер отбасыларымен бірге елге қайту үшін Брестке баратын машинаға отырады.

Мүлгіген тыныштықтың аяқ астынан ойранын шығарған «Жендеттер самолетінің астынан тобықтай болып үзіліп түскен бомбалар жерге жақындағанда үлкен бөренедей ысылдап келіп, бейбіт жатқан жердің қыртысын ойдым-ойдым қып, шаңын аспанға шығарып, әлемді күн күркірегендей етіп жіберді» [13-14-б.]. Ел мен жерге қауіп төнген кезде алғашқы кезекте әскери борышын өтеп жүрген солдаттар мен қатардағы коммунистер сапқа тұрды. Бейбіт өмірде аң, не құс атып көрмеген өндірдей жастар қолдарына қару алып басқыншыларға қарсы шықты. Өмір мен өлім беттескен сәтте олардың алдында бір-ақ таңдау тұрды. Ол – не өлім, не өмір. Жауды өлтірмесен, ол сені өлтіретінін түсінген олар өз бастарын ғана емес, Отанын жаудан қорғау керектігін түсінді.

Күні бойғы атыстан кейін түн ішінді Жылбек взводы қорғанысты тастап кейін шегінетін болды. Үздіксіз айқас кезінде шегінген полктің штабын қорғайтын Жылбек взводы полктан көз жазып, аз адаммен қоршауда қалып қояды. Оншақты жауынгерімен Барановичи облысындағы бір орманға еніп кеткен. Соғыс басталған жылдың декабрінде жау қоршауында қалған совет азаматтарынан құралған ат төбеліндей шағын-шағын партизан отрядтары әр түрлі жолмен келіп осы Клетня орманында тоғысқан. Тимофей Михайлович, Павлик Смирнов, Әлім Тілеулин, Петька, Батырхан, Мәжиттер – бір тілек үстіндегі совет азаматтары.

Федор қарт партизандар штабына атылуға ұйғарылған қырық шаруаны құтқаруын сұрап келеді. Азық-түлігі таусылған партизандар басқыншылардың қолына өткен қамбаның күзетшілерін өлтіріп, астықты қолдарына түсіреді. Неміс әскеріне тұтқиылдан шабуыл жасап, олардың оқ-дәрілерін тартып алып, тұтқындарды босатып отырады. Басқыншылардың зорлығын көрген тұтқындардың барлығы да партизандарға қосылып, олардың тобын көбейген үстіне көбейте түседі. Олар орман ішінде неше ай аш жүргендеріне қарамай Петр Лебедев пен Коротченконың басқаруымен фашистерге әлсін-әлсін шабуыл жасап оларды шығынға ұшыратып, ілгері басқан аяқтарын кейін шегіндіртіп әлекке салады.

«Түнімен көз ілмеген партизандар шала-пұла тамақтанып алды да, үстіндегі киімдерімен біріне-бірі қисайып, ұйқыға кірісті. Бұлардың монша көрмегендеріне талай уақыт өтті. Ішкі киімдері кірден

тұтқыштай қап-қара» [41-б.]. Неше ай далада жүрген партизандардың ақ жағалы жейдеден гөрі осылай жүргені шындыққа жақын. Бұл жағынан алғанда жазушы шындықты бұрмаламай, сол қалпында бейнелеуге тырысқаны белгілі. Василий Зарецкий мен Жылбек Ақәділов роталарының жазалаушылармен күресі де шығарманың шынайылығына қызмет етеді. Екі жақтың қардай бораған оғынан аман қалған жау әскерінің қарсыластарына бағынып қол көтеріп берілуі, жазалаушылардың минадан қорқып алдына тұтқындарды салып отыруы, көгілдір экраннан көріп жүрген көркем фильмдерімізді көз алдымызға елестетеді. Он шақты күн партизандардың қыр соңынан қалмаған фашистердің жазалаушы отряды оныншы күн дегенде сап тыйылып, кейін қайтып кетеді.

Оқырманның есінде ұзақ сақталатын кейіпкердің бірі – Жылбек Ақәділов. Дубровка деревнясының күншығыс жағына майданнан зақымданып қайтқан жау самолетінің еріксіз қонғанын, экипажының самолет жанында жүргенін көріп, олардың экипажындағы радиоқабылдағышты қолға түсірмек болған Жылбек Ақәділов жігіттерінің немістермен қақтығысы, Будвинец деревнясын тонап бара жатқан жау әскерін қолға түсіруі, тапсырмаларды тиянақты орындауы – оның ерлігін паш етер эпизодтар.

Барановичи станциясына жете бергенде бомба астында қалған Жамал Минск облысына таяғанда жолдастарынан ажырап қалып, жаяу жалпы Будвинец деревнясына жетеді. Жылбек пен Жамал қайта табысып, Жамал аяғы ауыр болса да партизандарға еріп орманға кетеді. Партизандардың ортасында туылған қызға олар «Мая» деп есім қояды. Жазушы Маяны отбасының, бейбітшіліктің символы ретінде алған. Жау әскерімен қатты қақтығыс кезінде Маяны бауырына басқан Жамалдың партизандардан көз жазып қалуы, оларды Рябушин қарттың үйіне паналатуы, Жылбек пен Мәжит бастаған партизандардың Жамал мен Маяны іздеп табуы, өткелде Маяның суға кетіп қала жаздауы, оны Павликтің құтқарып қалуы сынды эпизодтар оқырманын қызықтыра түсері даусыз. Орманда туған партизан қызының тағдыры кім-кімді де ойландырмай қоймайды.

Маяның сүйкімді күлкісі мен былдырлаған тілі Жеңістің белгісі іспетті. Жау тырнағынан аман алып қалған партизандардың барлығы Маяның жолында өлуге даяр болса, Мая да оларды алаламай бәріне бірдей қыз болуға бейіл. Тілі шыққан Маяның – Партизан қызымын, – деп айтуы арқылы жазушы партизандардың арман-мүддесінің ортақ

екенін көрсеткен. Ол – жауды жеңіп Жеңіспен елге оралу, отбасына аман-есен жету.

Жазушы шалғайдағы қазақ ауылынан келген Жамалдың тағдырдың тауқыметімен орман ішінде босануы, от пен оқтың ортасында жүріп шыңдалуы, жау тылына барлауға барып олжалы оралуы, қолына қару ұстап жауға қарсы шығуы арқылы оның да партизандар ішінде жүріп, Отанын жаудан қорғауға өз үлесін қосқанын мақтан етеді. «Осындай араны ашылған ажал мен өлім үшін емес, өмір үшін алысқан шайқастың нық ортасындағы от ішінде Жамал да кегін жіберер емес. Ішінен: Маяны Роман қарттың үйіне қалдырып, жауға қарсы аттанған Жамалдың да жаудан алар кегі бар еді. «Мая не болып жатыр екен. Кім білсін мына қаптаған оқтың бірі жас сәбиді жалмап кетер ме екен» дегенде, жүрегі дір ете түседі. «Жоқ сәбидің жазығы не, өспей жатып өшетін», – деп, өзіне-өзі қайрат беріп қояды» [195-б.], – деген үзінді ел басына күн туған заманда жауынгер қазақ халқының қыздары да атқа қонып, жаумен шайқасқандығын растайды. Жамалдың Мәншүк, Әлия, Хиуаз сынды батырлар шыққан елдің қызы ретінде бөбегі үшін, Отаны үшін батыл әрекеттерге баруы қуантады.

Хикаядағы орталық кейіпкердің бірі – Иван Михайлович. Ол партизандарға көмек ету мақсатында немістерге қызметке орналасады. Сол өңірді жақсы білетін адам болғандықтан оны бургомистр етіп сайлап, әрбір үлкен елді пункттерде полицай бөлімшелерін ұйымдастыруды тапсырады. Осы мүмкіндікті пайдаланған ол полицайға өз адамдарын өткізіп, немістердің басқан қадамын партизандарға жеткізіп отырады. Староста Дурновтың басшылығымен ел арасынан жиналған азық-түлік пен жылы тондарын Сукромля деревнясында партизандар тонап алып, қақтығыс кезінде Дурнов қашып құтылады да, біраз полицайлар партизандар жағына өтіп кетеді. Осының бәрін Дурнов пен Иван Михайлович Беляковтың мойнына іліп, өзін асып өлтірті. Бұл жерде Иван Михайлович жаудың назарын совет өкіметінің жауына аударса, Дурнов өзімен бақталас адамның көзін жоюды ғана мақсат еткені анық. Өзінен мандырымды жауап ала алмаған подполковник Ранкенау оны халық алдында дарға асып жазалады. Совет өкіметінің қас жауының халық алдында дарға асылуын халық қолдамаса, еш өкінген жоқ.

Иван Михайлович Епишево деревнясындағы шіркеуге священник етіп сенімді адам Кузьма Сергеевичті тағайындайды. Келім-кетімі көп жерде кездесу сырт көзге күдік туғыза қоймас деген оймен олар

шіркеуді де өз пайдаларына асырады. Иван Михайлович өз шәкірттері Сережа мен Валяны да нақты тапсырмалар беріп партизандар қатарына қосады. Олардың міндеті – күндізгі атыс-шабыстан кейін далада қалған жаудың қару-жарағын жинап-теріп партизандар қолына жеткізу.

Жау қоршауында қалған партизандардың бас сауғалап жата бермей, айнала қоршаған жауға тұтқиылдан тиісіп, оларды қан қақсатып отыруы, барлаушылардың төңіректе болып жатқан оқиғаларды мүлт жібермей, партизандардың жергілікті тұрғындарға дер кезінде көмекке баруы партизандар мен халық арасындағы байланысты күшейте түссе, басқыншылардың жазықсыз халыққа жасаған озбырлығы оларды өзіне қарсы әрекет жасауға итермелеп бақты.

Әлім бастаған партизандар тобы Артемовка деревнясының күншығыс жағындағы орманмен түн қата жүріп, орманның екінші жиегіне жеті-сегіз шақырым жол жүріп келіп, арқалаған жүктерін темір жолды жағалай қойып шығады. Жылбек пен Павликтің темір жолға қойған миналары жау әскерін ғана емес, олардың қару-жарағын да күл талқан етіп, оларды мезгіл-мезгіл есеңгіретіп отырды. Партизандардың бүлігінен шаршаған жазалаушы отряд жердің тілін білмеген соң, орман ішіндегі батпақтарға кезігіп, әуре-сарсаңға түсіп, өкшелеп қуып келе жатқан партизандарынан көз жазып қалады.

Иван Михайловичтің айтуымен автобазада істейтін үш совет тұтқыны немістердің жөнделген машиналарының ішіне мина салып жарып жібереді де, өздері қашып партизандарға қосылады. Осылардың бәрін Иван Михайлович істеп жүргенін білген подполковник Ганс Ранкенау оны тұтқынға алып, бес күн бойы азаптап, ешқандай жауап ала алмайды. Елдің алдында дар ағашына асып жатқанда:

«– Бауырлар, бақи болындар! Қорықпандар адал ажалдан! Неміс басқыншылары жойылсын! Жасасын Коммунистік партиясы! – деп ұран тастаған бойы қыл арқанмен жоғары тартылып кете барды» [113-б.]. Партизандарға осындай ержүрек адамдар қол ұшын бермегенде, олар басқыншылардың жоспарын білмейтін еді. Жазушы партизандарға көп көмек көрсеткен жергілікті тұрғындардың ішіндегі партияға адал коммунистердің жанкешті ерлігін олардың өз істерімен паш етті.

Партизандар гитлершілерді жеңу үшін оның тылындағы соғыстарды күшейте түсу мақсатында майданға кетіп бара жатқан қару-жарақ тиеген, әскер тасыған поездарын мина қойып құлатып, жаудың тыл-

дағы қоймаларын, темір жол тораптарын, көпірлерді талқандап, жау тылында бүлдірушілік әрекеттер жасаумен айналысады. Осы мақсатпен олар деревняларға барып үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, өз еркімен партизандарға қосыламыз дегендердің қолына қару беріп, Отанды жаудан қорғауға кіріседі. Партизандар саны күн санап көбейе бастаған соң оларға «Бірінші Клетня», «Екінші Клетня», «Үшінші Клетня» деген ат береді. Орман ішінде өз әскерлерінен адасып жүрген босқындардың да қатарға келіп қосылуы, өз ротасынан көз жазып қалған дәрігердің Сергейдің аяғына операция жасап, оны ажалдан аман алып қалуы, жеркілікті халықтың партизандарды азық-түлікпен қамтамасыз етуі – кеңес халқының басқыншы жауға бірлесе күрескенін айқындайтын эпизодтар.

Тамара Подгурскаяның Пригорья станциясынан алып келген ақпаратынан кейін «туған елінің әрбір ағашын бекініске айналдырған партизандар» жаудың өздерінен бірнеше есе басым екеніне қарамай, «атысса да, алысса да, алған бағытқа жеткісі» келіп, үлкен шайқасқа дайындалды.

«Ормандағы от» хикаясын автор майдандас достарыма ескерткіш деп атайды. Бұл хикаяны рельс үшін соғыс деп атауға да болады. Себебі мұнда да өзімізге таныс Тимофей Михайлович, Әбдіғали Төлегенов (Батырхан), Тамара, Жамал (қызы Мая), Жора, Павлик, Зарецкий, Ақәділов сынды партизандардың темір жол рельсі бойындағы соғысы суреттеледі. Әрбір партизанның темір жолға тол қоюы, жарғыш капсюльді пайдалануы, шнур тұтандыруды жетік білуі арқасында жауды мол шығынға ұшыратады. «Панасы – орман, серігі – түн» болған, кең даланың құсына ұқсайтын партизандар басқыншыларға жергілікті халықпен бірлесе күрес жүргізеді. Мұнда «Үлкен жердің» тапсырмасы бойынша партизандар рельс соғысын бастайды.

Берлин өз әскерінің тылындағы Н. қаласына әккі офицер Ранкенауды жіберген болатын. Оқиға өзі сақ, қырағы Ранкенаудың жұмысқа келген бойда стол тартпасындағы қағаз бетіндегі шаңнан өзге біреу қолының ізі түскенін байқап, дереу бөлмені тексертуінен басталады. Тексерушілер диван ішінен бір, темір пеш ішінен екі, стол тартпасындағы қағаз астынан бір мина тауып алады. Бұл миналарды партизандардың қай уақытта қойып кеткенін білмей аңтарылған ол әр нәрсеге сезіктене қарайды. Бұл жерге кіретін бір-ақ адам бар. Ол – тамақ тасушы қыз. Бірақ одан мұндай шығады деп ойламаған олар жаудың қай жақтан келіп қаларын білмей дал болады. Осы сәтте партизандардың су қоймасының күзетшісін өлтіріп, оны мина қойып жарып

кеткені мәлім болады. Осылайша олар ауыз суға зар болып, оны тездетіп жөндеуге кіріседі. Әккі подполковник дереу қаладағы бар еркек біткенді алаңға жиып, арамызда жүрген партизандарды ұстап беруін талап етеді. Елді қорқытып өз дегенін жүргізуді көздеген подполковник өзіне тура қараған бір адамды сол жерде қолма қол дарға асып, екі құлағын кесіп олардың алдына лақтырып тастайды. Сөйтіп олардың ішінен Владимир Хомяковты өзіне алдыртып, түндегі оқиғаға қатысты не білесің деп тексере бастайды. Володядан мардымды ештеңе ала алмаған соң оны босатады. Володя үйіне келсе, есік шалқасынан ашық жатыр. Көршілерінің айтысына қарағанда күндіз неміс әскері келіп, кемпірді партизандармен байланысың бар деп әбден қинаған, зорлаған, тіпті арқасынан жұлдызша етіп ет кесіп алған. Қансырап жатқан кемпірге дәрігер шақырады. Көмек көрсеткен дәрігер баласына адам болар-болмасы екі талай деп, көрші кемпірге оның жүрек соғысы әлсірегенін, адам қатарына қосылмайтынын жасырмай айтып кетеді. Көрші кемпір Володьяның қасында күйбеңдеп жүргенмен мола басына баруға немістерден бата алмайды. Ел ішінде ат-арбаның жоқтығынан Володя шешесін қол арбамен жалғыз сүйреп апарып жерлейді. Бұл оқиғалар қала халқының басқыншыларға тегіннен-тегін кектенбейтіндігін ашуға қызмет етеді. Күні бойғы сұрақ-жауап Володьяға біраз ой салса, анасының жазықсыздан-жазықсыз басқыншылардың азаптауынан қаза табуы, жолда күзетшілердің табытты аштырып, анасының мәйітін аударып-төңкеріп тексергені оған үлкен кек болып байланады. Дұшпанынан кек алуға бекінген ол қолынан келгенін істеуге бел шеше кіріседі.

Қойылған минаны әшкерелеу үшін Ранкенау ақ көйлекті жігітті дарға асты, жазығы жоқ кемпірді бейнетпен өлтірді, көп адамды залогпен тұтқынға алды. Гестоба бастығы өзінің қанішерлігін елге осылай әшкерелеп жатқанда, қойылған минаның жарылмай қалғанына өкінген партизандар «Атқан оқ нысанаға тисін; қойылған мина жарылсын; ұшқын шашсаң, өрт болсын! Жеміссіз адам болмасын!» – деген қорытынды жасап жатты.

Тамараны Н. қаласына Беседь өзеніндегі темір жол көпірін бақылауға жібереді. Оның міндеті – сол көпірді күзететін неміс бөлімшесінің күшін, дот, дзоттарын, мина қойылған жер мөлшерін білу болса, Жамалдың міндеті – Беседь өзенінің шығыс бетіндегі бес километр шамасында орналасқан Бони разъезіндегі жау күшін анықтау. Тамара мен Жамалдың алып келген ақпараты партизандардың жоспар құруы-

на көп септігін тигізіп, олар темір жол бойындағы басқыншыларға тікелей шабуылға шығады.

Батырхан мен Павлик ұстаған жансыздарынан біраз мәлімет алады. Қолға түскен жансызбен арпалысу, қарсы келіп қалған жаумен шайқасу, жазалаушылардың төпеген оғының астынан аман шығуда ысылған партизандар өмір мен өлім беттескен сәтте шұғыл қимылдар жасауға шебер.

Оқиғаға қатысатын негізгі кейіпкердің бірі – Шура. Темір жол аханасында жұмыс істеп жүрген ол партизандарға Сталинград майданында тойтарыс алып, кейін шегінген жау әскері, енді Орел Курск қалаларының маңына шоғырланып жатқанын дер шағында жеткізіп отырады. Шураның жанкешті ерлігін үйінің шатырына шығып, радиоқабылдағыш арқылы: «Н. станциясына жаудың бірнеше эшелоны келіп тоқтады. Франциядан келе жатқан екі эшолон әскер, қалғаны әскери техника (танк, артиллерия). Офицерлердің айтуынша, бара жатқан беті Орел қаласы мен Курск қаласының бағыты. Мүмкіндігінше, алдымыздағы түні самолет келіп бомбалайтын болсын. Біздің самолетке беретін белгіміз – жасыл ракета. Жауабын түнгі ондағы сенасыда хабарлауыңызды сұраймын. Барлық жолдастарға көптен-көп сәлем. 30-нөмір», – деп хабарлауынан да байқауға болады. Басына қандай қауіп төніп тұрғанын сезсе де, ол түнде екі минуттық байланысқа шығып, түнгі бір шамасында самолеттерге белгі беру керектігін анықтайды.

Темір жолда тұрған составты күл талқан етіп бомбалап кеткеннен кейін, радиоқабылдағыш арқылы хабар берілгенін сезген басқыншылар ертеңіне үйме-үй жүріп тінту жұмыстарын жүргізеді. Шураны сенімді адам деп түсінген олар оның үйін тінтімейді, бірақ ол кезде радиоқабылдағыш үй сыртындағы төбешікте жатыр еді. Сезікті адамның қай жерден белгі бергенін білген олар үйретілген овчаркаларын ізге салғанда, жазықсыз өз салдаттарын ұстап береді. Франциядан шыққаннан қалтасында келе жатқан ракета мен ракетницасын дәлелдей алмаған жазықсыз солдат иттің қателігінен дарға асылады.

Радиоқабылдағышпен хабарласу қауіпті болған соң, Шураны іздеп келген Тамара оған кешкі сағат сегізде «Орман патшасының» өкілімен кездесуі керектігін айтып хат тастап кетеді. Тамара, Шура, Володялар бір-бірімен «Ай», «Күн», «Жер» парольдері арқылы табысып, Яков қартпен бірлесе отырып, алдағы іске жұмыла кіріседі. Володя қолына белгілі уақытпен жарылатын мина түссе, анасының кегін қайтаруға бел байлап жүргенде оны Тамара іздеп келіп, көктен сұрағанын жер-

ден тауып береді. Володя вагондарды тексерген болып жүріп, жанар май цистернасының бір қуысына мина тығып жібереді. Барлауға келген Тамара Яков қарт пен Володаның көмегі арқылы Белинковичи станциясы мен Бони разъезіндегі жаудың қарулы күшін анықтайды.

«Шура міне жұмысына күндегісінен ертерек келген. Асхананы айнадай етіп сыпыру, стол үстін беліне қыстырған ақ орамалмен таза сұрту, жалпақ қалайы табаққа төрт бұрыштап тілінген кесек-кесек қара нанды қалау, стол басы төрт жерден шанышқы, пышақ, қасық әкеліп қою – Шураның әдеттегі көрнекті ісі. Мұндағы өткінші қожаларға Шура осындай таза жұмысымен жаққан, сенімдеріне де кіріп алған. Немісше тілге жетіктігі және бар» [313-б.], – деген сипаттама Шураның бейнесін толықтыра түседі.

Яков қарт пен Володя сияқты, ержүрек Шура тәрізді жау алқымында тұрған партизан штабының жасырын саусақтары олардың тірек пункттері еді. Володаның темір жолдан естіп келген тағы бір жаңалығы «– Бүгін түстен кейінгі хабарға қарағанда, түрмедегі жатқан біздің жігіттерді тексерусіз, сотсыз ататын болыпты. Кеше түстен кейін оларды қаланың шетіндегі былтыр жанып кеткен түрменің қарсы алдындағы, бұрын астық құятын қамбаға апарып қамаған көрінеді. Ранкенаудың ондағы ойы – олардың атылғанын қала халқына білдірмеу», – еді [318-б.].

«Орман патшасына» хабарласатын уақыт тығыз болғандықтан тұтқындағы жолдастарын ажал аузынан арашалауға Володя мен Яков қарт өздері аттанады. Сол күні асханада неміс әскері ойын-сауық құрып, Ранкенау Шураны иемденіп қайта-қайта биге шақырып жүргенде олар мылқау мылтықпен күзетшілерді өлтіріп, тұтқындарды орманға қашырып жібереді де мылтықтарын жасырып, үйлеріне келіп жата қалады.

Володя соңына тыңшылардың түскенін біліп, «Орман патшасымен» иті Тигрды байланыстырып отырады. Тигр екі жақтың хатын тасып жүріп, көзге түсіп оққа ұшады.

Бұл кезде Жамал да өз тапсырмасын орындап разъезд жаққа барып керек мәліметтерін жинап алады. Жамалға қол ұшын берген Тамара Подгурскаяның жіберген қариясы оны келінім деп ертіп жүріп-ақ талай шаруаны тындырады. Жазушы бұрын соғыс көрмеген жандардың бойында қорқу, үрку сезімдерінің болатынын да ұмытпаған. Оны разъезге үлкен тапсырмамен бара жатқан Жамал бойындағы қорқыныш сезімінен байқауға болады:

«– Сен, шырағым, үндемей қалдың ғой? Өңің бірде қызарып, бірде қуаң тартып, қобалжып келесің. Тегі қорқып, разъезге бару-бармауды ойлап, өзің екі ойлы болып келе жатырсың ба, қалай? Істі қолға алғаның шын екен, онда неде болса, тәуекел деу керек, шырақ! – деді қарт қайратты үнмен» [331-б.].

Жау ордасынан мол мәлімет жинаған Жамал мен Тамара түні бойы тоқтамастан суыт жүріп, ауыр жолды еңсеріп, таң атқан соң ит тұмсығы батпайтын орманның ішіне кіріп аялдады. Күндіз жүру қауіпті болғандықтан партизандар түнде ғана жұмыс істеуге дағдыланған. Дегенмен жазалаушы отрядтың бұл жерден шегінгенін білген олар біраз тыным алған соң қайта жолға шығады. Олар жолда аялдаған деревняларында басқыншылардың қанішерлігіне куә болып, оларға тістерін қайраған үстіне қайрай түседі. Қорғаны жоқ шал-кемпірлердің үйін тонап, қалғанын өртеп кетіп бара жатқан басқыншылардың бұл әрекеті – партизандарды қолына түсіре алмағандықтан «ашуын тырнадан» алу еді.

Жоғарғы штабтан полковник шенін алған Ранкенау енді жұмысқа құлшына кіріседі. Бұл кезде партизандар Жамал, Тамара, Володялардың алып келген мәліметтері бойынша Беседь өзенін кесіп өтетін темір жол көпірін бұзуға дайындық жасалып жатыр еді.

Бұл хикаяда біз өзімізге таныс партизан қызымен және кездесеміз. Ол жөніндегі авторлық ұстаным: «Мая қолдан-қолға көшеді, бірдің емес, көптің жұбаныш, ермегі де сол. Бейбіт күн белгісі, үй, семья дегеннің белгісі де – сол Мая» [348-б.], – дегенге саяды.

Жазушы табиғат суреттерін де орынды пайдаланған. Жау самолеттерінің партизандардың жатқан жерін анықтап бомбалаймыз деген күні күннің көзі ашылмай самолеттар күннің қолайсыздығынан әуеге көтеріле алмай жатқанда партизандар мекендерін ауыстырып үлгереді. Осының өзінен туған жердің табиғаты да өз перзенттеріне қарасып жатқанын байқауға болады.

«Аспанды торлаған қара бұлт батальондармен бірге ілесіп, бірге қатуланғандай. Қараңғылық жан-жақтан түнеріп, жерді басып тұр. Қатай түскен жел де ышқынып, күтпеген жерден үйіріле соғып кетті. Табиғаттың бұл құбылысы да жаудың алқымынан алып, оны мынау партизандармен қосыла бірге қылқындырғалы тұрған тәрізді» [350-б.], немесе «Жел дауылға айналды. Ышқынып, үйіріліп, ойнақ салып ішін тартып тұр... Жерге етпетінен жабысып жатқан Володя ішінен: «Соқ дауыл! Соға түс! Сен де көмектес бізге» – деп қалды» [351-б.] деген жолдар жауға қарсы күресте табиғаттың да септігі тигенін бай-

қатса, үлкен шайқастан кейін ауа-райының мейірлене түсуі көңілге қонымды: «Шаңқай түс. Күн шайдай ашық. Туған жердің биязы әуесі жанға тыныш, көңілге тоқ, мүлгіп қалыпты. Баяу соққан самал жел күмістей сыңғырлаған орман жапырақтарын ақ бас толқындай теңселтіп, жеңіл, сазды бір күй шертіп тұрғандай көрінеді. Жел үні саусақтарынан бал тамған өнерлі күйшіге ұқсайды. Дәл осы бір күн – бейбітшілікті елестеткендей, келешек тыныштық өмірдің нышаны іспеттес еді». Бұл сурет табиғат ананың күнәсіз перзенттерінің жеңісіне деген қуанышын байқатқандай әсер берері даусыз.

Шешуші шайқаста полковник Ранкенаудың Володяның қолына түсуін де құптауға болады. Себебі ол анасының қанын жүктеген қанішер. Ендеше басқыншылық әрекеттеріне ар мен заң алдында жауап беруі орынды. Бұл қолға тірідей түсірген Володяның анасының бейіті басында берген антымен ұштасып жатыр. Тимофей Михайлович командованиенің тапсырмасын орындағанына риза болғанмен, шайқаста Тамара мен Павликтің жарақаттанып қалғанына қобалжулы.

«– Жолдас командир, сіздің тапсырмаңыз бойынша Павлик пен Тамараның жарасын көріп шықтым. Ешқандай қауіп жоқ, екеуі де тәуір болады, – деді бригада дәрігері.

Дәрігердің бұл жақсы хабары Тимофей Михайловичтің онсыз да көтеріңкі көңілін онан арман өсіре түсті.

– Бұл жерде көп аялдауға болмайды. Ілгері қарай жүрген жөн, – деген бұйрық болды. Партизандар жүріп кетті» [354-б.].

Жазушы осындай алмағайып заманда да жастардың болашаққа сеніммен қарауын Лида мен Владимир, Шура мен Володя, Жамал мен Жылбек, Тамара мен Павел линиялары арқылы жадында ұстап отырған.

Автор қазақстандық жауынгерлердің қазақ екенін, Қазақстаннан екенін естігендердің барлығы Қазақстан деген жердің бар екенін, қазақ деген елдің бар екенін білетінін де жадында ұстап отырған. Себебі бұл кезде кеңес жауынгерлері жыр алыбы Жамбылдың «Ленинградтық өренім» өлеңін жатқа айтатын еді. Сталинград түбінде ауыр соққыға душар болған басқыншылар амалсыз артқа шегініп бара жатты. Кеңестер Одағын тізе бүктірмек болып, ентелей кірген басқыншылар Беларуссия ормандарының әрбір талы мен ағашы өздеріне қарсы тұрып айбат шегетінін, кеңес жауынгерлері қасық қаны қалғанша күресетінін білмей, қатты соққыға душар болып, көп шығынға ұшырап кейін шегінеді.

Әди Шәріповтің жоғарыда сөз болған шығармалары Беларусс жеріндегі партизандар мен жергілікті тұрғындардың басқыншы жаумен күресте жанкешті ерлік көрсеткенін шынайы бейнелеген туындылар. Қаһарман партизан өзіне пана болған Беларуссияның Мухин орманының әр талы мен ағашына жан бітірді. «Екінші Клетня» партизан бригадасы комиссарының орынбасары Ә.Шәріпов аталған шығармаларында майдандас достарының шынайы бейнесін жасап, Отанды жаудан қорғау жолындағы партизандардың өшпес ерлігін паш етті.

ЖАЗУШЫ, ҰСТАЗ, ҒАЛЫМ

(Нығмет Ғабдуллин – 80 жыл)

Нығмет Ғабдуллин – көпшілік оқырманға көркем туындылары арқылы таныс жазушы. Оның көптеген әңгімелері мен «Кестелі орамал», «Сын», «Оралу», «Айығу», «Сарғайған жапырақ», «Белгілер, іздер» повестері және «Біздің жігіт», «Жігер» романының негізгі кейіпкерлері – Адам болуды мұрат еткен үлкен адамгершілік иелері. Жазушы көпшілік оқырманға бүгінгі замандас бейнесін сомдаған «Менің достарым». (Әңгімелер. А., 1951), «Алғашқы сапар». (Повесть. 1953), «Жаңа таныстар». (Әңгімелер. 1955), «Құрбылар». (Әңгімелер. 1956), «Гүл». (Әңгімелер. 1959), «Қызық дәурен». (Әңгімелер. 1963), «Өмір, қымбатсың маған». (Повесть. 1966), «Сарғайған жапырақ». (Повесть. 1970), «Жігер». (Роман. 1983), «Махаббат жыры». (Таңдамалы. 1998) атты кітаптарын ұсынды.

Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында жетпісінші жылдардан бастап екі мыңыншы жылдарға дейін дәріс алған талай буын өкілдерінің бәрі де Нығмет Ғабдуллиннен тәлім-тәрбие алған шәкірттер. Олар қазір Қазақстанның төрт бұрышында ұстаздан алған тағылымын бала тәрбиелеу жолында жұмсап жүргені анық. Мүмкін біз ұстаз дәрісін тыңдаған шәкірт болған соң ба, Нығмет ағаның есімін атағанда бірінші кезекте ол кісінің ұстаздығы ойға оралады. Алдында отырған шәкірттерін өз баласындай сүю, оларды сабаққа қызықтыра отырып ынтасын арттыру, әрбір баланың бойындағы ерекшелігін аңғару, талаптыларға қол ұшын беру сынды ұстаз бойына аса қажет қасиеттердің бәрі де Нығмет ағайдың бір бойынан табыла кететін. Филология факультетінің бірінші курсына ауыз әдебиетінен дәріс тыңдадық. Қай пәннен кім дәріс оқитынын сабақ кестесі ілулі тұратын тақтадан біліп алған соң, олардың өзін көргенше құмартып есікке ынтыға қарап отыру – бірінші курс студенттеріне тән әдет болса керек. Әдеттегідей есікке қарағыштап отырғанымызда ұзын бойлы, аққұба, жазық маңдай, келісті кісі кіріп келді. Ауыз әдебиеті пәнінен дәріс оқуға келген ұстазымыз өзін таныстырған соң, студенттермен жеке-жеке таныса бастады. Журналда тұрған фамилиялар Нығмет ағайға ұнамағандай ол бәрімізді тек есімімізбен атауды жақсы көретін.

Есіміміз аталған кезде бір көтеріліп қоятынбыз. Бірсыдырғы майда қоңыр даусымен аудиторияны баурап алып, дәрісті қызғылықты өткізетін. Бір күні үйге «Қобыланды батыр» жырындағы Тайбурылдың шабысын жаттауға берді. Кезек-кезек орнымыздан тұрып бәріміз де жаттағанымызды мүдіріп қалмауға тырысып айтып жатырмыз. Түгел тыңдап болған соң, ағай біздің әрқайсымыздың Тайбурылмыз қалай шапқанын айтып бергенде бір сергіп күлкіге кенеліп қалдық. Себебі, шынында да тұяғы жерге тимейтін желден жүйрік Тайбурылдай тұлпарды әркім әртүрлі шаптырған болатын. Міне, содан кейін-ақ біз бәріміз де оқу мәнеріне ерекше көңіл бөлетінді шығардық. Егер мәнерлеп оқудан бойымызда бірдеңе бар болса, оның негізгі себепкері де ұстазымыз болуы ықтимал. Ауыз әдебиеті пәнінен үлгермей, нашар баға алған бірде-бір студент болған жоқ. Себебі, тапсырманы орындамай келу, не болмаса сабаққа салғырттықпен қарау – ұстазымызға жасалған үлкен қиянат тәрізді сезілетін. Ұстазымызда жоғарыдағыдай бала бойындағы кемшілікті өзіне көрсете отырып, дауыс көтермей-ақ түзеу сынды жақсы қасиеттер өте көп болатын...

Нығмет ағай – жаратылысы бөлек, дара туған жан еді. Сондай асыл ағаларымыздың арамызда мәңгілік жүрмейтіні әрине өкінішті.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының негізгі жүгін көтерген ғалымдардың дені – 1927-1928 жылдары дүниеге келген біртуар азаматтар. Солардың бірі – Нығмет Ғабдуллин. Бар ғұмырын бала тәрбиелеуге арнаған ұстаз ғылыммен айналысуға да уақыт тапты. Ғалым қаламынан «Шығарма арқауы – шындық» (1968), «Замандас келбеті» (1972), «Уақыт сыры» (1981), «Ғабит Мүсірепов – драматург» (1982) атты әдеби сын, зерттеу, мақалалар жинағы мен монографиялар туды.

Қазақ драматургиясының қыры мен сыры Ә.Тәжібаев, М.Дүйсенов, Е.Жақыпов, Р.Рүстембекова, С.Ордалиев, Б.Құндақбаев, Р.Нұрғалиев сынды ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты зерттелген болса, осы қатарды Н.Ғабдуллиннің Ғабит Мүсіреповтың драмалық туындыларын әр қырынан қарастырған еңбектері толықтырады. Ол 1964 жылы «Ғабит Мүсіреповтің драматургиясы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Соның негізінде жазылған «Ғабит Мүсірепов – драматург» (1982) деп аталатын монография негізгі тарауларда көрсетілген мәселелер бойынша зерттелген. Монографияның кіріспесінде қазақ драматургиясының тууы мен қалыптасуы, дүниежүзі әдебиетіндегі классикалық туындылар атала келіп, қазақ драматургиясындағы ерекше орны бар Ғ.Мүсірепов драмаларының зерттеу көзіне алынатындығы аталған. Тақырыптың өзектілігі мен жаңалығы

оның кіріспесінен-ақ байқалады. Зерттеуші жазушының драматургияға келуін былайша түсіндіреді: «Ғ.Мүсіреповтің алғашқы әңгімелерінің өзінен-ақ, шығармадағы шиыршық атқан оқиғалар өрісінен, қаһармандар арасындағы шиеленіскен тартыстан, шарт-шұрт айкасып қалатын әрекеттерден, кейіпкерлердің тілінен – әр адамның мінез-құлқын дәл білдіретін диалогтардан жазушының драматургияға икемі ап-анық көрініп тұрады» [1, 18]. Ғалым Ғ.Мүсіреповтің драматургияға келуін «Қыз Жібектен» бастаса, осы жанрдың шарықтауын «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» пьесасымен саралаған. «Ақан сері – Ақтоқты» жаңа арнаға бой ұру, «Аманкелді» жаңа белеске шығу, «Болашаққа аманат» соны желі іздеу негізінде талдауға алынған. Жоғарыда аталған классикалық пьесалардың негізінде Ғабит Мүсіреповтың драматургия жанрын игерудегі көркемдік-эстетикалық жетістігі сараланған. Оның драмалық туындыларымен бірге драматургия сыны жөніндегі пікірлерін де мұқият қарастырған. Осының нәтижесінде оның драматургияға жоғары талап қоя білетіндігі, оны өзі сақтай білгендігі ғылыми түрде сараланған. Зерттеуші аталған монографиясында қазақ драматургиясының алғашқы туу, қалыптасу кезеңінен бастап, даму, толысу дәуірлерін түгелдей қарастырған. Сонымен бірге қазіргі қазақ драматургиясы қандай жетістікке жетті? деген сауалға ғылыми түрде дәлелденген дәйекті жауап берген. Қазақ драматургиясының жетістігімен бірге кемшіліктерін де зерттеуші назарда ұстап отырған. Ғалым: «Драмалық тартысты әлсірететін және бір себеп – иллюстративтік. Біздің кейбір пьесаларда геройдың өмір жолы, басынан кешкендері хроникалық түрде баяндалады», – дей келеді де оның кері әсерін түсіндіреді [1, 177].

Оның «Шығарма арқауы – шындық» (1968) атты жинағына негізінен драматургия мен проза жанры жөніндегі зерттеулері енген. «Драматургия – әдебиеттің күрделі саласы», «Қазіргі қазақ драматургиясы хақында кейбір ойлар», «Ғабит Мүсіреповтің драматургиясы» деген тарауларда негізінен драматургия жанрының табиғатына бойлаған ізденуші аталған жанрдың өзіндік ерекшелігіне терең үңіле білген. «Пьеса – драма, комедия – әдебиеттің ең қиын формасы» болса, осы жанрды зерттеудің қаншалықты қиын екендігі айтпаса да түсінікті. Олай болса зерттеушінің драма табиғатын ашуға құштарлығы оның зерттеушілік қабілетін аша түсері даусыз. Қазақ драматургиясының алғашқы қарлығаштарынан бастап оның өсу, толысу жолын сөз етуде зерттеуші кеңес драматургиясын да жадында ұстап отырған. Қазан төңкерісінен кейін туа бастаған кеңес драматургиясының жиы-

рмасыншы-отызыншы жылдары ерекше қарқынмен өркендегенін М.Горькийдің «Егор Булычов және басқалар», «Достигаев және басқалар», В.Маяковскийдің «Баня», «Клоп», Треневтің «Любовь Яровая», Лаврентевтың «Разлом», Погодиннің «Тойдан кейін», Корнейчуктің «Платон Кречет», Арбузовтың «Таня», Ромашовтың «Жауынгерлер», Афиногеновтың «Машенька» сынды туындылармен көрсете отырып, аталған драматургтер шығармаларының зерттелуін де жадында ұстап отырған.

Алпысыншы жылдардағы қазақ драматургиясын сөз ету үшін автор қазақ драматургиясының тууы мен қалыптасуына үңіле түскен. Қазіргі қазақ драматургиясының бастау көзін С.Сейфуллиннің «Бақыт жолы», «М.Әуезовтің «Еңлік – Кебек» пьесаларынан бастап сөз еткен зерттеуші кейінгі жылдары қазақ топырағында туған пьесалардың бәрін де назарда ұстаған. Тілге тиек еткен туындылардың көркемдік жетістігімен қатар кемшін тұстарын да зерттеуші дөп басып тани білген. Мәселен, Шахмет Хұсайыновтың «Тоты – Тамилла» деген пьесасындағы Тоты мен Рабиға бейнелерін сомдауда жетістікке жеткен автордың Жәпімнің бейнесін дұрыс аша алмағанын оның жындануымен көрсете білген. Осындай сюжеттің М.Әуезовтің Қаракөзінде де кездесетінін, оның жындануына бірнеше себеп болғандығымен түсіндіре келіп, Жәпімнің жындануының шындыққа сай келмейтіндігін былайша түсіндіреді: «...Және бұл дертке нәзік жүрек қана шалдықса керек. Ал бізге, шығарманың алғашқы актісінде, қызыл темірді төске сап, сом балғамен жапырып соғып жатқан ұста Жәпім – қайратты сыңай танытқан еді. Енді оның күрт сынып, жынданып кеткені, біріншіден, иландырмайды, екіншіден, бұл – образдың даму логикасын емес, ішкі қайшылығын көрсетеді» [2, 14]. Осы үзіндіден зерттеушінің жанр табиғатын түсінумен бірге, авторларға да жоғары талап қоя білетін талғампаздығын байқауға болады. Ә.Тәжібаевтың «Көңілдестер», Т.Ахтановтың «Сәуле», Ә.Әбішевтің «Мөлдір дүние», Қ.Мұхамеджановтың «Қуырдақ дайын» Қ.Сатыбалдиннің «Қабаған ит» сынды шығармаларын тілге тиек еткен зерттеуші қазақ драматургтерінің ішінен Ғабит Мүсіреповтің драмалық шығармаларын зерттеу нысанына алған.

«Ғабит Мүсіреповтің драматургиясы» деп аталатын тарауда Мүсірепов пьесаларын сөз етпес бұрын, қазақ драматургиясының арғы-бергі тарихына үңілген автор қазақ драматургиясының қалыптасуы мен дамуын нақты мысалдармен көрсете білген. Мольердің «Сараң», А.Н.Островскийдің «Таланттылар мен табынушылар»,

Л.Леоновтың «Шапқыншылық», К.Симоновтың «Орыс адамдары», А.Сафроновтың «Москвалық салт» атты драматургияның озық үлгілерін қазақ тіліне тәржімалаған Мүсірепов жанр табиғатына бойлай түсті. Бұған дейін прозалық туындыларымен танылған жазушы ендігі кезекте драматургиямен айналысты. Қиын да күрделі жанрды игеруде оның қаламынан «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сынды озық үлгідегі туындылар туды. Драматургия жанрын еркін меңгеруде Мүсірепов шеберлігімен танылды. Драматургтің қаламына тән көркемдік-эстетикалық жетістікті нақты мысалдармен түсіндіруде зерттеуші жетістікке жетті. Мәселен, «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» Шиллердің Зұлымдық пен махаббатымен» салыстыра отырып сөз етуде олардың арасындағы ұқсастық ашыла түскен. Фердинанд пен Луиза, Қозы мен Баян сынды кейіпкерлер бойындағы өзара айырмашылықтарды олардың мінез-құлқы мен сезім күйлері арқылы түсіндіруі орынды. Кейіпкерлер образында айырмашылық болғанмен, олардың махаббатына кедергі болған зұлымдықтың ортақ екендігі аян. Пьесаларға ортақ болған зұлымдық жөнінде зерттеуші мынадай қорытынды жасайды: «Зұлымдық пен махаббатта» зұлымдықтың әрекеті ғана көрсетіледі де, оның қоғамдық, таптық терең сыры ашылмайды, зұлымдыққа қатал үкім шығарылмайды. «Қозы Көрпеш – Баян сұлуда» көрсетілген зұлымдық, пьесаның ақыр аяғында да, сол зұлымдық қалпында қалады. Аяр сұм Жантық та, тас бауыр Қарабай да, кара жүрек Қодар да жаза тартады; халық қарғысына ұшырап, бірі қанжар ұшынан ажал тауып, бірі тентіреп, бірі жұтап қалады. Бұл – зұлымдыққа шығарылған қатаң үкім» [2, 31].

Осы секілді Қарабайдың сараңдығына ұқсас кейіпкерлерді әлем әдебиетінен іздеуі де зерттеушінің көп ізденгендігіне мысал. Қарабай бейнесі – Шықбермес Шығайбай сынды ауыз әдебиеті үлгілерінен таныс кейіпкерлер. Ғалым дүниежүзілік әдебиеттегі Гобсек, Гранде, Гарпагон, Плюшкин сынды сараңдарды тілге тиек ете отырып, Қарабайдың осылардан айырмашылығын іздейді. Мүсірепов сараң бейнесін жасауда Мольердің Гарпагонымен үндесетінін олардың монолог, диалогтары арқылы түсіндіреді. Міне, осылайша зерттеуші әлем әдебиетінен нақты мысалдар келтіре отырып, Мүсіреповтың драматургия жанрын қаншалықты дәрежеде игергендігін аша түскен. Салыстыра зерттеудің нәтижесінде зерттеуші табысқа жеткен. Ғабит Мүсіреповтің драмалық туындылары сол тұстағы қазақ әдебиетінің табысы ретінде көрсетілген. Нақты шығармаларды талдау нәтиже-

сінде ғалым тың тұжырымдар мен қорытындылар жасаған. Бұл пайымдаулар – қазақ әдебиеттану ғылымына қосылған бірден-бір үлес.

Осыдан кейін жазушы «Қазіргі қазақ әңгімелері жайында» деген тарауда бүгінгі қазақ әңгімелерінің жай-күйі қандай? деген сауалға жауап іздейді. Әңгіменің қазіргі күйін түсіндіру үшін Ы.Алтынсаринның «Асан мен Үсен», «Қыпшақ Сейітқұл» сынды әңгімелерін тілге тиек ете отырып, Б.Майлин, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов әңгімелерінің көркемдік-эстетикалық қуатына тоқталады. Мұқан Иманжановтың «Таныс қыз» атты әңгімесін жанр табиғатына сай талдауға алады. Кейіпкерлердің мінез-құлқы мен іс-әрекеттері, характерлеріне үңілу арқылы жазушының кейіпкер сомдаудағы жетістігі сараланған. Осы үлгімен зерттеуші С.Мұратбеков, Б.Соқпақбаев, Қ.Құттыбаев, М.Сүндетов, М.Гумеров, Қ.Баялиев, С.Баязитов тәрізді жазушылардың бірсыпыра әңгімелеріне талдау жасап, қазақ әңгімелерінің қыры мен сырын, мазмұны мен түрін, көркемдік жетістігі мен кемшілігін аша түскен.

«Замандас тұлғасы» тарауында бүгінгі қазақ повестеріндегі замандас бейнесін сомдау мәселесін С.Омаровтың «Алтын алқап», Ө.Қанахиннің «Маздақ», Ш.Мұртазаевтың «Табылған теңіз», Қ.Құттыбаевтың «Сыр көктемі», С.Шаймерденовтың «Мезгіл», Т.Ахтановтың «Дала сыры», Б.Тоғысбаевтың «Үміт», Б.Соқпақбаевтың «Гауһар», Қ.Ысқақовтың «Қоңыр күз» шығармалары арқылы аша білген.

«Замандас келбеті» (1972) – қазіргі қазақ прозасы жөніндегі зерттеу. Ғалым 1972 жылы «Қазіргі қазақ прозасында жаңа адамды бейнелеу проблемалары» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Аталған монографияға қазақ прозасындағы қоғамдағы адам ролі мен олардың ара қатынасы мәселелері арқау болған. «Қоғам және адам», «Тартыс сипаты», «Қаһарманның адамгершілік әлемі», «Қаһарман және оның ұлттық келбеті» деп аталатын тараулардың әрқайсысы жекелеген мәселелерге арналған. Қоғамдық жай-күйдің адамға тигізер ықпалын қазақ прозасы негізінде түсіндірген зерттеуші «Абай жолындағы» Құнанбай, Кеңгірбай, Абай, Зере, Ұлжан, Әйгерім, Салтанат бейнелері арқылы ХІХ ғасыр келбетін түсіндірсе, жаңа заман сырын қазақ прозасындағы жаңа бейнелерден іздейді. Ы.Алтынсарин әңгімелеріндегі Үсен мен Сейітқұл – сол тұстағы жаңа қырымен танылатын кейіпкерлер болса, «Қамар сұлудағы» Ахмет пен «Шұғаның белгісіндегі» Әбдірахмандар – жаңа өмірге құштар жастар. Ал, «Раушан комунистегі» Раушан қазан төңкерісінен кейінгі жаңа заман адамы. Міне, автор осылайша қоғам мен адам арасындағы ара-қатынасты

жекелеген кейіпкерлер бейнесімен ұштастыра білген. Раушан бейнесі мен тарышы Шығанақ (Ғ.Мұстафиннің «Шығанақ»), күрішші Сырбай қарттардың (С.Мұқанов «Сырдария») салыстыруға келмейтіндігі олардың өмір сүріп отырған уақыттарымен түсіндірілген. Қоғам мен адам арасындағы тартыс сол дәуір келбетімен ашыла түскен. Кеңестік дәуір тұсындағы тартыс ұры-қары, бұзақы, арамтамақ арамзалармен күрес төңірегінде жүретіндігін зерттеуші нақты шығармалар негізінде көрсете білген. Ұлттық характер табиғатын ашуда халықтың әлеуметтік шындығына баса көңіл бөлген зерттеуші қазақ прозасындағы ұлттық характер мәселесін аша түскен. Тоғжан, Ғайша, Қамар, Шұға бойларындағы тек қазақ қыздарына ғана тән ибалылық, ізеттілік, ар аттамау сынды үлкен адамгершілік қасиеттер қазақ жазушыларының ұлттық характер жасаудағы көркемдік-эстетикалық жетістігі ретінде көрсетілген. Ұлттық характер табиғатын зерттеуші жекелеген кейіпкерлер образы арқылы былайша түсіндіреді: «...Қамар мен Шұғаны, Абай мен Тоғжанды да, аталардың әмірімен оған жасалған тас қамауды бұзып-жарып шыға алмағаны үшін, оған әлі жетпегені үшін, қайратсыз деп, жасқаншақ деп жазғыра алмаймыз...

Қаһарманның характері оның әрекеттері арқылы ашылады десек, ал, бұл әрекеттердің сыр-сипаты оның өз ұғымының, сезінуінің дәрежесіне шақ болады. Ал, қаһарманның түсінігі мен сезінуі – туып-өскен жұртының өмір күйлерінен, әлеуметтік ақуалдарынан туады» [3, 199].

Жоғарыда сөз болған Нығмет Ғабдуллиннің қаламынан туған көркем дүниелер қазақ әдебиеті тарихынан үлкен орын алары даусыз. Ол – жазушылықпен бірге қазақ әдебиеттану ғылымының өрістеп, дамуына қомақты үлес қосқан әдебиеттанушы ғалым. Сонымен бірге әрі жазушы, әрі ғалым ағаның алдынан сан мыңдаған шәкірт дәріс тындап, ұстаз тәлімін бойына сіңірді. Олай болса, қажырлы қаламгер, білікті ғалым, өнегелі ұстаз есімі жадымызда мәңгілік жасай бермек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ғабдуллин Н. Ғабит Мүсірепов – драматург. Алматы: Өнер, 1982. – 192 б.
2. Ғабдуллин Н. Шығарма арқауы – шындық. Алматы: Жазушы, 1968. – 190 б.
3. Ғабдуллин Н. Замандас келбеті. Алматы: Жазушы, 1972. – 222 б.

Нығмет Ғабдуллиннің «Біздің жігіт» повесін қайта оқығанда туған ой

(Нығмет Ғабдуллин – 85 жыл)

Жүрген жерімізде кімдерден дәріс тыңдағанымызды мақтан ететін сүйікті ұстаздарымыздың бірі – Нығмет Ғабдуллин ағайымыз туралы мен бұған дейін де естелік жазған едім. Онда педагогтық қырына тоқталып, жазушылығына жалпылама шолу жасалған-тын.

2011 жылы «Әбділхамит Нарымбетов туралы естеліктер» жинағы қолыма тиді. Жинаққа енген бұрынды-соңды жазылған мақалаларды, естеліктерді оқып отырып, бір оқиға есімде ұзақ сақталып қалды. Ол – академик Сейіт Қасқабасовтың Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықты алған кезіндегі қолдан жасалған құйтырқылықтар болатын. Мұндай жолсыздықтар ғылым саласында да жиі кездесетінін естіп, өзіміз куә болып жүргендіктен бүгінде ел таныған ағаларымның басынан өткен осындай сәтсіздіктер мені де бей-жай қалдырмады. Аталған кітаптағы Сейіт Асқарұлының «Қайран біздің ағалар...» деген естелігінде: «Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықты 1987 жылдың сәуір айында Академияның жалпы жиналысында М.Айтхожин өзі тапсырды. Ертесіне Әбекең құтты болсын айтты да, – мұндай сыйлықты жуу керек, – деді. – Иә, жусак, жуайық, – дедім. Сөйтсем жұмысты тексерген жабық комиссияның құрамында Әбділхамит Нарымбетов пен Мекерия Атымов болыпты. Жолы ауыр болған сыйлықты Мекерия екеуіне жуып бердім. Бұл кісілер жұмысты Нығмет Ғабдуллинге жабық рецензияға берген екен. Оны естіген соң, еңбегімді кәсіби маман ретінде жоғары бағалаған Нықана кітабымды апарып бердім. Кейін Нықан «Біздің жігіт» повесінің негізгі кейіпкері етіп қойды», – деген жолдар бар. Осы естелікті оқыған соң, өзім ғылыммен айналысып жүрген адам болғандықтан аталған шығарманы қайта оқуды ойлап жүрдім. Көркем шығарманың бас кейіпкері өзіме таныс адам болғандығы мені қызықтыра түсті. Оның сәті ұстазымның 85 жылдығы қарсаңында түсті.

«Біздің жігіт» атты повесті ертеректе оқығанда жалпы мазмұнына түсінгенмен, көп нәрселердің ар жағында не тұрғанын, кейіпкерлердің түпкі мақсатын толық түсінбегенім жасырын емес. Ғылыми ортада жүрген адамға Диссертациялық кеңес дегеннің не екені енді ғана белгілі бола бастады.

Оқиға филология ғылымдарының кандидаты Әділбек Омаров деген жігіттің жол апатына түсіп, ауруханада есін жиғанынан бастала-

ды. Повестке негіз болған оқиғалардың барлығы да бас кейіпкердің өмір жолына жасалған лирикалық шегініс арқылы өрбиді. Ішпей-жемей, айдың күні аманда машинаның астына түсіп кете жаздаған жігіттің арақ ішпек түгілі, темекі тартпайтындығы оған операция жасаған дәрігерге де, жол апатын тексере келген МАИ қызметкерлеріне де түсініксіздеу. Оны автор дәрігер мен автоинспекциядан келген тергеушінің сұрақ-жауаптарына сыйғыза білген. Оны төмендегі мысалдан көруге негіз бар:

«– Есіңізге түсіріңізші, көшеден өтеріңізде светофорда қандай жарық жанып тұрды?

– Байқамадым, – деді Әділбек.

– Оң жағыңыздан таяу кеп қалған машинаны көрмедіңіз бе?

– Оны да байқамадым...

– Машина сигнал бермеді ме?

– Білмеймін.

– Өзіңіз сау ма едіңіз?

– Сөзіңізге түсінбедім.

– Бірдеме жұтып алған жоқ па едіңіз?

– Арақ ішпейтін адаммын. Темекі де шекпеймін.

– Бас айналу, көз қарауытып кету сияқты сырқатыңыз жоқ па еді?

– Ондай дертім жоқ.

– Таңертең тұрғанда, қызметке келгенде, көңіл-күйіңіз қалай еді?».

Келтірілген үзінді жазушының диалогты шебер пайдалана білуіне қызмет етеді. Себебі, қойылған сұрақ пен оған берілген жауап жол апатына қандай да бір жағдайдың себеп болғанының ұшығын шығарады. Шығармашылық адамдары өз қиялымен жүріп, кейбір сәттерде осындай кездейсоқтықтарға ұрынып жатады. Алайда, сондай топтың ішінде ғылыммен айналысатындардың орны бөлектеу. Олар өздерінің жазған еңбектерін үлкен ғалымдар жоғары бағаласа көкке ұшып кетердей әсерде болса, жеке басты мұқалту мақсатында жасалған кедергілерге төзбей бақытсыздықтарға ұшырауы әбден мүмкін екенін бүгіндері ғана біліп жүрміз. Осындай сезімтал жандардың жанына қаяу түсіріп, оларға жөнсіз тиісетін «ғалымсымақтар» бұған дейін де болған, алдағы уақытта да болады. Бұл – өмір заңы, ғылым заңы. Осы шығарма соның себебін өмірден алынған таныс және бейтаныс кейіпкерлер тағдыры арқылы нақты мысалдармен түсіндіреді.

Дәрігер мен жол инспекторының сауалдары біздің кейіпкерді өткен өміріне шегініс жасауға мәжбүр етіп тұр. Оқырманның мақсатты түр-

де жасалған лирикалық шегініс арқылы негізгі кейіпкердің өмірімен жақынырақ танысып, іштей оған болысып отыратындығы да осыдан.

Оқиғаға қатысатын келесі кейіпкер – тарих ғылымдарының кандидаты Асан. Әділбекпен бірге өскен жерлесі, тарих факультетінде оқитын Асанның өмірі де, тағдыры да тіпті өзгеше. Ол – Әділбек тәрізді жүрегі нәзік, терең сезімнің адамы емес, керісінше бақай есеппен өмір сүретін, күні үшін неге де даяр жүретін нағыз жылпостың өзі. Оны жазушы жекелеген эпизодтарға әдемі сыйғызған. Бірде екеуі жік-жаппар әңгімелесіп келе жатқанда, Асан алдынан жолыққан лауазымды адамның іші-бауырына кіріп кете жаздап, оң жағына бір шығып, сол жағына бір шығып әлекке түседі. Бірге өскен досының мына қылығын ерсілеу көрген Әділбек оған әзіл-шыны аралас өз ойын білдіреді. Осы сәттің қаз-қалпында нанымды бейнеленгендігін олардың төмендегі сөз қақтығысы растайды. Әділбек: «Тіпті пиджагінің жеңіне кіріп кете жаздадың ғой, осындай жалпақтаудың керегі не», – деп еді. Асан қызарандап ашуланып қалды. «Сен де тым данышпанси берме, бауырым! Сенің ақылыңа зәру емеспін!», – деп әйнекше шытынаған» деген үзінді сырттай жолдас болып көрінетін екі жігіттің бір мүдденің адамы еместігін танытады.

Көріп отырғанымыздай, бір-біріне қарама қарсы кейіпкерлерді қатар пайдалану да көркем шығармаға қажет әдіс-тәсілдердің бірі. Жаратылысы бөлек жандардың сөйлеген сөздері мен істеген істері бірін-бірі толықтыруға қызмет ететіні анық. Олай болса, автор бір жердің суын ішіп, ауасын жұтқан екі пиғылдағы жігітті әдейі таңдап алған. Ондағы айтпағы – туған жер мен өскен ортаның адамның туа біткен болмысын өзгерте алмайтындығы. Мұндайда атам қазақ «тегі жақсы», «тегіне тартқан» деп, не болмаса оған қарама-қарсы «тексіз», «көргенсіз» деген сықылды бір ауыз сөзбен-ақ көп ойды жинақтап бере қояды.

Екі жігіттің болашақ жар таңдауы да екі түрлі. Асан қыздың автобиографиясына қарап, туған нағашысы оқу министрлігінде үлкен қызмет істейтін қызды жағалап жүрсе, Әділбек инабатты, сыпайы және оқу үлгерімі жақсы, озат оқитын қызды таңдайды. Бірге өскен жігіттердің болашақ өмірге деген көзқарастарын олардың өмірлік жарын қандай есеппен таңдауы арқылы бейнелеу де автордың көркемдік жетістігіне жататыны рас. Әрбір кейіпкерін осылайша жаңа қырынан көрсете білетін жазушы негізгі оқиғаның қалай болатындығы жөнінде оқырманын қызықтырып, ынтықтырып отырады. Оқырманын өзі-

не баурай білген шығарма бір деммен, эп-сәтте оқылғанын өзің де сезбей қаласың.

Ал, «Бибіханның сабақ үлгерімі мәз емес еді, Әділбек Асанның көңіліне қарап, бұл шындықты тура айтпады» деген сипаттама Асанның болашақ жары қандай жан екендігін толығымен түсіндіре алады. Мұның өзі – жазушының кез келген ұсақ детальдарды шебер ойната білетіндігі, әрбір эпизод пен көркем штрихтарды тиімді пайдаланатындығы, аз сөзге көп мағына сыйғызатындығы. Бұл – шығарманың негізгі көркемдік жетістіктерінің бірі. Бибіханның бейнесін толықтыруға қызмет ететін келесі бір эпизод оның Әділбектің үйіне құстай ұшып жететіні мен өткізген ашық сабағы. Институтта жарытып оқымаған, диплом алған соң облыстық кітапханада бибколлектор қызметін атқарған Бибіханның жоғары оқу орнына оқытушы болмақ ниетпен конкурсқа қатысып, ашық сабақ өткізуінің өзі күмәнді. Алайда тарихшы күйеуінің жазып берген лекциясының өзін бетін ауыстырып алып, не айтып не қойғанын білмей шатасып, маскара болғанына ұялудың орнына, – министрлікке шағымданамын», – деп, елге доң айбат көрсететін Бибіхан – «қолынан келгеннің қонышынан басатындығын» байқататын кейіпкер. Қазақта «тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кіреді» деген жақсы мақал бар. Автор Бибіханның дүмбілездігі арқылы осы мақалға жан бітірген. Өз сауатын аша алмай жүрген жанның студенттерге берер білімі жоқ екенін автор осы ашық сабағымен-ақ түсіндіріп баққан. Бибіхан кафедра оқытушыларының жаппай қарсылығына қарамай, Ғылыми кеңес мүшелерінің қолдауымен жоғары оқу орнына күштеп қалдырылады. Ғылыми кеңестегі үлкен айтыс-тартыстан шаршап-шалдығып, өзі өмір сүріп отырған қоғамнан әділдік таппай күйзелген Әділбек дүмбілез оқытушылардың сауатсыз шәкірт тәрбиелейтіндігін ойлап келе жатып жол апатына ұшырайды. Сауатсыз ұстаздан шала-жансар білім алып, табактай дипломды қолына ұстап елге кеткен әр студент барған мектебінде тағы қаншама балаға тәрбие береді. Айналып келгенде, «бірдің қырсығы мыңға тиетіні» белгілі. Осының бәріне кім кінәлі, «аяз әліңді біл» дегендей Бибіхан өз әлін білгенде мұндай бассыздық болмас еді. Мыңмен жалғыз алысқан Абай секілді Әділбектің де жанайқайын тыңдайтын құлақ, көретін көз болсайшы, сол Ғылыми кеңесте. Мұндай әділетсіздіктер тек бір жоғары оқу орнында емес, кез-келген ортада болатыны рас. «Аузы қисық болса да бай баласы сөйлесін» дегенді атам қазақ осындайда айтқан болса керек. Өкініштісі, бүгінде Әділ-

бек сынды азаматтардың арамызда азайып бара жатқандығы. Сонда қазіргі таңда білім-ғылым саласында белең алған өрескел қателіктерге кім жауап бермек? Жылдардан-жылдарға, ғасырлардан-ғасырларға ұласып келе жатқан «көз қысты, бармақ басты» шешілетін түйткілдердің тәуелсіз қазақ елінің болашағына балта шауып жатқанын түсінетін кез жеткен секілді. Нығмет Ғабдуллин кеңестік дәуір тұсындағы оқиғаларды қазақтың жарқын болашағы үшін жеріне жеткізе сынаса, бүгінгі таңда сол шаңырақта отырған азаматтар ұстаздарының арына дақ түсірмейтіндей қызмет етіп жүр ме деген ой мазалайды. Шығармаға негіз болған бұл оқиға жазушыға әбден таныс, оның кейіпкерлері де бейтаныс емес, таныс жандар. Себебі Нығмет Ғабдуллин – Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында Қазақ әдебиеті кафедрасын ұзақ жылдар басқарған меңгеруші. Олай болса шығармаға негіз болған оқиғалардың барлығы да шынайылығымен ерекшеленеді.

Оқиғаға қатысатын кейіпкерлер саны да көп емес. Олардың көпшілігі бірді-екілі эпизодтарда көрінгенмен, оқырман әрбір кейіпкер жөнінде толыққанды мағлұматқа ие. Автор олар туралы мәліметті өзара диалогпен, негізгі кейіпкердің монологымен және оның өткен өміріне жасаған лирикалық шегінісімен, авторлық сипаттамамен толықтыруды жөн санаған.

Асан Керимов – Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнография институтының аға ғылыми қызметкері болса, оның жары Бибіхан – М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ізденушісі, ал Әділбектің жары Ұлбазар ҚазПИ-ді үздік дипломмен тәмамдаған қатардағы мұғалім. Негізгі оқиға қазақ интеллигенция өкілдерінің ішінен ғұмырын ғылымға арнаған ғалымдар туралы болғандықтан оқиғаға араласатын кейіпкерлердің барлығы да ғылым кандидаттары мен ғылым докторлары. Осы жағынан алғанда, бұл – ғылым жолының қиыры мен шиыры, мың бұралған көп ирімінен хабар берген, қазақ ғылымының бүгінгі беталасын бағамдаған, ғалымдар арасындағы күрес пен тартысты бар болмысымен нанымды бейнелеген туынды.

Негізгі кейіпкер – қазақ халық ауыз әдебиетіндегі аңыздық прозаның жанрлық ерекшеліктері қақындакандидаттық диссертацияқорғаған фольклорист жігіт Әділбек. Осы кейіпкердің өмір жолы шын мәнісінде Сейіт Асқарұлына қатысты кейбір деректерге жан бітіреді. Алайда кейіпкер басынан өткен оқиғаларды сол қалпында, өзгеріссіз қабылдауға болмайды. Мәселен академик ағамыздың диссертациясының неше ай темір жәшікте (сейфте) жатқанын оқып

та, естіп те жүрміз. Ол жөнінде Мүсілім Базарбаев туралы естелігінде жазған болатын. Алайда докторлық диссертациясының сәтті қорғалғанын білеміз. Ал повестке негіз болған қақтығыстар – Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықты алу жолында кездескен кедергілер. Бүгінде академик болып отырған ағамыздың ғылым жолында қандай кедергілерге ұшырағанын бүгінде біреу білсе, біреу білмейді. Арамызда жүрген санаулы академиктердің барлығы да бұл атаққа жету жолында қаншама еңбек етті. Ол еңбекке қоса арамызда жүрген ездердің кесірінен ұйқыдан айырылып, жүйкелері жұқарды. Мұндай жайттар ғылыммен айналысып жүрген жандарға түсінікті. Автор ғылым жолында жүргендердің бәрі бірдей болмайтынын, ғылым кандидаттары Асан Керимов пен Әділбек Омаров, ғылым докторлары Қожағали Сенбинович пен Сәду Аманбеков тәрізді кейіпкерлердің арман-мақсаттары, істеген істері, сөйлеген сөздері арқылы шынайы бейнеленген. Дегенмен мұндағы оқиғалардың барлығы бір адамның басынан өткен оқиғалардың көшірмесі емес, өмірде болған оқиғалар шығармашылық фантазиямен толыққандығы байқалады. Жазушы осындай мақсатпен Әділбектің балалық шағы мен оның өскен ортасы, анасы мен бауырлары жөніндегі мысалдарды орынды пайдаланған.

Шығарманың шешімі – Әділбектің диссертация қорғау сәті. Біз ғылымға келгенде біздің Диссертациялық кеңесте тек қана қазақ әдебиетінің мамандары болды. Ал, ертеректе ондай кеңестердің құрамы жалпы қоғамдық ғылымдар бойынша аралас болатын. Қорғау үстінде өз шаруаларымен отыратын кейбір кеңес мүшелері жасырын дауыс беру кезінде жұмыстың сапасын емес, сол жердегі айтыс-тартысты бағалайтыны өкінішті. Сондай салғырттықтың, жауапсыздықтың салдарынан Әділбектің жап-жақсы қорғалған жұмысына кеңес мүшелерінің үштен екісі қарсы дауыс береді. Бұл дегенің ғылым докторларының адамның тағдырын тәлкекке салуы болып табылады. «Болар елдің баласы бірін-бірі батырым десе», біздің қазақтың өспейтіндігі бірінің аяғынан бірі шалатындығынан менмұндалайды. Бұл – өзге емес, қазақ интеллигенциясының өмірінен алынған шындық. Қазақ халық ауыз әдебиетінен қорғалған диссертациялық жұмысты қазақтар жоққа шығарғанмен, Ленинград университеті филология факультетінің Ғылыми кеңес мүшелері бірауыздан қолдағаны қуантады. Автор осы арқылы атадан-балаға мирас болған қазақ халқының мол рухани мұрасының болашағы бар дегенге, «аққа құдай жақ» дегенге иландырады.

Жазушы шығарманы «Біздің жігіт» деп тегін атамаған. Ол Әділбекті типтік бейнеге көтеру арқылы ғылымда жүрген қазақ жігіттерінің жарқын бейнесін жасаған. Себебі, мұндай жағдай филология ғылымдарының докторы, профессор Мүсілім Базарбаевтың, академик Рымғали Нұрғалидың және де басқа ғалымдардың басында болған. Ертең қорғағалы отырған докторлық диссертациясын жоққа шығармақ болып, алдын-ала ұйымдастырылған шаруаны білген М.Базарбаев қорғаудан ашық түрде бас тартып, Москваға барып Шығыстану институтының ғылыми кеңесінен қорғап келгені белгілі. Ғылым академиясының корреспондент мүшелігіне өту барысында да осындай құйтұрқы оқиғалар болған. Иә, біздің қазақ біреуге ор қазуға шебер. Білімді жігіттердің өздерінің алдына түсіп кетуінен қорқатын қорқаулар қашан да оларға тор құрып, қақпанға түсіріп отырған. Бұл шығармаға тек қана ғылым саласындағы ерлік пен ездiк, кiршiксiз тазалық пен пасықтық, мәрттiк пен мерездiк, кiсiлiк пен екiжүздiлiк арасындағы айқас негiз болғанын ескеретiн болсақ, қоғамның барлық саласында да осындай күрестердiң жүрiп жататындығы айтпаса да түсiнiктi. Өмiрден алынған шынайы оқиғаны нанымды бейнелеген жазушы аталған шығармасында «жаманнан жиренуге, жақсыдан үйренуге» шақырған. Бұл – замандастарын ғана емес, болашақ ұрпақты да арлы, иманды, еңбекқор етiп тәрбиелейтiн шығарма. Сондықтан Н.Ғабдуллиннiң «Бiздiң жiгiт» повесi қай дәуiрде де, қай қоғамда да оқырманның сұранысына ие.

Жазушы қазақ прозасына «Жiгер» романымен бiрге «Менiң достарым» «Алғашқы сапар», «Белгiлер, iздер», «Кестелi орамал», «Айығу», «Сарғайған жапырақ», «Өмiр, қымбатсың маған» сынды әңгiмелер мен повестер жинағын қосты. Бұлардың барлығының да негiзгi кейiпкерлерi – ары таза, адамгершiлiгi биiк, ар iлiмiн жоғары қойған иманды жандар. Себебi жоғарыда сөз болған шығарманың авторы Нығмет Ғабдуллиннiң өзi де Әдiлбек секiлдi кiршiксiз таза жаратылыс иесi болатын. Ғылым саласында да жетiстiкке жеттi. Филология ғылымдарының докторы, профессор деген атақтарды көтерерлiк бiрнеше салмақты монографиялық зерттеулер жазды. Олардың iшiнде Ғабит Мүсiреповтiң драматургиясы мен қазiргi қазақ прозасы, драматургиясы жөнiндегi зерттеулерiнiң орны ерекше. Ол – ұстаздық пен ғалымдықты, ғалымдық пен жазушылықты қатар алып жүрген үлкен парасат иесi.

ҚАЛАМЫ ЖҮЙРІК ҚАЛАМҒЕР

(М.Дүйсеновтің «Жылдар мен сырлар» атты күнделік-эссесі туралы)

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында жұмыс істеп жүрген соң, институт тарихын толығырақ білуге тура келеді. Ол үшін институттың өткен тарихы туралы бізге дейін осы шаңырақта жұмыс істеген қызметкерлердің жазған-сызғандарын мұқият қарап отырған абзал. Ондай дүниелердің бір саласы ғылыми еңбектер болса, екінші парасы естелік-эсселер мен күнделік жазбалар. Кез-келген тақырыпты зерттеу үшін бірінші кезекте өзімізге дейінгі жазылған еңбектерді түгелге жуық қарап, ол туралы сараптама жүргізуге міндеттіміз. Осындай міндеттің келесі бірі түрі – институт тарихына қатысты естелік-эсселерді ыждағатпен оқу.

Қолымызға ұстап отырған – Мырзабек Дүйсеновтің «Жылдар мен сырлар» атты күнделік-эссесі. Екі кітаптан тұратын бұл еңбек ғалымның 80 жылдығы қарсаңында 2006 жылы Қызылорда қаласынан шыққан болатын. Елеусін ағамыздың қолдауымен жарық көрген еңбекті аға рухына тағзым еткен інілік ілтипатының көрсеткіші деп қабылдадық. Іздеушісі болмаса ғалым да, жазушы да ұмыт қалып, ел есінен шыға бастайтыны белгілі. Бұл жағынан келгенде, Мырзабек Төлегенұлының іздеушісі бар болғаны қуантады. Ал Елеусін ағамыздың бұл еңбегін ағасына ғана емес, халықтың рухани мұрасына жасалған құрмет деп қабылдауға тура келеді. Оның да өзіндік бірнеше себептері бар. Біріншіден, бұл Мырзабектің жеке басына ғана қатысты күнделік емес. Бұл – кеңестік дәуір тұсындағы ел өмірінен ғана емес, әдебиет майданындағы айтыс-тартыстар күшейіп тұрған кездегі рухани қазынамызға жасалған содырлы саясаттың салқынынан хабар беретін дүние. Екіншіден, ақын-жазушылармен жақын араласқан жазушы ағамыздың жазбалары кешегі Жазушылар одағының былығы мен шылығын еске түсіреді. Үшіншіден, еңбек кітапшасына бір ғана мекеменің аты жазылған ғалымның естеліктері – Қазақ ССР Ғылым академиясында өтіп жатқан текетірестер мен М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының тарихына жан бітіретін еңбек.

Алғашында Әдебиет секторы кейін Тіл мен әдебиет институты болып құрылған бұл шаңырақтың бүгінде сексен жылға жуық тарихы бар. Осы ұзақ жылдың ішінде еңбек кітапшасына тек Әдебиет және өнер институтының ғана аты жазлған ғалымдар көп емес. Оның бірі – 1918 жылы Батыс Қазақстан облысы Бөкей Орда ауданының Орда қаласында дүниеге келіп, 1943-1987 жылдар аралығында қолжазба бөлімінде тұрақтап қызмет істеген Мәлика Ғұмарова (1918-1943), екіншісі – 1948-2008 жылдар аралығында қызмет еткен библиограф, шежіреші ғалым Әбділхамит Нарымбетов (1928-2008), үшіншісі – 1949-1988 жылдары еңбек еткен жазушы, ғалым Мырзабек Дүйсенов (1928-1988). Мәлика апамыз 44 жыл қолжазба бөлімінде жұмыс істегендіктен негізінен мәтінтанумен айналысты. «Сұраншы батыр», «Қамбар батыр», «Қыз Жібек», «Көрұғлы», «Қозы көрпеш – Баян сұлу» тәрізді эпостық шығармалар және қолжазбалар мен ақын-жыраулар туралы еңбектері – мәтінтану мен әдебиет тарихына, ақындар шығармашылығына қосылған сүбелі зерттеулер. Әбділхамит Қуанұлының қасында жүргендіктен ол кісі туралы мағлұматымыз жеткілікті болғанмен, Мырзабек ағамызды көрмеген соң, бұл кісіге қатысты әңгімелер бізге көзкөргендер арқылы жетті. Өз қатарларының барлығы дерлік, – өте білімді еді, талантты еді, өз қатарының алды еді, – дегенді жиі айтады. Бұл сөздердің төркінін ғалымның қолынан шыққан зерттеу еңбектері растап тұратын. М.Дүйсеновті біз қазақ әдебиетінің білгір маманы ретінде жақсы білетінбіз. Ал, қолымыздағы еңбек оның адамдық, азаматтық қырын толықтырып, ел аузынан естіген естеліктердің бірсыпырасына жан бітіріп тұр. Ендеше сол естеліктерге үңіліп көрелік.

Бірінші кітаптың беташары ретінде жан досы, ғылымға бірге келген құрдасы Тұрсынбек Кәкішевтің «Рухы биік дарын» атты Мырзабек Дүйсеновтің 60 жылдығына орай жазылған мақаласы берілген («Социалистік Қазақстан», 1988, 24 желтоқсан). Автор осы мақаласында: «Мырзабекті жазушы, ғалым деп қана танымай, оның азаматтығын, адамгершілігін, өнерпаздығын қамти көрсетсем, жан досымның ғажайып келбеті Сіздердің, Сіздер арқылы келешек ұрпақтың есінде сақталса, жарық дүниеге келіп-кеткен пендеге одан артық керегі де жоқ», – дейді.

Күнделік-эссенің алғашқы жолдары 1945 жылдың 3 мамырынан сыр шертеді. Қобызшы Нышанның аузынан шыққан жыр, термелері мен оның жан жарасын таныттар зарлы жолдар қос жанарынан айы-

рылып су қараңғы болған Нышанның жай-күйінің хабар береді. Он жеті жастағы жігіттің «қобыздың зарлы үні қандай, шіркін, жүрегіңді түбімен суырып ала жаздайды ғой», – деген ойы оның өнерге деген құштарлығын танытуға қызмет етеді. Араға бір жыл салғанда жазылған келесі жазбалар Рахмет Мәзходаев жыраудың «Алпамыс», «Қыз Жібек» жырын сүйіп тыңдайтын кейіпкеріміздің домбыра үйренуге ден қойғанын танытады. Қобызшы болсам, жырау болсам дейтін Мырзабектің өнерге жақын болып өсуіне ол өскен ортаның бірден-бір септігі болғанын қолымыздағы жазбалар растап тұр.

Сонымен бірге мұнда қонақжай қазақ халқының құдайы қонақтарға деген ықыластары да кеңінен қамтылған. Жолаушылап жүрген жандардың түскен үйі оң қабақ танытпаса сөзбен түйреп, олардың бермесін тартып ішетін қонақтар қазақтардың сөзге тоқтаған халық екенінен хабар береді. Осындай мысалдың бірін жолаушыларды Көксудан түйе қайықпен өткізетін Досполға қатысты естеліктерден келтіруге болады. Базардан қайтқан Итқараның Досполдың баласына құндыз бөрік, әйеліне зерленген шапан, өзіне қырық кез ақырет алып келетіні ары өткеннен де, бері өткеннен де бір түйе алып қалып дәніккен жанға: – «Дүние-дүние деп араныңды аша берме, ақырет шағында дегені», – еді. Ойды ашық айтып та, астарлап айтып та үйренген халық сөзге тоқтайтынын Досполдың содан кейін қайыққа түйе алмайтынымен көрсетілген. Міне, осындай ортада өскен, сөз қадірін түсініп, өнерді құрметтеген Мырзабек Дүйсенов туралы Тұрсынбек Кәкішевтің «Мырзабектің өнбойы тұнған өнер болатын. Әп-әдемі дауысы бар әншілігі, шебер күйшілігі, қуақы тілді шешендігі оның тарих бетінде бедерлі ізін қалдырған ғалымдығы мен жазушылығының сырт көзге бірден көрінетін хас белгілері ғана еді», – деген ойлары оның осы қырларын ашуға қызмет етеді. Бұл пікірлердің тегіннен-тегін айтылмағандығын күнделік-эссенің жазбалары растайды. 1946 жылдың 14 қыркүйегіндегі жазбалар батырлар жыры мен хисса-дастандарды көп тыңдаған Мырзабектің Алматыға келген соң өзіне жабылмақ болған бұзақыларға «тәуекелге бел байлап, ескі хиссалардағы Ғазіретғалидың сойқанын салғаны» жырларды тек тыңдаушы ғана емес, ондағы батырлардан алған өнегесін тәжірибеде ұштастырғандығы ретінде көрінеді. Жыр-термелерді тыңдаушы ғана емес, қара домбыраны ертеден қара кешке дейін айналдыра жүріп домбырашы, термеші тәрізді өнерлерді еркін игергенін: «Бұл жақта Шораяқтың Омары, Ешнияз ұлы Жүсіп, Тұрмағамбеттің өлеңдерін

жұрт дәптерге көшіріп алып, қолдан-қолға таратады екен. Бір дәптер менің де қолыма түсті. Термелерді жаттап алдым...

Құрманғазы, Соқыр Есжан, Сейтектің оннан аса күйін үйреніп алғам, ел ішіне тараған халық әндерінің бәрі болмаса да көбісін білем. Домбырашы, күйші болсам деген арман пайда бола бастады», – деген жолдар растайды.

Мектеп қабырғасында жүргенде драмалық үйірмеге қатысып бір-ер рөлдерді ойнап тәжірибе жинақтаған оның бойында актерлік шеберліктің де белгілері бар болғанын замандастары айтып та, жазып та жүр. «Жігітке жеті өнер аз» болатын болса, бұл қатарға оның қойды тез, әрі теріге шел жібермей таза соятынын қосыңыз. Ауылда өскендердің бірен-сараны болмаса, қала қазақтарының мұндай іскерліктен құлан таза екені жасырын емес.

Мектепте үздік, жоғары оқу орнында озат болған студенттің өз кемшілігін мойындап отыруы қызықтырады. «Грамматика жағы қинаушы еді. Тақылдап сөйлегенім болмаса, жазуға келгенде қатені аз жібермейтінмін-ді. Әсіресе үтір, сызықша, жалғау-жұрнақтарды шатастыра беремін», – деген жолдар жоғары стипендияға оқыған студенттің өзіне сын көзбен қарай білгендігінің белгісі екені жасырын емес. Көптеген замандастары Мырзабек Дүйсеновті «өз қатарының алды» еді» деп жатады. 1948 жылы 7 маусымда «Лениншіл жас» газетінде шыққан ол туралы «Отличник» деген мақала оның ес білгеннен бастап, өз қатарының алды болғанын байқатқандай. Студент кезінде газетте қызмет ете жүріп, тапқан қаламақысымен елдегі туыстарына көмектесіп тұрған ол – отызында орда бұзып, қырқында қырға шыққандардың бірі. Олай дейтініміз, еңбекақасын аға-жеңгесіне бере жүріп, қаламақымен астына машина мінген ол үйленгенге дейін баспаналы болып үлгерген. Оның бәрі оңай жолмен емес, маңдай термен, төзіммен келгенін күнделіктегі жазбалар растайды. Соның бірі 1948 жылы «Қазақстан пионерінде» шыққан «Жас мерген» атты Мырзабектің тырнақалды әңгімесі болса, келесілері «Пионер», «Лениншіл жас», «Социалистік Қазақстан» тәрізді басылымдарда шығып тұрған мақалалар мен очерктер.

Әдебиет және өнер институтының Оразгүл, Балым, Зүбайра, Бибі-жамалдарға, Күлпан мен Әскенге және Ғылыми кеңестегі Әбекең мен Мәкеңе қатысты естеліктер ғылымды төңіректенген ғалымдардың күнделікті өмір-тіршілігінен хабар берсе, жерлесі Нұрхан мен Күләйдің отбасындағы оқиға кейбір қазақ жігіттерінің «Алтын басты әйелден,

бақа басты еркек артық» деген мақалдың мән-мағынасына түсінбей, балаларының анасын отанасы емес, төмен етекті деп қарайтындықтары байқалады. Автор «Еңбексіз ғылым жеміссіз ағашпен тең» екендігін ғалымдар өміріне қатысты естеліктермен аша түскен.

Жүрген жерін күлкі думанға толтырып, төңірегіне шаттық нұрын шашып жүретін жанның Ұлы Отан соғысынан аман-есен елге оралған Әзілхан Нұршайықовтың «Даңқ» ордені мен «Ерлігі үшін», тағы басқа төрт-бес медальдарын: – «орденді тағу үшін бермей ме? Сен тақпасаң мен тағайын», – деп гимнастеркасының омырауына тағып алатыны езуге күлкі үйреді. Бір бөлмеде жатқан досы Әзілхан қысқы сессиядан кейін елге қайтқалы жатқанда Сағат екеуі базардан костюм алып беретіні – олардың досқа деген адалдығын байқатса, сол жолдасының алғашқы «Курляндия» романы мен «Махаббат қызық мол жылдар» романының алғашқы үзінділері «Қызыл көрпенің» өмірге қалай келгендігі болашақ жазушының алғашқы аяқ алысын танытқандай.

1954 жылдың 19 қарашасындағы «Кеше жұмыстан Розамен қайтым» деген жолдарды оқып отырған мен бұл кейіпкерді Жастар мен жасөспірімдер театрының белгілі актрисасы Роза Әшірбекқызы болар деп ойладым. Роза апайдың Әбділхамит Қуанұлы туралы естелігінде газетте жұмыс істеп жүрген Мырзабектің студенттер өмірі туралы мақала жазбақ болып көшеде өзімен танысқаны жөнінде жазылған. Кейін «Лениншіл жас» газетінде Мырзабек Дүйсеновтің Роза Әшірбекова туралы мақаласы шыққан. Ол кезде ғылыммен айналысып жүрген бұл жігіттердің бойдақ кезі. Олардың қызбен танысуының бір сылтауы осындай болып келетінін оқығанмын. Бірақ Мырзабек ағамыздың Зура жеңгеймен қалай танысқанын білмейтін едім. Күнделіктегі жазбаларды оқып отырсам, оларды ғылымда бірге жүрген досы Әбділхамит таныстырған екен. Досы үшін қызбен танысып қана қоймай, онымен кездесуді ұйымдастырып жүргенін оқып отырғанда еріксіз езуің жымияды. Бұл екі жігіттің қыз біткенмен танысып қана қоймай, оларға сырттай баға қойып жүретінін білетін мен Әбекеңнің сынынан өткен қыздың Мырзекеңе ұнағанына қуандым. Мырзабек ағамыз бен Зура жеңгеміздің танысқан соң, көп ұзамай отбасын құруына қарағанда олар қыздар туралы бір-бірінің пікірін толық білетін болып тұр ғой. Сұр бойдақ болып үйленген Әбділхамит ағамыздан қыз алғалы барғанда қайын атасы: «– Жасың қаншада?, – деп сұрапты. Отызда деп айтуды артық санаған ол бір жасын жасырып қалып: «– жиырма тоғыздамын», – деген екен. Астында зырғыған

машинасы, басында баспанасы бар егде жігітті көргенде Зураның ана-сы: «– Мынауың бала-шағасымен ажырасқан адам болмасын», – деп шошыса, Мәнзуралардың бір көршісі: «– Әйелін, екі баласымен тастаған», – деп көріпкелдік танытуы – ғылым қуған сақа жігіттердің үйленбей жүріп қалғандығына олардың күмәнмен қарағандығының белгісі.

Осындай қыз таңдау жөнінде Әбділхамит ағамыздың үйіндегі жеңгеміз өз естелігінде: «Көшіп-қонып жүріп, оның бойдақ кезіндегі бір дәптері қолыма түсті. Қыздармен танысқан кезінде ол қыздар оған қарай ма, қарамай ма онда шаруасы жоқ. Тізім жасап, анкета толтырып, баға қояды екен. Сол дәптерін тауып алдым. Тізімге тек 4 пен 5 баға алатын қыздар ғана тіркеледі. Одан төмен баға алатын қыздар ол тізімге ілікпейді де. Тізімге талай қыздар іліккен. Бәрінің де бағасы тек қана 4 пен 5. Менің фамилиям ең соңына тіркеліпті және бағам 3. Менен басқа үштік баға алған бір қыз жоқ. Дәптерді қолыма алып алдым да: – Мынауың не?, – деп сұрадым. – Оны қойған мен емес, Мырзабек, – деп сарнады. – Үйленген сенсің ғой. Сенің де жетіскен ештеңең жоқ. 4 пен 5 алған қыздар қарамаған соң, солардың ішіндегі ең жаман қызды алдың ғой, – дедім. Менің қолымдағы тізімді қолына алып оқыған соң өзі де сасыңқырады. Сөйтсем маған үш қойған Мырзабек екен... Әбділхамит пен Мырзабектің маған қойған үштік бағасының көп көмегі тиді. Себебі, өмірімде жеткен биігімнің бәрі де сол үштікті жою мақсатында жүзеге асты. Балалы-шағалы болып жүріп, КазГУ-дің бір курсынан да қалып қоймай, өз курстарыммен бірге бітіріп шықтым. Тұрмыстың ауыр кезі болса да тырмысып жүріп оқуға да, бала күтуге де жарадым...

Сол 3-пен 25 жыл күресіп (1957-1982), 1982 жылы Мырзабек өз қолымен түзетті. Қазақтың «Қыз кезінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады» деген мақалына қарсы «Күлғайша қыз кезінде 3-еді, әйел болғанда 5 болды», – деп, 3-ті 5-ке өз қолымен түзеді, – деген болатын.

Ал Әбділхамит ағамыз Күлғайша апамызды жасауымен алатын болғандықтан жүк машинасымен барғанын, ұзату тойда болған қыздардың бірінің есімі Вокзал екенін мен сол естеліктен оқыған болатынмын. – Вокзал құлады, – деген таныс жолдарды оқып отырып тағы бір күліп алдым. Станциядағы вокзал құлаған екен деп түсінген жігіттер, Вокзал есімді қыз төсектен құлағанын кейін біліп күлкіге кенеледі.

Өзіне жақсы жар тауып берген жолдасына Мырзабек ағамыз қашан да адалдық танытады. Оны: – Әбділхамиттің ондай-пұндайының бәрін мен кешіре беремін. Осы Зура үшін кешіремін, – деп, мен Зурамен қашан, қалай танысқанымды айттым. Тойдың қай күндері өткенін, кімдердің келгенін де қалдырмай жеткіздім, – деген жолдар растайды.

Күнделік-эсседегі Сарысу өзенінің «Алатағы-Белең» деп аталатын жайлауы, «Таңбалы», «Мақта қашқанда», «Майлы тоғай», «Таңман бауы» туралы әңгімелер жер атауларына қатысты деректерді тірілтіп, сол өңір туралы толыққанды мәлімет берумен бірге оның авторының әңгімелеу шеберлігін де байқатады. Момын Қалдыбайдың қақпанына түскен текенің мойнындағы күміс белбеуімен қаша жөнелетін эпизоды аузында Алласы жүретін қазақтың керек жерінде әзіл-қалжыңды ойламай айта салатынын көрсетсе, Қожекеңе (Қожанасыр) қатысты әңгімелер қысылған жерде сөз таба білетін қазақтың шешендігін танытады.

I. Жансүгіровтің «Күй» поэмасына, жастар прозасына, Абай, Шолпан Иманбаева, Қасым Аманжолов поэзиясы, X. Сүйіншіәлиевтің «Абайдың қарасөздері», «Пионер» журналына шыққан жастардың шығармалары, «Балдырған» журналы туралы жазылған сын-рецензиялар мен мақалалар Мырзабек Дүйсеновтің ғылым жолындағы тырнақалды еңбектері екені белгілі. «Әр жанрдың өз орны, өз міндеті бар» екенін түсінген ғалымның бұл жазбалары кейінгі жылдары толығып, толысып сүбелі зерттеулерге айналды. Ол қаламы төселе келе «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты академиялық басылымның негізгі авторларының бірі ғана емес, олардың бірсыпырасының жауапты шығарушысы да болды.

Екінші кітаптың беташары – Т.Кәкішевтің «Дос сыры» және «Мақтауға да, мақтануға да лайық азамат» деген мақалалары. М.Дүйсеновтің әрбір мерейтойында қолына қалам алып, есте жүрген естеліктерін тірілтіп отыратын Тұрсынбек ағамыз жан досы туралы мұнда да біраз тебіренген. «Еңбек пен азаматтық қолтықтасып, бірін-бірі толықтырып жатады. Көп тындыратындардың қарапайым келетіні де содан. Адал еңбегіне өз аяғынан келген сый-сияпатты қомсынбай қабылдап, қолы жетпегеніне ренжімейтін, өкінбейтін жандардың алды Мырзабек еді десем артық болмас», – дейтін автор білікті ғалым, шебер жазушы, адал азамат, жеті өнерді игерген өнерпаз жігіттің сегіз қырын тарата сөз еткен. «Мырзабектің күнделігі – іздесең таптырмай-

тын тамаша дүние. Мен оны А.Панаеваның атақты естелік-күнделігімен салыстырар едім. Нанбасаңыздар, Мырзабектің «Үміт» атты жинағындағы «Ұста» есімді естелік-күнделікті оқып көріңіздер», – деген жолдарды оқыған адамның бұл күнделікті оқымауы екіталай.

Бірінші кітап мектеп оқушысының үлкен азамат болып, отбасын құруымен аяқталса, екінші кітап жас отбасылардың ата-ана болуымен басталған. Сондықтан күнделіктегі олардың балаларына қатысты жазбалар «бала тілі – бал» деген халық мақалын және бір дәлелдегендей. «Қуанышымда шек жоқ, өзімнен өзім ыржалаңдап күле беремін. Ең алдымен өмірімде бірінші рет әке болғанымды сезгендеймін. Оның үстіне – ұл! Жүгіріп машинама келдім де, тез оталдырып, үйге тарттым. Көңілім ала құйындатып келеді. Ән салғым бар. Дала да күліп тұрған сияқты», – деген жолдар отыз жасында әке атанған жігіттің шексіз қуанышын жеткізіп-ақ тұр. Әбділда Тәжібаев ағамыздың шешімімен нәрестеге Ерден деген есім беріледі.

Төртке толған Ерденнің толған айды көріп: – папа, папа, айды қара, табақтай дөп-дөңгелек, деп қызықтауы, айдың 5-6 жаңасында орақша иілген айды көріп: папа, папа, ананы қара, айды біреу сындырып кетіпті, – дегендері бала тілінің тәттілігі. Беторамалын жоғалтқан балаға әкесі кейіп жатса: – мен жоғалтқаным жоқ, өзі жоғалды, – деп тұрған балаға не айтарсыз. Атасының үйінен шыққанда жаңа туған айды көріп: – айды қара, папа, қып-қызыл, – деп таң қалған бала өз үйіне келгенде көтеріліп қалған айға қарап: – папа, атамдардың айынан біздің айымыз жақсы емес пе, қараңызшы, жап-жарық, – деген қуанышын боямасыз бейнелеген автордың өзі де балаларға арнап біраз шығармалар жазды. Кіші ұлы Исатайдың күн күркіреп найзағай ойнағанда: «– Ойба-ай, күн айқайлап жатыр», «– Пап, анау не? – Күннің көзі ғой. – Ал күннің аузы қайда?», атасының үйінен шыққанда толығынан туған ай сәулесі олар үйге келгенше қыр соңынан қалмайды, сонда: «– Папа, мына ай соңымыздан неге қалмайды?», – деген сөздері 3-4 жасар балалардың ой-өрісін байқатса, автордың осындай мысалдарға мән беріп отыруы да тегін емес. Оқушылардың жас шамасына, олардың ой-санасына орай жазатын «Балдырған» журналы туралы «Балдырған» туралы бірер ой» деген мақала жазған ғалымның көркем шығармалары да осы талапқа сай жазылып жатты.

Бұл кітапта сөз болған «Мен қалай торғай болдым» атты тұңғыш әңгімелер жинағынан бастап «Жолың болсын», «Қалыңдық», «Ана махаббаты», «Гүлжан сүйеді», «Меймандар», «Ант», «Үміт», «Біз

күн перзентіміз», «Бір аспанның астында», «Ғасырлар сыры» тәрізді ірілі-ұсақты көркем шығармалардың барлығы да оңай жазылған дүниелер емес. Олардың әрқайсының жазылу тарихы, шығу тарихы бар. Бәрінен де біздің қаламгерлердің «Болар елдің баласы бірін-бірі батырым» дейді деген халық даналығын жадында сақтамай, керісінше жөнсіз сын айтатындары шығармашылық адамының жүйкесін тоздырып, денсаулығын бұзатыны, қабағына кірбің түсіретіні белгілі. Дегенмен автор «Сын түзелмей, мін түзелмейтіндігін» жадында ұстап, сыншылардың өзі көрмей қалған кейбір кемшіліктерін дер шағында түзеп отырғанына қуанады. Бұл сөзімізді автордың алғашқы жинағына жазылған сын жөніндегі: «Қадырдың мақаласындағы сындардың дұрыс та жерлері жоқ емес еді. Тәжірибесіздіктен кеткен олқылықтар жеткілікті ғой. Тіпті ол байқамаған жайларды кейін өзім байқаған едім. Әдетте түйе желеді ғой, ал мен оны «шауып ала жөнелді» деп жазыппын. Түйе жарысты көргенім бар, онда түйе кәдімгідей шабады, бірақ соның өзінде «шабады» деген сөз түйеге қолданылмайды. Соны қалай жіберіп алғанымды өзім де білмеймін», – деген сөзі растайды.

Партия жікшілдікке қарсы күрес жүргізген сайын, біздің қазақтың жең-ұшынан жалғасып төңірегіне пікірлестерін топтастырып, ұялас қасқырлардай әрекет жасайтыны бесенеден белгілі. Осындай көлденең кедергілермен алыса жүріп, шығармашылықпен тиянақты айналысқан жазушының жаны оқырмандарының жақсы пікірінен сая табады. «Ана махаббаты» повесіне жер-жерден келген пікірлер мен мерзімді басылым беттерінде оң көзқараспен жазылған сын-рецензиялар Мырзабек Дүйсеновтің проза жанрын шебер игерген жазушы екендігін байқатты.

Кезінде Рахманқұл Бердібаев, Тұрсынбек Кәкішев, Мырзабек Дүйсенов үшеуі – «три мушкетера» атанғанынан олардың арасындағы қимас достықты білсек, күнделік-эсседегі Әзілхан Нұршайықов, Әбділхамит Нарымбетовке қатысты автордың деректері оның досқа адал болғанын және бір қырынан дәлелдегендей. Әбділда Тәжібаевтың тойында Мырзабек пен Рахманқұлдың әуелете салған «Ақтолғай» мен «Ағажан» әндері олардың әншілік қырын байқатса, Рахманқұлдың Мырзабек пен Тұрсынбекке Қара теңізден жазған хаттары олардың айнымас достығын ашып тұр.

Рабиға Сыздықова, Шора Сарыбаев, Телкожа Жанұзақовқа қатысты деректер әдебиетші ғалымдардың тілшілермен қоян-қолтық араласып жүргеніне қызмет етсе, Қажым Жұмалиев, Мұхаметжан

Қаратаев, Есмағамбет Ысмайылов, Мүсілім Базарбаев, Оразгүл Нұрмағамбетова, Асқар Токмағамбетов, Әбділда Тәжібаев, Рахманқұл Бердібаев, Тұрсынбек Кәкішевке қатысты деректер ҚазССР Ғылым Академиясының М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ішкі жағдайынан хабар береді. Ғылымда жүрген ағаларымыздың қашан да жершілдік пен рушылдыққа бой алдырып, жау жоқ жерден жау тауып өзара шекісіп жүретіндері жасырын емес. Осындай шегісулерді бітістірмек болғандардың ісі зая кетіп жататыны өкінішті. Қарап жүрсе де артынан сөз ергеніне күйінген оның «Жаманның артында қарыз жүреді, жақсының артында арыз жүреді» деген мақалды шығаруы да сондықтан. Тіпті елі мен жері тура келмесе, ұстаздарынан ала алмаған өшін шәкірттерінен алуды көздейтіндердің «Есмағамбеттің шашбауын көтереді» деген сықылды сыпсың сөздерін естігенде өзінің өсек айтуға уақыты жоқ екенін: «– Өсек жүре берсін, бірақ менің алаңдарға шамам да, уақытым да жоқ», – деген сөзі растайды. Иә, біріншіден денсаулығы көтермесе, екіншіден ғылыми жұмыс, үшіншіден көркем шығарма жазып жүрген адамның өсек-аяң аңдуға уақыты қайдан болсын.

Әдебиеттану ғылымында «Әдебиеттегі мазмұн мен түрдің бірлігі», «Ілияс Жансүгіров», «Ақын мұраты», «Жанр сипаты» тәрізді монографиялар мен «Жамбыл және қазіргі қазақ поэзиясы», «Халық поэзиясы және бүгінгі заман», «Ақын-жыраулар» тәрізді ұжымдық монографиялардың негізгі авторы болған М.Дүйсенов есімі қазақ әдебиеттану ғылымының тарихына енді. Әдебиет тарихы, халық поэзиясы, қазақ кеңес лирикасы туралы ізденгендердің барлығы дерлік оның аталған сүбелі еңбектеріне соқпай өтпейді. 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбектің «Ғали Орманов» атты тарауын жазғанда өзіміз де ғалымның жазған зерттеулеріне сүйендік, үйрендік, тәлім-тәрбие алдық.

М.Әуезов, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, М.Қаратаев, Ә.Тәжібаев тәрізді ағаларымен жақын араласып, олардан үлгі-өнеге алып, көрген-білгенін, оқыған-тоқығанын отбасынан алған тәрбиесімен ұштастырған Мырзабек Дүйсенов – халқына адал қызмет етіп, қазақ әдебиетіне мол мұра қалдырған жан. Қарымды қаламгердің қаламынан шыққан көркем шығармалар мен ғылыми зерттеу еңбектердің ғұмырлы болатыны белгілі.

2013 ж.

АЛАШШЫЛ АЗАМАТ

(Тұрсынбек Кәкішев – 85 жыл)

Екі ғасыр тоғысында өмір сүріп, екі қоғамның суығына тоңған, шуағына жылынған жандардың бірі бүгінгі қазақ әдебиетінің ардагеріне айналған – Тұрсынбек Кәкішев.

Ол – балалық шағы аштыққа, бозбала шағы жаппай қудалауға, жігіттік шағы Ұлы Отан соғысына тура келіп, өмірдің өзі күрескер етіп тәрбиелеген, ұлтын ұлықтаған, халқының қалаулысына айналған күрескер. Күрескер болатыны ол кеңестік дәуірдің де, тәуелсіздіктің де екіжүзді саясатын кешіре алмай, қашан да оған өр кеудесін тоса білген алашшыл азамат. «Тура айтқан – туғанына жақпайтынын» ескеретін болсақ, туғанына ғана емес, оның өзі өмір сүрген қоғамның келеңсіздіктерін айтамын деп шенділерге, кемшілігін айтамын деп әріптестері мен замандастарының көбісіне жақпай жүретінін бүкіл жұрт біледі. «Аузы қисық болса да, бай баласы» сөйлесін деген қағидаға сыймайтын Тұрсекең қашан да жетім мен жесірдің, жоқ-жітіктің сойылын соғып, панасызға пана, қамқорлық іздегенге қамқоршы болып жүретін жан.

Кезінде М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қазіргі қазақ әдебиеті деген бөлімінде қызмет істегенін, ол жерден шындықты айтамын деп басшылыққа жақпай жұмыстан қуылғанын өзі жазған естелік-эсселерінен оқып жүрміз. Ол кезде аталған институттың директоры Мүсілім Базарбаев екенін ескеретін болсақ, бұл кісінің бірінші жауы – Гүлжаһан Орда болу керек. Бірақ, кең жаратылған ағамыз қарғадай баланың өткен ғасырдағы дау-дамайларға қатысы жоқ екенін ескеріп, кейбіреулер секілді ескі кекті олардың шәкірттерінен қайтаруды көздеген жоқ. Менің зерттеу объектім – Мүсілім Базарбаевтың зерттеу еңбектері мен ол өмір сүрген дәуірдегі ұлттық әдебиеттің негізгі өзекті мәселелері екенін білсе де, бір ауыз артық сөз айтқан емес. Керісінше, көрген жерде ағалық ақылын айттып, жазған-сызғандарымызды қалт жібермейтінін байқатып жүрді. Зерттеу нысанымызға қатысты болған соң да маған Мүсекеңнің

өмір сүрген кезіндегі қоғам өмірі мен әдебиет төңірегінде болған айтыс-тартыстармен жақынырақ танысуға тура келді.

Өткен ғасырдағы осындай даулы мәселелердің бірі – ана тілі үшін күрес екенін бүгінде елдің бәрі біледі. Тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны қарқындап тұрған кезде қазақ мектептерінің саны күрт азайып, аралас мектептер қатары өскені белгілі. Осы тұста аға буын өкілдерінің қудалануын көрген бұл ұрпаққа да өз пікірін ашық білдіру оңай болған жоқ. Бірақ ұлты үшін, қазағы үшін шарадай басын үлкен дауға салған алашшыл азаматтарды тәуелсіз елінің өскелең ұрпағы ұмытпағаны абзал. Осындай алашшылдардың қатарында мен Рақманқұл Бердібаев, Әбділхамит Нарымбетов марқұмдар мен Тұрсынбек Кәкішев сынды аяулы ағаларымды атар едім. Олар не істеді? деріңіз бар ма.

Рақманқұл Бердібаевтың қазақ тілінің болашағына балта шапқан құйтұрқы саясатқа қарсы өзі қызмет істейтін «Қазақ әдебиеті» газетінде «Ең үлкен мәдени байлық» (1956 жылы 22 сәуірде) атты мақаласы жарқ ете қалды. Бұл мақала көпшілік оқырманнан қолдау тауып, артынша осы газетте Әбділхамит Нарымбетовтің «Ана тілін ардақтайық» (1 маусым) деген мақаласы тағы шықты. Коммунистік партия Қазақстанда ұлтшылдардың көзі жойылды деп отырған тұста, осылайша жас ұлтшылдар бас көтере бастады. Замандастарының, дәлірек айтсақ құрдастарының мынадай ісіне сүйсінген Тұрсекең де қарап жаға алмады. Ендігі жерде ол да қолындағы қаламын қару етіп, ана тілі үшін күреске аралысып кетті. Осы оқиғаны автор Ә.Нарымбетов туралы мақаласында «Мынадай мақаланы «Қазақ әдебиеті» шығарғанына әбден риза болып Қазақстан компартиясының Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтының ғылыми қызметкерлері арасында әңгіме қозғап, «Тіл мәдениеті» деген мақала жазып, талқыға салдым. Біраз жігіттер хош көрді, бірақ айғайлатпай, ызғар сезілетіндей етіп жазған мәтінді кейіннен министр болған Хамит Хасенов онан әрі жұмсарта редакциялады (Ол қолжазба әлі күнге дейін менің архивімде сақтаулы). Қайтадан оқып шыққаннан кейін тарих ғылымдарының кандаидаттары, Компартия жанындағы партия тарихы институтының аға ғылыми қызметкерлері Ағзам Байшин, Әдиет Мұхтаров, ғылыми қызметкерлер Рахматулла Сәрсенбаев, Төрехан Әлішеров, Хамит Хасенов, Тұрсынбек Кәкішевке «Қазақстан коммунисті» журналының бөлім меңгерушісі Құрманбек Әбілдаев, «Үгітші блокноты» редакциясының жауапты хатшысы Қыдыр Әлиасқаров

қосылып, «Қазақ әдебиеті» газетінің 21 тамыздағы санында «Тіл мәдениеті» деген атпен мақала жариялады», – деп еске алады. Осылайша, ана тілінің сойылын соғып, заманды түземек болған алғашқы авторларға коммунистік партияның ішкі саясат бөлімі шара қолданып жатқанда, енді Тұрсынбек Кәкішев бастаған тағы бір топ ұлтшылдардың мақаласы жарияланды.

Ал, осы мақаланың жарыққа шығуын Р.Бердібаев: «Бұл мәселені көтерген басқа да мақалалар болды, бірақ, мына мақала ерекше, Орталық Комитеттің жанындағы партия институты қызметкерлерінің сөзі болып шыққаны ерекшелуеу естілді, әсерлі болды. Кейіннен естідік, Орталық Комитет институт қызметкерлерін жинап алып, Қазақстан Компартиясының идеологиялық хатшысы қыспаққа салыпты. Топтасып неге мақала жазасындар, «Қазақ әдебиетінің» ұлтшылдық позициясын неге қолдайсындар деп көп әуреге салғанын да естідік», – деп еске алады. Мұның астарында мақалаға қол қойған авторлардан гөрі оны ұйымдастырушы серкенің оңай жазаланбағаны айтпаса да түсінікті.

Осылайша, қазақтың бас көтерер зиялы қауымын тығырыққа тіреп, алдын 25 жыл, артын 10 жылға айдап жіберген бұл заманда ана тілінің жоғын жоқтап бас көтерген бұл буын өкілдері сол заманда екінің бірінің қолынан келмейтін үлкен ерлік жасағанын бүгінде баса айту – тәуелсіз қазақ елі азаматтырының міндеті.

Тұрсекеңді алашшыл азамат деп атауымыз да тегін емес. Ол кісі – қай дәуірде де қазақтың жарқын болашағы үшін күресе білген күрескер. Оған тағы бір мысалы ретінде қазақ әдебиеттану ғылымының болашағы үшін күресін айтсақ жетіп жатыр. Кеңестік дәуір тұсында Қазақстанның астанасы Алматы жабық қалалардың бірі болатын. Ол кезде шалғайдағы ауылдардан келген қазақ балаларына астанада қалу – қиял-ғажайып ертегілердегідей қол жетпес арман еді. Тұрсекеңді кеңестік заманның астанада қазақтардың санын көбейтпеуге тырысқан осындай құйтырқы саясатының қатып қалған сеңін бұзуға мұрындық болғандардың бірі ретінде атауға болады. Ол – кезінде өзі қызмет істеген М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры Әди Шәріпов болып тұрған тұста қолынан жазу-сызу келетін, филология факультетін шын мәнісінде қалап келген, болашақта әдебиетші, журналист болғысы келетін «сайдың тасындай» бірсыпыра шәкірттеріне Алматыда қалуға мүмкіндік туғызған қамқоршы ұстаз.

Оны автор Ә.Шәріпов туралы «Қамқоршы» деген естелігінде былайша еске алады: «...Сол жолы кешегі үш студент, әр облысқа бөлініп қойған болашақ мұғалімдерді әкеп табыстадым. Филология ғылымдарының докторы Болатжан Әбілқасымов (марқұм), аудандық Комсомол хатшысы боламын деп елге кетіп, көп бейнетпен Алматыға әзер оралған педагогика ғылымдарының докторы Тұрсынбек Баймолдаев, филология ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия университетінің проректоры, профессор Анарбай Бұлдыбаев үшеуін алғашқы кезекте өткіздім.

Келесі ауыл шаруашылық жұмысына әр облысқа бөлінген төрт жігітті, онан кейінгі жылдарда төрт-бес жігіттерді Әдекеңе өткіздім...

Төрт-бес жылдың ішінде Әдекеңе жиырма шақты талапкерді өткіздім. Олардың 12 – ғылым докторы, қалғандары – кандидат».

Тұрсынбек Кәкішевтің осы айтып отырғандарының дені бүгінде әдебиеттің жанашырына айналған ғылым докторлары. Олар: Жаңғара Дәдебаев, Әуезхан Қанапин, Бәйділхан Балажанов, Құлбек Ергөбеков, Балтабай Әбдіғазиев сынды профессорлар. Міне, осының өзі – Тұрсынбек ағамыздың тағы бір күрескерлігін аша түсер мысалдар. Саналы ғұмырын ұлттық әдебиеттің бүгінгі мен болашағына арнаған ағамыз ұлағатты ұстаздарынан алған тәлім-тәрбиесін осылайша шәкірттерінің бойына сіңіре білді. Бүгінде осы аталған есімдердің барлығы да ұстаздарына сөз келтірмеу үшін Тұрсынбек ағасынан көргенін істесе, қазақтың болашағы жарқын болары даусыз.

Осындай күрескерліктің тағы бірі – өткен ғасырдағы алаш мұрасы үшін күрес. Қазақ әдебиеті сынының тарихын жан-жақты зерттеген ағамыз ХХ ғасыр басындағы дау-дамайларға оң пікір беруде де ерекшеленеді. Алаш әдебиеті ақталған тұста елдің бәрі әдебиеттің ақтандақ беттерін зерттеуге бел шеше кірісті. Бұл тұста да ағамыз жемісті еңбек етті. Оған оның зерттеу еңбектері дәлел. Алаш қайраткерлері үшін күрес мұнымен де бітпеді. Оның тағы бір мысалы жуырда мерзімді басылым беттерінде Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйінің директоры Райхан Сахыбекқызының мақаласынан оқығандарымыз. Шенеуніктерді өзінің қара басына ғана пайдалануды ойлаудан аулақ ағамыз, еліміз тәуелсіздік алған тұста Ахмет Байтұрсынұлының өзі тұрған, бүгінде мұражайға айналған үйінің дау-дамайға түскеніне шыдамай, тағы да үлкен күрескерлігімен алғы шепке шықты.

Тұрсекеңді көрген жерде көп қыздың қайсы бірін түстеп танып жатар деген оймен, Әдебиет және өнер институтына деген көзқара-

сын білетін мен: «– Сіз бізді қанша жаман көрсеңіз де, біз сізді жақсы көреміз», – деп бір күлдіріп аламын. Ағам ол кезде: «– Жоқ, мен бәріңді де жақсы көремін. Әсіресе сенің фамилияң маған қатты ұнайды», – деп өз ойын айтады.

Бұл мақалада алашшыл ағамыз бен ол кісі туралы ұстаздарымыздың, замандастарымыздың жазған-сызғандарынан оқып-түйгенімді ғана айтып отырғанымды ескеретін болсақ, Абай атындағы қара шаңырақта оқып, әл-Фараби атындағы университетте Тұрсынбек Кәкішевтің дәрісін тыңдамаған менің мақтаныш тұтар асыл ағамның көп қыры мен сырынан бейхабар екенім айтпаса да түсінікті.

2012 ж.

* * *

Тұрсынбек Кәкішев еңбек жолын актерлықтан бастап, студент кезінен «Лениншіл жас» газетінде жұмыс істеді. Осы басылым жөнінде М.Базарбаевтың: «Қазір қазақ журналистикасының дәстүрі толық орнығып бекіді. Талантты қалам шеберлері бар. Солардың көбі «Лениншіл жастан» тәрбиеленіп шықты. Бұл газет, мәселен, бір «кіші университет» есебінде талай жас талапкерлерді даярлады. Оның алғашқы дәуірі жиырмасыншы жылдарға дейін кететінін айтпасақ та жалпыға мәлім», – деген пікірін жадымызда ұстайтын болсақ, Тұрсынбек Кәкішев те осы университеттен қаламын ұштап, түлеп ұшты. Жоғары оқу орнын тәмамдаған соң, университет жолдамасымен қазіргі «Мектеп» баспасының жоғары оқу орындары оқулықтары редакциясының аға редакторы болып қызметке орналасты. Ә.Шәріповтің 1951 жылы орта мектептің VIII-IX сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығын «Редакциясын басқарған – М.Ғабдуллин» деп шығарып жібергенін Тұрсынбек Кәкішев «Қамқоршы» деген естелігінде тарата айтқан болатын. Қ.Жұмалиевтің аты-жөні алынып тасталғанмен, оқулық мазмұны сол қалпында қалғандықтан Әдекең бұл ерлігі үшін жауап берді.

Ол 1951 жылдың күзінде ҚКП Орталық комитетінің баспасөз бөлімінің ұйғаруымен марксизм-ленинизм классиктерінің шығармаларын тәржімалайтын аудармашылардың екі жылдық курсыне жіберіледі. Бір жыл оқығаннан кейін ҚКП Орталық Комитетінің жанындағы Партия тарихы институтына ғылыми қызметкерлікке ауыстырылады. Бұл жылдар болашақ ғалымды архивтік құжаттар негізінде деректі мақалалар жазуға, өзінің негізгі мамандығына ыңғайланып,

шаң басқан мұрағат құжаттарын тиянақты қарауға, оны тыңғылықты зерттеуге дағдыландырды.

1958 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының аспирантурасына түсіп, 1960 жылы «Қазақ әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі идеялық-творчестволық мәселелер (1917-1929 ж.ж.)» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Институттың аға ғылыми қызметкерлігіне жоғарылап, зерттеуін «Октябрь өркені» (1962) атты монографияға айналдырады. Қоғам өміріндегі айтыс-тартыстар 1920-1930 жылдары кең етек жайса, мәдениет пен әдебиет төңірегінде де бұл жылдары дау-дамайлар аз болған жоқ. Талас-тартысы көп дәуір әдебиетіне баға беру, оны ғылыми саралау оңай шаруа болған жоқ. Бірақ ол бұл тығырықтан жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің идеялық шығармашылық мәселелерін зерттеу арқылы шықты.

Тұрсынбек Кәкішевтің ғылыми зерттеулерін саралағанда көзге түсетін негізгі тақырып – Сәкен Сейфуллиннің өмірі мен шығармашылығы. Бұл қатарда ғалымның «Сәкен Сейфуллин» (1967), «Қызыл сұңқар» (1968), 1972 жылы Мәскеудегі «Молодая гвардия» баспасынан «Тамаша адамдар өмірі» сериясы бойынша шыққан «Сәкен Сейфуллин», «Сәкен Сейфуллин» (1976), «Сәкен Сейфуллин – сенің сүйікті жазушың» (1989), «Сәкен және Гүлбаһрам» (1994), «Сәкеннің соты» (1994), «Тар жол тайғақ кешудің тағдыры» (1996), «Сәкен сүйген сұлулар» (1997), «Мағжан – Сәкен» (1999), «Сайыс» (2001) тәрізді оннан аса еңбектерін атауға болады. Өзі қолымен құрған Кеңес үкіметіне жау болып табылған Сәкен мұрасын арашалап, оны қара күйеден тазарту жолында мұрағат деректеріне сүйеніп көп ізденді. Бұл еңбектер бірін-бірін қайталап тұрған жоқ, керісінше әр кітапта Сәкеннің өмір жолы жаңа деректермен байып, бірін-бірін жаңа қырынан толықтырып тұрған дүниелер. Сонау жетпісінші жылдары «Сәкен Сейфуллин» монографиясының «Тамаша адамдар өмірі» сериясымен орыс тілінде шығуы ұлттық әдебиеттегі үлкен құбылыс болғанын ұмытпаған абзал.

Сәкеннің өмірі мен шығармашылығын ғұмыр бойы зерттеген ғалым жыл өткен сайын жаңа деректерге толы еңбектерді бірінен соң, бірін көпшілік оқырманға ұсынып, сәкентанудың қоржынын байыған үстіне байытып келеді. Ғалым зерттеулерінде тағдыр тауқыметімен күрескен Сәкен Сейфуллиннің өзін де, өмірін де нақты деректер арқылы сөйлетіп, XX ғасырдың 20-30 жылдарына жан бітіреді.

Колчактың азап вагонынан аман қалған Сәкеннің Кеңес үкіметінің басында жүрген кезі де адам қызығарлық емес. Совнарком төрағалығынан тезірек кетуді ойлаған Сәкеннің ұлтжандылығы үшін «ұлтшыл» атанып, халқын сүйгені үшін «халық жауы» атанып, қара күйе жағылуы сол тұстағы ел өміріндегі аумалы-төкпелі заманның айқын көрінісі ретінде шынайы да нанымды суреттелген. Зерттеуші Сәкен Сейфуллиннің өмірі мен шығармашылығын бірлікте қарастыру арқылы оның өмір жолы мен толымды бейнесін жасап берді. Осы қатарды ғалымның «Мағжан – Сәкен» (1999), «Сайыс» (2001) сынды еңбектері толықтырады. Ол Мағжан мен Сәкенді таразының екі басына салып, олардың арасын ажыратқан саяси-әлеуметтік ахуалдың астарына үңілді. Олардың Омбыдағы мұғалімдер семинариясында оқыған жылдары, жастардың «Бірлік» ұйымы, М.Дулатовтың балдызы Гүлшаһра сұлуға қатысты деректер, шығармашылық жолындағы ізденістер, Мағжанның «Шолпан», Сәкеннің «Өткен күндер» тәрізді тұңғыш жыр жинақтары туралы мәліметтер – бәрі де нақты деректерге сүйене баяндалған. Осылайша мұрағат құжаттарын орнымен сөйлете білген ғалым зерттеу еңбегінің құндылығы тың деректерінде болатындығын байқатты.

Ғалым еңбегінің бір парасы – қазақ әдебиеттінің жекелеген өкілдерінің өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулері. 1967 жылы жарық көрген «Дәуір суреттері» атты монографияға С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Майлин, С.Шәріпов, Ж.Тілепберген, Е.Бекенов, С.Ерубасев және т.б. жайындағы зерттеулері енді. Мұндағы жекелеген қаламгерлер туралы зерттеулер сол дәуір әдебиеті туралы толыққанды мәлімет береді. Ғалым аталған қаламгерлердің мұрасын жинаумен, қайта жариялаумен бірге оларды зерттеумен де айналысты. 1957 жылы Саттар Ерубасевтың мұралары жинастырылып жеке кітап болса, кейінгі жылдары толықтырылып 1979 жылы екінші, 1994 жылы үшінші рет қайта жарияланды. 1959 жылы Сабыр Шәріповтің екі томдығын Қ.Жармағамбетовпен бірлесіп шығарса, С.Шәріповтің 100 жылдығына орай 1982 жылы екінші рет жариялады. 1960 жылдан бастап С.Сейфуллиннің алты томдығын шығаруға белсене қатысып, оның 4,5,6 томдарын құрастырады. 1969 жылы Жиенғали Тілепбергеннің «Ізбасар» атты таңдамалы жинағын шығару, 1996 жылы оны толықтыру, Елжас Бекеновтің «Дала қоңырауына» алғы сөз жазу, «Қазығұрт» баспасынан С.Сейфуллиннің 12 томдығын шығару да осы саладағы үздіксіз еңбектердің жалғасы.

Оның қазақ әдебиетінің тарихын жасауға қосқан үлесі де жетерлік. 1965-67 жылдары «Қазақ әдебиеті тарихының» III томының I және II кітаптарына жекелеген тараулар мен бөлімдер жазып, екінші кітаптың жауапты редакторының бірі болды. Е.Ысмайылов, М.Дүйсенов үшеуі бірігіп КСРО Ғылым академиясының М.Горький атындағы дүниежүзілік әдебиет институты шығарған «Көп ұлтты совет әдебиетінің» (1970) алты томдық тарихының I томына қазақ әдебиеті туралы тарау жазды. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қазақ әдебиеті кафедрасы шығарған «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» атты басылымның жалпы редакторы болды.

Ұлттық әдебиеттану ғылымына қосқан ғалымның келесі еңбегі – қазақ әдебиеті сынының тууы мен қалыптасуы жөніндегі зерттеулері. 1971 жылы «Қазақ әдебиеті сынының туу және қалыптасу жолдары» атты тақырыпта қорғаған докторлық диссертациясы мен «Сын сапары» (1971), «Оңаша отау» (1982), «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» (1999, 2003), «Жанр жайлауы» (2007) осының нақты мысалы. Ғалым бұл еңбектерде қазақ әдебиеті сынының Октябрь революциясына дейін туғандығын, Ұлы Отан соғысына дейін жанрлық жағынан әбден қалыптасып, оңаша отау тіккендігін ғылыми түрде дәлелдеп берді. Шаң басқан мұрағатпен жұмыс істеудің көзін тапқан ол әдеби-сынның бастауын арыдан іздеп тапты. «Айқап», «Қазақ» тағы басқа газет-журналдардағы материалдарды жинап, мол қазынаға кенелді. Солардың негізінде қазақ әдеби сынының тарихы бар екендігін ғылыми ортаға мойындатқан тұңғыш зерттеуші ретінде танылды. XX ғасыр басындағы әдебиетті зерттей жүріп әдеби сынның әдеби процестегі жетекшілік рөліне үңілді. Әдеби сынның жекелеген қаламгерлердің шығармашылық тағдырына ғана емес, жалпы әдеби процеске тигізетін ықпалы зор екендігін дәлелдеді. Қазақ әдебиеті сыны саласындағы еңбегі қазіргі таңда республиканың жоғары оқу орындарының негізгі оқу құралына айналып, оның алғашқы бағдарламасы 1982 жылы жасалып, 1994 жылы 25 баспа табақ көлемінде оқулығын шығарды. Осы айтылғандардың барлығын ол ұстаздық жолында іс жүзінде насихаттауда, шәкірттердің санасына сіңіруде. 1968 жылдан бері Қазақ ұлттық университетінде «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» жалпы курсы, «Сәкеннің жаңашылдығы» және «XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі көркемдік ізденістер» жайында дәріс оқып келеді.

Ғалымның зерттеу нысанына алынған қаламгерлер мен қоғам қайраткерлерінің туып-өскен ортасы, қызмет еткен жерлерін көзімен көріп, олар ұстаған заттарды көзімен көріп, қолымен ұстап, жанымен түйсіну – оның негізгі ұстанымдарының бірі. Осындай мақсатпен Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов және басқа қаламгерлердің жүрген жерлерін түгел аралап, қазақ жерінің төрт бұрышын түгел шарлады. Ол Қазақстанның қай бұрышында жүрсе де, қай елге сапар шексе де қоғам және қалам қайраткерлеріне қатысты деректерді іздестіріп, жаңа тың мәліметтер тауып жүреді. Азапты сапарлардан кейін туған тынымсыз еңбектің жемісі «Ұштасқан үш өзенмен» (1978), «Жол үстінде 80 күн» (1983), «Жасампаз өлке» (1989), «Сандалтқан «Садақ» (2002) болып қолымызға тиді. Шаң басқан мұрағаттан жыртылып жоғалған беттерді іздеп табудың қиынның қиыны екенін мұрағатпен жұмыс істеген жандар жақсы біледі. Ал, Польша, Қытай, Иран, Түркия, Моңғолия, Франция сынды елдерге шыққан сапарларында қазақ халқының әдеби мұраларын жинап, қазақ диаспорасының жай-күйінен толыққанды мағлұмат берді. «Қазақ диаспорасының рухани әлемі» атты ғылыми тобы шет елдегі қазақтардың фольклорлық, этнографиялық, музыкалық, материалдық құндылықтарын зерттеуге көп үлес қосты. Қытай, Моңғолия және Ирандағы қазақ диаспораларына барған экспедицияларды басқара жүріп, шет елдегі қандастарымыздың мәдениеті мен әдебиетінен мол мағлұмат беретін «Моңғолия қазақтары» деген жинақты дүниежүзілік қазақ қауымдастығына ұсынды. Мұның өзі ғалымның ұлты мен халқын шынайы сүйгендігін аңғартады.

Осындай мақсатты көздеген қайта құру кезеңі мен өтпелі дәуір тұсындағы алғашқы ғылыми сапарында олжалаған тың деректері мен соны мәліметтері ғалымның азаматтық ұстанымын танытты. 1988 жылы жазылған «Қағидаға айналған қателерді түзетейік» атты көсемсөзі «Алаштың ақиқатын ашып айтайыққа» ұласса, «Санадағы жаралар» (1992) мен «Толғам» (2004) атты кітаптары оның сапарларының мақсаты мен мәнін аша түсті. Мерзімді баспасөз бен радио-теледидарға берген сұхбаттары, конференция мен форумдарда жасаған баяндамалары, дөңгелек үстелдер мен семинарларда сөйлеген сөздері оның қазағын, халқын сүйген алашшыл азаматтығына қызмет етеді. ХХ ғасырдың елуінші жылдарынан бері қазақ тілі үшін ашық күресіп келе жатқан ғалымның ана тілінің тағдырына қатысты айтыс-тарғыстардың бел ортасында жүретіндігі оның табандылығы мен қайсар-

лығын танытады. Еліміз тәуелсіздік алған тұста әл-Фараби атындағы ұлттық университет жанындағы «Қазақ тілі» қоғамын басқарған оның тіл тағдыры туралы сөздері жан тебіренері анық. Ғалым бойындағы осындай қасиеттер оның үлкен азаматтық болмысын аша түсері даусыз.

Қазақстан жоғары оқу орындарына сіңірген еңбектері ескеріліп, 1995 жылы 5 қазанда Халықаралық жоғары мектептер ғылым академиясының (Қазақстан бөлімшесі) құрметті академигі болып сайланса, 1996 жылы 4 желтоқсанда Еларалық қоғамдық Айтматов академиясына толық мүшелікке қабылданды. Тұрсынбек Кәкішұлының қажырлы еңбегі 1979 жылы «Қазақ ССР-іне еңбек сіңірген ғылым қайраткері» атағы берілумен атап өтілсе, 1998 жылы «Парасат» орденімен, 2005 жылы «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» деген құрметті атақтармен марапатталды.

Т.Кәкішев қаламынан туған зерттеулер ұлттық әдебиеттің әртүрлі өзекті мәселелерін дер шағында көтергендіктен, қазақ әдебиеттану ғылымының талабына сай кәсіби деңгейде жазылғандықтан қай дәуірде де құны арта түспек.

2013 ж.

* * *

«Қазақ әдебиетінің тарихы» және Т.Кәкішев

Отызыншы жылдардағы жаппай қудалау, қыркыншы жылғы Ұлы Отан соғысы, елуінші жылдардағы қайта қудалау науқаны қазақ мәдениеті мен әдебиетіне өз зиянын тигізіп бақты. 1920-1930 жылдардағы «ұлтшылдарды» қудалау науқаны елуінші жылдары да бәсең алмағаны белгілі. «Қазақ әдебиеті» газетінің 1956 жылғы 22 сәуірдегі санында жарияланған Рахманқұл Бердібаевтың «Ең үлкен мәдени байлық» атты мақаласын қолдаймыз деп бастарына бөле тілеп алған «жас ұлтшылдардың» қатарында Т.Кәкішев есімінің жүруі – оның ұлтқа деген шексіз сүйіспеншілігіне мысал. Ұлттық тіліміздің мүшкіл халі мен аянышты тағдырына байланысты өзекті мәселелерді ашық айтып, оны жан айқаймен көтере білген Рахманқұл Бердібаев мақаласын қолдап, артынша Әбділхамит Нарымбетов «Ана тілін ардақтайық» (1 маусым) атты мақаласын жазса, іле-шала Тұрсынбек Кәкішев, Рахметолла Сәрсенбасв, Хамит Хасенов, Төрехан Әлішеров, Ағзам Байшин, Әдиет Мұхтаров, Құрманбек Әбілдаев, Қыдыр Әлиасқаров-

тың «Тіл мәдениеті» (17 тамыз) атты мақаласының шығуы – сталиндік зұлматтың құрбаны болған қазақ халқының ұлты үшін туған ерлерінің ісін жалғастырар ұрпақтың бар екендігін тарих алдында паш етті. Сол кездегі жастардың басына үйірілген қауіпті Ә.Нарымбетов былайша еске алады: «Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті 1956 жылы желтоқсанның 10 күні жарияланған қазақ тілі туралы жоғарыда аталған мақалалардың саяси «қателігін» қатты әшкерелеген қаулы қабылдады. Сол қаулының негізінде «Социалистік Қазақстан» газетінде 1957 жылғы 29 қаңтарда, «Казахстанская правда» газетінде 31 қаңтарда «Қазақ халқының мәдениетін көркейте берейік» атты жоғарыда аталған авторларға өлтіре соққы берген редакциялық көлемді мақала жарияланды. Міне, осылайша, Қазақстанда «Жас ұлтшылдармен» аяусыз күресу науқаны лезде басталып та кетті. Жоғарыда аталған азаматтардың бәрі де қуғынға ұшырады» [1, 60].

Міне осылайша аға буын өкілдерін жаппай қудалау науқаны «жас ұлтшылдарды» әшкерелеуге жалғасты. Осылайша жастайынан саясат сүргініне ұшыраған бұл буын өкілдерін заманның өзі ширата түсті. Жастардың жалындаған жігерін солшыл саясаттың жасыта алмағанына олардың бүгінгі өмір жолдары нақты мысал. Дегенмен, ғылым дамуы бұл саясатты ығыстыра түсті. Қазақ әдебиетінің алғашқы бір легі қудалауға түскен заманда екінші буынды тарих сахнасынан ысыра салу оп-оңай шаруа емес еді. Сондықтан да елуінші жылдардағы қазақ әдебиеттану ғылымының бар жүгін көтеру аға буын шәкірттерінің еншісіне тиді. Бұлар – 1927-1928 жылдары дүниеге келген С.Қирабаев, З.Қабдолов, З.Ахметов, М.Базарбаев, Р.Бердібаев, Т.Кәкішев, Ә.Нарымбетов, А.Нұрқатов, Н.Ғабдуллин т.б. еді.

М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Т.Нұртазин, Ы.Дүйсенбаев, М.Қартаев, Б.Шалабаев, Қ.Жармағамбетов, С.Сейітов сынды аға буын өкілдерінен тәрбие алған бұл топ өздеріне міндеттелген үлкен мемлекеттік мәселелерді абыраймен ақтап шыққанына олардың ғылымдағы жолдары айқын мысал. 50-жылдардағы қазақ әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселенің бірі – атадан-балаға мирас болып келе жатқан ұлттық жауһарларымызға коммунистік партияның талап-тілектері тұрғысынан сын көзбен қарай отырып, «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты көп томдық тарих жазу еді. Бұл іргелі де кешенді жұмысқа жоғарыда

аттары аталған аға буын өкілдері басшылық жасап, ғылымның негізгі қара жұмысын аталған жас буын атқарғаны әдебиет тарихынан мәлім.

III томдық 6 кітаптан тұратын «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты ұжымдық еңбектің III томы қазіргі заман әдебиетіне, дәлірек айтқанда 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі жылдардағы қазақ әдебиетіне арналды. Аталған еңбектің әдеби редакторы және негізгі авторларының бірі – Тұрсынбек Кәкішев. Әдеби редакторлықтың өзі адамға көп жүк міндеттесе, М.Дүйсенов пен Т.Кәкішев осы міндетті абыроймен атқара білді. Себебі, ұжымдық еңбектің орфографиялық, техникалық ақаулардан аман болуы осы есімдерге тікелей байланысты.

Т.Кәкішев III томның екінші кітабына «Асқар Тоқмағамбетов» атты монографиялық тарауды ұстазы Е.Ысмайыловпен бірлесе отырып жазды. Қосалқы автордың болуы біріншіден, ұстаздың әдебиет тарихын жазудағы шәкірт тәрбиелеуін аңғартса, екіншіден, жас маманның ғылымның даңғыл жолындағы бет аласын аңғартары даусыз. Ол кезде де, қазіргі таңда да әдебиет тарихын жазуға әдебиетке еңбегі сіңген, көпшілік қауымға танылған білікті де білімді әдебиетшілер тартылса, Кәкішевтің бойында сол кездің өзінде-ақ, осындай ерекшеліктердің болғаны белгілі. Осы сөзімізді растау үшін ғалымның әдебиет тарихына жазған бір зерттеуінен бірер мысал келтіруге болады. «Асқар Тоқмағамбетов» атты монографиялық тарауда ақынның өмірі мен шығармашылығы түгел қамтыла келіп, оның шығармашылық портреті жасалған. Ақынның дүниеге келгеніннен бастап, оның шығармашылық өсу жолын зерттеуші мұқият көрсете білген. Ұлттық наурыз мейрамының атын да атауға болмайтын сол бір заманда зерттеуші ақынның «Наурыз күні» деген өлеңін тілге тиек етеді. Өлеңнің социалистік құрылысты жырлаған тұстарына талдау жасалғанмен, оның атынан көрініп тұрғандай, бұл – қазақ ұғымындағы жыл басы еді. Алдымен ақынның шағын лирикасынан кейін поэмалары, сатиралық шығармаларынан соң шағын прозалық дүниелерінің кезек-кезек, рет-ретімен тілге тиек болуы – зерттеудің жанр табиғатына сай жүргізілгендігі. «Ақын сықақтарының айрықша бір ерекшелігі – тілінің өткір, әрі жатық келіп отыратындығы. Бірауыз сөзбен, бір шумақ өлеңмен кейде өзінің сатиралық өлеңдерінің идеясын, көркемдік күшін айқындап отырады» [2, 389], – деген ғалымның көркемдік-эстетикалық талап тұрғысынан берілген бағасы қай заманда да өзгермесі анық. Себебі, бұл саясатқа бағындырылмай таза өнерге берілген әділ баға. Аталған зерттеуден осындай нақты да дәй-

екті тұжырымдарды көптеп атауға болады. «Асқар Тоқмағамбетов» атты монографиялық тарау – қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет жазылғандығымен құнды. Өйткені мұнда ақынның өмірі мен шығармашылығы толық қамтылып, оған әдебиет тарихындағы өз бағасы берілген.

Еліміздің егемендік алуы, халқымыздың отаршылдықтан құтылуы ел тарихын қайта қарауды талап еткені мәлім. Осыған орай біздің ұлттық әдебиетіміздің тарихын да жаңаша пайымдау қажеттігі туды. Бұрын көп ұлтты одақтың қарамағында болып келген халықтың өзіндік тарихи ерекшеліктерін, дербестігін, әдеби дамудың күрделі жолын зерттеп, оны егемен республиканың ұлттық қажеттіктеріне жарату міндеті қойылды. Бұрынғы жазылған еңбектерде қазақ әдебиеті кеңестік көп ұлтты халықтар әдебиетінің бір саласы болып қана қаралып, оның ұлттық сыпаты ашылмады. Тіл өзгешелігі болмаса, «тілі басқа тілегі бір» кеңес әдебиетінің мазмұны барлық халықтарда ұқсас болды. Ол коммунистік идеологияның ықпалында жұмыс істеді. Оның үстіне әдебиет тарихына солшыл идеологияға сәйкес келмеген әдебиет үлгілері кірмей қалды. Сонымен қатар бұрынғы әдебиет тарихында кеңестік атаулының бәрі жаппай мадақталып, көркем туындыны талғампаздықпен таңдау принципі ұсталмады. Осының бәріне әдебиеттің партиялығы, социалистік реализм ережелерінің ауқымында ғана жұмыс істеу тәрізді жағдайлар әсер етті. Ендігі жерде әдеби процесті идеология ықпалынан тыс, көркемдік ой-пікірдің дамуына қосқан үлесі тұрғысынан қарау міндеті алға қойылды.

Осылайша көп томдық «Қазақ әдебиетінің тарихын» жасау міндеті әдебиетші, ғалымдарға тәуелсіздік тұсында және жүктелді. Бұл ел президенті Н.Назарбаевтың ұсынысы бойынша жасалған «Мәдени мұра» бағдарламасынан туындаған талап-тілек еді. Осы жөнінде: «Қазақ әдебиетінің көп томдық тарихын жасау, онда халықтың ғасырлар бойғы көркемдік мұрасын ұлттың азаттығы жолындағы күресімен байланыстыра отырып талдау сол негізде бүгінгі тәуелсіздігімізге заңды түрде қол жеткізгенімізді дәлелдеу – әдебиет тарихын зерттеуші ғалымдардың алдында тұрған үлкен міндет. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында бұл салада жұмыс жасалып жатыр. Бұл еңбек – соның бір саласы, кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиетінің тарихы», – дейді академик С.Қирабаев [3, 10].

Араға қырық жылдай уақыт салып, ұлттық мұраларымызды кешенді түрде зерттеу мүмкіндігі туды. Алғашында бір томдық, кейін

III томдық (алты кітап) болып жазылған бұл еңбекті ендігі кезекте он томдық етіп жазу ұйғарылды. Аталған еңбектің 7, 8, 9 томдары кеңестік дәуір әдебиетін қамтиды. Ұжымдық еңбекке жоғарыдағы тәжірибе бойынша әдебиетке еңбегі сіңген ғалымдар ғана тартылды. Солардың ішінде Т.Кәкішев есімін ерекше атауға болады. Жас кезінен «ұлтшыл» болып танылған ғалым ұлтжандылығы үшін «ұлтшыл» атанған алаш азаматтарының мұрасын зерттеуде алдына жан салмай еңбек етті. Солардың бір саласы – 1920 жылдардағы әдеби сын. Жиырмамыншы жылдардағы газет-журнал беттерінде жарияланған мақалаларды жинап-терудің өзі үлкен еңбек болса, ғалым сол тұстағы мерзімді басылым беттеріне ден қоя үңілді. Нәтижесінде, 20-жылдардағы әдеби сынның бағыт-бағдары айқындалып, қазақ әдеби сынның туу төркіні мен даму барысы жөнінде тың деректер ұсынылып, ғылыми түрде дәлелденді. Бұл – қазақ әдебиеттану ғылымындағы әдеби сын туралы алғашқы және толық мағлұмат беретін соны еңбек.

«20 жылдардағы әдеби сын» атты тарау ғалымның: «Қазақстанда сынның тууына бай ауыз әдебиеті қалыптастырған халықтық эстетика, көне заман кемеңгерлері мен қазақ тарихындағы ақын-жыраулардың ойлары, ағартушы-демократтардың толымды пікірлері, қазақ баспасөзінде жарияланған қоғамдық-эстетикалық құжаттар көмектескені даусыз. Көркемдік әуселесі әр қилы болғанымен, сынның әр алуан жанрлық түрлері көрінді. Оның айбынды жанр екені, әсіресе 20 жылдары айқындалды», [3, 153] – деген сөзімен басталады. Бұл жолдардан әдеби сынның туу себептерін анық аңғаруға болады. Кеңестік дәуір әдебиеті деп аты айтып тұрғандай зерттеу негізіне қазан төңкерісінен кейінгі кезең алынды. 1917-1920 жылдар аралығында «Мұғалім журналы» мен «Ұшқын» газетінде жарияланған бірді-екілі мақалалардың сынның басы болып табылатынын тілге тиек еткен ғалым әдеби сынның негізгі бастау көзін 1921 жылдармен байланыстыра қарайды.

1922 жылы жарық көрген Ахмет Байтұрсынұлының «Қалам қайраткерлерінің жайынан» деген мақаласындағы «Қазақ жазушылары қалай туған, қашан шыққан?» деген сауалына берген жауабының әдебиеттану ғылымында еркін айтылуы да ел егемендігімен тікелей байланысты болса керек. «1. Қазақ қалам қайраткерлері орыстан қорлық көрген, таяқ жеген, орыстың табанына езілген жұрттан туған. 2. Қалам қайраткерлері қазақ басына қиын-қыстау, тар заман түсіп, қайғы бұлты үстін торлап қаптаған шақта шыққан», – деген Байтұрсынұлы-

ның сөзін ғалым тегіннен-тегін алып отырған жоқ. Осы үзіндіден сол тұстағы ақын-жазушылардың қал-жағдайын толық көруге болады. Бұл – XX ғасыр басындағы отар елдің өмірі мен тұрмысынан алынған тарихи шындық.

20 жылдардың басында С.Сейфуллиннің «Асау тұлпар», «Бақыт жолына», «Қызыл сұңқарлар», М.Әуезовтің «Еңлік – Кебек», «Бәйбіше – тоқал» атты шығармалары қатал сынға алынып, қазақ ақын-жазушылары нені жазу, қалай жазу керек екендігін білмей дағдарды. Қоғам тұрмысының негізі өзгергендіктен оның әрбір саласында да өзгерістер болды. Осы тұста көркем әдебиет саласында да көңіл аударарлық жайлар аз болған жоқ. Қызу айтыс-тартыс қоғамның әр саласында кең етек жайған десек, идеология майданында да осы көрініске кезігеміз. Қазақстан топырағында 1922-1923 жылдардан бастап «Еңбекші қазақ», «Қызыл Қазақстан», «Жаңа әдебиет», «Ақ жол», «Шолпан», «Темір қазық», «Сана», «Лениншіл жас» секілді баспасөздерде әдебиет мәселесі кең талқылауға түсті. Осы талқылау кезінде көркем әдебиет төңірегіндегі шиеленіскен айтыстарға қазақ әдебиетінің белгілі өкілдері белсене араласты. Сәбит пен Қошкенің газет бетіндегі ашық айтысы бұған мысал бола алады. Әдебиет төңірегіндегі қызу айтыс-тартыс ендігі кезекте тек қана әдебиетшілерді ғана емес, сөз қадірін түсінер көзі ашық оқыған қазақ зиялыларының бәрін де баулай бастады. «Біздің көбіміз – бәріміз десек те өтірікші бола алман кәзір универсалмыз. Көп білгендіктен универсал емеспіз, көп міндет жүктегендіктен, амалсыздан универсалмыз. Қазақ тұрмысында жұртшылық алдына түспей, білінбей қараңғы, тұйық жатқан мәселелер көп соларды ашқың келеді, түсінгің келеді...», – деп сол заманның оқығандары айтқандай олардың біразы ендігі жерде әдебиет майданына да араласты. Олардың қатарында Ы.Мұстамбайұлы, Н.Төреқұлов, С.Қожанов, Ш.Тоқжігітов сынды қоғам қайраткерлерінің есімін атауға болады. Заң ғылымдарының маманы Ы.Мұстамбайұлының әдебиетші болмаса да көркем әдебиетті дұрыс түсіне алатын көзі қарақты жан екендігін ғалым былайша түсіндіреді: «Ыдырыс Мұстанбайұлы («Қызыл Қазақстан». №1, 1927) Сәбит пен Қошке айтысында мұқату, кекету жағы көбейіп кеткенін ескерте отырып, өзінің реализм жағында екенін аңғартады» [3, 166].

20 жылдардағы әдеби сынның бағыт-бағдарынан толық хабар берген ғалым мынадай тұжырым жасайды: «Сонымен, Қазан төңкерісінен кейінгі 10 жылдық қазақтың әдеби көркемдік даму барысындағы

бір күрделі кезең болды. Марксизм-ленинизм іліміне сүйенген көзқарас бірте-бірте басым түсіп, көп мәселені адамзаттық түсінік деңгейінен шығарып жібергендіктен, көркемдік өркендету барысында әр қилы ағымдардың тууына себепкер болды. Бұрынғы халық әдебиеті аумағында дамып келе жатқан қазақ әдебиеті енді өздерінің идеялық-шығармашылық мақсат-тілегіне қарай екіге бөлінді. Халықты тапқа, жікке бөлмей, арман-тілегін тұтастай жырлауға ниеттенген алашшыл ақын-жазушыларды жаңа саяси жағдай сыртқа тепті, кедейдің, пролетариаттың жоғын жоқтаған төңкерісшіл жазушылар да олармен тіл табыса алмады. Қазақ әдебиетінде сын өнері кәсіби жанр ретінде қалыптаса бастады. Жаңа ізденістер, қомақты толғамды ойлар, салиқалы ой-пікірлер әдебиет әлемінен көріне түсті».

Ғалымның 20 жылдардағы әдеби сын туралы жаңаша топшылаулары мен қорытынды түйіндері осылайша әдебиет тарихына енді. Олай болса, «Қазақ әдебиетінің тарихы» (III том, 1-2 кітап, 1967), «Қазақ совет әдебиетінің тарихы» (Мәскеу, орыс тілінде, 1970), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (10 томдық. 7-том, 2004) атты ұжымдық еңбек авторларының бірі және Сәкен Сейфуллин мұрасы жөнінде сан-алуан еңбек жазып, әдеби сынның тарихын жете зерттеген Тұрсынбек Кәкішев – қазақ әдебиеттану ғылымының өсіп-өркендеуіне қомақты үлес қосқан ғалым. Оның есімі көз майын тауысып жазған зерттеулері арқылы қазақ әдебиеттану ғылымының тарихында мәңгілік сақталмақ.

2008 ж.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Мүсілім Базарбаев туралы естеліктер. Алматы: Жібек жолы. – 2007. – 266 бет.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. III том. Екінші кітап. Алматы: Ғылым. –1967. – 662 бет.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. 7-том. – Алматы: Қазақпарат. – 2004. – 459 бет.

ҰСТАЗ ҰЛАҒАТЫ

(Немат Келімбетов – 75 жыл)

Абай атындағы Қазақ педагогикалық университетінің I курсында оқып жүргенімізде жоғары курс студенттері бізді болашақ ұстаздарымызбен сырттай таныстырып, қайсысының талап-тілегі қандай екендігін тәптіштеп түсіндіріп жүретін. Студенттер қауымының көп сөз ететін оқытушысының бірі – Немат Келімбетов. Алдағы уақытта өзімізге дәріс беретін ұстаздарды көргенде алдынан қия өтпей сәлемімізді беріп қана жүрдік. Елдің айтысына қарағанда Немат ағай сабақ оқымайтын жалқаулардың қас дұшпаны тәрізді. Осылай арамызда жүріп әртүрлі аңыздар тудырған ұстазымызбен біз де II курста оқып жүргенде жүздесіп, дәрісін тыңдадық.

Немат Келімбетов деген есімді атағанда маған екі ой қатар келеді. Оның бірі – ұстазымыздың талапшылдығы, екіншісі – елін, халқын сүйген ұлтшылдығы, отаншылдығы (патриоттығы). Немат ағай бізге «Ежелгі дәуір әдебиеті» мен «Жыраулар поэзиясы» пәндерінен дәріс оқып, оның семинар сабағын да өзі жүргізді. Аты шулы ұстазымыз дәріс оқығанда аудиторияда шыбынның ызыңы естілетін. Бәріміз де кірпік қақпай тыңдап, демімізді ішімізден ала отырып естігенімізді жан таласып қағаз бетіне түсіретінбіз. Себебі, оның айтып отырғандарының барлығы – біз үшін көз көріп, құлақ естімеген жаңалық. Мектепте оқып жүргенде қазақ халқының тарихы ХҮ ғасырдан басталады дегенге имандай сенген басымыз біздің халықтың тарихы сонау ежелгі дәуірге де қатысы дегеніне таңдай қағамыз. Ағайдың айтысына қарағанда ежелгі дәуірдегі әдеби жәдігерлер біздің рухани мұрамыздың қайнар бұлағы болып табылады. Бұл – ХХ ғасырдың сексенінші жылдарындағы бірінші курс студенттері үшін ғана емес, жалпы әдебиеттану ғылымы үшін жаңалық екенін біз кейін түсіндік. Сөйтсек, кеңестік дәуір тұсында ұсақ ұлттарды (қазақ, өзбек, түрік, қырғыз, т.б.) арғы тарихын білмей, мәңгірт етіп ұстау қажет болғандықтан бізге тарих қойнауында жатқан арғы дәуірлерді білуге тыйым салады екен. Егер біз түп-төркінімізді зерттеп тарихымызға үңілсек, түркі тектес халықтардың туыстығын біліп өзара жақын қарым-қаты-

наста болуымыз мызғымас Кеңес Одағы үшін үлкен қауіп тудырады екен. Түркі халықтарын бір орталықтан басқару қажеттігін ұсынып, оларды өзара жақындастыруды көздеген Тұрар Рысқұловтардың идеясы кеңестік жүйеге жақпай, олардың көзін жойғандығын да кейін білдік. Олай болса, кеңестік жүйе ыдырамай тұрып қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеп, оны насихаттап жүрген Немат Келімбетов ісінің өзі үлкен ерлік екендігі жасырын емес. Сол замандағы әдебиеттанудағы соцреализм секілді өзекті мәселелерді Немат ағай да білді. Бірақ ол жауыр болған жаттанды тақырыптарды, саясатқа бағындырылған ғұмыры қысқа мәселелерді зерттеуден қашып, тасқа қашалған жазба ескерткіштерге үнілді. Мұндай ауыр шаруаның денсаулығы саулардың өзіне оңай тимейтінін ескеретін болсақ, денсаулығы нашар ағамыздың бұл ісі ұлтын, халқын, елін, жерін шынайы сүйгендіктен туғаны анық.

1986 жылы Немат ағайдың «Ежелгі дәуір әдебиеті» деген оқулығы жарық көрді. Біз екінші курс оқып жүргенде, дәлірек айтсақ осы пәннен дәріс тыңдап жүргенде шыққандықтан оқулықты бәріміз түгелдей алып, жастығымыздың астына жастап ұйықтайтын болдық. Ондағы мақсат – талабы қатты ұстазымыздың жазған-сызғандарын хал-қадірімізше ұғынып, түсініп оқу. Осылайша Орхон, Енисей өзендерінің бойынан табылған жазба ескерткіштердің біздің арғы тарихымыздан хабар беретіндігін Күлтегін және Тоныкөк жазба ескерткіштері арқылы біле бастадық. Ұстазымыз бізге қазақ халқының батырлық және тарихи жырларының бастауы аталған жазба ескерткіштерде жатқанын жыр жолындағы жекелеген тіркестермен түсіндіретін. Ел мен жерді сыртқы жаудан қорғау жолындағы Күлтегін мен Тоныкөктің ерлігі азаттық, тәуелсіздік жолындағы күрестің бастауы болса, мұның өзі азаттық идеясы ежелгі дәуірдегі жазба ескерткіштерде жатқандығынан хабар беретін.

Немат ағай бізге тек қана ежелгі дәуір әдебиеті емес, жыраулар поэзиясынан да дәріс оқыды. Ол кісіге тән қасиет – дәріс оқыған пәндерінің семинарларын да өзі жүргізетін. Ол – дәрісте үнсіз ғана отыратын студенттерді семинар сабақтардағы жауаптары арқылы жақынырақ тануға мүмкіндік беретін тәсіл. Алдына келген студенттердің барлығын да берген жауаптарына қарап бағалайтын ұстазымыздың қырағы көзінен бірде-бір адам таса қалмайтын. Себебі, үйге берген тапсырманы журнал бойынша біртіндеп сұрайтын. Арасында ешкімді де таныс-тамырлықпен жасыруды білмейтін ағамыз бағалау-

ға келгенде барынша әділ еді. Біздің еншімізге тиетін тапсырманың көпшілігі жыраулар поэзиясын жаттау болатын. Аты-жөніміз аталған кезде орнымыздан тұрамыз да үйге берген жыраудың жыр шумақтарын сайрап айта жөнелеміз. Бір күні жер ұйық іздеген Асан қайғыша боз торғай жұмыртқалаған жерді іздеп күніренсек, тағы бірде Бұхар жырау болып:

Ал, тілімді алмасаң
Ей, Абылай, Абылай!
Сені мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің.
Он бес жасқа келгенде,
Арқада Әбілмәмбет төренің
Түйесін баққан құл едің.
Абылай атың жоқ еді,
Сабалақ атпен жүр едің,

– деп Абылай ханға ақыл айтып тұрамыз.

Бірде Ақтамбердіше «Күлдір, күлдір кісінетіп, күреңді мінер ме екенбіз» деп атта отырған қолбасшыдай күдірейе қалсақ, тағы бірде зар заман ақыны атанған Дулат Бабатайұлы тәрізді:

Мынау азған заманда,
Қарасы – антқор, ханы – арам,
Батыры көксер басы аман,
Бәйбіше – тантық, бай – арам,
Бозбаласы – бошалақ,
Қырсыға туды қыз балаң.
Нары – жалқау кер табан,
Құсы – күйшіл, ат – шабан,
Жырғалаң жоқ, жобалаң,
Ебі кеткен ел болды,
Енді қайда мен барам?

– деп күніренеміз.

Осылайша Немат ағай бізге ежелгі ерте заманнан бастап, XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіне дейінгі аралықты жаттатып бақты. Ішімізде тақтаға шықпаса жаттағанын айта алмайтын Жомарт есімді курстасымыз да болды. Ол: «– Алдымда ұстаз отырғанда орнымда тұрып айта алмаймын», – деп, өзі сұранып тақтаға шығатын. Сол секілді тағы бір айрықша есте қалған жігіт – Ертай Балахметов. Ол жыр жолдарын

мақамға салып айтатын және ешқашан мүдіріп, не болмаса жаттамай, дайындықсыз келгенін көрген емеспіз. «Бес саусақ бірдей емес» дегендей, студенттердің арасындағы ала-құлалық тез байқалып қалатын. Біреулердің жаттау қабілеті нашар болғандықтан жыраулардың поэзиясын жаттауға келгенде осалдық танытып қоятын. Мұндай жайтты жіті қадағалайтын ұстазымыз сабақ сайын бәріміздің еңбегімізді әділ бағалайтын. Тапсырманы орындамағандар өздеріне тиесілі екілік деген бағасын алатын. Осындай екіліктерді сабақ сайын алып, олардың қарасын көбейтіп алған бір құрбымыз бір күні сабақ сұрағанда тағы да жапқан аузын ашпағын қалпы тұра берді. Осы кезде Немат ағай бізден – «2» неге ұқсайды деп сұрады. Әркім әр нәрсе айтып, даурығып жатырмыз. Осы кезде біздің жауабымызға қанағаттанбаған ұстазымыз жақсылап бір күліп алды да – «2» аққуға ұқсайды, – деді. Өдемілеп иректетіп қойған екілік бағасы шынында да аққуға ұқсайтынына бәріміз де таңырқадық. Немат ағай мұндай екіліктерді институт қабырғасында ұзақ жүргізбейтін. Сондықтан да екінші курсты бітірген кезде біраз жалқаулар амалсыз елге қайтып кететін. Біз ол кезде баламыз. Ұстазымыздың қаталдығының артында не жатқанын ойлап бас қатырмаймыз. Сөйтсек, педагогикалық институтта оқитын студенттер болашақ мұғалімдер екенін ескерген ұстазымыз шала сауатты мұғалімдердің мектепке барып дүмбілез шәкірт тәрбиелеуіне жол бермейді екен ғой. Мұның өзі бүгінде мемлекет тарапынан күресуге тура келіп жатқан сыбайлас-жемқорлықтың түбіне балта шабу еді. Таныс-тамырлықпен, әке-шешесінің қалтасымен диплом алғысы келетіндерді Немат ағай ешқашан кешірмейтін. Алла тағала берген он екі мүшесі сау жандардың не себепті сабақ оқымайтындығы шынында да түсініксіз еді. Өзі көп ауырып, аяқ-қолы сал болып жатқанда да оқып, ізденіп көп шаруаны атқарған ағамыз денсаулықтың қадірін жақсы түсінген жан.

Ұстазымды еріксіз еске түсіретін тағы бір жайт бар. Біздерді екінші курстан бастап ұстаздарымыз қазақ тілі не болмаса, қазақ әдебиетіне қарай икемдей бастайды. Ондағы мақсат – үшінші курстан бастап студенттерді ғылыми жұмыс жазуға икемдеу. Қалыптасқан дәстүр бойынша жылда студенттердің ғылыми конференциясы өтеді, онда әдебиеттің әр дәуірін зерттеуге бағытталған әртүрлі тақырыптардағы баяндамалар тыңдалады. Жоғары курс студенттері жасаған мұндай баяндамаларды төменгі курс студенттері де тыңдайды. Мені бірінші курстан бастап тәлімгеріміз Секерхан Хасанова апай қазақ

тіліне қарай икемдей бастады да, үшінші курстан бастап қазақ тілі үйірмесіне жетекші етіп сайлады. Кейін мені Нұржамал Оралбаева апайымыз өзіне алды. Сөйтіп институтта жүргенде өзімше тілші болам деп жүретінмін. Бірақ Немат ағай әдебиетке икемі бар студенттердің тілді жағалағанын ұнатпайтын. Жігіттерге ұрсып отырартын: «– Ертең -ып, -іп деп отырасындар. Шектеулі межеден шықпай, еркін сөйлей алмай жүресіндер», –деп ренжитін. Мұндай сәтте қазақ тілі үйірмесінде жүргенімізді білдірмеуге тырысатынбыз. Сондықтан да жеке тақырып беріп, студенттердің ғылыми конференциясына қатыстырғанда сөзге келмей жұмыс жасайтынмын. Жылда қазақ тілі мен әдебиетінен қатар баяндама жасап жүретінмін. Бірінен шығып, екіншісіне барамын. Себебі, екеуі де бір күні, бір мезгілде өтеді. Ондағы ойым – мен қазақ тілінен баяндама жасайтын едім, – десем, ұлтшыл ұстазым ренжіп қалуы мүмкін. Ал, ол кісіні ренжітуге болмайды. Бүгінде тілші болмай, әдебиетші болып жүруіміздің де бір ұшығы Немат ағамыздың талапшылдығында жатқаны жасырын емес. Осы күні тілші болмағаным өзім қуанамын. Әдебиет қанша дегенмен тірі процесс. Біз ақын-жазушылармен бетпе-бет кездесіп, пікірлесіп, пікір таластырып жатамыз, осының өзі қызық. Ал, әдебиетті сүйетін адамдар үшін әдебиет туралы әңгімелесу дегеннің өзі бір бақыт.

1986 жылы әйгілі Желтоқсан оқиғасына біздің топтың студенттері түгелге жуық қатысты. Соның ішінде жеті қыз Ішкі істер бөліміне түсіп қалып түгелдей оқудан шығарылды. Біреудің басын жарып, көзін шығармасак та, комсомолдан шығарылып, оқудан қуылып, елге кете бардық. Сол кезде қолында ешқандай билігі жоқ Немат ағамыз бізді балапанын жыланнан арашалаған торғайдай шыр-шыр етіп қолынан келер дәрмені болмай, шарасыздықтың күйін кешті. Арада екі жыл өткен соң, ғайыптан жеңілдік жасалып оқуды қайта жалғастыруға мүмкіндік алдық. 1988 жылы жаңа ортаға, өзімізден екі жыл кейін оқуға түскен топтың ішіне келдік. Мектепті жаңа бітіріп оқуға түскен курстастарымыздың ішінде біз кәдімгідей әскерден ес тоқтап келген солдаттардай едік. Себебі, екі жыл елге барып еңбекпен шынығып, оқудың қадірін түсініп келдік қой. Сол кезде Желтоқсан оқиғасы туралы көзқарас екі түрлі болатын. Бірі – қаралайтын, екіншісі – ақтайтын. Біз өзімізді қайсысына жатқызарымызды білмей дал болатынбыз. Тіпті жаңа курстастарымыз біз туралы әңгімелерді естігенде темір тордың ар жағынан келген баскесерлерді, не болмаса бейбіт күнде елді дүрліктірген баукеспе қарақшыларды көргендей

үрке қарайтын. Сондай қаралаушылардың бірі – педагогика пәнінің мұғалімі – К.Бозжанова да, ақтаушылардың негізгісі – Н.Келімбетов. Немат ағай ежелгі дәуір әдебиетінен сабақ берді. Екі жыл бұрын жазылған конспекттерді алып сайрай жөнелгенімізде, қатарымыздан қалып қойған біздерді аяған ағамыз бізге дәріске (лекцияға) қатысуға еркіндік беретін. Бірі – шаштары жалбыраған қазақтың қыздары алаңға шықты, – деп қараласа, екіншісі – аты-жөнімізді құрметпен атап, орнымыздан ілтипатпен тұрғызып курстастарымызға үлгі етіп жататын. Ондай сәттерде біз өзімізді үлкен ерлік жасаған батырларша сезініп марқайып қалатынбыз. Құрбыларымыз қайсысының айтқанына сенерін білмей жүргенде, келе-келе бізді қоштайтындардың саны көбейе бастады. Институтты бітіргенше ресми ақталып жүзіміз жарқын болды. Ағамыздың осы ісін мен қазақтың шынашақтай қызына жасаған ізет емес, халқын, елін, ұлтын сүйген отаншылдығы, ұлтшылдығы деп түсінемін. Себебі, Желтоқсан оқиғасы сан ғасырлар аңсаған азаттық үшін күрестің соңғысы және нәтижелісі болып қазақ халқының тарихына енді. Қазақ әдебиеті тарихындағы отаршылдыққа қарсы күресті жете зерттеген ағамыз азаттық, бостандық жолындағы күрестерді Күлтегін мен Тоныкөктен бастап тұтастай зерттеді. Сондықтан да Желтоқсан оқиғасына бей-жай қарай алмады. Себебі ол – азаттық үшін күрес еді.

Немат ағамыздың өмірінде көрген қиыншылықтары бір адамның басына жетіп-артылатын. Оны «Үміт үзгім келмейді» повесінде шынайы қалпында нанымды етіп көркем бейнеледі де. Жас кезінде бейнет, қартайғанда зейнет көрген ағамыз өзінің балаларын жақсы азамат етіп тәрбиеледі. Кеңестер Одағының астанасы Мәскеуде білім алған ұлдары ел ісіне араласып, әке арманын жүзеге асырды. Кезінде сол балаларды оқытамын деп, денсаулығына қарамай тынбай еңбек етсе, бүгінде сол қарашықтары әкесінің рухына тағзым етіп, оның артында қалған зерттеулері мен көркем шығармаларын орыс, қытай тілдеріне аудартып жүр. Мұның өзі «әкеге қарап ұл өсер» деген халық даналығының жарқын көрінісі болса керек. Егемен елдің отаншыл патриоттары Немат Келімбетов тәрізді ұлтжанды (ұлтшыл) әкеден туса керек. Ағамыздың өмірі мен өнері егемен елдің ұландарына үлгі-өнеге болса, оның қаламынан туған тың зерттеулер тәуелсіз елмен бірге мәңгі жасай бермек.

2012 ж.

СЕГІЗ ҚЫРЛЫ БІР СЫРЛЫ

(Өтеген Күмісбаев – 70 жыл)

Қызылорда қаласындағы Ғани Мұратбаев атындағы орта мектепті бітірген Өтеген Күмісбаев – сегіз қырлы, бір сырлы қаламгерлердің бірі. Аудандық газетте әдеби қызметкер болып еңбек жолын бастаған ол 1963 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін бітіргеннен кейін «Социалистік Қазақстан», «Қазақ әдебиеті» газеттерінде әдеби қызметкер, бөлім меңгеруші қызметтерін атқарды. Олай болса, қаламгердің бірінші қыры – қарымды журналистігі.

Әдебиеттегі қадамын журналистикадан бастаған ол қазақ поэзиясы мен прозасына да біршама үлес қосты. Оның екінші қыры – сыршыл ақындығы. Ақынның қаламынан туған «Тұңғыш» атты өлеңдер жинағы 1964 жылы шықса, кейінгі жылдары осы қатарды «Алақан» (1966), «Менің кішкентай үйрегім» (1968), «Ақбота» (1972), «Ақ шолпан» (1974), «Горный кумыс» (1976), «Степная рапсодия» (1983) атты жыр жинақтары жарық көрді. Ол осы аталған жыр жинақтары арқылы қазақ поэзиясына біршама үлес қосып, қазақ поэзиясының қоржынын толықтырды. Оның қаламынан туған жыр жолдары орыс тіліне аударылып, «Солидарность», «Литература и ты», «Мы – молодые» секілді Мәскеуде шыққан жинақтарда басылып, шет тілдерге аударылды.

Үшінші қыры – жазушылығы. Қазақ прозасына қосқан «Жапырақтар түсіп жатыр» (1969) мен «Ауылдан шыққан жол» (1975) атты әңгімелер жинағы мен бірге поляк революционері туралы романы қаламгердің үшінші қырын аша түсері анық.

Төртінші қыры – көркем аударма шебері. Ол көркем аударма саласына да үлес қосып келе жатқан талғампаз тәржімашы. Осы тұрғыда парсы-үнді классигі Әмір Хұсрау Дехлевидің «Жұмбақтың сегіз бағы» дастанын түпнұсқадан аударса, М.Рыльскийдің «Раушан мен жүзім» (1987) өлең-поэмалар кітабын тәржімалады. Осылардың қатарында Р.Ғамзатов пен Вс.Рожественский, Явухулан жырларын қазақшалағанын баса айтқан жөн.

Бесінші қыры – білікті ғалымдығы. Бұл саладағы еңбектерін 1969 жылы Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Тіл және әде-

биет институтына келген кезінен бастап сөз етуге болады. Сол жылы Мәскеудегі КСРО ҒА-ның Шығыстану институтының аспирантурасына түскен ол арада өткен қырық жыл ішінде қазақ әдебиеттану ғылымына қыруар үлес қосты. 1974 жылы «Тұрмағамбет Ізтілеуов және оның «Рүстем – Дастаны» деген тақырыпта кандидаттық диссертация, 1980 жылдардың соңын ала докторлық диссертация қорғаған ол – бүгінгі таңда қазақ әдебиеттану ғылымында өнімді еңбек етіп жүрген ғалымдардың бірі.

Ол 1969 жылдан 1994 жылға дейін аталған институттың кіші ғылыми қызметкерінен бастап директордың орынбасарына дейінгі аралықтағы неше алуан қызметтерді атқарды. Жетпісінші жылдардан бері ол әдеби-сын мен әдебиеттану ғылымына «Екі перне» (1980), «Тұрмағамбет Ізтілеуов және оның «Рүстем – Дастаны» (1982), «Ортақ арна» (1985), «Терең тамырлар» (1994), «Абай және Шығыс» (1995), «Мұхтар Әуезов және әдебиет әлемі» (1997), «Иран әдебиетінің тарихы» (2001), «Иран әдебиеті» (2007) және тағы басқа зерттеу монографиялармен үлес қосты.

Алтыншы қыры – шығыстанушылығы. Ғалымның негізгі зерттеу нысаны – Шығыс әдебиеті екендігі белгілі. Бұл алпысыншы жылдардағы әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесі болғанын еске алсақ, оған дейін Шығыс әдебиеті тіл білетін мамандардың жоқтығын зерттелмей жатқан болатын. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында әдебиеттану ғылымының қара шаңырағының сол тұстағы директоры Мүсілім Базарбаев өзі білім алған Шығыстану институтының шығыстанушы ғалымдарымен ынтымақтаса жұмыс жасау мақсатында қазақ жастарын Шығыстану институтына жіберуді мемлекет тарапынан шешкен болатын. Сол кезде аталған институттың қамқорлығымен Мәскеуге жіберілген Өтеген Күмісбаев бүгінде Қазақстандағы шығыстанушылардың ақсақалына айналып отыр. Ғалым осы сәтті былайша еске алады: «Ұмытпасам, 1969 жылдың наурызы болса керек, бөлімге телефон соғылды. Мені Мүсекең шақырып жатыр деді. Құдайым-ау, кеше ғана келіп, кіші қызметкер боп жүрген, Мүсекең мені қайтеді деймін ішімнен. Барсам алдындағы көмекшісі Мария Василевна күте тұрыңыз деді. Бастық шақырса біразға дейін дегбіріміз қашып, басылғанша тізіміз дірілдейтін әдеті ғой. Мұндайда он минуттың он сағаттай көрінеді, оның үстіне Мүсекең шақырса ше. Аяғымның ұшынан басып ішке кірдім, директор бір қағазға үнілуде екен. Бір

сәтте басын көтерді. Аппақ арғымаққа қазданып, қазықтай отырған Мүсекең өткір жанарымен тұла бойымды бір шолып өтті.

– Сен оқуға барасың ба? – деді.

– Қайда? – деппін.

– Москва, Шығыстану институтына ізденушілікке, – деді анықтап айтып.

– Москва-ға-ма? – дедім қайталап, зәрем кетіп. Бала күнімнен бір көруді армандаған қалаға оқуға бар дейді.

– Кішкене ойланайыншы, аға. Әке-шешем жоқ, жүріп жүрген қызым бар еді, сонымен ойласып келейінші, – деп салыппын. Директор жымыды. Сосын барып тұла бойым жылыды. Ойланып, ойласып келуге ұлықсат етті» [1, 89].

Өзі айтып отырғандай шалғайға аттанған жас жігіттің сүйгені елде қалған соң, оны әні де, жыры да махаббат болатыны даусыз. Ақынның сол тұста жазған өлеңдерінің дені – сағынышқа толы сыршыл жырлар. Мәскеуде оқып жүргенде сүйгенін сағынған ақын жігіт терезені ұрған жаңбыр тамшысын бірде «Сикыры бар ма киелі, Тыңдайсың үнсіз тыйылып» деп жырға қосса, енді бірде «Тереземді ұрмандаршы тамшылар» атты жыр жолдарын жазды. Біраз жылдар авторының кім екенін айтпай орындаған әншілер кезінде осы әнді ақыннан біржола сатып алмақ та ойларын білдірген. Бірақ, ақын жүрек ат-шапаннан осы бір әнді артық санады. Себебі, бұл – бір-ақ рет туатын жүрек сырын шерткен шыншыл да сыршыл ән еді. Сол әннен айырылса сүйгенінен айырылатындай болған ақын ар алдында осылай үлкен азаматтық іс жасады. Бүгінде А.Есмахановтың әніне жазылған «Тереземді ұрмандаршы, тамшыларды» орындаушылар оны авторымен қоса атайды. Осылайша, ақынның аталған әні барша қазақтың сүйіп тыңдайтын әндерінің қатарынан орын алды.

Түніменен, түніменен тереземді тамшы ұрды,
Түніменен айтып жаттық жан сырды, жан сырды.
Түніменен, түніменен өзің жайлы түс көріп,
Жұмыр басқа мазасыз ой сан кірді, сан кірді,

Тереземді ұрмандаршы, тамшылар
Тереземді ұрмандаршы, тамшылар

Кірпігімнен, кірпігімнен тулап жатты тамшылар,
Бәз біреулер бұған жүдә таң шығар, таң шығар.
Сені аңсаған, сені аңсаған көңілімде еріген,
Аңсаулардың моншағы да бар шығар, бар шығар.

Іздейсің сен іздеп жүрсің сабыла,
Жанарыңнан арман оты жағыла.
Өз жүрегің өз кеудеңе сыймастан,
Ұйықтай алмай шықтың ба әлде сағынып.

Тереземді ұрмандаршы, тамшылар
Көкірегім қасіретпен жаншылар.
Өз жүрегің өз кеудеңе сыймастан,
Ұйықтай алмай шықтың ба әлде сағынып,

–деген өлеңдегі жас ақынның түн ұйқысын ұрлаған сағынышқа толы махаббат сазы – сол тұстағы жырларының негізгі лейтмотиві. «Ақбота» атты жыр жинағына енген өлеңдердің дені сағыныш сазын шертетіні тегін болмаса керек. «Қайдасың сен, арманым» атты өлеңнен «Мен өзінді тапқан күні, сәулешім, Іздемей-ақ қояр едім арманды» деп өз бақытын іздеген лирикалық кейіпкерді көрсек, «Қозы – Баян жайында», «Көңілдің көктемісің», «Қыз жайын жиі шертеміз», «Сен әлі былдырлаған бұлақтайсың», «Өздерің жайлы», «Қасыма келіп сен үнсіз», «Сенің бейнен», «Сағыныш», «Қоштасарда», «Сезімнің балқаймағы дір еткенде», «Сен кеткенде», «Көңіл сыры», «Аяулым», «Бөліп алып сені басқа дүрмектен», «Бояумысың көңіліммен қаныққан» атты өлеңдерден сүйгенін сағынған жанды танимыз. «Ай сүйіп күміс шыбық кірпіктерден, Бір әнді құшақтадым жанып тұрған» дейтін ақын қаламынан жаңа бейнелі образдар туды.

Жұмақтың ана табанының астында жатқаны рас болса, анасына жыр арнамаған ақын жоқтың қасы. Қазақ поэзиясындағы ана туралы мәңгілік таусылмайтын жыр-дастандардың қатарын осы жинақтағы «Ананың ақ сүті» атты өлеңнің толықтыратыны белгілі. Достықты жоғары бағалаған ақын жүрек жақын досынан айырылуды «Жоғалған бір бұлағы, Жабырқаулы бақтаймын» деп бейнелейді.

Туған жер тақырыбы мәңгілік тақырыптардың бірі болса, осы қатарды жинаққа енген «Айқай, далам», «Далам менің», «Ақтөбе алақаны», «Мерке тұсындағы таулар» атты жыр жолдары толықтырады. «Жігіт болып не керек жүйрік мініп, О, менің Туған далам, сен болмасаң!» дейтін ақын қазақ жерінің тау-тасы мен өзен-көлін жырға қосып, кең байтақ қазақ жерін мақтан тұтты. Ақынның бірсыпыра өлеңдері жекелеген адамдарға арналған. «Көсегенің көк жоны» Мұхтар Әуезовке, «Федерико Гарсиа Лорка» испанияның фашистер атып өлтірген ұлы ақынына, «Шопан немересі» І.Жансүгіров атын-

дағы колхоздың зейнеткер шопаны Молдахмет пен Нұрыш қарттарға арналған. Осылардың қатарын «Шопан қыз», «Назым Хикмет суретін көргенде», т.б. өлеңдер толтырады.

Сонымен бірге ол «Ғұмырдың көші», «Қызды ұзатқанда», «Шәлібек қарттың бағы», «Шопан үйіндегі бір түн» сынды бірсыпыра өлеңдерін шағын сюжетке құра білді.

Ақын қаламынан туған «Менің далам – анамның махаббаты секілді» немесе «Күй шертіп қырда қияғы, Көсілген ата мекен-ау», «Шетсіз-шексіз қазақтың дастарқаны-ай, Шұбаты мен шырыны шайқалмаған» сынды жыр жолдары оның отаншылдық, ұлтшылдық рухын тайға таңба басқандай танытады. Кеңестік дәуір тұсында «Мен – қазақпын» деп жар салған Жұбан Молдағалиев сынды ол да қазақ сынды халқын мақтан етем деп талай рет таяқ та жеді. Бірақ ақын жүрек «Бақыт деген – қиын кезде тік тұру» деп ешқашан мұқалған жоқ. Керісінше, «Бақыт деген – өріс табу жаңадан» деп жаңа биіктерге көтеріле берді. Сондықтан да әркім әртүрлі түсінетін бақытты ақын былайша жырға қосты:

Бақыт деген – мейірімді мың тамшы,
Үзілмеген гүлдерге де ұқсайды,
Үзілмеген үмітінді ұштайды,
Өзің оны іздемесең ынтығып,
Бауырым деп бақыт өзі құшпайды.

Бақытты әжім-әжім алақаннан, аналардың қабағынан, әрбір арайлап атқан таңнан, жақсылардың жанарынан, адам мейірімінен іздеген ақын адам баласының бәрінің де бақытты болуына тілектес. «Бақыт деген бейкүнә бір шар айна, Бір сындырсаң, қиылыстыру қиын-ақ», деп баршаға бақыт тілеген ақын қаламынан туған жыр жолдары әрбір жанның сүйіп оқитын рухани құндылығына айналды.

Кеңестік дәуір тұсындағы әдебиеттану ғылымының негізгі ерекшелігі – қазақ әдебиетін орыс әдебиетімен салыстыра сөз ету болса, ғалым қаламынан туған шығармалардың ерекшелігі – қазақ әдебиетін орыс әдебиетімен емес, Шығыс әдебиетімен салыстыра зерттеу. Әдебиеттер байланысын Батыс әдебиетімен емес өзімен туысқан түркі халықтарынан іздеу – ғалым зерттеулерінің негізі.

Оның «Екі перне» атты тұңғыш мақалалар жинағына енген зерттеулерінің дені Шығыс поэзиясына арналған. Зерттеуші «Бахрам» дастаны мен «Шахнама» туралы айтып келеді де, Абай мен Шығыс

жұлдыздарының шығармаларына тоқталады. «Өмірінің үштен бірін көп елдерді аралауға арнаған жиһангез Мүслехиддин Саади Абайдың шәкірт кезінде танып, көп оқыған ақындарының бірегейі еді. Екі тілде – бірі парсы, бірі қазақ тілінде жазған екі суреткердің көкірек көзі қиыр алыстың көкжиегін қателеспей табады. Саади поэзиясының да негізгі күретамыры адам еді.

Саади:

...Көп ағайын мақтанам деп шатылды,
Мақтана алсаң, бола алмайсың ақылды.
Даңқ үшін сонша өректіп керемет,
Адамдықтан артық даңқ не керек?
(Аударған Ж.Нәжімеденов)

Абай:

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.
Таразы да, қазы да өз бойында,
Наданның сүйенгені көп пен дүрмек,

– деп кемеңгер ойын дамытып, шымыр шеберлікпен жеткізеді», – дейді ғалым [2, 69]. Міне осылай Шығыс пен қазақ поэзиясын салыстыра сөз ету – осы жинаққа енген зерттеулердің бәріне де тән.

Ғалым зерттеулерінде түбі бір түркі халықтарының әдебиетін зерттеу арқылы туысқан түркі халықтары әдебиетіндегі байланысты жүйелі түрде зерттеудің нәтижесінде әдебиеттану ғылымындағы дәстүр және жаңашылдық мәселесі негізге алынды. І.Жансүгіровтың «Гималайы», Ә.Тәжібаевтың «Еуропаға саяхаты», «Аралдары», Ә.Сәрсенбаевтың «Балотон жырлары», О.Сүлейменовтың «Түн – парижанкасы», «Африка ырғақтары» атты шығармаларындағы халықаралық мәселені сөз ете келіп, оны Назым Хикметтің шығармаларындағы үндестікпен тұжырымдауы көңілге қонымды. «О, адамзат келісімге келіңдер, Тыныштыққа төрден орын беріңдер» – дейтін Назым Хикметтің айтып отырғаны – ынтымақ, бейбітшілік. Олай болса, тыныштықты, бейбітшілікті жыр еткен жырларды тек орыс әдебиетінен ғана іздеу дұрыс емес екен. Міне, ғалымның негізгі жетістігінің өзі осы. Әдебиеттер байланысын Шығыс поэзиясынан іздеген автор бүгінгі қазақ поэзиясындағы мазмұн мен түр жаңашылдығын әдебиеттің арғы-бергі тарихына үңіле отырып, дәстүр ұласуымен аша түскен. ХҮ ғасырдағы Асан қайғыдан бастап оның бер жағындағы Бұхар, Шал, Дулат,

Майлықожа, Базар жырау, Абай шығармаларындағы дәстүр ұласуын тыңғылықты зерттеген ғалым аты әлемге белгілі Ескендір Зұлқарнайын туралы шығармалардың Батыс пен Шығыста да аз жазылмағанын тілге тиек етеді. Мәселен: «Абайдан бұрын Европа, Шығыс әдебиеттеріне белгілі Ескендір образына қазақта бірінші барған адам, оның «Шаштараз» деген өлеңі соған айғақ бола алады. Әлемді жауламақшы болған ақылсыз патшаның жөнсіз қылығын күлкіге айналдырып, қатты сынайды», – деген ғалымның Дулат Бабатайұлы туралы пікірі өте орынды [3, 103].

«Абай және Шығыс» монографиясында ғалым: «Орыстың Пушкині, ағылшынның Шекспирі, Байроны, қытайдың Конфуциі, немістің Гетесі, итальянның Дантесі, француздың Вольтері секілді қазақтың Абайы да алыптардың арасында өз орнынан жаңылмай жарқырап тұра береді», – деп келеді де, Абайдың шыққан ортасына көз жүгіртеді. Тақыр жерге ештеңе шықпайтын болса, әлем мойындаған Абайдың қандай нәрлі топырақтан шыққандығын ғалым былай түсіндіреді: «Әлбетте, ол айдалада таудың арасынан, құмның ортасынан шыға келген дайын туа салған алып емес еді, аржағы Анахарсис, бер жағында Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмед Иассауи тұр еді» [4, 4]. Осыдан кейін ғалым Абайға мектеп болған Шығыс ғұламалары Фирдوسی, Хафиз, Фараби, Рудаки, Сағди Ширази, Омар Хайям, Абдірахман Жәми, Низами, Әлішер Науаилердің шығармаларына талдау жасайды. Міне осы аталған шайырлардың шығармаларын оқып өскен Абайдай ғұламаның Шығыс поэзиясынан нәр алуы да заңдылық еді.

«Иран әдебиетінің тарихы» атты еңбегі – иран әдебиеті туралы қазақ тілінде жазылған тұңғыш оқулық. Ғалым бұл еңбекте парсы поэзиясы мен прозасын қоса сөз еткен. Сондай-ақ ғалымның иран әдебиетін шартты түрде:

1. Ескі дәуір әдебиеті, яғни алғашқы қоғамдық құрылыстан феодализм пайда болғанға дейін (жаңа эраның III-IV ғғ.).

2. Орта ғасырлар дәуіріндегі феодализмнің шығуынан ХҮІІ ғасырдың ортасына дейін.

3. Жаңа уақыт әдебиеті – ХҮІІІ ғ.

4. Жаңаша уақыттың әдебиеті, – деп бөлуінің өзі көңілге қонымды.

Даналықтың басы болып саналатын «Авестадан» бастап сөз еткен ғалым Авеста – Вендидат саденің 11 тараудан тұратынын айта келіп, онда да бес жаман істен қашық болу сөз болғанынан хабар береді.

Оны Абайдың «Бес нәрсеге асық бол, Бес нәрседен қашық бол» деген өлеңімен жалғастыра білген.

Прозалық шығармаларын «саяхат», «әйелдер қулығы», «сараңдар мен жомарттар», «ғашықтар жайы» деп жіктей отырып, «Мың бір түннен» алынған ертегілерден бастап «Бахтиярнама», «Кабуснама» сынды озық үлгіде жазылған туындыларға жете талдау жасалған.

Бұл еңбектің тағы бір жетістігі Ораз молла, Шәді, Майлықожа, Жүсіпбек, Мәделі қожа және басқа кітаби ақындар деп аталып жүрген ақындардың «кітаби ақын», «қиссашыл ақын» деген шартты атауларға сыймайтындығын ғылыми түрде дәлелдей білуінде. Автор тыңғылықты зерттеудің нәтижесінде мынадай тұжырым жасайды: «Оңтүстік өлкесінің кітаби ақындарының жазған шағын мысалдары әлеуметтік мәні бар сатираға ұласатын кездері бар. Омар Шораяқов, Нұралы Нысанбайұлы, Мұсабек Байзақұлы, Тұрмағамбет, Шәді төре, Молда Мұса Шығыс үлгісінде насихат, ғибрат айтып, жазып қазақ поэзиясының гуманистік, бұқарашылдық қасиетін қанаттандырды, олар араб, парсы, үнді әдебиетіндегі бұрыннан бар әуендерді қазақ ортасына лайықтап әкелді» [5,144]. Олардың қазақ поэзиясының лирикалық-философиялық бағытты дамытқандығын, айтыскер ақын болғандықтарын нақты деректер арқылы көрсете отырып, жазбаша айтыстың қалыптасуына сіңірген еңбектерін зерделеген.

Шығыс поэзиясының Абайдан кейін де қазақ ақындарының назарында болғандығын ғалым Ғали Орманов, Қалижан Бекхожин, Қуандық Шаңғытбаев, Жұмекен Нәжімеденов, Қадыр Мырзалиев, Ғафу Қайырбеков, Қайрат Жұмағалиев, Әбірәш Жәмішев, Сейфолла Оспанов, Тілеген Шолашев, Бегділда Алдамжаров сынды қазақ ақындарының белсене тәржімалап келе жатқандығымен дәлелдейді.

Ғалымның «Иран әдебиеті» атты үшінші оқулығына Фирдоусидің «Шаһнамасының» тақырыбына жазылған қазақ өлең, дастаны арнайы тараумен енген. Автор кітапты «Әдебиеттану және очерктер», «Парсы прозасы», «Фирдоуси «Шаһнамасының» тақырыбына жазылған қазақ шығармалары» деп үш тарауға бөлген. Көріп отырғанымыздай бұл оқулық Хосрау Шаханидың «Жолаушы», «Жолсыз», Фаридун Тонкабанидың «Бақытты жағдай», Хосрау Шаханидың «Жетістік сыры» атты туындыларымен толыққан. Ғалым қазақ тілді оқырманға иран әдебиеті, поэзиясы, прозасы туралы толыққанды мағлұмат берген.

«Мұхтар Әуезов және әдебиет әлемі» атты еңбегінен қазақ әдебиетінің Шығыс әдебиетімен байланысын көруге болады. М.О.Әуезов-

тың 100 жылдық мерейтойына орай шыққан бұл кітапты өз ішінен былайша жүйелеуге негіз бар. «Мұхтар Әуезов және Шығыс», «Мұхтар Әуезов және замандастар», «XX ғасыр басындағы қазақ ақындары және Ресей». Мұхтардың Шығыс әдебиетіне деген сүйіспеншілігін автор Абай мен Шәкірім поэзиясының әсерінен туындап жатқандығына көңіл бөледі. Ғалым Абай мен Шәкәрім және халық поэзиясы Шығыстан не алды? – деген сауалға жауап бере отырып, оны жазушы шығармашылығының үлкен бір саласы Шығыс әдебиетінде жатқандығымен түсіндіреді. Сонымен бірге автор жазушының «Индия очерктерін» де назарда ұстаған. Жазушы қаламына арқау болған Индияның өткені мен бүгіні, болашағы туралы ойларын автор дөп басып тани білген.

Сонымен бірге бұл кітапта Жамбыл, Балқы базар, Мағжан, Майлықожа ақын, Ілияс Жансүгіров, Олжас Сүлейменов сынды қазақ ақындары шығармаларындағы Батыс пен Шығыстың үндесуін нақты шығармалар негізінде тұжырымдай білген. «Шәді Шәңгіров шығармаларындағы Россия тақырыбы» атты мақалада автор ақынның тек қана Шығыс әдебиетімен сусындамай, сонымен бірге Ресей тақырыбына поэма арнағандығын да тілге тиек етеді. Ақын поэмасында Иван Сусанин, А.В.Суворов, М.И.Кутузов, А.С.Пушкин есімдерінің жүргендігі орыс халқының озық ойлы азаматтарын жырлаудан туғаны анық. Шәдінің арақидік Пушкиннің «Мыс салт атты», «Полтава» поэмаларына сүйеніп отыруы оның орыс әдебиетінен мол хабары болғанын аңғартады. XX ғасыр басындағы Ресейдегі өзгерістердің оқу-өнер, ағарту, әлеуметтік мәселелердің Молда Мұса, Әріп Тәңірбергенов, Балуан шолақ, Мұхаметжан Сералин, Мақыш Қалтаев, Бекет Өтетілеуов, Шәңгерей Бөкеев, Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларындағы көрінісін автор олардың өлеңдерімен тұжырымдаған [6].

Жетінші қыры – ғылымның ұйымдастырушысы. «Жақсының жақсылығын айт нұры тасысын» деген қазақта аталы сөз бар. Ғалымның осындай сүбелі зерттеу еңбектерімен бірге ғылымның жанашыры болғанын да айта кеткен орынды болар. XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында Өтеген Күмісбаев жоғарыда өзі айтқан институт директорының орынбасары қызметін атқарды. Сол тұста біз де жоғары оқу орнын бітіріп, еңбек жолын жаңа бастаған кезіміз. Институт директоры Серік Қирабаевтың қолдауымен осы қарашаныраққа бір топ жас буын келген болатын. Солардың ішінде мен де бармын.

Өтеген ағай институттың Жас ғалымдар кеңесін басқарды. Біз ол кезде мақала жариялау үшін бірінші осы кеңесте баяндама жасайтынбыз. Әркім өзінің зерттеу тақырыбы бойынша баяндама жасайды, кеңесте қызу талқылау болады. Бір-бірімізге неше түрлі сұрақтар қоямыз. Ол алаш зиялыларының мұрасы жаңадан ақталып жатқан кез болғандықтан, алаш арыстарының шығармалары туралы баяндамалар көп болатын. Ол – Ш.Құдайбердіұлы, Ә.Бөкейханұлы, М.Дулатұлы, С.Сәдуақасұлы, Қ.Кемеңгерұлы мұралары зерттеліп жатқан кез. Біз үшін жасалатын баяндамалардың бәрі де қызғылықты әрі тартымды. Сондықтан да Жас ғалымдар кеңесінен қалмауға тырысамыз. Себебі, ол жерде өзімізбен бірге жүрген құрбыларымыз баяндама жасайды. Біріншіден, олардың баяндамасын тыңдаймыз, екіншіден, өзіміз білмейтін тың мағлұматтар аламыз.

Ал кеңесті жүргізуші Өтеген ағай есігінің сыртында директордың орынбасары деген лауазым жазылып тұрғандықтан біз ол кісіге батып сөйлей алмаймыз. Бірақ, Өтеген ағай бізге еркін сөйлеуге, өз ойымызды ашық айтуға мүмкіндік беретін. Сондықтан да әркім өз тақырыбы бойынша осындай сәтті пайдаланып көсіліп алатын. Себебі, институттың Ғылыми кеңесінде жастарға сөз тимейді. Біздің бір сөйлейтін, ой бөлісетін жеріміз осы – Жастардың ғылыми кеңесі. Ол жерде мақаламыздың алғашқы нұсқасы, кандидаттық диссертацияларымыздың жекелеген тараулары талқыланады. Әрбір тақырыпты жіті тындап, жастарға жөн сілтеуден Өтеген ағай әсте шаршаған емес. Керісінше, ол кісінің аса бждағатпен өткізетін сол бір кеңестері оның жастармен құштарлықпен жұмыс істеуге деген таза пейілін танытатын. Кейін ағамыз қазақ жастарын тәрбиелеу мақсатында Қазақ Ұлттық университетіне біржолата ауысты.

Бүгінгі таңда Өтеген ағай Қазақ Ұлттық университетінде жүргенмен, оның М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жастары үшін жасаған сол бір қамқорлығын үнемі айтып отырамыз. Мұндай мәжілістердің ғылымға жаңа келген жастар үшін аса қажет екені айтпаса да түсінікті. Олай болса, тоқсаныншы жылдары ғылымға келген жастардың алғашқы тырнақалды дүниелерін жазуға Өтеген ағайдың көп септігі тигенін біз қашан да мақтанышпен айтпақпыз. Ал, осы институттың Жас ғалымдар кеңесі бүгінгі таңда Өтеген Күмісбаев секілді ғылымның жанашырын күтіп отырғаны ащы болса да шындық.

Сегізінші қыры – үлкен адамгершілік иесі екендігі. Адам баласына Алла тағала бар мүмкіндікті берген. Оны кім қалай пайдаланады өз еркі. «Жалған айтып алдында Туған далам, Төмен қарап түскен жоқ кірпіктерім» дейтін ақын – жаны таза, жүрегі ақ жандардың бірі. Мұндай бақыт екінің біріне бұйыра бермейтінін ескерсек, бұл да ақынның жеке қыры. «Мәуелі ағаш піскен сайын еңкейе түседі» дейді атамыз қазақ. Мен үшін жаратылысынан кішіпейіл, бауырмал Өтеген ағай сол мәуелі ағаштарға ұқсайды. Мәуелі ағашқа теңеудің екінші бір қыры жоғарыда сөз болған еңбектері болса, алдағы уақытта да ғалым қаламынан үлкен-үлкен зерттеулер туатынына сенімдіміз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Күмісбаев Ө. Мен оның шәкірті едім. Кіт.: Мүсілім Базарбаев туралы естеліктер. Толықтырылып екінші рет басылуы. – Алматы: Жібек жолы. – 2007. – 300 б.
2. Күмісбаев Ө. Екі перне. Зерттеу, әдеби мақалалар. – Алматы: Жазушы. – 1980. – 156 б.
3. Күмісбаев Ө. Ортақ арна. – Алматы: Жазушы. – 1985. – 176 б.
4. Күмісбаев Ө. Абай және Шығыс. – Алматы: әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университеті. – 1995. – 344 б.
5. Күмісбаев Ө. Иран әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті. – 2001. – 179 б.
6. Күмісбаев Ө. Мұхтар Әуезов және әдебиет әлемі. – Алматы: Қазақ университеті. – 1997.
7. «Қазақстан мұғалімі», 2009, 27-наурыз. – №5-6 (3303).

ЖАҚСЫНЫҢ АТЫ, ҒАЛЫМНЫҢ ХАТЫ ӨЛМЕЙДІ

(Серік Мақпыров – 70 жыл)

Серік МАҚПЫРОВ!

Иә, бұл есім Абай атындағы Қазақ педагогикалық университетін бітіргендердің бәріне де жақын, ыстық. Олай болатын себебі де бар. Әр жылдары алдынан дәріс алған қаншама буын өкілі Серік ағайымыздың бойындағы асыл қасиеттерді бойына жинап, елге қайтты. Олардың бәрі бүгінде сүйікті ұстаздары секілді ел-елде шәкірт тәрбиелеуде.

Біз де сондай бір буынның өкіліміз. 1985 жылы аталған қара шанырақтың қазақ филологиясына оқуға түстік. Әскерде борышын өтеп ысылмаған, еңбек майданында ширығып піспеген, біз секілді мектепті жаңа ғана бітірген сары ауыз балапандардың көпшілігі елден ұзап жыраққа шықпағаны белгілі. Алматыға келгенше асыққан біздер, ауылшаруашылығы жұмысынан келіп, сабақ басталған сәттен-ақ ауылды, ауылды емес-ау, ата-ана мен туған бауырды сағынып, олардың әрқайсысының бойындағы қасиеттерді өз ұстаздарымыздан іздеп, не әкеміз айтатын, не шешеміз айтатын сөздерді біреулерінің аузынан естісек, сол жандарды іштей жақын тартып жүретін кезіміз.

Бірінші курстың студенттерінің бәріне ортақ жайт – жоғары оқу орнынан өздерінің жанына жылу іздеп, әртүрлі шараларды ұйымдастыра білетін мектептегідей өздеріне көңіл бөлетін ұстаздар іздеу. Сөйтіп жүргенімізде «Әдебиеттануға кіріспе» пәнінен сабақ беретін Серік ағайымыз бірінші курстың екі тобының арасында сайыс өткізетіндігін айтты. Біз қуана келістік, себебі мектепте әртүрлі апталықтарға қатысып белсенділік танытып үйренген қыз-жігіттер сондай бір жаңалықты күтіп жүрген болатын. Тіл мен әдебиет мамандығын таңдайтындардың көпшілігі мектеп қабырғасында жүргенде-ақ қолына қалам ұстап, аудандық, облыстық, ара-тұра республикалық жастардың газеттеріне өлеңдері, не мақалалары шығып үлгерген талантты жігіттер мен қыздар болатын. Сондай таланттардың дені бірінші топ-

та болды. Ол топта негізінен еңбек өтілі бар, дайындық курсынан өткендер мен жоғары балдық көрсеткішпен түскен қыз-жігіттер оқыды. Ал, біздің топта негізінен мектепті жаңа бітірген, еңбек өтілі жоқ, ең төменгі балмен түскен, мектептегі ұстаздарымыз секілді ана тілі мен әдебиетін сүйетін шәкірт тәрбиелейміз деген арманмен келгендер. Сондықтан арамызда не ақынымыз, не жазушымыз, не қаламы төселген журналисіміз жоқ болатын.

«Әдебиеттануға кіріспе» пәні бойынша көркем шығарманың құрылысын біршама игеріп, ұстазымыздың құлағымызға құюы бойынша кез-келген ақынның өлеңдерін Абайдың жырларымен салыстыра сөйлеуге бейімделе бастаған шағымыз. Сайыстың бір туры – сол жердегі жағдайға байланысты аяқ астынан бір-екі шумақ өлең шығару. Тапсырма бойынша ұйқасты «келді», «екен» деген сөздерге құруымыз керек. Біздің топта екі сөзге екі шумақ өлеңді шығара қоятын ақынымыз болмағандықтан, «шешінген судан тайынбас» деп бұл сайысқа мен шықтым. Тармақ пен бунағын санап, ұйқасын сақтауға тырысқан менің өлең жолдарым қарабайырлау болды да, қарсы топтың ақыны Серікжан деген жігіттің өлең шумақтары төрт аяғын тең басқан бейнелі болып шықты. Оны ішіміз сезіп тұр. Бірақ, бір сайысқа шықпай қалып о балл алғаннан гөрі, 2-3 секілді төмендеу балл алсақ та бізге жеткілікті. Осылайша үш-төрт турдан тұратын сайыста «Әдебиеттануға кіріспе» пәнінен алған білімімізді де, бойымыздағы өнерімізді де бір-екі сағаттың ішінде ортаға салып үлгердік. Мұндай сайыстарда белсенділік танытқан студенттер ұстаздарының есінде ұзақ сақталып қалатыны бар. Содан кейін Серік ағай біздің әрқайсымызға іштартып, атымызды атап сөйлейтін болды. Журналға қарап «Бәленшайова» дегеннен гөрі атымызда атаса, – ағай мені таниды екен, – деп іштей қуанып қалатынбыз. Жоғары оқу орнына келіп, мектебін аңсап жүрген біз секілді жастардың қаншасын Серік ағамыз бауырына басты. Сондықтан да біздер ұстазымызды шынайы сүйдік. Болашақта Серік ағамыз секілді жақсы шәкірт тәрбиелейтін өнегелі ұстаз болғымыз келді.

Бір қызығы жоғары оқу орнының ұстаздары жекелеген пәндер бойынша дәріс оқиды. Сондықтан бізге бірер жыл сүйікті ұстазымызбен дәрісханада жақынырақ кездесудің сәті түспеді. Тек жанынан өткенде сәлем беріп, төбесін көргенімізге мақтанып, масаттанып жүрдік. Жоғары курсқа келген кезімізде «Әдебиет теориясы» пәні бойынша және дәріс оқыды. Дәрісін (лекция) өзі оқып, семинарын өзі

жүргізетіндер студенттерді жақынырақ танитын болады. Серік ағай осындай ұстаздардың қатарында болды. Сабак оқымайтын жалқауларды «мақтамен бауыздағандай етіп» бір ауыз сөзбен-ақ қатыратынын білетін біздер үй тапсырмаларын шама-шарқымыз келгенше дайындауға тырысатынбыз. Студент деген қауымға ортақ тағы бір қасиет – бір-бірінен конспекті көшіру. Кітапхананың бетін көрмей-ақ, күнімен ұйқыны қандырып, түнімен дайын конспекті көшіретін шеберлерді Серік ағай дөп басып тауып алатын. Дәптерге қарап сайрап тұрған құрбыларымызға бір-екі сұрақ қойып-ақ олардың кімнен, қалай көшіргенін біліп қоятын. Қай кітаптың қай бетінен көшірілген конспектіні біле қоятын ұстазымыз теориялық тұжырымдарды көркем шығармаға жасаған талдауымыз дұрыс болғанда ғана қанағаттанатын. Өткен ғасырлардағы поэзияға жасалған ескі талдаулармен ол кісіні алдай алмайтынбыз. Сондықтан көркем шығарманың құрылысы, тақырыбы, идеясы дегендерге талдау жасау үшін жаңа шығармаларды оқитынбыз да, шамамыз келгенше әдеби талдау жасаған болатынбыз. Кейін қарасақ, соның бәрі тілі жаңа шыға бастаған баланың былдырындай әрекет екен. Сонда да біздің ізденіп, өз бетімізше жасаған жұмысымызды мұқият қарап, оң бағасын беріп отыратын. Міне, мұндай қасиеттер бала тәрбиелейтін әрбір ұстазға ауадай қажет екендігі айтпаса да түсінікті.

Кейбір сәттерде бірен-саран құрбыларымыз сырттағы бірдеңеге аландап, сабақты тыңдамай, екі көзі терезеде болып отыратын. Ондай сәттерді қалт жібермейтін ұстазымыз бір ауыз сөзбен шымшып қалғанда, кез-келгеніміз аудиторияға қалай кіріп кеткенімізді, сабақты қалай ден қоя тыңдағанымызды білмей қалатынбыз. Ағайымыздың алдында отырған әрбір баланы мұқият зерттеп отыратынын білгендіктен, бір ескерту алған студент екінші рет оны қайталамауға тырысатын. Аудиторияда (дәрісхана) отырған әр баланың жеке қасиетін танып-білу, олардың не ойлап отырғанын дөп басу – кезкелген ұстаздың бойынан табылмайтын қырағылық. Осы тұрғыдан алғанда Серік Мақпырұлы психолог болатын.

Институтта дәріс берген ұстаздарыммен жақынырақ араласудың сәті М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына келгеннен кейін басталды. Әдебиеттің қара шаңырағына әдебиетші қауымның бәрі жиі келіп тұратын. Солардың бірі қарт ҚазПИ-дегі ұстазым – Серік Мақпыров. Біздің институттың Диссертациялық кеңесін мен келген соң оншақты жыл академик Серік Қирабаев, кейінгі оншақты

жыл ішінде академик Сейіт Қасқабасов басқарды. Осы жылдар ішінде біздің Диссертациялық кеңеске Қазақстанның барлық облыстарынан дерлік ізденушілер келіп, кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғады. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті мамандығы бойынша қорғайтындардың барлығы Қазіргі қазақ әдебиеті деп аталатын біздің бөлімге келетін. Себебі біз кеңестік дәуір әдебиетін зерттейтінбіз. Кейінгі тәуелсіздік жылдарындағы әдебиет те біздің еншімізге тигендіктен кеңестік дәуір мен тәуелсіздік тұсындағы әдебиетке қатысты зерттеулердің дені көз алдымыздан өтті. Олардың тақырыптары ғана емес, сапасы да әртүрлі болатын. Себебі, ғылымға жаңа аяқ басқалы жүрген ізденушілерге әртүрлі ғалымдар жетешілік жасайды. Бірі ізденушілерімен тыңғылықты жұмыс жасаса, екіншісі тақырып таңдауға ғана көмектесіп, қорғау алдында бір-ақ жолығады. Солардың ішінде Серік Мақпырұлының жетекшілігімен келген жұмыстардың барлығы дерлік талапқа сай және тиянақты орындалатын. Себебі, олардың барлығы дерлік жетекшінің редакциясынан өтіп, шып-шымыр болып пісіп келетін. Ондай жұмыстардың көпшілігіне жетекші ұйым болдық. Бөлімде не бары 4-5 қызметкер болатын. Серік Смайылұлы басқаратын бөлімде жауырды жаба тоқу деген атымен болмайды. Егерде жұмысты оқымай, өтірік пікір айтатын болсаң, өзің ұятқа қаласың. Ондайларды көріп жүрген біздер сырттан келген кез-келген жұмысты мұқият қарап, жақсысы мен жаманын қатар айтатынбыз. Біздің бөлімде қалыптасқан негізгі жағдай жақсы жағын бір-екі сөйлеммен көрсетіп, негізінен ескертпелерге, жұмысты түзеу жағына көңіл бөлетінбіз. Солардың ішінде Серік Мақпырұлынан келген жұмыстар қамшы салдырмай өте шығатын. Ондайда ұстазым телефон соғып: «Гүлжаһан, сендерге менің бір ізденушім бара жатыр еді», – дейтін. Мұндайда бәрі де түсінікті әлгі баланың жұмысын көп кідіртпей қай күні талқылайтынымызды Серағаңмен келісіп, жұмысты жеделдетуге атсалысамын.

Бірде Арқалықтан келген Айсәуле Дүйсебекова деген ізденушісі Тәкен Әлімқұлов туралы жұмысын арқалап келді. Айсәуле бізбен қатар оқығандықтан институттан білетінмін. Тіпті жұмысын жазу барысында да бізге келіп, тақырыбын ширату үшін көп әңгімелесетін. Қисынсыз пікір айтпайтындығымызды, адамның жеке басын емес, жұмысты ғана сынайтындығымызды білген бөлім меңгерушісі келе-келе бізге де сенім артатын болды. Ондай сәттерде жұмысқа белсенділік танытып, кандидаттық диссертациялардың көпшілігіне рецензент

боламын. Кейде жақсы бір ағаларымнан шала піскен нан секілді созылған, бас-аяғы жоқ жұмыстар келіп жатады. Ондайда амалсыздан жұмыстың жақсы жағын тізуге тырысып бағасың. Егер ол бола қойса. Ара-тұра біреудің көзіне, біреудің сөзіне қарап оң пікір беруге тура келеді. Жақсы жұмысты оқып, ол туралы пікір айтқанның өзі ғанибет. Осы жағынан Серік Мақпырыұлы бізді де, өзін де ешуақытта ұятқа қалдырған емес. Ағамыздың жеткшілігімен келген жұмысты қай уақытта да мақтанышпен атап отыратынбыз. Бұл – оның ғылымның қадірін түсінген үлкен ғалымдығы еді.

Тағы бірде академик Сейіт Асқарұлының журналистерге берген сұхбаты шықты. Оның ішінде іздеушісі жоқ қаламгерлердің шығармалары зерттелусіз қалып жатыр. Мәселен, Тәкен Әлімқұлов туралы ешкім айтпайды деген сықылды себепсіз уәждер бар. Осы тұста ағайға біздің Диссертациялық кеңестен өткен бірнеше жұмыстарды авторымен және жетекшісімен тізіп көрсете қойдым. Олардың ішінде Серік Мақпырұлы мен Қансейіт Әбдезұлының есімі ерекше аталды. Сол сұхбат шыққан соң, бір күні Серік Мақпырұлы Сейіт Асқарұлына рахмет айтуға келді. «Секең өзінің сұхбатында мені ғана емес, ізденушімді де атапты», – деп қуанып отыр. Мұны көрген мен сүйікті ұстазыма үлкен қуаныш сыйлағанымға қуандым. Бірақ, оның артында өзім тұрғанымды айтқан жоқпын.

Серік Мақпырұлыұлағатты ұстаз болумен бірге әдебиеттің тектері мен түрлерін жете зерттеген ғалым еді. Әдебиеттің тарихын зерттеуде Махамбет Өтемісұлы, Мұхтар Әуезов, Міржақып Дулатов, Сәбит Мұқанов сынды қаламгерлердің өмірі мен творчествосын монографиялық үлгіде зерттеп, олардың шығармашылық портреттерін жасады. Сонымен бірге Т.Сыдықов екеуі бірлесе отырып жазған екі бөлімнен тұратын «Қазақ әдебиеті» еңбегінде әдебиеттің жекелеген дәуірлері жанрлар бойынша зерттелді. Оның «Ботагөз» романының тарихы» (1994), «Қазақ поэзиясындағы Махамбет бейнесі» (2002), «Қазына» (2004), «Қазақ әдебиеті» (I-II бөлім, Т.Сыдықовпен бірге) тәрізді еңбектері қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуге қосылған үлес.

Оның махамбеттануға, мұхтартануға, сәбиттануға, ғабиттануға қосқан еңбегін ерекше атаған жөн. С.Мұқановтың «Ботагөз» романының тарихын зерттеген ол кейінгі жылдары өз шәкірттеріне де С.Мұқанов мұрасын зерттеуге ақыл-кеңес берді. Олардың қатарында С.Тайманованың «Сәбит Мұқанов – халық ауыз әдебиетін зерттеуші», Р.Сұлтанғалиеваның «С.Мұқанов романдарындағы диалог қолдану

ерекшелігі) («Ботакөз», «Сырдария», «Аққан жұлдыз» романдары бойынша) зерттеу еңбектерін атауға болады.

Махамбеттануға да бірсыпыра ізденушілерді жетелеп алып келді. К.Мырзағалиеваның «Махамбет Өтемісұлы өлеңдеріндегі көркем шындық мәселесі», А.Тәжіғалиеваның «Қазақ поэзиясындағы Махамбет бейнесінің көркемдік шешімі» тәрізді зерттеулері ұстаз-ғалымның жөн сілтеуімен туған еңбектер еді.

Әдебиеттің теориясын зерттеуде өлең мен көркем шығарманың құрылысын зерттеп, зерделеп, оқушының түсінігіне сай етіп жаза білді.«Әдебиеттануға кіріспе» (1991), «Хрестоматия», «Әдебиеттің тектері мен түрлері» (1994), «Әдебиет теориясы», «Адамтану» (2009) – осы бағыттағы еңбектері.

Қазақ әдеби-сыннына да ғалымның қосқан үлесі бар. «Ф.Оңғарсынованың «Алмас қылыш немесе Махамбетпен қалай кездестім» поэмасы», «Қазақ поэмаларындағы Махамбет бейнесінің көркемдік шешімі» атты мақалаларын әдеби-сынның жақсы үлгісі деп атауға болады. Сонымен бірге ол жаңа шыққан кітаптар туралы сын-рецензия жазуды да әдетке айналдырған-тын. Олардың қатарында С.Оспанұлының «Ахмет өскен ақындық орта» кітабы туралы «Ахаң немесе Торғай ақындық мектебі туралы толғау», К.Мырзағалиеваның «М.Өтемісұлы өлеңдеріндегі көркем шындық мәселесі» кітабы жөніндегі «Тағылымы мол жинақ», Ә.Тәжіғалиеваның «Махамбет – ғасыр жыры» кітабы туралы «Махамбетті жырлау – халық рухын жырлау», Ә.Дүйсебекованың «Сыншы, әдебиеттанушы Т.Әлімқұлов» монографиясы туралы «Байыппен талдау жасаған», Ә.Жәкімнің «М.Әлімбаевтың балалар әлемі» монографиясы туралы «Мұзағаң мүсіндеген әлем» тәрізді мақалаларын атауға болады.

Сонымен бірге ол – әдіскер-педагог болды. Тек жоғары оқу орнының студенттеріне ғана емес, сонымен бірге мектеп оқушыларының да «Қазақ әдебиеті» оқулығын жазды. «Қазақ әдебиеті» (5-11 сыныптар), «Қазақ әдебиеті» 7 сыныпқа арналған оқулық, «Қазақ әдебиеті» 8 сыныпқа арналған байқау оқулық, «Қазақ әдебиетінен шығарма жұмыстары» атты оқулықтары қазақ мектептеріне арналса, «Қазақ әдебиеті» (5-11 сыныптар орыс мектептері үшін), «Қазақ әдебиеті» 6 сыныпқа арналған (орыс, ұйғыр, өзбек мектептері үшін), «Қазақ әдебиеті» 5-11 сынып (орыс мектептері үшін) тәрізді оқулықтары Қазақстанды мекен еткен өзге ұлыстарға арналып жазылды. Осы

бағытты лицей, колледждерге арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығы толықтырады.

Орта және жоғары оқу орындарына арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығын жазумен бірге бірсыпыра ізденушілерге ғылым жолына жолдама берді. Шәкірттерінің ішінен көзге түскен озаттарды қалт жібермей, оларға тақырып беріп ғылыми жұмыспен айналысуға мұрындық жасады. Ұстаз-ғалым қазақтың баласын елге, жерге жіктемей, ағалап келгеннің бәрін бауырына басты. А.Оспанов, С.Тайманова, З.Мүтиев, Е.Күзембаев, Г.Оразова, Б.Әрінова, К.Мырзағалиева, Ә.Қабылов, А.Дүйсебекова, А.Тәжіғалиева, Ә.Жәкім, А.Дүйсенбаева, Д.Неталиева, Р.Сұлтанғалиева, Л.Бақтыбаева тәрізді ғылым кандидаттары – бүгінде Қазақстанның түкпір-түкпірінде шәкірт тәрбиелеп жүрген ұстаздар. Осы ізденушілердің бірсыпырасына М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты жетекші ұйым болды. Елдің көпшілігі Ғылым академиясына жоламай, ұзақтан қашатын болса, С.Мақпыров шәкірттерін ғылым ордасындағы қайнап жатқан қазанға бір салып пісіріп алатын.

Ұстаздарын үлгі-өнеге тұтқан ғалымның бірсыпыра еңбектері өзінің ұлағатты ұстаздарына арналды. Олардың қатарында Н.Ғабдуллин, С.Қирабаев туралы жазған мақалаларын Г.Оразаваның «Нығмет Ғабдуллин прозасындағы кейіпкердің адамгершілік әлемі» атты зерттеуі толықтырады.

Осындай қыруар еңбектерімен бірге ол көптеген қоғамдық қызметтер атқарды. «Қазақстан жоғары мектебі» – «Высшая школа Казахстана», «Ұлт тағылымы», «Ұлағат», «Ізденіс» тәрізді беделді журналдардың Бас редакторы болды. Бұл журналдардың бәрі де өте сауатты, өте беделді болғандықтан Жоғары аттестациялық комитеттің құрамына енді. Қазақстан Республикасының халық ағарту ісінің озық қызметкері, Қазақстан Республикасының білім беру ісінің құрметті қызметкері тәрізді атақтар оның осы бағыттағы еңбектері үшін берілген болса керек.

2012 жылдың басында телефон соғып, академик Серік Қирабаевтың 85 жылдығы қарсаңында «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналына ол туралы мақала сұрады. Журналдың Бас редакторы өзінің шәкірті екенін айтып, бір-бірімізбен қарым-қатынас жасап тұруымызға ақыл-кеңес берді. Мен қалай болар екен деген сыңай танытып едім. «Енді сен ғылым докторысың, Серағаңның қасында отырғаныңа жиырма шақты жыл болды. Сенен артық ол кісіні ешкім де жақсы білмейді.

Мақала жазуға сенен басқа лайық адам да жоқ», – демесі бар ма. Бір ауыз сөзге келмей: «Болды ағай, сіз сеніп тапсырсаңыз, мен тапсырмаңызды жеделдете орындаймын», – дедім де, жазуға отырдым. «Қазақ тілі мен әдебиеті» (қазақ, орыс сыныптарында) журналының 2012 жылғы №1 санында «Ұстаздық еткен жалықпас үйретуден балаға» деген ұстазым Серік Қирабаев туралы мақалам шықты. Академиктің 85 жылдығы бірінші өзі ұзақ жылдар жұмыс істеген Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық университетінде аталып өтті. Конференцияға барған бойда ұстаздарым мен әріптестерімді түгендейтін әдетім бойынша Серік Мақпырұлын сұрадым. Ол кісі мұндай жиындардан әсте қалмайтын, оның үстіне ұстазының тойына келмей қалуы мүмкін емес. Сөйтсем сырқаттанып ауруханада жатыр екен. Онда да мән берген жоқпын. Өзі айтатын, – ескі сырқат, аяғы шығар, – деген ой келді.

Содан кейін «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының Бас редакторы Гүлнұр Ахтанова менімен жиі хабарласып тұрды. Екеуміз ағамыз сырқаттанып жатқанда журналдың бас мақаласын кімге жаздыру туралы ақылдасып жүрдік. Көп ұзамай ұстазымыз өмірден өтті. Сол кезде аталған журналдың редакция алқасына мені қосты. Бүгінде Гүлнұр екеуміз көзі тірісінде өзі байланыстырып, бірі-бірімізге таныстырып кеткен ұстазымызды жиі еске алып отырамыз...

Ұстазым ара-кідік телефон шалып, біздің институттан шыққан жаңа кітаптарды сұратып отыратын. Ондай сәттерде өз кітабымды берсем де іздегенін тауып беруге тырысатынмын. Ол еңбегімді ескеріп, көрген жерде, – Гүлжаһан тауып берген әлгі кітапта, – деп әңгіме айтып отыратын. Өмірінің соңғы кездерінде бөлімге телефон шалды. «Гүлжаһан-ау, мен сенің телефоныңды жоғалтып алып, біраз таппай қалдым», – деп. Мен үй телефонымның өзгеріп кеткенін айттып, жаңа нөмерімді бермегеніме қысылып жатырмын. Сөйтсем, оқу жылының соңына қарай жылдық есеп беру үшін «Қазақ әдебиетінің бас сардары, ғалым-ұстаз» атты С.С.Қирабаевтың 85 жылдық мерейтойына арналған ғылыми, әдеби-танымдық мақалалар жинағына енген мақаласының атын, бетін білгісі келіпті. Мен жалма-жан кітапты қолыма алып, баспасын, баспа табағын көрсетіп жатырмын. Ертеректе жазылған мақалалар қайта жарияланғандықтан есеп үшін жарайды ғой деп ойлағандықтан кітапты жеткізіп беруге асыққанпаған болатынмын. Сөйтіп, алаңсыз жүргенімде бір күні жайсыз хабар келді.

Қап-ай, өткенде кітапты жеткізіп бермегенім-ай деп, өкініп қалдым. Амал жоқ, бәрі кеш еді.

2012-2013 оқу жылы аяқталып жатқанда мен Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетіне Мемлекеттік аттестациялық комиссияның төрағасы болып бардым.

Серік ағамыздың бұл жақта да шәкірттері жетерлік екен. Аталған университетке екі жыл қатарынан барып, бітірушілерден мемлекеттік емтихан қабылдаған ұстазымыз туралы бәрі де ауыздарының суы құрып айтып отыр. Көп әңгімелерді тыңдай жүріп, маған ой келді. Ағайдың туған елінде жүруімнің де бір себебі Серік Мақпырұлының әсері болса керек. Ұстазымның жүгін жеңілдетпек ниетте жүрген мен ол кісінің жүгін көтергендей әсерде жүрдім.

Шәкірті Сара Тайманова ұстаз есімін мәңгілік есте қалдыру мақсатында бітіруші студент Пірмаханова Азизаға «С.Мақпырұлы – қазақ әдебиетін зерттеуші және оны мектепте оқытудың тиімді жолдары» атты тақырыпта диплом жұмысын жаздыртыпты. 2012 жылдың тамыз айында Серік Мақпырұлының дүниеден өткеніне қырық күн болғанда С.Тайманова мен Р.Есназарованың «Рухы биік ұстаз» атты мақаласы республикалық «Халық» газетінде жарық көрген-тін. Диплом жұмысы – осы бағытта жасалған тұңғыш зерттеу еңбек.

Жұмыста Серік Мақпырұлының ұстаздық, ақындық, сықақшылық, жазушылық, ғалымдық, зерттеушілік, сыншылық, әдіскерлік қырларының бәрі де тұтастай ашылыпты. Тіпті С.Мақпырұлының «Әдебиет – өмір айнасы» дегенді «Әдебиет – көңіл айнасы» деген сықылды тұрақты сөз тіркесіне айналған афоризмдері да қамтылған. Мектеп оқушыларына әдебиеттанушы ғалымның шығармашылығымен қатар өмір белестері жөнінде толық мағлұмат берумен бірге, отбасылық өмірінен де деректер келтірілген. Мәселен, ақынның жақын адамдары туралы айта келіп, зайыбы – Заида, немересі – Жібек екенін оқушылардың естеріне салады. Мұның өзі ұстазымыздың екінші өмірі ғұмырлы боларының бастауы тәрізді. Қызылордадан ала келген диплом жұмысты «Әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақ КСР оқу ісінің үздігі, Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің құрметті қызметкері, Ы.Алтынсариннің «Төс белгісі» иегері, Университеттің құрметті қызметкері Серік Мақпырұлының шығармашылығына арналған «Профессор Серік Мақпырұлы шығармашылығы және қазақ әдебиетін жоғары оқу орнында оқыту мәселелері» атты Республикалық ғылыми-әдіс-

темелік семинарда» (2013, 24 маусым) көптің көзінше Заида апама табыстадым.

Қазақта «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» деген аталы сөз бар. Серік Мақпырұлы жақсы адам, үлкен ғалым болды. Біз ол кісіні біліміне арап, қорғамаса да докторлармен қатар санайтынбыз. Денсаулығына байланысты докторлық диссертация қорғамағанмен, білімі мен беделі кезкелген докторларымыздан кем емес еді. Білімімен мыңды жыққан ағамызды ғалымдар қауымы түгелімен сыйлап, төрден орын берді. Дардай атағы мен қызметі болмаса да, абыройы зор ағамыздың артында өлмейтін мұра қалғаны қуантады.

2013 ж.

«ҒЫЛЫМНЫҢ БАҒЫН БАПТАП БІР КҮТУ БАҚЫТ-ТЫ, ҚЫЗЫҚ-АҚ ЕДІ АЛСА ДА ТАЛАЙ УАҚЫТТЫ»

(Бақытжан Майтанов – 60 жыл)

Қазақтың көрнекті жазушылары мен танымал ғалымдарының көпшілігі әдебиеттегі қадамын өлең жазудан бастағаны белгілі. Ал, енді біреулері ұлғайған шағында өмірден көргені мен түйгені жөнінде адам, қоғам туралы ой толғамдарын өлең жолдарымен (поэзиямен) жеткізіп жатады. Сондықтан да ұлғайған жастағы қаламгерлердің шығармаларынан махаббат, жастық шақ туралы емес, ақыл-өсиетке құрылған философиялық тұжырымдар мен түйіндер менмұндалап тұрады. Осындай мысалдың бірі – белгілі әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Бақытжан Қауасханұлы Майтановтың «Бір атаның ұланымыз» (2006) атты жыр жинағы. Осыған қарағанда өлең жазу, поэзияға құштарлық адамның жасына қарамайтын тәрізді. Бойға біткен өнер құдіреті – ешкімді де тыныш жатқызбайтын тылсым күш. Себебі, ол – жаратушының құдіретімен, Алланың бұйрығымен берілетін қасиет.

Автор кеңестік және тәуелсіздік сынды екі дәуір тоғысындағы, дәлірек айтсақ сексенінші-тоқсаныншы жылдардағы адам жанын жегідей жеген сан сауалды әсем лирикамен әрлеп, жыр сүйер қауымға ұсынған. Бұл жинақ – қазақ баласына қанмен туа бітетін ақынжандылықтың бір белгісі іспетті. Мұнда оның өмір, қоғам қайшылықтары жөніндегі көзқарастары, толғаныстары топтастырылған. Қаламгердің кез келген өлеңі үлкен философиялық ойға жетелейді. Мұның өзі оның авторының өлең жазуға деген дайындығы мен сол жанрдың қыр-сырын терең игергендігін байқатса керек. Ғалымның өзі сол жинағы шыққаннан кейін былай деп отыратын: «Өлең жазу оңай емес. Мен де өлең жазбақ болып көрдім. Бірақ сондай қиын екен. Содан кейін өлең жазуды қойдым. Ақындардың қарапайым заттарды түрлендіріп, оларға жан бітіріп жіберетініне таң қаламын. Менің жазғандарым басқаша сияқты» деп отыратын. Басқаша болатыны Бақытжан ағай өмірге немқұрайлы қарай алмайтын еді. Не нәрсеге болса

да терең мән беретін. Айтатын сөзін он ойланып, мың толғанып барып айтатын. Тіпті кейде қызу айтыс-тартыс үстінде айтқан сөздерін ауыр көріп, ертеңіне келіп: «Кеше мен артық айтып жіберген жоқпын ба?» – деп отыратын. Осының бәрі ағамыздың табиғи болмысын аша түсетін. Ол кісі осы мінезімен де дараланып, оқшауланып жоғары биікте тұрғандай сезілетін. Солай болды да, қазір бәріміздің төбемізден қарап: «Әй, пенделер-ай, өмірдің бір-ақ тұтам екенін білсеңдер ғой», – деп тұрған тәрізді.

Алыс-жақын шетелдерге танымал ғалымның «Өлең – сөздің патшасы» атанған поэзиядан да құр алақан емес екендігін еске салғымыз келеді. Осы сөзіміз дәлелді болу үшін аталған жинақтан бірер мысал келтіріллік. «Ұйқас» деп аталатын өлеңінде ақын жер мен аспанның, өмір мен өлімнің, махаббат пен зұлымдықтың, байлық пен кедейліктің, қасірет пен қуаныштың бірінсіз-бірі өмір сүре алмайтындығына көңіл аудару арқылы өмірдің жазылмаған заңдылығын:

Ең бастысы: қасірет пен қуаныш,
Тірілердің бәріне де бұл таныс,
Шаттық қана тілегенмен тағдырдан,
Мұң да тұрар сенен көзін алмастан,

– деп түсіндірсе, «Дағды мен қасиет» деген өлеңінде адамдар арасындағы адалдық пен арамдық жөнінде:

Тиген жер – кара бояу, алаң ғып,
Күлгенімен, тулап кетер боран ғып.
Жүйкелерін мейірімнің құртатын –
Қолтығына тас тығылған арамдық...

Кішілікте кісілік бар, дауы жоқ,
Жақсылардың ақ көңілден жауы жоқ.
Тарлан ерді қыл мықыннан қиятын
«Бекежандар» садағынан жауған оқ,

– деген тұжырым жасайды. Осылайша ол бір-біріне кереғар заттар мен қасиеттерді қатар суреттей отырып, жаратылыстың құдіретіне көңіл аудару арқылы оқырманға ой салды. Ақын жүрек аярлық пен тоғышарлықты, екіжүзділік пен залымдықты, зұлымдық пен қанішерлікті кешіре алмайды. Жетпіс жылға жуық өмір сүрген мызғымас Одақ құлаған кезде адам біткеннің бәрі тығырыққа тіреліп, әрі-сәрі күй кешкені белгілі. Осы тұста қолынан келгендер қонышынан басып, адам миы жетпейтін зұлымдықтардың неше түрі жасалып жат-

ты. Қоғамдағы рухани құлдырауға шипа іздеген ол адамның жаны мен арын емдейтін дәрумен іздеді. Оны поэзиядан тапқан ақын өзінің лирика-философиялық өлеңдері арқылы замандастарын емдеуге бет бұрды. «Білсеңіз» өлеңінде:

Бәрінен залым болып адам шықты,
Айдаһар, шегін тартып, сайға бұқты.
Айланың алау жұтқан сиқыршысы,
Ақырған арыстанды торға тықты,

– деп адам баласы бойындағы залымдықты ертегінің ең қаһарлы кейіпкерлері жеті басты айдаһардың өзін бұқтыруымен, арыстанды тырп еткізбей темір торға тығуымен көркем бейнеледі. Не нәрседен де аянбайтын замандастарының бұл қылығына төзбеген ақынның ұғымында пенделердің бәрі арды аттамайтын иманды жандар болса деген үлкен тілек бар. Сондықтан да ол «Тілек» атты өлеңінде:

«Бәрі де адал болса ғой мына өмірде
Жұмақ нұрын шашқандай бар өңірге.
Бозғыл көде көрінсе сүт сәуледен,
Ашаң тартып жылмиған тас көмір де,

– дейді.

Төңірегінде жүрген екі аяқты пенделердің ниеті мен пиғылы бұзылып бара жатқанына күйзелген ақын адалдық пен өрлікті дельфиндердің тіршілігінен көріп, жаны сая табады. Достықтан күдер үзбейтін дельфиндердің жүрегі таза екендігін «Үйірімен билеген, Жауыздықты сүймеген. Суға батқан адамды Жан ұшыра сүйреген» деп, олардың тірлігімен нанымды бейнелеген. Өзгенің бақыты үшін қасіретке бас тігетін дельфиндерді «аққу текті періштеге» теңеуі орынды. Өлең жолдарын оқып отырғанда аққулар көктегі періштелер болса, дельфиндер судағы періштелер сынды әсер берері даусыз.

Әдебиет теориясын терең зерттеген ғалым қаламынан ойсыз өлең тумасы анық. Ол дерексіз затқа жан бітіріп, деректі затты образды бейнелеуде шеберлік танытты. Оны мына жолдардан байқауға болады:

Барады тозып ардың да бөрік, шапаны,
Төзімнің де белі үзіліп жатады.
Безер уақыт шыны көзі мұздай боп,
Өз жаныңды өз кеудеңе сатады.

Бұл жолдар бүгінгі өзіміз өмір сүріп отырған уақыт пен замандастарымыздың шынайы кейпінің нанымды бейнесі.

Оның бірсыпыра өлеңдері – жекелеген адамдарға (тарихи тұлғаларға), туыс-бауырдары мен замандастарына арналған арнаулар. Олардың қатарында «Ұлық Абай, ұлы Абай», «Абай күні», Пирамида» (Мұхтар Әуезовке арнау), «Әзімбай Бижанұлына», «Әке!», «Батыр Баян», «Адам-Ата, Хауа-Ана», «Әли аға», «Генетик ғалым», «Ақан сері», «Дельфин феномені», «Мерей таңы» (З.Мейірмановқа) т.б. арнау өлеңдерін атауға болады. Абай мен Мұхтардың өмірі мен шығармашылығын сан қырынан зерттеген ғалымның поэзиясынан да олар үлкен орын алады. Қазақтың жазба поэзиясының негізін салған Абай туралы ақын:

Өлеңшілер жазатын тым тезірек,
Жар салуға асығып жүр безілдеп.
Сенаторлар болғанда барлық жырау,
Поэзия елінде Сіз – президент,

– деп, оның қазақ поэзиясындағы орнын жоғары көтеріңкі леппен жырға қосты. «Адамзат атаулыны сүйген» сезімі Абайды «Атаның ұлы» емес адамзат баласынына ортақ еткендігін мақтан ете отырып, поэзиясының жойқын күшін лазердің сәулесіне баласа, Мұхтар туралы да айтары шексіз. М.Әуезовтің 100 жылдық мерей тойы ЮНЕСКО көлемінде аталып жатқанда, ғылыми мақаламен шектеле алмаған Б.Майтанов Мұхтарды мызғымайтын пирамидаға балап «Пирамида» өлеңін жазды. Онда бір ғасырға жан бітірген «Абай жолы» романындағы кейіпкерлер галереясына тоқтала келіп, «Қазаққа Құран ұстап, ой іздеген Әуезов інжу аулап, түн қатады. Зеңгірден абыздай боп тіл қатады» деп Әуезовті «Ұлылыққа» балайды. Мұның өзі ақынның Мұхтар Әуезовтің өмірі мен шығармашылығын терең білетіндігінің мысалы.

Ал өмірінің соңы трагедияға толы Ақан сері туралы:
Қазақтың ақиығы Ақан сері,
Сүйгені – Құлагердей сандалкері.
Басаралы тазысын пірдей көріп,
Заманынан түңілген кеткен кері,

– деген болатын. Ақын алты шумақ өлеңге Ақан серінің бүкіл тағдырын сыйғызған. Оны Ұрқия мен Бәтима, Жамал мен Қадиша сынды

Ақан сүйген сұлулар мен ұлы Ыбан, сандалкері Құлагер, тазысы Басаралы, қыраны Көкжендетке қатысты жолдардан байқауға негіз бар.

«Шәкәрім жұмбағы» толғауында «Өнердің сегіз қырын, тоқсан түрін Меңгеріп, толысса да алас ұрған», ар ілімін биік қойған Шәкәрімнің өмірі мен шығармашылығы туралы толғана келіп «Шәкәрім – қайсар ойдың арпалысы, Шәкәрім – Шындық үшін Ар сайысы» деген тұжырым жасайды. Әзімбай Бижанұлына арнаған арнауында:

– Қиялым көкте сұңқардай болып самғаса,
Сезімім бір сәт шабысынан талмаса.
Ойларым қаздай тізіліп ұшса қалықтап,
Өлеңді менен перілер тартып алмаса,

– деп, қиял мен сезімге, ой мен өлеңге жан бітіреді. Сөз қадірін түсінген ақын дерексіз затқа жан бітіріп кейіптеуге, оны көз алдына көлбеңдете бейнелеуге шебер. Оны «Шабуда еді Тайбурыл текті арманым», «Аяғын сылтып мақсатымның қалғанын», «Ойылып алақандары күткен ізгілік», «Ақ ұлпа қиял қазып жатқандай қабірін», «Сом арманнан құлап біздер өлеміз», «Желімдей ұят жамалып», «Ұшып кетсем ақша бұл боп көктегі», «Үміт – ару отыр ерні кезерген», «Байлап қанат, қалықтаса ізгілік», «Сәйгүлік сынды сезімге», «Азаптың жұтып шарабын, Жүректің түсі өзгермек», «Арғымағын арманның ақ мінейін», «Көңіл билеп, ән салса да Марста», «Маған қазір ойлап, сезу ауыр-ақ Жазылғанын тағдырымның қай таста», «Ажал – ұры, келерін айтар ма ол», «Мұң мен зар торлап бұлттай ой аспанын», «Зұлымдық, бұдырайған қос шекелі, Ессіздік шарабына тойып атты», «Аса алмай адамдықтың асуынан, Тағылық төмен қарап, тозған іші»«т.б. деген мысалдардан көруге негіз бар.

Сөз өнерін зерттеген сарабал сыншының өлең сөздің құдіретін жоғары бағалағаны баршаға аян. Абайдан бастау алған жаңа поэзияға сын көзбен қараған оның «Өлең – арман», «Өлең – ақыл», «Сөз», «Қара өлең», «Сөз сипаты», «Сөз» тәрізді өлеңдері сөз құдіретін ұғындыра түсері даусыз. Сөз құдіретін бір ауыз сөзге сыйғызған автор «Сөз сипаты» өлеңінде жақсы, жаман сөздердің құдіретін «ол – жақсы сөз сені атандай батыр етіп қоятын», «ол – жаман сөз, жан-жүректі улайтұғын былапыт» деп түсіндірсе, «Сөз» өлеңінде «Сөзбенен ғана тұрасың, бір тоңып әрі бір солып» деп бір ауыз сөздің адам жанына қаншалықты әсер етерін нанымды бейнелеген. Сан ғасырлардан

бері өмір сүріп келе жатқан қазақтың қара өлеңін ақын «Арыстан жал қара өлең, Адам барда – бар өлең» деп бағалай отырып, оны ескіліктің кемеріне, болашақтың кемеліне балайды. Арзан ұйқасқа құрылған өлеңдерді «Ұйқастар жығылып, сүрініп, Келеді білегін түрініп» деп сынаған ақын «Сезімнің бұрауын ширатып, Ақыл мен санаға жегілген» өлеңдерді жоғары бағалады.

Оның «Сарғаю», «Кәдімгі тіршілік», «Қайралу», «Өкпе», «Налу», «Ұмтылыс», «Пейіл», «Шыдам» сынды өлеңдері қазақ поэзиясындағы көңіл-күй лирикасының қатарын молайтар дүниелер. Адам біткенді дос, бауыр санаған ол «Бір атаның ұланымыз бәріміз Кезіп жүрген Өмір атты ғаламды» деп, олардың тату-тәтті ғұмыр кешуін тілеп, «Үндемей басып, үндемей тұншықтыратын заманның» адам баласын аяуды білмейтін қатігездігінен жиренген еді. Қоғам, адам дертіне шипа іздеген қаламгер жанына сая болар дәруменді ғылымнан тауып, осы салада тұрақтап қалды.

Бақытжан Майтановтың поэзиядағы ғана емес, ғылымдағы жолы да өте сарабал, аса салмақты болды. Оған Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі (1983), ҚР Гуманитарлық ғылымдар академиясының мүшесі (1997), Айтматов академиясының академигі (2010), Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты (2004), ҚР ЖОО-ның үздік оқытушысы (2006); «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» (2008) төсбелгісі, ҚР БҒМ-нің Ғылымдағы көрнекті жетістіктері үшін берілетін мемлекеттік стипендиясының иегері (2009-2010) тәрізді атақтардың барлығы да қажырлы еңбекпен келді. Ол жөнінде өзі: «Маған ештеңе оңай келген емес, бәрі де ауыр қиындықпен келді», – деп отыратын. Тіпті кандидаттық, докторлық диссертация қорғау кезіндегі басынан өткізген қиыншылықтарды айтқанда өткен ғасырдың жетпісінші-сексенінші жылдарындағы ғылымдағы жай-күйді естіп, жағамызды ұстайтынбыз. Себебі, ол кісі қазір өзіміз жұмыс істеп отырған тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет бөлімінде 1974-1990 жылдары кіші және аға ғылыми қызметкер міндеттерін атқарып, еңбек жолын осы институттан бастаған болатын. Осындай ауыр жолдардан өткен ол филология ғылымдарының кандидаты (1978), филология ғылымдарының докторы (1990) ғылыми дәрежелерін алып, әдебиеттану ғылымының профессоры (1994) атанды.

Иә, өмір жолы бұралаң болса, ғылым жолы сан соқпақты екендігін сол салада жүргендер ғана білсе керек. Осындай бұралаң да соқпақты жолдың ішінде жүріп, Бақытжан Қауасқанұлы әдебиеттану

ғылымында жан баспаған соны соқпаққа түрен салды. Негізінен әдебиетшілердің көпшілігі әдебиеттің тарихын зерттеумен айналысады да, теориясына баратындар некен-саяқ. Бұл кісі әдебиеттің тарихын теориямен ұштастыра отырып, өзінің теориялық білімінің тереңдігін төңірегінде жүрген әріптестеріне көзінің тірісінде мойындатқан адам. Ол жөнінде осыдан он жыл бұрын академик ағамыз Серік Қирабаев: «Қазақ прозасындағы замандас бейнесі» атты тұңғыш монографиясында сол кездегі саяси даңғазалықтан гөрі дәстүр мен жаңашылдық, психологизм, ұлттық пен жалпыхалықтық ұғымдарының диалектикасы қаламгер шеберлігімен сабақтас қарастырылды. Осы бір шағын еңбекте көтерілген психологиялық талдау өнеріне қатысты теориялық проблеманы Б.Майтанов қазақ әдебиеттануында алғашқы боп диссертациялық көлемде зерттеді», – деген болатын. Өтірік мақтауға бармайтын, сарабал сыншы, қазіргі ұлттық әдебиеттану ғылымының көшбасшысы академик ағамыздың бұл бағасы ғалымның жеке басына ғана емес, қазіргі әдебиеттану ғылымына берілген жоғары баға еді. Себебі, оның әдебиеттану ғылымындағы теориялық мәселелерге етене еніп, оларды жан-жақты зерттеуге ден қойғандығын үш жүзден аса әдеби-сын мен әдебиеттанушылық сипаттағы мақалаларынан байқауға негіз бар. «Қазақ прозасындағы замандас бейнесі» (1982), «Көркемдік нәрі» (1983), «Қаһарманның рухани әлемі» (1987), «Суреттеу мен мінездеу» (1991), «Мұхтар Әуезов – суреткер» (1996), «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), «Мағжан Жұмабаевтың поэтикасы» (2001), «Сөз сыны» (2002), «Автор в повествовательной системе казахского романа» (2003), «Абай» (2004), «Психологизм в художественной литературе» (2004), «Портрет поэтикасы» (2006), «Монолог құрылымы» (2006), «Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер» (2009), «Пейзаждың көркемдік семантикасы» (2010) атты сүбелі ғылыми-зерттеу еңбектерінде әдебиет теориясы мен тарихының өзекті мәселелерін көтеруге үлес қосты. Он томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» авторларының бірі (7-том) болды. «Ғылымның бағын баптап бір күту бақыт-ты, Қызық-ақ еді алса да талай уақытты» дейтін ағамыз осылайша бар ғұмырын ғылымға арнады.

Бақытжан Майтановтың әдебиеттану ғылымындағы басты ғылыми бағдары: қазақ прозасы мен тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет, Әуезовтану және психологиялық талдау өнері, шығарманың мәтін жүйесі, әдебиет және семиотика, реализм және постмодернизм, көркемдік уақыт пен кеңістік сынды теориялық мәселелер болды. Жоғарыдағы

еңбектер оның кез келген шығармаға талдау жасау барысында портрет поэтикасындағы теңеу, эпитет, метафоралар жүйесін тұтас қарастыратындығының жарқын көрсеткіші еді.

Қазақ прозасының арғы-бергі тарихына түгелдей сараптау жүргізген ол диалог, монолог мәтіні ішінде пішіндеме сипаттардың М.Әуезов, С.Сейфуллин, Х.Есенжанов, З.Шашкин, М.Мағауин, Ә.Кекілбаев, С.Жүнісов, С.Мұратбеков, Ә.Тарази, Р.Сейсенбаев, Д.Амантай шығармаларында кездесетіндігіне көңіл аударып, кескіндеу дискурсында екінші жақтық баяндау Ә.Нұрпейісов, Ш.Мұртаза, ал қос үнді сөз М.Әуезов, З.Шашкин шығармаларында кездесетіндігін баса айтады. Мұның өзі ғалымның портрет поэтикасын жете зерттегендігін байқатады. Оның әр түрлі мәселелерді көтергені сонша, бір зерттеуіндегі теориялық мәселелер екіншісінде қайталанбайды. Осы тұрғыда оның өмірінің соңғы уақыттарында жазған «М.Әуезов шығармашылығындағы тәуелсіздік идеясы» (2011) атты ұжымдық монографиядағы ««Абай жолы» романындағы тәуелсіздік идеясы (мәтіндік жүйе негізінде)» деген тарауын ерекше атауға болады. Автор мұнда аталған романды «Тәуелсіздік және еркіндік архетипі», «Автор және адресат», «Романдағы әңгімелеу дәстүрі», «Мәтін және интертекст» деген мәселелер төңірегінде зерттеген. «Еркіндік архетипі – құлдық бұғауға наразылықтың айғағы» екендігін мәтін арқылы дәлелдеген ол романды жаңаша көзқараспен ғылыми саралады.

1998 жылдан өмірінің соңына дейін «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығына жетекшілік жасады. Бұл кезең ғалымның өнімді еңбек еткен жылдары қатарына енді. Олай дейтініміз осы жылдары Мұхтар Әуезовтің 50 томдық академиялық толық шығармалар жинағы жарық көрді. Оның 4-томынан бастап, аталған жинаққа басшылықты Майтанов жасады. 2011 жылы 28 қыркүйекте түркі халықтарының ішінде тұңғыш рет жарық көрген М.О.Әуезовтің 50 томдық таңдамалы шығармаларының академиялық басылымының тұсаукесерінде сөз сөйлеп, аталған еңбекті дайындауға қатысқан қызметкерлердің аты-жөндерін жеке-жеке атап, олардың қыруар еңбектерін жоғары бағалап, көптің алдында алғыс айтты.

2000-2010 жылдары әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да кафедра меңгерушісі бола жүріп, қазақ тілі мен әдебиеті, журналистика, көркем аударма т.б. сынды мамандық иелеріне дәріс оқыды. Оның бұл жылдардағы еңбегі де жемісті болды. «Мұхтар Әуезов – суреткер» атты оқу құралы 1995 жылы Халықаралық Сорос-Қазақстан қоры Қа-

зақстан Республикасы Білім министрлігімен бірлесіп, «Гуманитарлық білімді жаңғырту» бағдарламасы аясында Қазақстан республикасы оқу орындарының барлық түрлеріне арналған гуманитарлық пәндер бойынша оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарына жариялаған ашық конкурсына қатысып, жеңімпаздар қатарына енді.

Оның зерттеулерінің дені Абай мен Мұхтар туындылары төңірегінде тоғысып жататындығына «Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер» атты еңбегі мысал бола алады. Кітаптың мазмұнын негізгі үш бөлім құрайды. «Ұлттық мұрат және Мұхтар Әуезов поэтикасы» атты бірінші бөлімде ғалым жазушы шығармаларының этнопсихологиялық негіздеріне, көркемдік-эстетикалық ізденістеріне, эпикалық баяндау үрдісіне тоқталса, «Ұлттық ойдың даналығы мен дәстүрлері» деп аталатын екінші бөлімде Махамбет, Ы.Алтынсарин, Абай, Жамбыл, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Ә.Шәріпов, С.Мәуленов сынды ақын-жазушылар шығармашылығындағы ұлттық талғам мен зерде қуатын олардың даралық сипатымен көрсетті. Сонымен бірге әдебиеттанушы ғалымдар З.Ахметов, З.Қабдолов, Л.Әуезова, С.Қирабаев, Р.Бердібай, Т.Кәкішев, Р.Нұрғали зерттеулеріндегі ұстанымдарды олардың әдеби талдаулары арқылы зерделеуде тың тұжырымдар жасады. «Жаһандық тағлым және көркемдік сана машықтары» атты бөлімде ол қазіргі әдебиеттегі ұлттық таным мен ұлттық рухты көркем сөз құдіретімен түсіндіре білді. Қазақ романдарындағы модернистік айшықтарды М.Дәулетбаев, С.Сейфуллин, С.Ерубаев, І.Жансүгіров, С.Мұқанов, С.Жүнісов, Р.Тоқтаров, С.Мұратбеков, М.Мағауин, Т.Тілеуханов т.б. жазушылардың романдарындағы ауыл мен қала тіршілігінің типтік елестерімен, әртүрлі идеологиялық, дүниетанымдық кереғарлықпен, этнопсихологиялық детальдармен, мінездер даралығымен дәлелдеп берді. М.Әуезовтің «Абай жолы», Ф.Гүлenniң «Баян» атты кітаптарындағы рухани құндылықтардың күллі адамзатқа ортақ екендігіне назар аударған ғалым бұл еңбегінде ХХ ғасыр мен ХХІ ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі дәстүр ұласуын поэзия, проза, әдеби сын салалары арқылы ұштастыра сөз етуде жетістікке жеткен. Қазақ әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясын ұлттық ерекшеліктерден іздеген ол тіл мен рух мәселесіне көңіл аударып, ұлттық әдебиеттегі психологизм, модернизм, постмодернизм, уақыт пен кеңістік, семиотикалық өрнек-өлшемдер туралы тың көзқарастар ұсынады. Осы тұрғыда қарағанда оқырманға таныс шығармаларды жаңаша бағамдау нәтижесінде ұсынған тың мысалдары мен жаңашыл

көзқарастары қазіргі әдебиеттану ғылымының табысы ретінде танылары дау туғызбаса керек.

Бақытжан Қауасқанұлынан дәріс алған студенттер мен магистранттарды айтпағанның өзінде, оның жетекшілігімен 3 ғылым докторы (Л.В.Сафронова, А.Б.Темірболат, С.М.Алтыбаева) мен 9 ғылым кандидаты (С.Қалқабаева, А.Әбілев, М.Әйтімов, Ө.Көзбеков, М.Ахет, Ә.Сұлтанхан, Ж.Сыдыкова, А.Қалиева, Е.Қаныкей) өмірге жолдама алды. Қазіргі таңда аталған шәкірттерінің барлығы Қазақстанның түкпір-түкпірінде қызмет етуде.

2010 жылдың 12 шілдесінен бастап тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет бөлімінің меңгерушісі болып келген ол небары бір жылдың ішінде 40 баспа табақтан тұратын «XX ғасыр әдебиеті (2001-2010)» атты ұжымдық монографияға басшылық жасап, оны баспаға ұсынып кетті. Бұл бөлімнің қызметкерлерінің барлығы да (С.Қирабаев, Ш.Елеуенов, Н.Ақыш, Г.Орда) негізінен прозалық шығармаларды зерттеумен айналысып жүргендіктен келген бойда, бәріміз де прозалық шығармаларға оң иығымызды беріп тұрамыз ғой, мен енді поэзияға көшейін деп, тәуелсіздік тұсындағы қазақ лирикасына арналған шолу тарауды жазуға кірісті.

Бір жыл ішінде Бақытжан Қауасқанұлы бізге ұстазды сыйлаудың әдемі үлгісін көрсетті. Бөлім меңгерушілігін пайдаланып, қызметкерлерге мінез көрсетпек түгілі, ағаларының ыңғайына жығылып, оларды көп қинағысы келмей, оңтайына тура келетін тақырыптарды икемдеп отыратын. Мұның өзі өмірден көргені мен түйгені көп ғалымның ғылымдағы ұйымдастырушылық шеберлігі еді. Қазіргі таңда аталған кітап жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде тәуелсіздік тұсындағы әдебиет пәні бойынша ауадай қажет оқулық ретінде қызмет етіп отыр.

Ғалым ағамызды соңғы сапарға шығарып салып тұрғанда академиктер С.Қирабаев, С.Қасқабасов, ұстаз ағасы филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Кәкішев, ҚР Жазушылар Одағының төрағасы Нұрлан Оразалин қаралы жиынға жиналғандардың көңілін босатып, көздеріне жас алғызды. Бәрінің де айтқаны оның парасаты ғалым, ары таза азамат болғандығы болса, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директорлығына бірден-бір дайын тұрған інілерінен мезгілсіз айырылып қалғандағы ағаларының аһ ұрған өкініші әлі күнге жадымызда. Тумақ бар жерде, өлмек те бар екені өмір заңы болғандықтан, қолдан келер шара жоқ. Деген-

мен, қайғы мен қасіретті ұмыттырар бір жұбаныш – «Ғалымның хаты өлмейтіндігі». Тәуелсіздік тұсындағы ұлт әдебиетін зерттеуге бар күш-жігерін жұмсаған ағамыздың тәуелсіз қазақ елімен бірге жасайтындығына оның артында қалған мол мұрасы дәлел деп ойлаймыз. Атам қазақ «Артында бар оңалар» дегенді тегін айтпаған болса, Мәруан жеңгеміз бен ініміз шаңырақтың түтінін түтете бермек.

«Тәуелсіздік – күрес мұраты»

Бақытжан Қауасханұлының бүгін тұсауы кесіліп отырған «Тәуелсіздік – күрес мұраты» (Құс Жолы, 2012) еңбегі мен «Майтанов Бақытжан Қауасханұлы» атты биобиблиографиялық көрсеткіш оның 60 жылдық мерейтойы қарсаңында жарық көріп отыр. Зерттеуде ғалымның соңғы жылдары мерзімді басылым беттерінде жарияланған зерттеулері мен мақалалары топтастырылған. Ғалым бұл кітабын Қазақстан Республикасының 20 жылдығы қарсаңында шығаруды көздеген болатын. Алайда дүниеден мезгілсіз өткен соң, аталған еңбектің қолжазбасы өзі қызмет еткен бөлім қызметкерлерінің қолында қалып қойды. Ағамыздың қырқы өткен соң, қолжазбаны көтеріп институт директоры Сейіт Асқарұлына бардық. Ол кісі ұсынысымызды қолдап, мақұлдады. Алайда институт қоржынында үнемделген қаржы болмағандықтан аталған кітап 2011 жылы жарық көре алмай қалды. Жыл басында М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры ауысып, басшылыққа филология ғылымдарының докторы Уәлихан Қалижанұлы келді. «Піскен астың күйігі жаман дегендей» тартпада жатып қалған қолжазбаны көтеріп, жаңа басшыға және бардық. «Бітер істің басына жақсы келер қасына» дегендей, Уәлихан Қалижанұлы ұсынысымызды құп көріп, аталған қолжазбаны дереу Ғылыми кеңеске қойды да, кітапты жеделдетіп шығаруға күш жұмсады.

Өмірде ғана емес, ғылымда да ақырын жүріп анық басқан Бақытжан Майтанов – әдебиеттану ғылымында өзінің атын ойып қалдырған ғалым. Ол әдебиеттің жауыр болған тақырыптарынан қашып, кез келген жанрды белгілі бір проблема төңірегінде зерттеп, әрдайым жаңа мәселені көтеріп, тыңға түрен салуымен ерекшеленетін. Біздің бұл сөзімізді «Қазақ прозасындағы замандас бейнесі» атты тұңғыш монографиясына берген академик Серік Қирабаевтың: «Осы бір шағын еңбекте көтерілген психологиялық талдау өнеріне қатысты

теориялық проблеманы Б.Майтанов қазақ әдебиеттануында алғашқы боп диссертациялық көлемде зерттеді», – деген пікірі растайды. Осылайша ол алғашқы зерттеулерінен бастап, «Тәуелсіздік – күрес мұраты» атты соңғы зерттеуіне дейін ұлттық әдебиеттің теориялық мәселелерін зерттеумен айналысты.

Енді сиясы кеппеген жаңа кітапты қолымызға алып, ғалымның соңғы зерттеулерін әдебиет сүйер қауыммен бірге бөліселик. Кітаптың аты – «Тәуелсіздік – күрес мұраты». Кітаптың атын сынайтындар да табылар, ғылыми зерттеу еңбекке мұндай ат қоюға болмайды дейтін «білгіштер» де шығар. Біз бір нәрсені қатты ескеруіміз керек. Ол – бұл кітаптың Қазақстан Тәуелсіздігінің 20 жылдығына шашу екендігі. Екінші ескеретін жай – тәуелсіздік деген сөздің өзі айтып тұрғандай, ғалымның ұлттық әдебиеттің көптеген мәселелерін тәуелсіздік тұғырынан қарастыруы. Арысын айтпағанның өзінде соңғы онжылдықта шыққан бірсыпыра зерттеу еңбектердің атын тәуелсіздікпен байланыстыра қою үрдіске айналып келеді. Олардың қатарында академик С.Қирабаевтың «Тәуелсіздік рухымен» (2002), «Тәуелсіздік өрісі», Ш.Елеуеновтің «Ғасырмен сырласу» (2004), «Тәуелсіздік биігінен» (2007) атты еңбектерін атасақ та жетіп жатыр. С.Қирабаев, Ш.Елеуенов, Б.Майтановтардың әдебиетші екенін білетіндер бұл кітаптардың қандай рухты, өрісті, биікті, күресті сөз ететінін айтпай түсінетіні анық. Себебі, екі ғасыр тоғысында өмір сүріп, екі дәуірдің куәгері болған Бақытжан Майтанов есімі ХХ ғасырдың 70-жылдарынан бері көпшілікке етене таныс.

Институт директоры У.Қалижанның «Аманат» атты алғы сөзінде ғалымның көзі тірісінде шәкірттеріне қалдырып кеткен аманатына қиянат жасамай, оның қазақ ғылымына сіңірген еңбегін ескеріп, аталған еңбекті әдебиет сүйер қауымға жеткізгендігі айтылған. Ғалымның өзі үшін емес, қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиетшілері үшін аса қажет еңбек «Ғалымның хаты өлмейтіндігін» растап отыр.

Ғалым кітапқа енген зерттеулері мен мақалаларын бірінің астына бірін тізіп беруді жөн санамаған. Автор мұндағы дүниелерді әдебиеттің белгілі проблемаларына қатысты жекелеген бөлімдерге бөлген. «Біткен іске сыншы көп дегендей» кітаптың құрылымына көңілі толмай, бөлім атауларын сынаушылар да табылар. Сондықтан ендігі кезекте кітаптың құрылымына, жіктеу жүйесінің принциптеріне тоқталып көрелік.

Төрт бөлімнен тұратын кітаптың «Тәуелсіздік рухы» деп аталатын бірінші бөліміне М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығына қатысты зерттеулер топтастырылған. Соңғы жылдары мұхтартануға қосылған еңбектердің жеке бөлім құрауы құптарлық. «Абай жолы» және тәуелсіздік рухы» деп аталатын тараушада бұған дейін жете көңіл бөлінбеген шығарманың мәтіндік жүйесі, автор болмысы немесе автор образының поэтикасына жете көңіл аударылып, «Абай өмірі мен мұрасы М.Әуезов туындысында автор атты күдіретті ұғымның интеллектуалды, эмоционалдық характермесі (деятельность) нәтижесінде көркемдік-эстетикалық образдар жүйесінің мазмұнын құрағаны» пайымдалған.

Роман-эпопеядағы тәуелсіздік туралы идея жаңа үрдістер, жаңа құндылықтар жасау жолында болып жатқандығын автор «қалың елі – қазағы, қайран жұртын» ұйқыдан оятуға тырысқан ақынның тірлігімен түсіндіріп, «Бұл күрес – найза соғыстырып, бас қағу емес, ақыл-сананың ұлттық намыс жолындағы күресі болатын», – деген тұжырым жасайды. Аталған эпопеядағы тәуелсіздік идеясын ғалым «автор және адресат», «әңгімелеу дәстүрі», «мәтін және интертекст» мәселелері төңірегінде қарастырған. М.Әуезовтің «Абай жолы» мен Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» романдарындағы нарратив, мекеншак (хронотоп), өзін-өзі сүюшілік (нарцис), ортақ төл сөз (қос үнді сөз), өмір сипаты (рема), лұғат (речь), интертекст (текст туралы текст), әлқисса (сказ), ризоматика (іштей бұтарлану, бірнеше қабат, сыр алу), рефлексивті код (жамылғы) мәселелері салыстыра сөз ету арқылы ашыла түскен. Жекелеген оқиғаларға қатысты деректер аталған шығармалардың көркемдік-эстетикалық жетістігіне қызмет етіп тұр.

«М.Әуезов және Абай өмірбаянының нұсқалары» деп аталатын тарауда М.Әуезов дайындаған ұлы ақынның өміріне қатысты төрт нұсқа (1 (1927-1933), 2 (1940), 3 (1945), 4 (1950)) салыстырыла сөз болған. 1924-1927 жылдары Абай шығармаларының текстологиясымен айрықша шұғылданғанын айта келіп, содан кейінгі жылдары ақынның өмірі туралы мәліметтерді тәптіштеп жинағандығына назар аударады. Ғалым аталған нұсқалардағы жекелеген оқиғаларға қатысты деректерді салыстыра келіп, «Ең жатық, ешбір дау-дамай қозғайтын жуас өмірбаян – Абай хақындағы монография құрамына кірген 4-нұсқа. Өмірбаянның құрық көрмеген асау, арындысы, неғұрлым шыншылы – 1-нұсқа», – деген тұжырым жасайды (105-б.).

«Абай жолы» романының сюжет желісі» деген зерттеуде аталған эпопеядағы негізгі оқиғалар желісі сөз болса, «Абайдың билігі және С.Зиманов мұрағатындағы бір дерек» деген мақалада Абайдың көптеген алқалы жиындарда төбе би міндетін атқарғандығы таратыла айтылады. 1985 жылы мамыр айында Шар өзені бойында Қарамола төтенше съезінде қабылданған 74 баптан тұратын «Ережені» заңгерлердің «Абай ережесі» деп атауының негізгі себептерін нақты мысалдар арқылы өрбітеді. Оны «Абай жолы» эпопеясындағы Салиха қыздың дауына қатысты және басқа оқиғаларға мәліметтер растайды.

«Ғұлама ғалым ғибраты» деген мақалада М.Әуезовтің «Абайтанудан жарияланбаған материалдары» деген көлемді еңбегі жөнінде «Осы кітап ұлы жазушының ұлы Абайға деген махаббаты – туған халқына деген махаббат, зор мағынасында әлемдік мәдениет, шын мәніндегі боямасыз ғылым алдындағы асқан адамгершілік парыз бен ерлік болғанын дәлелдей түседі» (127-б.), – дей келіп, аталған еңбекке тоқталады. Ақынның өмірбаянына, шығармаларының текстологиясына, мұрасының рухани көздеріне, ақындық мектебіне, ол жайлы еңбектерге, эпопеяның жазылу тарихына тоқталады. Сонымен бірге «Абайтанудың арнаулы курсы», «Баяндамалар, сөздер, пікірлер» «Абайтану жайлы еңбектерге пікірлер» деген сықылды тараушалардағы аталған мәселелерге кеңінен тоқталған.

Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты Ләйла Мұхтарқызы Әуезова туралы «Адам, дос және менің жалғасым» мақаланың да негізгі айтар ойы Мұхтар Омарханұлына келіп саяды. Мектеп қабырғасында жүріп «Сөз бен қалам» ұйымы мен «Ұйқы мен Тыныштық» қоғамын құрып жүрген ұлтжанды қызының болашағынан мол үміт күткен жазушы қызы Ләйланы «... адам, дос және менің жалғасым» деп тегін айтпағандығы оның өмір жолына жасалған шолудан байқалады. 1961 жылы жазушы дүниеден өткен соң, оның атын мәңгілік есте сақтау мақсатында жазушы атындағы институттың жанынан «М.О.Әуезовтің шығармашылық мұрасын зерттеу» бөлімі ретінде ресми тіркелген әдеби-мемориалды музей-үйінің ашылуы үшін, ол ашылғаннан кейін әке аманатын ақтау жолындағы қызының еңбегіне тәнті болған қаламгер оның Л.Толстой, А.Чехов мұражайларын аралап, тәжірибе жинақтаумен жасаған ерен еңбектерін ілтипатпен еске алған. Ал, «Асыл қызы халқының» мақаласы М.Ломоносов атындағы Москва университеті шығыс факультеті, тарих бөлімінен білім алған Ләйла Мұхтарқызы Әуезованың өмірі мен еңбек жолынан сыр шер-

теді. Оның тарих ғылымының кандидаты дәрежесін алған «XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда егіншіліктің дамуы» деген зерттеуіне тоқталған. Автор мақалада Л.Мұхтарқызының талантты ғалым, сүйікті жар, аяулы ана, шынайы дос болғандығын нақты деректер арқылы ашуға ден қойған.

«Нұрлы өмірдің көзіндегі тамшы жас» мақаласы «бекзаттығы мен биіктігі, нұрлы жүрегі, сергек те сезімтал саналы» Мұғамила Мұхтарқызы жөнінде. Ғалымның «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығында жетекші бола жүріп, Мұхтар Омарханұлының шығармашылығымен ғана емес, оның ұрпақтарымен де етене жақын араласқандығын растайтын бұл мақалада Мұғамила апайдың есте қалған естеліктері арқылы жазушы өмірінің кейбір тұстарынан хабар береді. Жазушының өмірі мен шығармашылығын әр қырынан толықтыруды көздеген автор бұл бөлімде «Абай жолы» эпопеяға қатысты зерттеулерімен бірге осындай мақалаларды да белгілі мақсатпен топтастырғаны анық.

«Автор және көркем мәтін құбылыстары» деп аталатын екінші бөлімге негізінен прозалық шығармаларға жасалған талдаулар жинақталған. «Менің Әуезовім»: автор және стиль» деп аталатын мақала жазушы шәкірттерінің бірі Зейнолла Қабдоловтың роман-эссесі жөнінде. Эссенің стильдік ерекшелігін авторлық баяндау еркіндігімен түсіндірген ғалым мәліметтерді лирикалық, эпикалық, драмалық баяндау үрдістерін алмастырып отыруды көркемдік-эстетикалық деңгейдің салмағын арттыру ретінде таниды. Уақыт пен кеңістік меридиандарының авторлық стиль аясында көрініс табуына көңіл аударып, эпикалық әсірелеу сарынының реалистік детальдармен ұштасуын авторлық стильдің ерекшелігі ретінде көрсете отырып, аталған шығарма жөнінде мынадай қорытынды жасайды: «Автор-баяндаушы кейіпкер міндетін де атқарады. Стильдік тұрғыда ол аспандай биікке шығып сөйлеуді ұнатады. Көтеріңкі әуеннің ақиқатпен жарасымы таң қалдырады. Ол таң қала отырып, таңғалдырудан танбайды. Бұл сұлулыққа ғашық жанның қанатын шалқып жаюын әліп-темек. Зеңгір көктен қарағанда жер беті әдемі көрінетіндей» (160-б.).

«Негізгі шындық» мақаласында Қ.Найманбаевтың «От пен ойын» романы мен «Беймезгіл қонақ», «Шілде» атты кітаптарына енген «Көкем екеуміз», «Түнгі жол», «Керімсалдан кейін», «Бастау» повестері және «Қоштасқым келмейді» әңгімесі зерттеу нысанына алынған. Автор жазушы шығармаларына өмірдің күнгей жақтары емес, көлең-

келі жақтары негіз болғанын айта келіп, аталған туындыларда дүние-әлемдегі негізгі шындықтардың айтылғандығына көңіл аударған.

«Азаттық күрес мұраты – тәуелсіздік» деген мақалаға Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе», «Жұлдыз көпір» романдарының бас кейіпкері Рысқұл мен Тұрар Рысқұловтың азаттық жолындағы күресінің мұраты – тәуелсіздік екендігін нақты деректермен пайымдаған. Бас қаһарманның ысылған қоғам қайраткері болып қалыптасу кезеңдеріне тоқталу арқылы жазушының саяси-мемлекеттік қателіктерді объективті тұрғыда бейнелеу ретінде қабылдап, «Т.Рысқұлов туралы романдар Қазақстанның тәуелсіздігін нығайту міндетіне кірісіп кетті» деп түйіндейді.

«Бақ пен сор» мақаласына Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» романы негіз болған. Автор «жарлы-жақыбайды паналатқан Қанағат бидің ауылын ұлт-азаттық төңкеріс жеңіске жеткен Шығыс Түркістан мемлекеті тұсындағы қазақ елінің шағын үлгісі» ретінде таниды (189-б.). Ғалым жазушының ««Соңғы көш» пен «Тағдыр» – көршілес Қытай жеріндегі қалың қазақтың бағы мен сорын қатар суреттейтін дүниелер» екендігін уақыт – орта – Адам – жағдай арасындағы диалектикалық байланыс арқылы пайымдаған.

«Автор және көркем мәтін құбылыстары» деген мақалада қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік-эстетикалық ізденістер сараланған. Мұхтар Мағауиннің «Жармақ» романы мен «Кесікбас» повесі, Роза Мұқанованың «Монастырь», «Сарқаншық», «Өзің» әңгімесіндегі, Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара» романындағы, Үміт Тәжікенованың «Ақиқатқа жүгіну» кітабына енген «Жалған дүние», «Мәңгіліктің бір сәті» сынды новелларындағы модернистік және постмодернистік баяндау тәсілдері арқылы қазіргі прозадағы көркемдік ізденістер сараланған.

«Диалогтағы сезім шынайылығы» мақаласында М.Жұмағұловтың «Қыран қазасы қияда», С.Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу», А.Нұрмановтың «Құланның ажалы», Қ.Исабаевтың «Айқыз», Ш.Мұртазаның «Қызы жебе», «Жұлдыз көпір» романындағы характерологиялық міндеттер атқаратын полилог пен диалогты қолдану ерекшелігін жекелеген кейіпкерлердің дүниетанымы арқылы түйіндеген. Аталған шығармалардағы диалогтарға жасалған талдаулар шұбалаңқы диалогтарды орынды-орынсыз жиі пайдаланудың жазушы стилінің кемшілігі болып табылатындығына қызмет етіп тұр.

«Аңыздың ақыры»: мекеншақ пен семиозис» деп аталатын мақалада Ә.Кекілбаевтың аталған шығармасындағы уақыт пен кеңістік, хронотоп, яғни мекеншақ, семиозис (семизис, семиосфера – таңбалық мағыналар тоғысы – Б.М.) мәселелері қарастылса, «Миф және шындық» мақаласында А.Алтайдың «Алтай балладасы» атты роман-мифі мен «Кентавр», «Сібір офицері», «Шаһид», «Альпинист» әңгімелеріне негіз болған аңыз-әңгімелерге талдау жасайды. Ғалым «Оның туындыларында романтика да бар, бірақ трагизм басым» екенін айта келіп, постмодернистерге тән бейтараптықты еркін пайдаланатындығына көңіл аударады.

«Көркемдік-эстетикалық ізденістер» деп аталатын үшінші бөлімге қазіргі қазақ поэзиясы туралы зерттеулері топтастырылған. «Қазіргі қазақ поэзиясы және тәуелсіздік: уақыт пен кеңістік» деген зерттеуінде ғалым тәуелсіздік тұсындағы ұлттық поэзияны «тарихи уақыт және оны қабылдау», «ұлттық мұрат және поэтикалық мекеншақ», «лиризм, драматиз және мекеншақ» сынды проблемалар төңірегінде зерттеген. Қазіргі поэзияға жасаған талдаулар «Тәуелсіздік идеясы – қазақ әдебиетінде ежелден қоныс тепкен ұғым» екендігіне, «тәуелсіздік дәуірінде бұл мәселе қиялдан гөрі нақты шындық ретінде жырлана бастағандығына» көңіл аударды. Ғалым Қ.Мырза-Әли, Т.Молдағалиев, Қ.Шамшиев, Ж.Сомжүрек, Қ.Бұғыбаева, Ә.Иманасов, С.Иманасов, Н.Оразалин, О.Асқар, Е.Дүйсенбайұлы, Ж.Әбдіраш, К.Мырзабеков, Д.Стамбекұлы өлеңдеріне талдау жасау арқылы қазіргі поэзиядағы көркемдік ізденістерді саралап берді.

«Қазіргі поэзия және постмодернизм» деген зерттеуінде Т.Медетбек, Ж.Ерман, Т.Әбдікәкімов, Ә.Қайран, Б.Қарағызұлы, А.Жатқанбай, Б.Сарыбай поэзиясына жасалған талдаулар қазіргі поэзиядағы постмодернистік үрдістерді көрсетсе, З.Елғондинова, Е.Раушанов, Г.Салықбай, А.Әлімұлы, Е.Жақыпбек, Ә.Смайылов, Т.Ешенұлы, А.Әлтаев, М.Райымбекұлы поэзияларына жасалған талдаулар қазақ лирикасындағы модернистік үрдістерді тануға, білуге қызмет етеді.

«Белгісіз мұң, қоңыр мұң» мақаласы – қазіргі поэзияның белгілі өкілі Н.Оразалиннің, «Өлеңнің еркін тынысы» Ұ.Есдәулеттің шығармаларын жан-жақты танытатын дүниелер. «Тағылым тамыры тереңде» Орысбай Әбділдаұлының «Төлеген-толғау» дастаны мен «Жамбыл: «Өтеген батыр» дастанындағы әсірелеу поэтикасы» қазіргі әдебиеттану ғылымына қосылған соны зерттеулер. Ғалым бұл мақалалар арқылы қазақ дастандарының кешегісі мен бүгінгісі хабар береді.

Өтеген батырдың қазақ халқының бірлігі, азаттығы, бостандығы жолындағы күресін қазіргі тәуелсіздігімізбен ұштастырған автор «бұл мақсат қазір де қынаптан қылыш суырып тұрғаны даусыз» деп бағалайды. Себебі ұлттың бүгінде қол жеткізген азаттығы жолында Өтеген сынды талай қазақ батырлары шаһид болғаны тарихтан мәлім. Ғалым бұл мақалада аталған дастанның сюжеттік желісін қуаламай оның көркемдік кестесіне үнілді. Дастандағы әсірелеуді ассоциативті-логикалық салыстырудың ұлғайған түріне жатқызған автор дастанның синтаксистік-стистикалық құрылымына көңіл аударып, синтаксистік параллелизм, сандық ұғымның асыра қолданылуы, эпитет, нарратив құрылымындағы полифонизм, тұрмыстық, этномәдени детальдар, зооним, фитоним және ландшафтық атрибуттарды қолданудағы әсірелеу тәсілін жан-жақты қарастырды. Ал, «Төлеген-толғаудың» бас кейіпкері – өзіміздің замандасымыз Т.Қожамқұлов. Төлеген Әбдісағиұлының өмір жолын арқау еткен поэма жөнінде ғалым: ««Төлеген-толғау» атты дастаннан түйетін басты ұйғарым – ізгілік, парасат, дарындылық тәрізді асқақ ұғымдар көкте кезіп жүрген жоқ, қасымызда, көз алдымызда тұрғанын әрдайым түсіну, оны қадірлеп, бағалай білу жүрекке міндет емес, табиғи қажеттілік екенін бағамдауға барып саяды», (381-б.) – деген тұжырым жасайды.

«Жүректегі жауқазын» Мұхамедия Жұмағалиевтің жырлары жөнінде. Ақын шығармаларындағы сыршылдықты «шерлі махаббат», «тойымсыз сағыныш», мұң, масаттану сынды тәсілдермен көтеруде жетістікке жетті.

«Естелік – жады мұрағаты» деп аталатын төртінші тарауда ғылым корифейлері туралы мақалалар мен естеліктер топтастырылған. «Сыншының сегіз қыры» академик С.Қирабаевтың сыншылық қырынан сыр шертсе, «Дәлел және тұжырым» Б.Кенжебаевтың қазақ әдебиеті тарихының мәселелері жөніндегі зерттеулерінен хабар береді. Автор ғалымның кеңестік дәуір тұсындағы қазақ әдебиетін дәуірлеуге қатысты өткір пікірлері мен XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдебиет туралы зерттеулеріне тоқталу арқылы қазақ әдебиеті тарихындағы орнын көрсетті. «Жарқын жанның шуағында» Шәмшиябану Сәтбаеваның ұлттық әдебиеттану ғылымына қосқан үлесін саралайды. Салыстырмалы әдебиеттану ғылымының негізін салған ғалымның «Қазақ-европа әдеби байланыстары», «Қазақ әдебиеті және Шығыс» атты еңбектеріне тоқталып, қазақ әдебиетінің Батыспен, Шығыспен байланысы жөнінде сөз етті. «Даралық» М.Әуезовтің үміт

артқан шәкірті Зейнолла Қабдоловтың талдаулар мен толғаныстардан тұратын «Көзқарас» кітабы жөнінде. Қазақ халқының мәдениеті мен ғылымы жетім баланың күйін кешкен өлара кезеңде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев, академиктер Салық Зиманов, Жабайхан Әбділдин, ардақты ұстаз Хамза Санбаев сынды зиялы қауым өкілдерінің үнін қажет деп тапқан автор олар туралы сыр ақтарады. Қоғам мен адам беттескен сын сағатта осындай белгілі тұлғалармен бірге жазушылар қауымын кең қамтыған кітап туралы «Мақтайтын істі ашық ниетімен жеріне жеткізіп, ағыла төгіліп, дәлеліне кір шалдырмай сөйлейтін әдетімен ұстаз-жазушы дәуір шындығын тарихи фактіге айналдырады» (415-б.), – дей отырып, оны Махамбет пен Абайдан бастап, Мүсілім Базарбаев, Садықбек Адамбеков, Темірбек Қожакеевке дейінгі шығармашылық иелерімен ұштастырады. «Дос болу қиын емес» мақаласында жас рефолуционер, географ, геолог, этнограф, жазушы, суретші, ұйымдастырушы, ұстаз тәрізді жан-жақты өнер иесі Дмитрий Ивановтың «Очерктер, ертегілер, суреттері» жөнінде сөз қозғайды. Профессор К.Ш.Кереева-Қанафиева мен өнер зерттеушісі Т.Г.Казакова құрастырған бұл еңбек Д.Л.Ивановтың өмірі мен қызметінен толық мәлімет беретін дүние. ХІХ ғасырда өмір сүріп, Қазақстанға жер аударылған азаматтың көркем-әдеби, педагогтік мұрасы туралы хабар да мол тарай қоймағанын ескерген автор оқырманды оның еңбектерімен толығырақ таныстыруды көздеген. Осы мақсатта жинаққа енген «Балықшыларда», «Қарасудағы түнеме», «Бәйгі», «Қой» сынды очерктеріне тоқтау арқылы оның қазақ халқының меймандостығына, бауырмалдығына деген шексіз сүйіспеншілігі мен ұлттық мінез-құлық, әдет-ғұрып, салт-дәстүрге деген қызығушылығын аша білген. Кітаптың екінші бөлімін құрайтын «Д.Л.Ивановтың педагогикалық мұрасы» қызғылықты әрі тартымды. Әдістемелік нұсқаулары мен бейнелеу өнері саласындағы төл туындылары оның көп қырлылығын таныттары белгілі. «Өз еліміздің көне дәстүр, тұрмысын адамгершілік сүйіспеншілікпен бейнелеген орыс ғалымын, жазушысын құрметтеп, жұрт назарына ұсыну мол ғибратты қадам, әрі азаматтық парыз» (425-б.), – деген ғалым пікірі ұлтын құрметтеген өзге ұлт өкіліне жасалған ыстық ілтипат екені даусыз. «Ғылыми мұрат әсемдігі» әдебиеттанушы ғалым Бекмұрат Уахатовтың өмірі мен шығармашылығы туралы. Зерттеу нысанына ғалымның «Таланттар, туындылар» (1969), «Көркемдік ізденістер» (1991) атты зерттеу-сын кітаптарында әдебиеттегі көркемдік-эстетикалық үрдісті сараласа,

«Қазақтың қара өлеңдері» (1974), «Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы» (1979) атты монографияларын қазақ фольклортануын тағы бір белеске көтерген еңбектер ретінде бағалайды. «Ерекше адам» – белгілі әдебиеттанушы ғалым Әбділхамит Нарымбетов туралы естелік. Әди Шәріпов, Мүсілім Базарбаев, Зейнолла Қабдолов сынды белгілі ғалымдармен үлкен достық қатынаста болған ағасының табиғат берген бітімін сөз ете отырып, «өз басым Әбекенді бойынан кінә таппай ұнаттым» дейді. Сонымен бірге мұнда «Қазақ совет поэмасы» атты монографиясына талдау жасалған. Автор оның қазақ поэмасының арғы-бергі тарихын тұтас зерттегенін айта келіп, оның «Қазіргі қазақ поэмасы» атты монографиясын аталған еңбектің жалғасы екенін, оның толықтыратынына көңіл аударды. «Ертеден шапса, кешке озған» – қазақ әдебиеттану ғылымының белгілі өкілінің бірі, академик Р.Нұрғалидың 70 жылдығы қарсаңында «Жұлдыз» журналында жарияланған мақала. Мұнда Р.Нұрғалидың «Көк қауырсын» (1964, «Жұлдыз») атты тұңғыш мақаласынан бастап қарастырылған. XX ғасырдың алпысыншы жылдары әдебиетке келіп, әдеби-сынға белсене араласқан сыншының С.Асанов, Б.Әбдіразақов Қ.Бұғыбаева сынды жас ақындардың тұңғыш жинақтары туралы, Р.Тоқтаровтың «Бақыт» романы туралы сын-рецензияларынан бастап, әдебиеттану ғылымына қосылған «Күретамыр», «Сырлы сөз», «Айдын» сынды сүбелі монографиялық зерттеулерімен тоқталады. Ал, «Тайбурыл» – Рымғали Нұрғали туралы естелік. Шәкірттерін тани білген ұстаздың басынан өткен қиыншылықтар шынайылығымен баурайды. Әсіресе, Мәскеудегі ЖАК мүшелерінің «Әлі жас қой, азаптанып көрсін» деп 33 жастағы зерттеушінің бетін қайтарып тастағаны ғылыми дәреже мен атақтың оңайшылықпен келмейтіндігін растайды. ««Сырлы сөз» – эсселер жинағы. «Трагедия табиғаты», «Талант тағдыры», «Күретамыр», «Өнер алды – қызыл тіл», «Өнердің эстетикалық нысанасы», «Айдын», «Телағыс», «М.Әуезов және Алаш әдебиеті», т.б. монографиялар – әдебиеттануа қосылған зор үлес. «Қазақ энциклопедиясының» қысқаша төрт томдығынан басқа да осы ұжымдағы неше алуан құнды басылымдар Р.Нұрғалидың тікелей басшылығымен жарық көрді. Ол «Әдебиет теориясынан» нұсқалық (хрестоматия), «Қазақтың жүз романы» аталатын өзі де авторлар қатарындағы жаңалықты сипаты мол, ұжымдық еңбектің идеясын да, орындалуын да, жариялануын да жедел түрде жүзеге асырды. Ол жеті томдық шығармалар жинағын қалың оқырманына ұсынды. Ол ерекше ұйымдастырушылық қабілет

иесі болатын. Ол достық, жолдастық, ұстаздық жолында ешқашан іркіліп қалмайтын, соңғы шекке дейін алаңсыз сеніммен баратын» (461-б.), – деген жолдар ұстазға деген шәкірттің құрметін танытары анық. Академик Р.Нұрғалиды әдебиеттану ғылымының «ертеден шапса, кешке озатын» Тайбурылдай тұлпарына теңеу – ғалым еңбегіне берілген жоғары баға еді. «С.Қасқабасов еңбектеріндегі фольклор мен фольклорлық жанрлардың ерекшелігі» атты мақала академик Сейіт Асқарұлының фольклортану ғылымына қосқан еңбектерін саралауға арналған. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтын 2001-2011 жылдары басқарған ғалымның ғылымдағы ұйымдастырушылығы мен ғалымдығы қоса өрілген мақалада академиктің шығармашылық биік тұлғасы сомдалды. «Әдебиет теориясы – іргелі ғылым» деген еңбегінде А.Байтұрсынұлы, Е.Ысмайылов, З.Шашкин, Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов тәрізді ғалымдардан бастап осы салада қызмет етіп жүрген замандастарымыздың барлығының да әдебиет теориясына қосқан үлесі сараланған. Әдебиеттегі жеке-леген жанрлар жөніндегі зерттеулер мен зерттеушілердің есімдерін жеке-жеке атаған ғалым қазіргі әдебиеттану ғылымының жетістігін арысы Ахметтен (Байтұрсынов), берісі Ермекке (Қаныкей) дейінгі аралықтағы әдебиет теориясы бойынша атқарылған шаруаларға шолу жасайды. «Атаға лайық ғалым ұл» Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының ұрпағы – филология ғылымдарының докторы, профессор Қуандық Мәшһүр-Жүсіптің өмірі мен шығармашылығы жөнінде. «Бір әйелдің өмірі», «Армандастар», «Қыздар, жігіттер», «Өлең – сөздің патшасы», «Қазақ лирикасындағы стиль мен бейнелілік», «Көркем сөздің құдіреті» сынды еңбектеріне тоқтала отырып, ғалымның көркемдік әдіс пен стиль мәселелеріне көңіл аударғандығын нақты талдаулармен көрсетті. Ғалымның әдебиет, тіл пәндерінен, әдістемеден дәріс оқытындығын айта келіп, оның әдебиеттану мен оны оқытудың жолын үйретудегі еңбегін «Көркем сөздің құдіреті» атты кітабы арқылы пайымдаған.

Көріп отырғанымыздай, жоғарыда сөз болған зерттеулер мен мақалалардың барлығы да тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеттану ғылымының қол жеткізген табысы ретінде саналмақ. Ғалым өмірінің біразын әуезовтануға арнағанын осы кітаптың төрттен бір бөлігін құрап тұрған соны зерттеулер растаса, әдебиеттің көркемдік-эстетикалық қырларын саралайтын зерттеулері кітаптың негізгі мазмұнын көтеріп тұр. Белгілі әдебиеттанушы ғалымдар Б.Кенжебаев, З.Қабдо-

лов, Ш.Сәтбаева, Б.Уақатов, Ә.Нарымбетов, С.Қирабаев, Р.Нұрғали, С.Қасқабасов, Қ.Жүсіп туралы мақалалары мен естеліктері әдебиеттану ғылымының өткені мен бүгінінен хабар берер дүниелер. Сондықтан да жоғарыда сөз болған зерттеулер мен мақалалардың барлығы да тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеттану ғылымының қол жеткізген табысы ретінде саналмақ. Өз замандастарынан оза шауып, әдебиет теориясының талай биіктерін бағындырған, «Қазақ әдебиетінің Бахтині» атанған Бақытжан Майтановтың бұл еңбегінің де ғұмырлы болары даусыз.

ТҮСІНІКТЕМЕ

1920 жылдар әдебиетіндегі тәуелсіздік туралы ұғым мен көркемдік ізденістер – зерттеу тұңғыш рет «XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі» атты ұжымдық монографияда жарияланды (Алматы: Арда, 2011. – 73-128 б.). Бұл – Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет бөлімінің 2009-2011 жылдар аралығындағы «XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі» атты ғылыми-зерттеу жобасы бойынша 2009 жылы арнайы жазылған тарау. Жиырмамыншы жылдар әдебиетіндегі жекелеген мәселелер жөнінде «М.Әуезовтің «Қараш-Қараш» повесі мен Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» романындағы Тұрар Рысқұлов бейнесі» (ҮІІ Әуезов оқулары: Жас ғалымдардың Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2009. – 3-9 б.), «XX ғасырдың 20-жылдар әдебиетіндегі тәуелсіздік туралы ұғым» «Кіт.: Тәуелсіздік идеясы және көркем мәдениет. 4-кітап. – Алматы: «Signet Print», 2011. – 13-178-б.) атты мақалалар жарық көрді.

Поэмадағы ұлт-азаттық идеясының көріністері (1960-1980 жылдар) – 2011 жылы «XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі» атты ұжымдық монографияда жарияланды (Алматы: Арда, 2011. – 230-248 б.). Зерттеу – Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет бөлімінің 2009-2011 жылдар аралығындағы «XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі» атты ғылыми-зерттеу жобасы бойынша 2010 жылы арнайы жазылған тарау.

1990 жылдар поэмасындағы тәуелсіздік идеясы – зерттеу «XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі» атты ұжымдық монографияда жарияланды (Алматы: Арда, 2011. – 445-473 б.). Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет бөлімінің 2009-2011 жылдар аралығындағы «XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі» атты ғылыми-зерттеу жобасы бойынша 2011 жылы арнайы жазылған тарау.

Қазіргі поэма: тарих және бүгінгі өмір – зерттеу «XXI ғасыр әдебиеті» (2001-2011 ж.ж.) атты ұжымдық монографияда жарияланды (Алматы: Арда, 2011. – 71-98 б.). 1990 жылдардағы поэмалар туралы «Поэмадағы тарихи шындық және көркем шешім» (Н.Айтұлы шығар-

малары негізінде) (Қит.: Тәуелсіздік идеясы және көркем мәдениет. 8-кітап. – Алматы: «Signet Print», 2011. – 237-251 б.), «Қазіргі қазақ поэмасындағы тәуелсіздік идеясы» (Тәуелсіздік жылдарындағы әдебиет пен өнердің даму үрдісі және болашағы: Қазақстан Республикасы тәуелсіздігіне 20 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ИД «CREDOS», 2011. – 180-192 б.) атты мақалалар жарияланды.

Ауылдағы жаңа адамдар – зерттеу «Қазақ романы: Өткені мен бүгіні» атты ұжымдық монографияда жарияланды (Жалпы редакциясын басқарған: ҚР ҰҒА академигі, филол.ғ.д., проф., С.С.Қирабаев, жауапты шығарушы: филол.ғ.к. Г.Ж.Орда) (Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009. – Б.149-164.). Қазіргі қазақ әдебиеті бөлімі қызметкерлері 2006-2009 жылдары зерттеген «Қазіргі қазақ романы және оның тарихи дәстүрі» атты ғылыми жоба негізінде жазылған.

Соғыс және адам – зерттеу «Қазақ романы: Өткені мен бүгіні» атты ұжымдық монографияда жарияланды (Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009. – Б. 176-189.). Т.Ахтановтың «Қаһарлы күндер» романы жөнінде Тахауи Ахтановтың 90 жылдық мерейтойына орай өткен «Тахауи Ахтанов – әдебиет ақтангері» атты конференцияда «Майдангер қаламгер» деген баяндама жасалды (01 қазан, 2013 ж.).

Соғыс шындығы роман беттерінде: майдан мен ел өмірі – зерттеу «Қазақ романы: Өткені мен бүгіні» атты ұжымдық монографияда жарияланды Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009. – Б. 262-276. Осы зерттеу негізінде «Жүмекен Нәжімеденовтің романдары» (Абай. – 2010, №3. – Б. 124-133.) атты мақала жарияланды.

Жастық, махаббат тақырыбы – зерттеу «Қазақ романы: Өткені мен бүгіні» атты ұжымдық монографияда жарияланды (Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009. – Б. 360-388; ; 536-552.). Осы тақырып аясында Әбілфайыз Ыдырысовтың «Таңшолпан» романы жөнінде «Ғашықтар хикаясы» (Әдебиет айдыны. – 27 қараша, 2008 ж.), «Шериаздан Елеуеновтің «Өттең, дүние...» романы туралы» (Керуен. Ғылыми және көркем-әдеби журнал. – 2008. – № 2 (11). – 44-48-б.) мақалалар жарық көрген.

Сатиралық романның тууы – зерттеу «Қазақ романы: Өткені мен бүгіні» атты ұжымдық монографияда жарияланды (Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009. – Б. 388-395.).

Шығарма кейіпкерлері – тарихи қайраткерлер – мақала «Қазақ романы: Өткені мен бүгіні» атты ұжымдық монографияда жарияланды (Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009. – Б. 508-522.).

«Жақсылыққа жаралған жүрек» – көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, партизан жазушы, әдебиеттанушы-ғалым, филология ғылымдарының докторы Әди Шәріпов туралы «Жақсылыққа жаралған жүрек» атты естеліктер кітабына жазылған мақала (Керуен, 2012. – №3. – 160-170 б.). М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ұйымдастыруымен өткен Әди Шәріповтің 100 жылдығына арналған «Қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-теориялық конференцияда «Партизан жазушы» деген баяндама жасалды («Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығының мәжіліс залы, 6 желтоқсан, 2012 ж.). Әди Шәріповтің өмірі мен шығармашылығы туралы «Партизан жазушы» (Шәкәрім, 2012. – №4.), «Қаламын қару еткен» (Кіт.: Шәріпов Ә. Көргенім көңілге түйгенім. – Алматы: Дәуір, 2012. – 345-353 б.), «Білім, ғылым жолындағы күрескер» (Қазақ тілі мен әдебиеті – қазақ, орыс сыныптарында. – 2012. – №6. – 2-5 б.) тәрізді мақалалар жарық көрді.

Жазушы, ұстаз, ғалым – мақала «Нығмет Ғабдуллин: қаламгер, ғалым, педагог» атты профессор Нығмет Ғабдуллиннің туғанына 80 жыл толуына арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарында жарияланды (Алматы, 2009. – 115-124 б.). 2012 жылы 27 желтоқсанда Әдебиеттанушы ғалым-ұстаз, филология ғылымдарының докторы, профессор, жазушы, Халықаралық Алаш әдеби сыйлығының лауреаты Нығмет Ғабдуллиннің 85 жасқа толуына арналған «Қазіргі қазақ әдебиеті және Нығмет Ғабдуллин шығармашылығы» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияда «Нығмет Ғабдуллиннің «Біздің жігіт» повесін қайта оқығанда туған ой» атты баяндама жасалды (Алматы: Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы, 2012. – 35-38 б.).

Қаламы жүйрік қаламгер – мақала Мырзабек Дүйсеновтің «Жылдар мен сырлар» атты күнделік-эссесі туралы. Осы мақаланың негізінде «Рухқа тағзым» атты қоғамдық қордың ұйымдастыруымен әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы Мырзабек Дүйсеновтің туғанына 85 жыл толуына орай Қызылорда қаласында өткен республикалық ғылыми-танымдық конференция-

да «М.Дүйсенов – әдебиеттанушы ғалым» деген баяндама жасалды (2013, 6 желтоқсан).

Алашшыл азамат – мақала филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Кәкішұлының 85 жасқа толуына арналған «Тұрсынбек Кәкішұлы және қазақ әдебиетінің тарихы мен сынын зерттеудің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарында жарияланды (12.10.2012. – 30-32 б.). Осы мақала негізінде «Жақсы аға» (Т.Кәкішев туралы) атты мақала жарық көрді (Қазақ, 2012. – №40. – 05 қазан). Ол туралы ««Қазақ әдебиетінің тарихы» және Т.Кәкішев» атты мақала (Кіт.: Ғибратты ғұмыр. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – Б. 180-185.) жарық көрген. 2013 жылы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Классикалық зерттеулер» сериясы бойынша М.Базарбаев пен Т.Кәкішевтің ғылыми зерттеулерін шығарды. Кітаптың «Мүсілім Базарбаев пен Тұрсынбек Кәкішевтің әдебиеттік зерттеулері» деп аталатын алғы сөзінде оның шағын портреті жасалды.

Ұстаз ұлағаты – мақала көрнекті ғалым-ұстаз, жазушы, аудармашы Немат Келімбетовтің туғанына 75 жыл толуына арналған «Қазіргі әдебиеттану және әдеби байланыстардың өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарында жарияланды (Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-дың «Ұлағат» баспасы, 2012. – 86-90). «Немат Келімбетов зерттеулеріндегі қазақ әдебиеті тарихын жаңаша дәуірлеу мәселелері» атты мақала «Көрнекті түркітанушы ғалым, жазушы, аудармашы Немат Келімбетов және түркітану мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарына енген (Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. – Алматы, 2011. – 25-қараша. – 83-87 б.)

Сегіз қырлы, бір сырлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Өтеген Күмісбаевтың өмірі мен шығармашылығы туралы мақала 2009 жылы наурыз айында «Қазақстан мұғалімі» газетінде жарияланды. Осы мақала «Шығыстанушы ғалым» деген атпен (Керуен. – 2009, №1. – 175-181 б.) жарияланды.

«Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» – әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақ КСР оқу ісінің үздігі, Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің құрметті қызметкері, Ы.Алтынсариннің «Төс белгісі» иегері, Университеттің құрметті қызметкері Серік Мақыпұлының шығармашылығына ар-

налған «Профессор Серік Мақырұлы шығармашылығы және қазақ әдебиетін жоғары оқу орнында оқыту мәселелері» атты Республикалық ғылыми-әдістемелік семинарда «Ұстаз ұлағаты» атты баяндама жасалды (Алматы: Абай атындағы Қаз ҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2013, 24 маусым. – 23-25 б.). Мақала толықтырылып Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Қазақ әдебиеті кафедрасы ұйымдастырған Әдебиеттанушы ғалым-ұстаз, филология ғылымдарының кандидаты, профессор Серік Мақырұлының 70 жылдығына арналған «Қазақ әдебиетін оқыту мен зерттеудің орта және жоғары білім беру жүйесіндегі сабақтастығы мәселелері» атты Республикалық ғылыми-теориялық, ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарында жарияланды (Алматы, 2013. – 18 желтоқсан).

«Ғылымның бағын баптап бір күту бақыт-ты, Қызық-ақ еді алса да талай уақытты» – Ш.Айтматов академиясының академигі, Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, филология ғылымдарының докторы, профессор Бақытжан Қауасханұлы Майтанов туралы шығармашылық портрет. Ол жөнінде «Адам кейпіндегі періште» (Керуен. – 2012. – №1. – 110-118 б.), «Майтановтың мәңгілік мұрасы» (Айқын. – 2012. – 14 наурыз), «Ақкөңіл жан» (Б.Майтановтың еңбектері туралы) (Қазақ әдебиеті, 2012. – 30 наурыз), «Б.Майтановтың «Тәуелсіздік – күрес мұраты» атты зерттеу еңбегі туралы» (Кіт.: Майтанов әлемі. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – 38-48 б.), «Ғылымның бағын баптап бір күту бақыт-ты, ызық-ақ еді алса да талай уақытты» (Кіт.: Майтанов әлемі. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – 55-65 б.) тәрізді мақалалар жарық көрді.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
I БӨЛІМ: ЗЕРТТЕУЛЕР	6
1920 ЖЫЛДАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТӘУЕЛСІЗДІК ТУРАЛЫ	6
ПОЭМАДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ.....	60
1990 ЖЫЛДАР ПОЭМАСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ.....	78
ҚАЗІРГІ ПОЭМА: ТАРИХ ЖӘНЕ БҮГІНГІ ӨМІР	95
АУЫЛДАҒЫ ЖАҢА АДАМДАР	129
СОҒЫС ЖӘНЕ АДАМ.....	149
ЖАСТЫҚ, МАХАББАТ ТАҚЫРЫБЫ	183
САТИРАЛЫҚ РОМАННЫҢ ТУУЫ	241
ШЫҒАРМА КЕЙІПКЕРЛЕРІ – ТАРИХИ ҚАЙРАТКЕРЛЕР.....	250
II БӨЛІМ: МАҚАЛАЛАР	260
«ЖАҚСЫЛЫҚҚА ЖАРАЛҒАН ЖҮРЕК»	260
ЖАЗУШЫ, ҰСТАЗ, ҒАЛЫМ	295
ҚАЛАМЫ ЖҮЙРІК ҚАЛАМҒЕР	309
АЛАШШЫЛ АЗАМАТ.....	309
ҰСТАЗ ҰЛАҒАТЫ.....	335
СЕГІЗ ҚЫРЛЫ БІР СЫРЛЫ	341
ЖАҚСЫНЫҢ АТЫ, ҒАЛЫМНЫҢ ХАТЫ ӨЛМЕЙДІ	352
«ҒЫЛЫМНЫҢ БАҒЫН БАПТАП БІР КҮТУ БАҚЫТТЫ, ҚЫЗЫҚ-АҚ ЕДІ АЛСА ДА ТАЛАЙ УАҚЫТТЫ»	362
ТҮСІНІКТЕМЕ	384

Г. Орда
СӨЗ СЫРЫ

«ЭКОЖАН» ӨК баспаханасында басылып шықты.
Қарағанды қаласы, Садоводов көшесі, 14.
Тел.: 44-23-68, 44-23-60, 94-20-00.
e-mail: ekozhan@mail.ru